

Геополітичні наслідки імперських прагнень Росії. Російсько-українська війна

Том другий

під редакцією

Балінта Мадловіча

Балінта Мадяра

Academic Studies Press

Балінт Мадяр, Балінт Мадловіч

Геополітичні наслідки імперських прагнень Росії. Російсько-українська війна. Том другий / пер. з англ. Аліна Журбенко, Аліна Цветкова, Анна Вовченко, Галина Герасим, Кирило Туріна, Марія Косенко, Олександр Тирон, Серафіма Рудік, Христина Кімачук, Юлія Чистякова, Ірина Гоял. — Бостон: Academic Studies Press, 2024. — кількість сторінок с. 400.

Український переклад у вільному доступі став можливий завдяки фінансовій підтримці **Open Society Foundation** (Нью Йорк) і **CEU Democracy Institute** (Будапешт).

*Перекладено за виданням: Bálint Magyar, Bálint Madlovics, ed. **Russia's Imperial Endeavor and Its Geopolitical Consequences The Russia-Ukraine War, Volume Two** (Budapest: CEU Press, 2023; ISBN 978 963 386 651 1)*

Редактор **Євген Радько**. Коректорка **Оксана Расулова**. Верстальниця **Лідія Кравченко**. Дизайнерка обкладинки **Вікторія Орешко**. Відповідальна за випуск **Марія Шувалова**.

Усі права застережено. All rights reserved.

© 2024 by Bálint Magyar, Bálint Madlovics

© Журбенко, Цветкова, Вовченко, Герасим, Туріна, Косенко, Тирон, Рудік, Кімачук, Чистякова, Гоял пер. з англ., 2024

© Academic Studies Press, ліцензія вільного доступу Creative Commons AttributionNonCommercial licence, 2024

ISBN 979 8 8871 9475 2 (pdf)

ISBN 979 8 8871 9476 9 (epub)

Видано Academic Studies Press
1577 Beacon Street, Brookline, MA 02446, USA
press@academicstudiespress.com
www.academicstudiespress.com

Електронна версія цієї публікації поширюється на умовах ліцензії CC-BY-NC. Ознайомитися з ліцензією: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

Крім випадків, передбачених ліцензією, книга або її частини не можуть бути відтворені будь-яким електронним або неелектронними засобами без дозволу видавця.

This book is subject to a CC-BY-NC license. To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

This book is subject to a CC-BY-NC license.

To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Зміст

Хронологія сучасної Росії (1985-2022)	5
<i>КІРИЛ РОГОВ</i> : Передмова	17
I. Патрональна демократія Росії. Еліти, суспільство та ідеологія під час війни	23
<i>НІКОЛАЙ ПЕТРОВ</i> : Еволюція російської патрональної системи: еліти під час повномасштабного вторгнення та після Путіна	24
<i>АНДРАС РАЧ</i> : Соціально інклюзивні та ексклюзивні бойові дії: порівняння способів ведення війни України та Росії	48
<i>ЗОЛТАН БІРО</i> : Фальсифікація історії: війна і російська політика пам'яті	68
<i>КОСТЯНТИН ФЕДОРЕНКО</i> : Вихід «кривавого клоуна»: український президент Володимир Зеленський в об'єктиві російської медіамашини	93
<i>ПЕТЕР КРЕКО І БОГЛАРКА РЕДА</i> : Авторитарна дефляція: як Росія програла інформаційну війну із Заходом	115
II. Геополітика та війна: зміни ролей Росії та України	135
<i>КАЛМАН МІЖЕЙ</i> : У гравітаційному напруженні Сходу і Заходу. Системні та геополітичні моделі інтеграції України та Молдови	136
<i>ДОРА ДЬОРФІ</i> : Неовідсталість і перспективи тривалого зростання: вплив західних санкцій на Росію та зміна інтегрованості України у світову економіку	173
<i>ТАМАШ ЛАТТМАН</i> : Від партнера до парії: як змінювалося становище Росії з погляду міжнародного законодавства	190
<i>ОКСАНА МІХЕЄВА, ВІКТОРІЯ СЕРЕДА, ЛІДІЯ КУЗЕМСЬКА</i> : Вимушене переміщення українців під час війни: закономірності внутрішньої та зовнішньої міграції (2014–2022 роки)	204

III. Геополітичні структури та війна. Зміни позицій Росії та України	231
<i>Жомбор Зеольд</i> : Сходження півмісяця? Реакція країн Балтії, Румунії та V3 на російсько-українську війну 2022 року	232
<i>Балінт Мадловіч, Балінт Мадяр</i> : Сумнівна лояльність Угорщини: стратегія режиму Орбана у російсько-українській війні	251
<i>Анатолій Решетников</i> : Захисне підкорення, вигідна нейтральність, мовчазне відсторонення: пострадянські патрональні автократії в тіні російського вторгнення	278
<i>Дьюла Крайцар</i> : Російсько-українська війна і Китай: нейтралітет з імперським присмаком	300
Примітки	315

Хронологія сучасної Росії (1985-2022)

- 11 березня 1985 р.** Міхаїла Горбачова обрали Генеральним секретарем Комуністичної партії СРСР. Продовжуючи політику Юрія Андропова (1982–1984), Горбачов проводить значні кадрові зміни за короткий проміжок часу. За рік він замінює 70% міністрів у загальносоюзному уряді та половину керівного складу в республіках.
- 25 лютого — 6 березня 1986 р.** 27-й з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. У промові Горбачов описує брежньовські роки як «епоху застою». Водночас обіцяє комплексну реформу системи управління економікою та демократизацію країни.
- 26 квітня 1986 р.** Вибух на Чорнобильській атомній електростанції — лише за 130 кілометрів від Києва. Радянська влада не поспішає інформувати громадськість, але згодом політичне керівництво країни усвідомлює, що не має права приховувати важливі державні справи. Катастрофа спричиняє серйозні зміни в інформаційній політиці влади. Відкритість у публічній сфері, політика гласності, набуває нового політичного значення.
- 16 грудня 1986 р.** Горбачов особисто телефонує Андрію Сахарову, який жив у засланні у Горькому, щоб повідомити, що дисидент може повернутися у Москву.
- 9 лютого 1987 р.** Радянська влада оголошує про швидке звільнення майже сотні політичних в'язнів.
- 8 грудня 1987 р.** У Вашингтоні підписали радянсько-американську угоду про ліквідацію ракет середньої та малої дальності наземного базування.

- 4 лютого 1988 р.** Верховний суд Радянського Союзу реабілітував в'язнів третього Московського процесу (1938), включно з Ніколаєм Бухаріним. Це знаменує початок юридичної реабілітації жертв «великих процесів».
- 14–18 березня 1988 р.** Горбачов відвідує Югославію. Комуністична партія Радянського Союзу та Союз комуністів Югославії видають спільну декларацію («Дубровницька декларація»), у якій радянська сторона вперше публічно визнає, що всі комуністичні та робітничі партії мають право визначати напрямок суспільно-політичного розвитку своєї країни. Це фактично денонсує «доктрину Брежнева».
- 15 травня 1988 р.** Починається виведення радянських військ з Афганістану. Операція завершується до 15 лютого наступного року.
- 28 червня — 1 липня 1988 р.** 19-та всесоюзна конференція КПРС, яка стала зенітом горбачовської політики «перебудови»; опісля горбачовський центр поступово втрачає ініціативу.
- 1 грудня 1988 р.** Верховна Рада СРСР вносить зміни до Конституції та ухвалює закон про створення З'їзду народних депутатів у складі 2250 депутатів.
- 26 березня 1989 р.** Проводять вибори на основі багатомандатного виборчого округу, у багатьох місцях перемагають незалежні або опозиційні кандидати. Перша сесія З'їзду починається за два місяці.
- 9 листопада 1989 р.** Берлінський мур падає, а єдність Німеччини стає центральною в європейській політиці.
- 12–24 грудня 1989 р.** Друга сесія З'їзду народних депутатів. Депутати ухвалюють постанову про визнання пакту Молотова — Ріббентропа 1939 року юридично нечинним з моменту його укладення.

- Березень 1990 р.** Проводять вибори до З'їзду народних депутатів Росії та Верховних Рад 14 інших республік СРСР.
- 12–15 березня 1990 р.** Позачергова сесія З'їзду народних депутатів СРСР. Внесли зміни до Конституції — вилучили пункт про керівну роль Комуністичної партії СРСР. Це юридично відкриває шлях до створення багатопартійної системи.
- 15 жовтня 1990 р.** Горбачову присуджують Нобелівську премію миру.
- 17 березня 1991 р.** Відбувся референдум про майбутнє Радянського Союзу. Шість із 15 республік — Сакартвело, Вірменія, Естонія, Латвія, Литва та Молдова — бойкотують участь у референдумі. Там, де референдум проводять, явка виборців сягає 80%, а 76% голосують за збереження радянської держави.
- Квітень 1991 р.** У Ново-Огарьово починають розробляти новий союзний договір. Після кількох місяців переговорів договір підписують 20 серпня.
- 12 червня 1991 р.** Бориса Єльцина обирають президентом Російської республіки. На відміну від Горбачова, якого обрали президентом Радянського Союзу члени З'їзду народних депутатів (тобто органу), Єльцина обирають громадяни, які мають право голосу.
- 19–21 серпня 1991 р.** Спроба перевороту консервативних сил проти Горбачова. Державний комітет із надзвичайного стану (ДКНС або ГКЧП російською) намагається запобігти підписанню нового союзного договору, ізолювавши радянського президента. Це не вдається, а лідерів путчу заарештовують.
- 8 грудня 1991 р.** У Біловезькій пущі лідери трьох радянських республік — Росії, України та Білорусі — підписують документ про розпад Радянського Союзу. Його п'ятий пункт проголошує, що договірні сторони поважатимуть кордони, територіальну цілісність і суверенітет країн. Парламенти всіх трьох радянських республік ратифікують угоду протягом двох тижнів.

- 2 січня 1992 р.** Почалася російська економічна реформа, що її розробили Єгор Гайдар із командою. «Шокова терапія» за польським зразком спрямована на лібералізацію цін і торгівлі, підготовку та запуск приватизації та відновлення макроекономічної рівноваги. Одним із результатів реформ став рівень інфляції, що перевищив 2600% на рік.
- 12 грудня 1993 р.** Референдум щодо нової конституції Росії. Водночас обирають Державну Думу та Федеральну Раду Федеральних Зборів — нижню та верхню палати нового двопалатного парламенту. Це перші в історії Росії парламентські вибори, які не лише багатопартійні, але й загальні, рівні, прямі та таємні.
- 5 грудня 1994 р.** Президенти України, Росії, США та прем'єр-міністр Великої Британії підписують Будапештський меморандум. В обмін на відмову Києва від ядерної зброї, держави гарантують непорушність кордонів України, її територіальну цілісність і суверенітет. Це вже друга міжнародна угода, у якій Москва гарантує повагу до кордонів України.
- 11 грудня 1994 р.** Починається Перша чеченська війна. Конфлікт завершився підписанням Хасав'юртівських угод 31 серпня 1996 року.
- 17 грудня 1995 р.** Вибори до Державної Думи. Комуністи мають найбільшу фракцію, але контролюють лише трохи більше ніж третину місць, тому не становлять реальної загрози політичній волі президента.
- 16 червня 1996 р.** Президентські вибори, у першому турі яких переможця не визначили. У другому турі 3 липня Борис Єльцин перемагає зі значним відривом (53,82%) кандидата від комуністів Геннадія Зюганова (40,31%).

- 31 травня 1997 р.** Підписали Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. Стаття 2 Договору підтверджує, що сторони поважатимуть кордони, територіальну цілісність і суверенітет одна одної. Це вже третя така гарантія з боку Росії.
- 17 серпня 1998 р.** Прем'єр-міністр Сергій Кірієнко оголошує, що держава неспроможна виплатити еквівалент вартості короткострокових державних облігацій, термін погашення яких настав. Виплати призупиняють на три місяці. За тиждень Єльцин звільняє Кірієнка, але кандидатуру його наступника відхиляє більшість у парламенті. Політична криза, спровокована кризою державного управління, закінчується призначенням Євгенія Прімакова прем'єр-міністром.
- 9 серпня 1999 р.** Владіміра Путіна призначили прем'єр-міністром Росії. Державна Дума затверджує це рішення 16 серпня.
- 4–16 вересня 1999 р.** Серія вибухів, відповідальність за які покладають на чеченців, потрясла Росію. Спочатку в Буйнакську (4 вересня), потім двічі у Москві (9 і 13 вересня) і, нарешті, у Волгодонську (16 вересня). Влада відразу оголошує ці події чеченськими терактами, але досі є серйозні сумніви щодо цього.
- 1 жовтня 1999 р.** Починається Друга чеченська війна.
- 19 грудня 1999 р.** Вибори до Державної Думи. Комуністи знову перемагають, але мають на 44 місця менше, ніж чотири роки тому. Однак за кілька місяців партії з другою та третьою за чисельністю фракціями («Єдина Росія» і «Родіна — Святая Русь») об'єднуються в «Єдиную Росію», створюючи найбільшу парламентську фракцію.

- 31 грудня 1999 р.** Борис Єльцин подає у відставку з посади президента. Виконувачем обов'язків президента стає прем'єр-міністр Владімір Путін.
- 26 березня 2000 р.** Путін перемагає у першому турі президентських виборів, отримавши 52,94% голосів виборців.
- 11 вересня 2001 р.** Терористична атака проти США. Путін одним з перших зателефонував президенту США та запевнив його в підтримці з боку Росії.
- 28 січня 2003 р.** Україна та Росія укладають договір про делімітацію спільних кордонів. Це вже четверта гарантія поваги до кордонів України з боку Росії.
- 2 липня 2003 р.** Арешт Платона Лебедева, близького соратника Міхаїла Ходорковського і керівника групи МЕНАТЕП, яка володіє більшістю акцій нафтової компанії ЮКОС.
- 25 жовтня 2003 р.** Рейд спецпризначенців заарештовує Міхаїла Ходорковського — найбагатшу людину Росії, мажоритарного власника нафтової компанії ЮКОС. Це початок «справи ЮКОСа».
- 7 грудня 2003 р.** Вибори до Державної Думи виграє партія «Єдина Росія», здобувши 223 місця з 450. «Купивши» безпартійних депутатів, вона отримує конституційну більшість. Це перші вибори, на яких жодна ліберальна чи соціал-ліберальна партія, що прагне широкої співпраці із Заходом, не пройшла до нижньої палати парламенту.
- 14 березня 2004 р.** У першому турі президентських виборів Путін перемагає з великим відривом (71,31%).

- 21 листопада 2004 р.** Фальсифікована перемога промосковського Віктора Януковича на виборах президента України спричинила Помаранчеву революцію.
- 10 лютого 2007 р.** Путін відвідує Мюнхенську безпекову конференцію, де виголошує пам'ятну промову з різкою критикою того, що він вважає однополярним світовим порядком.
- 2 березня 2008 р.** У Росії президентські вибори. Путін не може балотуватися на третій термін поспіль через конституційне обмеження. Його замінює політична підставна особа, Дмитрій Мєдведев, який перемагає у першому турі з 70,28% голосів виборців.
- Серпень 2008 р.** Світова фінансова криза охоплює Росію.
- 7–12 серпня 2008 р.** П'ятиденна російсько-сакартвельська війна. Під тиском Європейського Союзу Москва виводить війська з материкової частини Сакартвело. Однак 26 серпня офіційно визнає Абхазію та Південну Осетію суверенними державами, які за міжнародним правом становлять частину Сакартвело.
- 8 квітня 2010 р.** У Празі президент Росії Дмитрій Мєдведев і президент США Барак Обама підписують Договір про заходи щодо подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-III).
- 4 грудня 2011 р.** Вибори до Державної Думи виграє партія «Єдина Росія», але підрахунок голосів фальсифікують, щоб дати партії принаймні абсолютну більшість (після конституційної більшості на двох попередніх виборах). За деякими підрахунками, приблизно 14 мільйонів голосів «перенаправили» на користь панівної партії. Очевидні фальсифікації спровокували тривалу хвилю протестів у кількох великих містах Росії.

- 4 березня 2012 р.** Путіна переобрали президентом Росії після чотирирічної перерви. За офіційними результатами, він перемагає з 63,60% голосів, але розрахунки на підставі моделювання демонструють, що 10–11% з них фіктивні, тобто вигадані. Опозиція визнає, що Путін переміг у першому турі, але не з такою перевагою, як показують офіційні результати.
- Літо 2012 р.** Невдовзі після травневої інавгурації Путіна Державна Дума ухвалює низку репресивних законів і поправок. Найпомітніший серед них — доданий пункт про «іноземного агента» до закону про діяльність НПО.
- 2012–2013 р.** Опитування громадської думки свідчать про постійне падіння популярності Путіна.
- 26 лютого 2014 р.** У Криму вперше з'являються російські військові без розпізнавальних знаків. Вони окупувають півострів і готуються до незаконного референдуму про незалежність Криму, який проводять через два тижні 16 березня 2014 року.
- 18 березня 2014 р.** Росія анексує Крим і Севастополь як 84-й і 85-й суб'єкти Російської Федерації.
- Другий тиждень квітня 2014 р.** У трьох областях на сході України — Харківській, Луганській та Донецькій — як і в Криму, з'являються солдати російської армії без розпізнавальних знаків, і за допомогою деяких місцевих підбурюють заколоту у регіонах. У Харківській області вони не досягають успіху, але їм вдається взяти під контроль 30% двох інших областей до початку 2015 року.

- 2 травня 2014 р.** Серйозний інцидент в Одесі між прихильниками та противниками нової влади, що з'явилася на хвилі Революції Гідності. Гинуть люди. Проурядові протестувальники побоюються, що проросійські демонстранти намагаються здійснити переворот в Одесі, як це сталося на сході України кількома тижнями раніше. Інцидент досі не упереджено не розслідували.
- 19 вересня 2014 р.** Перші Мінські домовленості.
- Серпень 2014 — лютий 2015 р.** Важкі бої на сході та південному сході України. Російські регулярні війська час від часу беруть участь у бойових діях, але Москва це заперечує.
- 12 лютого 2015 р.** Другі Мінські домовленості між представниками української центральної влади та «ДНР» і «ЛНР» на сході України. Канцлер Німеччини та президент Франції визнають, що Росія не сторона конфлікту, але такий самий гарант домовленостей, як і Німеччина та Франція. Домовленості покликані припинити багатомісячні бойові дії та створити основу для врегулювання статусу окупованих територій на сході України.
- 18 вересня 2016 р.** Відповідно до поправок до Конституції, внесених під час президентства Медведєва, нову Державну Думу обирають через п'ять років замість чотирьох. Цього разу до нижньої палати парламенту потрапляє партія «Єдина Росія» з конституційною більшістю голосів. Однак цей результат потребує вищого відсотка фальсифікацій під час підрахунку голосів, ніж будь-коли раніше.

- 18 березня 2018 р.** Президентські вибори. Офіційні результати показують, що Путін перемагає з безпрецедентними 76,69% голосів.
- 25 червня —
1 липня 2020 р.** Тижневе «Всеросійське голосування» щодо конституційних змін. «Всеросійське голосування» — це спеціальний правовий захід для того, щоб запобігти легальній агітації проти поправок. Конституційні поправки фактично мають одну мету: дозволити Путіну залишитися президентом після 2024 року. Загалом поправки до Конституції вносять у 206 місцях. Офіційні результати показують, що 76,69% виборців підтримують поправки.
- 20 серпня 2020 р.** Під час перельоту з Томська до Москви російська спецслужба (ФСБ) отруїла російського опозиціонера Алексея Навального бінарною нервово-паралітичною речовиною «Новачок». Літак вимушено сідає в Омську, де Навального рятують лікарі швидкої допомоги. Через багато місяців він одужує завдяки лікуванню в Німеччині.
- 17 січня 2021 р.** Алексей Навальний повертається до Москви, де його одразу заарештовують. Три великі загальнонаціональні акції протесту проти дій влади відбуваються наприкінці січня і на початку лютого. Влада жорстко придушує протести.
- 17–19 вересня
2021 р.** На виборах до Держдуми, які відкладаються на три дні, знову перемагає партія «Єдина Росія», цього разу — вже з конституційною більшістю голосів. Однак розрахунки на підставі моделювання показують, що понад 50% офіційно підрахованих голосів, поданих за партію, фіктивні.
- Осінь 2021 р.** Росія знову починає стягувати значні військові сили, що оцінюють у 150–170 тисяч військовослужбовців, до північних і східних кордонів України.

- 15 грудня 2021 р.* Міністерство закордонних справ Росії передало проєкт договору представникам США та НАТО. У проєкті договору Росія очікує зупинки подальшого розширення НАТО, повернення інфраструктури НАТО до стану, який існував до липня 1997 року, а також мораторій на розгортання ударної зброї, здатної досягти території Росії. І НАТО, і США відкидають перші дві вимоги Москви як безпідставні, тоді як щодо третьої вказують на свою готовність до переговорів.
- 21 лютого 2022 р.* Росія визнає так звані «ДНР» та «ЛНР» як суверенні держави.
- 24 лютого 2022 р.* Росія здійснює повномасштабне вторгнення в Україну.

Упорядкував Золтан С. Біро

Передмова

Кіріл Рогов

Російсько-українська війна, яка постає трагедією для України та інституційною катастрофою для Росії, — визначна подія у політичній історії з багатьох поглядів. Зокрема через те, що причини цієї війни випливають із розбіжностей між політичними режимами двох країн, які виникли на основі дуже схожих суспільних порядків, сформованих схожими «стійкими структурами» й історичним досвідом. Відмінності цих режимів, які могли здаватися незначними, навіть випадковими й такими, що їх, певне, легко виправити на початку (як це сприймали з Москви), за кілька ітерацій перетворилися на руйнівну боротьбу.

Як слушно зауважують Мадяр і Мадловіч у першому томі цієї збірки, російсько-український конфлікт варто визначати як конфлікт між демократією та автократією лише у перспективі. На момент повномасштабного вторгнення Росії Україна досі не була ані консолідованою, ані ліберальною демократією. Натомість це протистояння можна визначити як конфлікт між патрональною демократією та патрональною автократією. Концепція патроналізму, що її запропонував Генрі Гейл і далі розвинули у книжці Мадяр і Мадловіч,¹ підкреслює цей зв'язок між політичними режимами двох країн і встановленими соціальними порядками, у яких ці режими вкорінені і які мають так багато спільного.

Однак у цьому порівнянні можна піти ще далі. У колишніх радянських республіках помітні три основні шляхи політичного розвитку. Країни Балтії швидко та послідовно інтегрувалися в Європу після розпаду СРСР, успішно відтворюючи європейські інституційні моделі. У другій групі країн радянський партійний авторитаризм або трансформувався у персоналістичну патрональну автократію без будь-якого перехідного періоду (Казахстан, Туркменістан, Узбекистан), або ж така трансформація відбулася після короткого періоду нестабільності (Азербайджан, Білорусь, Таджикистан). У цій групі об'єднані патрональні піраміди з нерозділеними економічною та політичною владою або швидко сформувалися, або існували від самого початку, визріваючи під оболонкою радянської інституційної системи.

Зрештою, третій тип політичного режиму можна визначити як конкурентну олігархію (термін запровадив Роберт Дал²). За концепцією Генрі Гейла,

у таких державах виникають численні патрональні піраміди, які конкурують між собою і так забезпечують політичний плюралізм у суспільстві. Подальша динаміка таких режимів подібна до серії циклів, адже одна олігархічна група намагається «захопити» державу й інтегрувати інші піраміди під своїм верховним патронатом, постає перед широкою політичною мобілізацією («кольорові революції») і програє. Це те, що Мадяр і Мадлович називають «режимними циклами» патрональних демократій, тобто циклами, які запобігають автократичним проривам, але повертають лише до олігархічної конкуренції, а не до ліберальної демократії.³

Ця траєкторія помітна в Україні, Молдові, Грузії та Вірменії. Однак важливо наголосити на факті, який часто ігнорують: у 1990-х Росія теж тяжіла до політичного режиму такого типу. Політичне та партійне середовище були доволі плюралістичними, конкурентні вибори мали непередбачувані результати, а олігархічні групи створювали власні медіамашини, формуючи політичну й адміністративну клієнтуру. Існувала також значна автономія та варіативність фактичних політичних режимів у російських регіонах — ще один вимір політичного розмаїття. Лише десятиліття по тому, з приходом до влади Путіна у 2000-му, почався демонтаж цієї плюралістичної системи. Кульмінацією став конфлікт путінської адміністрації з найпотужнішою та найамбітнішою олігархічною групою, «ЮКОС» Міхаїла Ходорковського. Як наслідок, будувати об'єднану піраміду політичної влади та загальноекономічного патронажу завершили до другої половини 2000-х років.

Цікаво, що певна форма низової політичної мобілізації була в Росії у 2011–2012 роках. Як і в інших напівдемократичних пострадянських країнах, масові протести у Москві були спричинені невдоволенням через несправедливі вибори та спробами громадян повернути сенс електоральним процедурам. Однак через брак конкурентних елітних груп, здатних підтримати масову мобілізацію за допомогою медіа й адміністративного ресурсу, спроба провалилася.

Показово, що від самого початку боротьба Путіна за консолідацію економічної та політичної влади у Росії перепліталася зі спробами втрутитися в аналогічну боротьбу за патрональну автократію в Україні. Ще під час президентських виборів 2004 року в Україні Путін активно підтримував спробу організувати авторитарний перехід влади й опинився на боці тих, хто програв. Протягом усього президентства Ющенка Путін інвестував в опозицію й підкуповував українську владну та силову еліти, сподіваючись повернути Україну на шлях автократичної консолідації, який він торував у Росії. Наступна спроба консолідувати патрональну автократію під час президентства

Януковича нашттовхнула на потужний опір як з боку громадян, так і з боку еліт. А подальша спроба розділити Україну на патрональну демократію та патрональну автократію за географічним принципом — Схід проти Заходу — також провалилася 2014 року.

Не менш дивовижним є той факт, що спроби Путіна підтримати українську «патрональну автократію» — або, точніше, спроби ззовні встановити автократію у межах патрональної демократії — спровокували відповідну контрмобілізацію в Україні, привели до розходження українського політичного порядку з російською моделлю, у певному розумінні створивши рамки для української політичної ідентичності та водночас консолідуючи українське розмаїття.

Отже, нинішня війна — це фактично своєрідна екстерналізація внутрішнього конфлікту, який визначає маятникову динаміку та режимні цикли патрональних режимів. Коріння цієї війни лежить більше у внутрішній, ніж у міжнародній політиці. Це війна між об'єднаними силами патрональної автократії та коаліцією з сил, які адвокатують патрональний плюралізм та антипатрональні вимоги громадянського суспільства. Інакше кажучи, це війна між двома інституційними та політичними потенціалами, які існують у пострадянських суспільствах православного простору, де переважають конкурентні олігархічні режими з маятиковою динамікою.

Фактично таку ж тему розглядає у цьому виданні Калман Міжей, який припускає, що «опозиція Росії до членства в ЄС насправді більша, ніж опозиція до НАТО». Справді, як показує досвід країн Балтії та Центральної Європи, перспектива членства в Європейському Союзі може породити стійку коаліцію, що ґрунтується на інтересах впливових елітних груп і вимогах низу. І така коаліція має потенціал подолати пастку патроналізму. Щобільше, саме Угода про асоціацію з ЄС, яку мала підписати Україна, стала причиною спроб Путіна змінити курс української політики, що призвело до Революції Гідності.

У другій половині 2010-х інституційне розходження з Росією стало головним вектором реформ в Україні. Хоча напрямок цих реформ значною мірою визначався «полюсом тяжіння» ЄС, реформи також спиралися на чіткі запити українського суспільства. Вони стали очевидними під час тріумфальної виборчої кампанії президента Зеленського. Як переконливо ілюструє у своєму розділі Андраш Рац, війна, розв'язана Росією в Україні, постала не лише як військовий конфлікт, але і як інституційна конкуренція. Тоді як Росія у військовій організації хоче продемонструвати переваги патрональної автократії та її потенціал для мобілізації згори донизу й до нормалізованого насильства,

Україна прагне компенсувати початкову економічну та військову перевагу Росії, використовуючи ресурси горизонтальної мобілізації та мереж довіри, інклюзивності та краудфандингу.

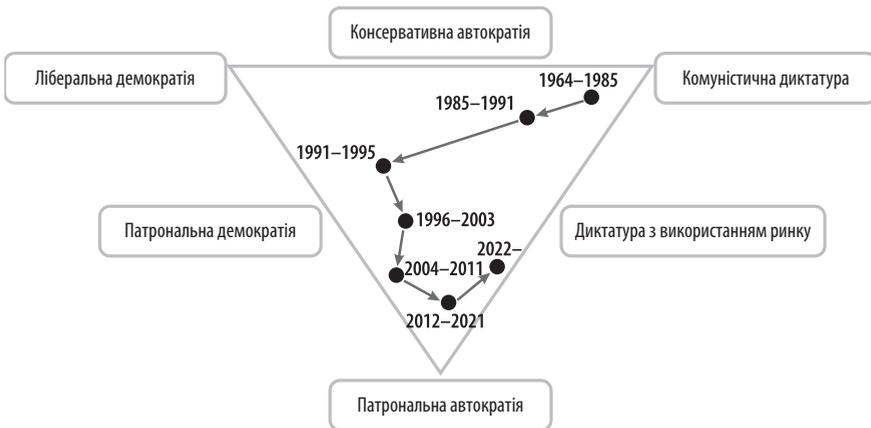
Україна, однак, не була єдиною сферою втручання Путіна у внутрішні справи сусідніх держав. Варто згадати його минулі та теперішні спроби вплинути на внутрішню боротьбу між двома векторами політичної еволюції в Грузії, а також, меншою мірою, у Молдові та Вірменії. Розділи цього видання, присвячені реакції на війну в Україні з боку країн Центральної та Східної Європи, теж можуть пролити світло на те, як путінське вторгнення резонує з політичними розбіжностями у цих країнах. Гравітаційне поле «путінізму» постає як значний феномен, що впливає на внутрішньополітичну динаміку Болгарії, Словаччини, Чехії і, звісно, Угорщини. Щобільше, питання підтримки України та пов'язані з цим витрати виявляють слабкі місця у демократії та політичному устрої країн Центральної та Східної Європи.

Ще один важливий виклик для подальших досліджень, пов'язаних із цією війною та її наслідками для політичного режиму в Росії, — визначення нищівної природи такого режиму. На сторінках цього видання сучасні Угорщина, Казахстан і Росія однаково класифіковані як патрональні автократії. Однак реальні практики їхніх політичних режимів суттєво відрізняються. Справді, протягом останніх 15 місяців політичні переслідування в Росії, підкріплені тривалими термінами ув'язнення, стали буденністю, а політичні репресії — масовим явищем. Та чи свідчить це про рух до тоталітаризму, як його іноді визначають? Чи міг персоналізований, позапартійний тоталітаризм, не ґрунтований на всеосяжній ідеологічній доктрині, коли-небудь існувати? Перший розділ книжки, який написав Ніколай Петров, дає відповідь на це питання, простежуючи внутрішні зміни у путінській патрональній піраміді.

Два явища, які переважно характеризують динаміку російського політичного режиму з початком війни, — це різке посилення репресій і значне розширення ідеологічного контролю над суспільством. І те, і те переплітається з центральним, скажімо екзистенційним викликом, що стоїть перед режимом зараз, — виправдати розпочату війну, причини та цілі якої залишаються незрозумілими навіть лояльним групам у таборі Путіна. Три статті збірника присвячені цьому критично важливому питанню. Золтан С. Біро розглядає путінські моделі фальсифікації історії, фактично конструюючи «експрес-курс» путінської історичної міфології, яка ставить протистояння з ворожим Заходом у центр історичного існування російської держави. Крім того, Костянтин Федоренко, а також Петер Креко та Богларка Редд загли-

блюються у патерни і наративи кремлівської пропаганди, яка не так оперує аргументами, як створює паралельну, фейкову реальність.

Ці наративи, однак, мали б лише обмежений вплив на російське суспільство (як і до війни), якби їх не підкріплював репресивний апарат путінського режиму, що забезпечує примусову лояльність більшості російського населення. Ці наративи, передусім покликані виправдати вторгнення Путіна в Україну в російському контексті, втім, поширилися і резонують з риторикою багатьох політичних лідерів як на Сході, так і на Заході, зокрема з риторикою Орбана й Ердогана. Цей контекст дає змогу визначити нинішній політичний режим у Росії як «неліберальну диктатуру», що виникла на основі патрональної автократії. Зазвичай патрональні автократії або повністю обходяться без ідеологічної мобілізації громадян як засобу легітимації, або риторика «захисту суверенітету» відіграє лише додаткову, інструментальну роль (як це здебільшого було протягом більшої частини правління Путіна). Однак в умовах неліберальної диктатури баланс джерел легітимності змінюється, а зовнішня агресія виправдовує щораз більшу роль політичної мобілізації та репресій для забезпечення її стабільності. Посилення репресій і рух до диктаторського правління в Росії можна візуалізувати у трикутній аналітичній структурі, яку розробили Мадяр і Мадловіч (Рисунок 1).

Цей другий том, що ґрунтується на концептуальних засадах двох редакторів, пропонує унікальний погляд на війну, аналізуючи структурні наслідки для Росії, зокрема її політичної й економічної системи, і геополітичний порядок, який розхитують імперські зусилля Путіна.

Переклав Олександр Тирон

I.

**Патрональна демократія
Росії. Еліти, суспільство
та ідеологія під час
війни**

Еволюція російської патрональної системи: еліти під час повномасштабного вторгнення та після Путіна

Ніколай Петров

Структура путінської однопірамідальної мережі

Майбутнє російського політичного режиму після відходу Владіміра Путіна зараз турбує багатьох. У ситуації, коли немає ясності щодо механізмів передавання влади, як і немає добре налагоджених інститутів бюрократії та політичної конкуренції,⁴ увага, звісно, прикута до російських еліт.

У патрональній автократії, яку побудував Путін, актори з формальними та неформальними позиціями організовані в однопірамідальну патрональну мережу.⁵ Однак, якщо подивимося на структуру еліти, то помітимо, що домінуючу роль відіграє державний апарат. Бюрократію формують три основні групи: силовики, технократи та політичні менеджери. Регіональних акторів можна зарахувати до особливої категорії. Зростання особистої влади верховного патрона, яке особливо прискорилося з 2014 року, призвело до деперсоналізації влади — ситуації, коли вплив будь-якої фігури у системі визначений не так її особистістю, як посадою. Звісно, ідеться не про назву посади, а про функціонал, який досить варіативний і залежить від примхи верховного патрона.

Якщо подивитися на рейтинги 100 провідних політиків Росії, які щомісяця укладають експерти та публікує «Независимая газета» протягом багатьох років,⁶ то виявиться, що з початком повномасштабного вторгнення в Україну не сталося жодних помітних змін. Фактично ми бачимо ту саму картину, що й до вторгнення.⁷ А втім, інтуїтивно зрозуміло, що так не може

бути, і в найвищих ешелонах російської патрональної системи стаються серйозні зміни. Переважно складно говорити про зміни у сфері впливу; радше помітні зміни у висвітленні подій у медіа. Персональні, адресні санкції, запроваджені західними країнами, та вибір тих, хто потрапив під них, додали практичного інтересу до проблеми.

Війна — це краш-тест, і поки що все вказує на те, що російська патрональна система проходить його дуже успішно. Принаймні не тільки ключові, але й просто помітні фігури у владі та бізнесі залишилися на своїх місцях, і всі активно чи пасивно демонструють лояльність до Путіна. Це дивовижно контрастує з роллю олігархів, чиє неформальне становище і вплив значно погіршилися за цей період, і з глибокими розколом серед культурної, наукової та медійної еліти, яка ще не стала частиною державного апарату.

Це можна пояснити просто: сучасна російська політична й адміністративна еліта в Росії дуже деперсоналізована і являє собою частини єдиного механізму, добре пристосовані одна до одної. Образно кажучи, ці люди — гвинтики, а не особистості, і не здатні діяти індивідуально на відміну від деяких діячів культури, які мають більшу автономію.

Елементи путінської однопірамідальної мережі на основі держави, однак, мають функціональну спеціалізацію у межах великих блоків, відповідно до якої зручно розглядати ситуацію з російськими елітами зараз і в майбутньому. Спростивши, можна виділити п'ять блоків:

- 1) олігархи;
- 2) бюрократи сил безпеки (силовики);
- 3) бюрократи-технократи;
- 4) бюрократи-політичні менеджери;
- 5) регіональні актори.

2. Олігархи: у подвійних лещатах – Путіна та західних санкцій

2.1. Поіменний список: розвідка про російських олігархів і великих підприємців та їхня позиція щодо повномасштабного вторгнення Росії

За походженням статків/первинного накопичення капіталу, олігархів можна умовно поділити на «ельцинських», «ельцинсько-путінських» і «путінських» (Таблиця 1). Серед перших і других — ті, кому дозволили виїхати

з Росії, залишивши частину активів, але забравши готівку: до них належать Роман Абрамовіч і «танкери» (тобто нафтова компанія ТНК-ВР), зокрема Міхаїл Фрідман, Герман Хан, Пьотр Авен, Алексей Кузьмичов, Дмитрій Риболовлев та інші.

Наприкінці 2000-х, коли створювали державні корпорації, поряд із приватними олігархами виник клас *державних олігархів*. До цієї групи належать близькі до Путіна чиновники, які від імені держави контролюють колосальні ресурси. Державні олігархи — це гібрид бізнес-бюрократів і «приватних» олігархів, які контролюють *де-юре* приватні компанії. Важливо, що державні олігархи не входять до списку «Forbes», але фінансові потоки, якими вони розпоряджаються, та їхній спосіб життя повністю порівнянні з приватними олігархами, а вплив — значно сильніший. Ба більше, становище державних олігархів, з одного боку, більш захищене від перипетій ринку, а з іншого — одним розчерком пера вони можуть втратити майже все, що мають, якщо президент звільнить їх. Саме вони контролюють найважливіші сектори російської економіки та становлять більшу частину силовархів. Деніел Трейсман запропонував термін «силоварх» 2006 року, поєднавши слова «олігарх» і «силовики» щодо тих із них, хто має досвід роботи у сфері безпеки або розвідки.⁸ Вони становлять більшість у путінській однопірмідалній мережі.

Таблиця 1. Розподіл російських олігархів за джерелами їхніх статків

Олігархічна група (за періодом первинного набуття багатства)		Провідні члени групи (та їх основна компанія або — якщо доцільно — рейтинг у списку російських мільярдєрів Forbes 2022 року ⁹)
«Єльцин» (1991–98)		Владімір Лісін (№1), Владімір Потанін (№2), Міхаїл Фрідман (№6), Вагіт Алекперов (№10), Герман Хан (№14), Дмитрій Риболовлев (№19), Алексей Кузьмичов (№20), Пьотр Авен (№29)
«Єльцин–Путін» (1999–2003)		Владімір Лісін (№1), ¹⁰ Алексей Мордашов (№5), Алішер Усманов (№7), Андрей Мельніченко (№9), Роман Абрамовіч (№17), Віктор Вексельберг (№22), Олег Деріпаска (№3), Андрей Костін (ВТБ)
«Путін» (2003–)	державні олігархи	Сергей Чемєзов (Ростех); Ігорь Сєчін (Роснефть); Ніколай Токарев (Транснефть); Алексей Міллер (Газпром); Герман Греф (Сбербанк); Ігорь Шувалов (ВЕБ.РФ)
	приватні олігархи	Леонід Міхельсон (№4), Геннадій Тімченко (№8), Аркадій Ротєнберг (№53), Юрій Ковальчук (№71)

Державні олігархи контролюють значну частину нафтогазового сектору (Алексей Міллер — «Газпром», Ігорь Сечін — «Роснефть», Александр Дюков — «Газпром нефть»), військово-промисловий (Сергей Чемезов — «Ростех») та ядерний комплекси (Алексей Лихачов — «Росатом»), три найбільші банки (Герман Греф — «Сбербанк», Алексей Костін — «ВТБ» та Ігор Шувалов — «ВЕБ.РФ»), а також найважливіші інфраструктурні компанії (Ніколай Токарев — «Ростелеком» та Олег Белозьоров — «РЖД»).

Щодо приватних олігархів, то, потрапивши у санкційні списки після початку вторгнення, вони втратили значну частину ресурсів і зараз намагаються врятувати те, що лишилося. Ідеться не лише про їхні гроші та вплив на Заході, але й про їхню придатність, яка зменшилася пропорційно до зменшення їхніх незалежних ресурсів. Особливо варто згадати Романа Абрамовіча, який ініціював кілька звернень відомих людей із проханням зняти з нього санкції і взяв на себе місію посередника між Москвою та Києвом. Серед інших олігархів, що займають таку позицію, — Пьотр Авен і Міхаїл Фрідман,¹¹ які тривалий час мешкали у Лондоні та потрапили під санкції, тож зараз намагаються продати акції в «Альфа-Банку» — останні свої «російські» активи. Варто зазначити, що деякі олігархи, зокрема Абрамовіч, Фрідман, Віктор Вексельберг і Герман Хан, — походять з України, що, втім, не мало значного впливу на їхню публічну позицію щодо війни.

Межа між приватними олігархами (або «приватниками») та державними олігархами ще більше розмилася, і сьогодні не так держава залежить від олігархів, як олігархи залежать від держави. Як показано нижче, роль олігархів як визначальних акторів політичної конкуренції («захоплення держави») змінилася на протилежну, і вони перетворилися на клієнтів верховного патрона Путіна («захоплення олігархів») лише для того, щоб втратити навіть обмежені позиції на переговорах унаслідок війни.

Є також особлива група заможних бізнесменів російського походження, які заробили статки за останні 10–20 років, але не мають тісних зв'язків із владою. Інакше кажучи, цих людей можна розглядати як великих підприємців, а не олігархів.¹² Ці великі підприємці з їхніми автономними позиціями в економіці, сформованими переважно в ІТ-секторі, не можуть вписуватися у патрональну автократію, у якій вони були б або прийняті в однопірамідальну мережу, або зазнали би хижацьких дій з боку держави,¹³ тож багато з них виїхали з Росії задовго до війни і досі живуть за кордоном. Не претендуючи на вичерпність, подамо лише деяких із найважливіших членів цієї групи:

- Павел Дуров (№3 у списку «Forbes» за 2022 рік), засновник соціальної мережі «ВКонтакте» та месенджера «Телеграм» (виїхав 2014 року до Дубаю);
- брати Дмитрій (№12) та Ігорь Бухмани (№13), засновники та власники компанії Playrix, одного з найбільших світових виробників комп'ютерних ігор (виїхали 2016 року до Ізраїлю та Великої Британії);
- Юрій Мільнер (№15), власник DST Global, колишній співвласник і голова ради директорів Mail.Ru Group (виїхав 2014 року до Ізраїлю та США);
- Ніколай Сторонській (№16), засновник фінтех-компанії Revolut (виїхав 2006 року до Лондона);
- Валентін Кіпятков (№34) та Сергій Дмитрієв (№30), співзасновники та співвласники міжнародної IT-компанії JetBrains (виїхали 2000 року до Чехії);
- Тімур Турлов, засновник і головний акціонер Freedom Holding Corp. (виїхав 2014 року до Казахстану);
- Аркадій Волож, співзасновник компанії «Яндекс», «батько Рунету» (виїхав 2014 року до Ізраїлю).

Варто звернути увагу на їхній зв'язок із російською агресією проти України: багато великих підприємців виїхали з Росії 2014 року, а Мільнер, Сторонській і Турлов відмовилися від російського громадянства 2022-го. Ті, хто досі мав активи в Росії, позбулися їх, як Волож. Не дивно, що більшість великих підприємців засудили війну, хоча гучні антипутінські заяви не роблять через страх за родичів і працівників, які досі перебувають у Росії. Серед олігархів найбільш публічно на західні санкції зреагували члени єльцинської групи (особливо ті олігархи за межами Росії, які не розуміли, чому насамперед проти них запроваджені санкції). Багато з них обережно висловлювалися проти війни, однак чітко не ідентифікуючи відповідальних за її розв'язання. Лише Олег Тінков, банкір на Заході, гучно осудив війну й відразу був змушений продати бізнес у Росії з великим дисконтом.¹⁴

2.2. Зміна ролі олігархів: від захоплення держави до захоплення олігархів під час повномасштабного вторгнення

Зміну ролі олігархічного бізнесу в російській еліті добре ілюструє таблиця, яку 2021 року уклав Андрей Яковлев (Таблиця 2).¹⁵ Єдине уточнення у зв'язку з останніми подіями, — це повна відсутність самостійної ролі олігархічного

бізнесу зараз. Роль олігархів, визначена їхніми фінансовими ресурсами, помітно зменшилася протягом останніх двох президентських термінів Путіна (2012–2018 роки), хоча самі ці ресурси зросли. Це можна пояснити перерозподілом влади між олігархами та путінськими силовиками, які подібно до того, як мурахи доять попелиць, почали у цей період «збирати врожай» з олігархів. Інакше кажучи, з початком повномасштабного вторгнення в Україну роль російських олігархів у мережі Путіна стала суто інструментальною.

Таблиця 2. Роль різних елітних груп у владній коаліції в Росії

Головні групи	1996–1998	1999–2003	2004–2011	2012–дотепер
Олігархічний бізнес	Головний партнер	Головний партнер	Молодший партнер	Обмежений вплив
Верховна федеральна бюрократія	Молодший партнер	Головний партнер	Головний партнер	Молодший партнер
Силовики	Обмежений вплив	Молодший партнер	Головний партнер	Головний партнер

Джерело: Яковлев (2021)

Безпосередньо перед початком повномасштабного вторгнення в Україну та за кілька годин після Кремль продемонстрував дві іпостасі російської еліти: спершу засідання Ради безпеки за участю найвищих політичних, адміністративних і силових еліт, а потім зустріч Путіна з представниками різних бізнес-кіл. З одного боку, це продемонструвало, хто разом із Путіним несе відповідальність за воєнні злочини в Україні. З іншого боку, що стосується олігархів (з представниками яких Путін востаннє зустрічався роком раніше, у березні 2021), то зустріч стала одночасно й оглядом лав, і присягою на вірність вождю. Складно сказати, кого на зустріч не запросили, а хто, діставши запрошення, з якихось причин не прийшов. Відомо лише, що Абрамовіч прилетів із Лазурного узбережжя, і, запізнившись на загальні збори, отримав натомість приватну аудієнцію. Втім, показовою стала також відсутність тих, хто зазвичай був на таких зустрічах: Лісіна, Деріпаски, Ротенберга, Тімченка, Кантора, Прохорова, Усманова, Вексельберга. Пізніше всі без винятку учас-

ники зустрічі, яка відбулася у день початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, потрапили під західні санкції.

Через три місяці у червні, у розпал повномасштабного вторгнення, лише шестеро російських олігархів відвідали традиційний Петербурзький економічний форум: Вексельберг, Деріпаска, Євтушенков, Міхельсон, Мордашов і Пумпянській. Ще кілька з них відвідали виступ Путіна під час з'їзду Російсько-го союзу промисловців і підприємців (РСПП) 16 березня 2023 року: той самий склад плюс Андрей Мельніченко, Владімір Потанін і Герман Хан, який повернувся з Лондона.

Відсутність інших, однак, не означає, що вони кинули виклик системі — радше небажання зайвий раз з'являтися у публічному просторі. Російська олігархія пішла у глибоку тінь, а багато з-поміж тих, хто потрапив під санкції, залишили офіційні посади у компаніях і передали їх близьким родичам або іншим (щиро лояльним) людям. РСПП, яка раніше була «профспілкою олігархів», перетворилася на суто бізнес-асоціацію, у якій бюрократи або топменеджери виступають як підставні особи олігархів, а не як фактичні власники компаній.¹⁶

Згідно з останнім рейтингом «Forbes», Москва посіла шосте місце у світі за кількістю мільярдерів, що там проживають (61 людина), і третє місце за розміром їхніх сукупних статків (307 млрд доларів США), поступаючись лише Нью-Йорку та Парижу.¹⁷ З іншого боку, олігархічний бізнес в авторитарній державі, значною мірою контрольований людьми зі спецслужб (описано нижче), пов'язаний із високими ризиками, які багаторазово зростають під час кризи. Прикладом може бути серія загадкових смертей топменеджерів нафтогазової галузі 2022 року. У середині квітня майже одночасно стало відомо про смерті колишніх топменеджерів «Газпромбанку» і «Новатеку» та членів їхніх родин у Москві й Іспанії, що висвітлювали як самогубства колишніх керівників.¹⁸

У «Лукойлі» антивоєнні заяви президента компанії Вагіта Алекперова призвели до зміни керівництва, а потім до смерті його правої руки — Равіля Маганова, який нібито випав із вікна кремлівської лікарні 1 вересня, у день народження Алекперова.¹⁹ Символізм і демонстративна жорстокість цих смертей свідчить про те, що це не просто бізнесові міжусобиці з усуненням фігур, що заважають, а сигнали, надіслані тим, хто залишився, і — більш масштабно — усій олігархічній бізнес-спільноті, щоб застерегти їх від надмірної незалежності.

Водночас війна затиснула російських олігархів у лещата, адже на них з одного боку тисне Путін, а з другого — Захід. Персональні санкції, накладені як на великих, так і на малих олігархів, відіграли своєрідну роль у західних країнах (очевидно, пов'язані з політичними міркуваннями щодо популярності «покарати винних»), зробивши олігархів значно більш залежним від Кремля, ніж це було до війни. Кремль, своєю чергою, став значно менш сприйнятливим до прагнень олігархів, від яких як нинішній стан, так і перспективи розвитку російської економіки залежать менше, ніж раніше.

Масштабні персональні санкції проти приватних олігархів запустили процес напів реального перерозподілу власності у Росії, що загрожує серйозними негативними наслідками. Вони також призвели до значних кадрових змін у великих компаніях: Вагіт Алекперов («Лукойл»), Андрей Гур'єв («Фосагро»), Владімір Євтушенков («Система»), Дмитрій Конов («СИБУР»), Дмитрій Мазєпін («Уралкалій»), Андрей Мельнієнко («СУЕК» і «Єврохім»), Вадім Мошковіч («Русагро»), Владімір Рашевській («СУЕК») та інші залишили посади через санкції.

На з'їзді РСПП у березні 2023 року склад правління суттєво змінився: п'ятнадцятеро людей, серед яких Алішер Усманов («USM»), Леонід Фєдун («Лукойл»), Дмитрій Конов («СИБУР») і Араз Агаларов («Сrocus Group»), залишили посади.²⁰ З тих, хто прийшов їм на зміну, поки що згадують лише Сергея Когогіна, генерального директора виробника вантажівок і автобусів «Камаз». Характерно також, що через два тижні після закінчення з'їзду ні на сайті організації, ні в медіа не було жодної інформації про новий склад керівництва РСПП.

Показова також доля Алекперова. У травні 2022 року він поступився посадою президента «Лукойл» Вадіму Воробйову, колишньому помічнику заступника голови адміністрації президента Росії Сергея Кірієнка.

За даними телеграм-каналу Brief, Алекперов отримав дозвіл на дистанційний контроль стратегічного напрямку діяльності «Лукойл» та «24-місячний мораторій на спроби “Роснефті” поглинути компанію». Натомість Алекперов погодився підтримати повномасштабне вторгнення Росії в Україну та передав основні енергетичні активи в управління однієї з державних корпорацій.²¹ Відставка віцепрезидента та співвласника «Лукойл» Леоніда Фєдуна, про яку оголосили невдовзі після цього, означає фактично не лише зміну топменеджменту, а й власника компанії.

2.3. «Чеболізація» в Росії: великі конгломерати на службі у верховного патрона

Досі ми розглядали російський панівний клас відповідно до логіки корпорацій і за допомогою дихотомій «державна чи приватна власність» і «влада проти економічного становища». Проте кордони між корпораціями в Росії в останні роки стають дедалі менш чіткими та щораз менше впливають на визначення структури панівного класу, а отже, і на визначення структури простору еліти. З одного боку, радикально змінене керівництво корпорацій відіграє більш інструментальну, ніж відносно самостійну політичну роль. З іншого боку, корпорації почали виконувати різноманітні функції, що виходять далеко за межі їхньої основної первісної сфери діяльності, структурно нагадуючи чеболі, або афілійовані конгломерати розвиткових держав, які об'єднують різні сфери соціальної дії.²² У цьому сенсі у понад двадцятилітньому правлінні Путіна можна побачити:

- 1) початкову фазу централізації, коли відбувалася дерегіоналізація через корпоратизацію;
- 2) поточну другу фазу централізації, яка також охоплює декорпоратизацію через «чеболізацію».

Основна відмінність між російськими «чеболі» й оригінальними південнокорейськими «чеболі», звісно, полягає у бракові переговорної позиції у російських конгломератів стосовно Путіна, який безпосередньо контролює їх і процес централізації загалом.²³ Серед російських корпорацій є одна мегакорпорація — Федеральна служба безпеки (ФСБ), яка є складним конгломератом слабко централізованих структур і яка за Путіна поширилася на всі інші великі корпорації, аби полегшити контроль.

Тенденція до формування «чеболі» виникла 2008 року з переходом до так званого «тандему» (коли Путіна на посаді президента тимчасово замінила його політична підставна особа — Дмитрій Медведєв) і в останні роки посилилася. Це поєднання влади та власності в одних руках, що дає змогу верховному патрону контролювати найважливіші сфери діяльності та країну загалом незалежно від політичних потрясінь. Крім «Ростеху», серед компаній, які пройшли згадану процедуру, — «Газпром», «Роснефть», банк «Росія», «ВТБ», «Росатом» і Курчатівський інститут. На чолі чеболі стоять найближчі поплічники Путіна: Алексей Міллер («Газпром»), Сергій Чемезов («Ростех»), Ігорь Сечін («Роснефть»), Андрей Костін («ВТБ»), Сергій Кірієнко та Алексей Ліхачов («Росатом»), а також Юрій та Міхаїл

Ковальчуки (Курчатовський інститут і банк «Росія»). Одноразово та/або на постійній основі російські чеболі виконували різні непрофільні економічні та політичні функції:

- «Газпром» використовували у геополітичних і геостратегічних проєктах, у контролі над медіа, а також у створенні мережі тематичних парків «Росія — моя історія»;
- «Росатом» використовували в експлуатації Північного морського шляху, ліквідації забруднення, управлінні Сахаліном і морським портом Владивостока;
- «Роснефть» використовували у зовнішньополітичних проєктах у Венесуелі, запуску суднобудівного комплексу «Звезда» на Далекому Сході та генетичних дослідженнях тощо.

Щодо путінських кадрів, то чеболі призначають навіть не на конгломератній основі, а через симбіоз: злиття фінансових, політичних, силових та інших ресурсів відповідно до функційної спеціалізації відповідних еліт, що діють або здатні діяти як єдина команда. Іноді, як, наприклад, у випадку з Ігорем Сечінім, який 2012 року обміняв посаду віцепрем'єр-міністра на посаду державного олігарха та голови третьої за величиною російської компанії «Роснефть», тісний взаємозв'язок між державним управлінням, бізнесом і безпекою стає особливо помітним.

Схожі метаморфози сталися з Германом Грефом, який 2007 року перейшов з посади міністра економіки на посаду голови «Сбербанку», і зовсім недавно з Ігорем Шуваловим, першим віцепрем'єром при Путіні, а потім і Медведєві (2008–2018), який очолив інший великий банк та інституцію розвитку — «ВЕБ.РФ».

Роль чеболі в Росії, особливо «Ростеху», значно зростає в умовах нинішньої тривалої війни і важкого протистояння із Заходом, адже саме на них покладають забезпечення безперервного функціонування військово-промислового комплексу, ядром якого є «Ростех». Як наслідок, є великий попит на досвідчених людей, як-от Мантурова, якого призначили віцепрем'єр-міністром у липні 2022 року і який відповідав як за виробництво, так і за побудову ланцюгів постачання та дистрибуції під час нещодавньої пандемії.

У звичайному світі велика власність забезпечує спадкоємність і стає гарантом стабільності у разі зміни політичної влади. У путінській Росії, де права власності умовні, а велетенська державна власність зарезервована для поплічників і клієнтів президента, усе інакше. Відхід Путіна може спровокувати колосальний перерозподіл власності — як державної, порізаної на величезні

шматки, так і приватної, як показує вищезгаданий приклад із «Лукойлом». Це означає, що ті, хто сьогодні контролює ці величезні частини, не зацікавлені у відході Путіна: вони зацікавлені у збереженні статус-кво якомога довше. Однак у ситуації слабких інститутів і старіння «олігархів» (здебільшого однолітків Путіна) що довше зберігатиметься статус-кво, то нижчою буде управлінська ефективність і то вищими будуть ризики дестабілізації внаслідок відходу на пенсію з природних причин та одноразової масової зміни державних олігархів і «приватників».

3. Бюрократи: силовики, технократи та політичні менеджери

3.1. Бюрократи-силовики та «преторіанська гвардія» Путіна

Влада в Росії переходить від неформальних до напів формальних позицій, тож війна це час бюрократів-силовиків, які керують інструментами державної влади — Збройні сили Росії, Генеральна прокуратура та розвідка. Однак вони також діють за командою: вони інструментальні й не дуже добре справляються з цією інструментальною роллю. Здебільшого вони не публічні, і хоча час від часу з'являється інформація про відсторонення від посад або навіть арешт високопоставлених військових і співробітників ФСБ, перевірити такі новини досі складно. Достеменно відомо лише те, що зі зміною керівництва Генеральної прокуратури та Росгвардії відбулися масштабні чистки. Наприкінці 2021 року Путін змінив чиновника, відповідального за кадровий склад силових структур.

На відміну від олігархів, усі силовики — путінські, і багато хто з них уже у другому поколінні. Тому можна виділити дві підгрупи бюрократів-силовиків: «старі», призначені під час переходу до тандему Путін—Медведев, і «нові», призначені під час останніх двох президентських термінів Путіна (Таблиця 3). Однак різниця між «старими» і «новими» силовиками полягає не лише у стажі роботи й, відповідно, у ступені контролю над очолюваними корпораціями.²⁴ Категоризація зазвичай також маркує і різницю у віці. Багато хто з ветеранів-силовиків, включно з Бастрикіним, Патрушевим і Бортніковим, перетнули 70-річний рубіж, і хоч Путін щорічно продовжує термін їхньої служби, що робить їхній повідець дуже коротким, вони, мабуть, будуть замінені за Путіна. У 2014–2016 роках керівництво половини силових

корпорацій радикально оновили, а відхід решти старожилів під час переходу від серйозної конфронтації із Заходом до відносно стабільного режиму може статися будь-якої миті.

Таблиця 3. Розподіл бюрократів-силовиків за періодами їхньої появи

<i>Група силовиків-бюрократів (період призначення)</i>	<i>Члени групи (з інституціями та датами призначення)</i>
«Старі» (2007–2012)	Александр Бастрикін (Слідчий комітет, 2007), Ніколай Патрушев (Рада безпеки, 2008), Александр Бортніков (ФСБ, 2008), Владімір Колокольцев (Міністерство внутрішніх справ, 2012), Сергій Шойгу (Міністерство оборони, 2012), Валерій Герасимов (Міністерство оборони, 2012)
«Нові» (2012–2022)²⁵	Віктор Золотов (Росгвардія, 2016), Дмитрій Кочнєв (Федеральна служба охорони, 2016), Алексей Рубежної (Служба безпеки Президента, 2016), Ігорь Краснов (Генеральна прокуратура, 2020), Сергій Корольов (ФСБ, 2021), Дмитрій Міронов (Адміністрація президента, 2021), Александр Куренков (Міністерство надзвичайних ситуацій, 2022).

З початком війни силовики здебільшого пішли в тінь. Серед тих, які просунулися під час війни, варто згадати Рамзана Кадірова, лідера Чечні й водночас керівника напів незалежної силової структури («субсуверенної мафіозної держави»),²⁶ та Євгенія Прігожина, який проводив операції зі своєю «приватною армією» — ПВК «Вагнер».

Основний публічний конфлікт усередині силового блоку зараз відбувається по лінії між державними силовими та «приватними» структурами, які представляють Кадіров і — протягом півтора року — Прігожин.²⁷

Окремо варто згадати про феномен преторіанської гвардії, найбільш довірених особистих охоронців і помічників Путіна, яка почала активно розростатися кілька років тому. Усе почалося з Віктора Золотова, багаторічного керівника Служби безпеки президента (СБП), якого призначили заступником командувача Внутрішніх військ 2013 року, потім командувачем у 2014-му і, врешті-решт, головнокомандувачем Національної гвардії Росії (Росгвардії) 2016-го. У 2016 році Євгенія Зінічева, Алексея Дюміна, Дмитрія Міронова, Сергея Морозова та Ігоря Бабушкіна призначили на посади губернаторів. Водночас зазвичай використовували схему тимчасового формального призначення клієнтів Путіна на місяць-два на якусь високу державну посаду

(наприклад, заступника міністра з присвоєнням генеральського звання), а вже потім на посаду губернатора, що призначенці сприймали як місток до федеральної кар'єри. Саме так сталося у випадку Зінічева (який спочатку став заступником директора ФСБ, а потім міністром із надзвичайних ситуацій) і у випадку Міронова (який 2021 року перейшов на посаду помічника президента, відповідального за кадрові питання військових і силових структур).

Після початку повномасштабного вторгнення ми дізналися про нових охоронців Путіна на високих посадах: Александра Куренкова, призначеного міністром із надзвичайних ситуацій, та Романа Гаврілова, який пішов у відставку з посади заступника голови Росгвардії, де проводив масштабну чистку керівництва цієї організації. Одним словом, путінські преторіанці тепер відповідають за кадровий склад силових структур (Міронов) і очолюють два ключові збройні формування: Росгвардію (Золотов) і Міністерство з надзвичайних ситуацій (Куренков), а також дві області: Тульську (Дюмін) та Астраханську (Бабушкін).

Керівництво вищих судових інстанцій доповнює бюрократів-силовиків. Голова Верховного суду, 79-річний В'ячеслав Лебедев, належить до головних старожилів, адже його призначили на цю посаду ще за часів Горбачова. Голова Конституційного суду, 80-річний Валерій Зорькін, також обійняв посаду 1991 року, а потім повернувся до неї після десятирічної перерви 2003-го. Обидва відіграють значною мірою символічну роль. З одного боку, вони забезпечують стабільність і спадкоємність. З іншого, дають Кремлю змогу зберігати повний контроль над судовою владою — як через них, так і безпосередньо через Комісію з попереднього розгляду кандидатів на посаду федеральних суддів при президенті, роботу якої контролює Максим Травніков, керівник Головного управління державної служби та кадрів.

На питання, чи могли би силові структури (або принаймні одна-дві силові корпорації) діяти узгоджено проти Кремля, відповідь негативна. Це вкрай мало ймовірно через їхню роз'єднаність (силовики пов'язані між собою не безпосередньо, а через Путіна), а також через наявність численних механізмів контролю. Вони передбачають зовнішній контроль із боку ФСБ і через міжвідомчу конкуренцію, а також внутрішній контроль через квазістримування та противаги у керівництві самих енергетичних корпорацій. Крім того, Кремль стежить за тим, щоб енергетичні корпорації не очолювали люди, які демонструють надмірну владу або незалежність, запобігаючи будь-яким тріщинам у єдності однопірамідальної патрональної мережі.

3.2. Бюрократи-технократи: від сірих до невидимих

Уряд прем'єр-міністра Міхаїла Мішустіна, мабуть, найбільш технократичний і аполітичний з усіх російських кабінетів від 1991 року. Вступ на посаду 2020 року став різким просуванням уперед і радикальною зміною обов'язків як для Мішустіна, так і для багатьох членів його кабінету. Нове керівництво уряду взяло на себе роль кризових менеджерів, перед якими поставили завдання — за короткий час створити систему мобілізаційного менеджменту.

Отримавши на початку *карт-бланш* на призначення «своїх» віцепрем'єр-міністрів, Мішустін поступово посилював позиції своєї команди, замінивши низку міністрів, які дісталися йому в спадок (листопад 2020 року), здійснивши масштабні заміни в урядовому апараті (січень 2021 року) та поступово оновлюючи склад заступників міністрів і керівників служб і відомств. Наслідком стало посилення єдності команди та послаблення деяких традиційно сильних клієнтів (як-от Собянін, Сечін, Ковальчук і Ротенберг).

Ще до початку повномасштабного вторгнення в Україну і голова уряду, і голова Адміністрації президента Антон Вайно дещо відійшли на другий план, дозволивши своїм заступникам зайняти центральне місце як формально, так і на практиці. В уряді це стосувалося першого віцепрем'єр-міністра Андрія Белоусова, віцепрем'єр-міністра з питань будівництва та регіонального розвитку Марата Хуснуліна, віцепрем'єр-міністра з питань соціальної політики Тат'яни Голікової та віцепрем'єр-міністра з питань енергетики Александра Новака; в АП ми бачимо, що аналогічну роль виконує перший заступник очільника Адміністрації президента Сергій Кірієнко. З початком війни Мішустін і Вайно ще більше відійшли в тінь.

Жоден із високопоставлених «технократичних» бюрократів не виступив із публічною критикою повномасштабного вторгнення і не подав у відставку на знак протесту — це можна вважати найважливішим досягненням Путіна. Анатолій Чубайс, колишній спеціальний представник президента з питань зв'язків з міжнародними організаціями, і Алексей Кудрін, голова Рахункової палати, «благали Путіна про відставку»; перший подав у відставку в березні 2022 року, а другий пішов у листопаді, щоб працювати в ІТ-компанії «Яндекс». Голову Центрального банку Ельвіру Набіуліну, яка, за чутками, також попросила про відставку, Путін висунув на новий п'ятирічний термін через місяць після початку повномасштабної війни.²⁸

Хоча кілька заступників міністрів покинули уряд, ніхто не був налаштований діяти голосно чи критично. Єдиним винятком стала Наталія Поклонская, екзотична фігура в російській політиці. Свого часу вона була обличчям «кримської весни», а також заступницею голови агентства міністерства закордонних справ «Россотрудничество» після 2 лютого 2022 року. Поклонскую звільнили у червні того ж року та перевели на посаду радниці Генерального прокурора, яка не передбачає публічних заяв.

У середині березня президент ФІДЕ і колишній віцепрем'єр-міністр в уряді Медведева Аркадій Дворковіч дав резонансне інтерв'ю американському виданню Mother Jones, у якому висловився проти повномасштабного вторгнення російських військ на територію України.²⁹ За це його звинуватили у державній зраді та змусили піти у відставку з посади співголови фонду «Сколково».

В однопірамідальній мережі немає місця для самостійних дій, і будь-яку незгоду з наказом розцінюють як зраду та непокору. До того ж російська система зараз переведена на воєнний стан. Можна припустити, що багато хто внутрішньо не згоден з тим, що відбувається, але, по-перше, члени Федеральних Зборів не можуть давати незалежні оцінки та діяти самостійно, а по-друге, усі опозиціонери залишаються фактично заручниками. Дворкович і Чубайс — це відставники. Усе це означає, що в Росії немає незалежної еліти, а після падіння режиму розраховувати не буде на кого.

3.3. Бюрократи-політичні менеджери: приручені партії та пропагандистський апарат

Бюрократичний апарат політичних менеджерів можна розглядати як розгалужену надбудову, до якої належать:

- 1) значна частина блоку Адміністрації президента Сергея Кірієнка;
- 2) Державна рада, підпорядкована помічнику президента Ігорю Левітіну та керівнику управління Адміністрації президента з питань забезпечення діяльності Державної ради Александру Харічеву;
- 3) віддалені структури нижньої та верхньої палат Федеральних Зборів зі своїми спікерами Вячеславом Володіним і Валентіною Матвієнко.

До останніх також входять лідери політичних партій у Думі, обмежена роль яких із початком повномасштабного вторгнення стала зовсім непомітною.³⁰

Це дуже конкурентна сфера, де протистояння відбувається у межах двох макрогруп еліти: одну очолює головний тіньовий бізнесмен Путіна Юрій Ковальчук, а другу — олігарх Ігорь Сечін, голова компанії «Роснефть», який використовує силові ресурси, надані правоохоронними органами. Серед відносно незалежних щодо Кірієнка (саме серед відповідальних за внутрішню політику) — Вячеслав Володін, який має власну клієнтуру (що помітно зменшилася з 2016 року, коли він перейшов із посади першого заступника голови Адміністрації президента до Державної Думи), Андрей Турчак, головний партійний функціонер «Єдиної Росії», та Валентина Матвієнко, перша віцеспікерка Ради Федерації з вересня 2020 року.

Політичні партії, включно з «Єдиною Росією», були витіснені на узбіччя системи, утвореної з домінантної партії та значною мірою прирученої, маргіналізованої і фрагментованої опозиції.³¹ Крім спроб просувати партію «Новіє люди» як нову політичну силу на умовно ліберальному фланзі та послабити позиції молодшої і радикальнішої фракції у керівництві Комуністичної партії, Кремль не реалізував жодних проєктів у сфері партійного будівництва. З Комуністичною партією (КПРФ) поки що все вдається, але проблема заміни її лідера, 78-річного Зюганова, досі не розв'язана. Водночас заміна померлого Жириновського на посаді лідера правопопулістської Ліберально-демократичної партії Росії (ЛДПР) на скандального політика-бізнесмена Леоніда Слуцкого свідчить про те, що Кремль не збирається вдаватися до радикальних кроків проти своїх «опозиційних» партій. Щодо партії «Новіє люди» — проєкту, який пов'язують із бізнесменом Юрієм Ковальчуком — то навряд чи можна розраховувати на її розвиток в умовах війни.

Геннадій Зюганов — лідер Комуністичної партії Російської Федерації з 1995 року. Грігорій Явлінскій очолює партію «Яблоко» від заснування в 1993 році (як голова партії до 2008 року, а потім як її неформальний беззаперечний лідер). Сергій Міронов очолює «Справедливу Росію» (СРЗП) в різних її реінкарнаціях з 2003 року. Лише двох політиків можна вважати новачками на посадах партійних лідерів: Сергея Нечаєва, який створив політичну партію «Новіє Люди» 2020 року, та Леоніда Слуцкого, що змінив на цій посаді лідера ЛДПР Владіміра Жириновського, який очолював партію з 1992 року до своєї смерті 2022-го.

Усі без винятку партії Думи на федеральному рівні публічно висловили повну одностайність щодо повномасштабного вторгнення. Якщо у попередньому складі Думи було кілька людей, здатних піти проти течії, то в нинішньому складі всі рішення щодо анексії окупованих регіонів України ухвалювали одноголосно.

На регіональному рівні були спроби зайняти більш критичну позицію в середині КПРФ, але вони були швидко придушені. «Яблоко» стоїть дещо осторонь, публічно — хоч і обережно — осуджуючи повномасштабну війну, але як його політичні позиції, так і електоральна підтримка дуже слабкі; справді, партія не представлена в Думі з 2007 року.

Важлива частина політичного менеджменту — інформаційно-пропагандистський сектор. Двоє з трьох керівників основних телеканалів, як і лідери партій, перебувають на посадах із кінця ельцинської епохи. Це Константін Ернст, генеральний директор Першого каналу з 1999 року, і Олег Добродеев, незмінний керівник Всеросійської державної телерадіокомпанії з 2000 року. Обидва повні кавалери ордена «За заслуги перед Вітчизною», нагороджені всіма чотирма ступенями. Третій — Алексей Земській, генеральний директор НТВ, який змінив свого попередника 2015 року — пішов у відставку за станом здоров'я. Варто також згадати Маргариту Сімоньян, яка очолювала міжнародне інформаційне агентство Russia Today з моменту заснування 2013 року. Курує медіа також невтомний Алексей Громов, один із колишніх пресекретарів Путіна і перший заступник керівника Адміністрації президента з 2012 року.

Двома найбільшими гравцями на медіаринку є «Газпром-Медіа Холдінг», генеральним директором якого з 2020 року є Александр Жаров, який раніше очолював головний російський цензор інтернету та медіа «Роскомнадзор», а його головою з 2007 року є Алексей Міллер; та «Національна Медіа Група», якою керує Юрій Ковальчук. «Національну Медіа Групу» з 2014 року очолює Аліна Кабаєва, ймовірна мати дітей Путіна.

Досить складно судити про зміни з початку 2022 року у блоці політичного менеджменту, який і так недостатньо прозорий. Належній оцінці заважають два фактори. По-перше, безпосередньо перед початком повномасштабного вторгнення та в перші два-три місяці головною і єдиною проблемою для Кремля була війна, і всі рішення у внутрішньополітичній сфері, зокрема кадрові, відклали до нових віників. Певний час навіть активно обговорювали можливість відмовитися від виборів та інших процедур мирного часу в умовах *де-факто* переходу країни до воєнного стану.³² Внутрішньополітичний параліч завершився до травня 2022 року, коли від ідеї бліцкригу довелося повністю відмовитися і перейти до варіанту тривалої війни.

По-друге, в умовах повномасштабного вторгнення в Україну та гострої конфронтації із Заходом важливість демонструвати консолідацію еліт зросла, і Путін усіляко намагається уникнути гучних кадрових перестановок і публічних виявів невдоволення тією чи іншою фігурою. Натомість він змінює

повноваження і функціонал окремих постатей політичного менеджменту, не змінюючи їхніх офіційних посад. Це більш характерно для військових і силових структур загалом, але також відбувається і щодо бюрократів політичного блоку. Певні фігури можуть випадати з публічного простору, іноді надовго, породжуючи чутки про немилість, відставку, навіть арешт, а потім раптово з'являтися знову.

Типовий приклад — Дмитрій Козак, заступник голови Адміністрації президента, один із найбільш довірених соратників Путіна у Санкт-Петербурзі, ефективний кризовий менеджер. Одна з найпомітніших фігур у маневруванні перед повномасштабним вторгненням (адже й Україна загалом, й окуповані частини Донеччини та Луганщини були частиною його зони відповідальності). Козак зник із поля зору невдовзі після початку повномасштабного вторгнення, коли переговори зайшли в глухий кут і відбувся перехід до тривалої війни.

Ширилися чутки про його розбіжності з Путіним щодо умов припинення війни і навіть говорили про його домашній арешт. Офіційно повноваження з нагляду за окупованими Росією раніше частинами Донеччини та Луганщини та новоокупованими територіями перейшли від Козака до Кірієнка. Однак через рік, на час написання цієї статті, відомо, що Козак працює зі свого кабінету в Кремлі. За чутками, його розглядають як кандидата на посаду голови Рахункової палати, що звільнилася з відходом Алексея Кудріна у листопаді 2022 року.³³ Тоді як політичні менеджери на самій верхівці майже не змінювані, заміна лідерів на наступному рівні різко активізувалася після початку війни. Це стосується усунення ректорів великих, особливо ліберальних, університетів, директорів провідних художніх музеїв, зокрема Іосіфа Райхельгауза («Школа современной драмы», червень 2022 року), Алексея Аграновича («Гоголь-центр», червень 2022 року), Віктора Рижаква («Современник», червень 2022 року), Владіміра Мау (РАНХІГС, січень 2023 року), Зельфіри Трегулової (Третьяковська галерея, лютий 2023 року), Владіміра Гусева (Державний російський музей, лютий 2023 року), Сергея Зуєва (Московська вища школа соціальних і економічних наук (Шпанінка), березень 2023 року) та Маріни Лошак (Державний музей образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна, березень 2023 року). На місце сильних професіоналів, яскравих і незалежних особистостей, почали приходити маловідомі чиновники — «діти» путінської еліти, тобто вихідці з прокремлівських молодіжних рухів.

Блок політичного менеджменту, як і блок медіа та культури, зазнав чи не найбільших змін у путінській бюрократії з початку повномасштабної війни. Однак ці зміни сталися на середньому і низовому рівнях, де Кремль старанно

вичистив усіх, хто публічно не висловлював підтримки повномасштабного вторгнення в Україну. Багато представників інтелектуальної еліти взагалі виїхали з країни, інших замінили конкуренти, які скористалися моментом. Водночас на самій верхівці цього блоку помітна не лише неабияка стабільність, що свідчить про еволюційний характер змін, які відбулися, але й повний контроль над бізнесом із боку найбільш довірених осіб із найближчого оточення Путіна.

4. Губернатори: від самоврядування до нижчого рівня державного управління

Губернатори російських регіонів стали першою великою групою еліти, на якій випробували модель постійної ротації та декорації, із заміною губернаторів з-поміж місцевої еліти на так званих «варягів», які не мали стосунку до регіону. За підрахунками Александра Кинева, у наймасовішій серії цих «кірієнківських» губернаторських замінь, яка сталася у 2016–2018 роках, приблизно 57% із 47 новопризначених голів областей були «варягами».³⁴ Саме ці призначенці зараз наближаються до часу переобрання. У травні 2022 року замінили п'ять голів областей, і в усіх випадках зберегли статус-кво: у трьох областях «варягів» замінили «варяги», у двох інших — місцевих голів замінили інші місцеві.

Більшість новопризначених чиновників, як і їхні попередники, пройшли спеціальну підготовку в «школі губернаторів» — програмі управлінського резерву Російської академії народного господарства і державної служби при Президентів РФ (РАНХіГС). Водночас більшість із них також мали досвід роботи як і на федеральному, і на регіональному рівні.

Раніше Кремль спирався на те, що керівник департаменту федерального міністерства чи навіть заступник міністра, який зробив кар'єру в Москві, може легко впоратися з регіональним керівництвом. Тепер, мабуть, управлінських навичок, напрацьованих на регіональному рівні, вимагають від регіональних керівників. Питання в тому, що змусило Кремль змінити позицію: розчарування у міністерських технократах чи ситуативні ускладнення?

Принцип збереження статус-кво при заміні керівників регіонів справедливий не лише щодо зв'язків нового губернатора з місцевою елітою, але й щодо великих патрональних мереж — однак не стосовно окремих регіонів, а стосовно загальнонаціонального балансу. Більшість нових регіональних

керівників — люди Кірієнка, що не заперечує їхньої подвійної лояльності (останньому й Путіну). Один із нових голів пов'язаний з оточенням Собяніна, інший — з Ігорем Сечіним, а саратовський губернатор Роман Бусаргін, як завжди, протече Володіна. До призначення Бусаргін очолював обласний уряд, він одного поля ягода з місцевими елітами і не навчався у вищезгаданій «школі губернаторів». Однак є думка, що призначення Бусаргіна ситуативне і свідчить не так про міцність позицій Володіна на посаді спікера Думи, як про те, що Ігор Сечін і Юрій Ковальчук просували кожен власного кандидата, і, не зумівши поділити Саратов між собою, залишили регіон за людиною Володіна.

За інформацією одного з телеграм-каналів, це відбувається на тлі регіональної боротьби між Ігорем Сечіним та Юрієм Ковальчуком, кожен із яких має свою «підмережу», свої альтернативні підходи до розвитку й управління, зокрема і регіонами, у чому і варто вбачати головну інтригу в серії призначень 10 травня.³⁵ Саме з партії Ковальчука призначили губернаторів Кіровської та Рязанської областей, технократів-політехнологів Кірієнка.

В останні два тижні березня 2023 року Путін змінив ще трьох регіональних голів, і модель заміни цього разу виявилася новою. По-перше, двоє з трьох були так званими партійними губернаторами, один із яких представляв ліберальних демократів (ЛДПР), а інший — «Справедливу Росію» (СРЗП). Згідно з неформальною системою партійних квот, яка діє з 2012 року, переважна більшість губернаторів представлена «Єдиною Росією», однак інші найбільші партії також мають представництво у губернаторському корпусі, зокрема Комуністична партія Російської Федерації (КПРФ), яка зараз має трьох губернаторів, Ліберально-демократична партія (ЛДПР), яка зараз має лише одного губернатора (хоча на піку популярності мала трьох), а також СРЗП, яка втратила одного з двох, яких мала раніше.

Однак, замість того щоб розширити партійну квоту для партії «Нові люди», яка пройшла до Думи 2021 року, Кремль вирішив ліквідувати або принаймні скоротити партійне представництво. І це було пов'язано не з браком лояльності з боку «системних» (або доморощених) опозиційних партій, абсолютно слухняних Кремлю. Навпаки, це пов'язано з тим, що в умовах повної єдності навколо Путіна стає важко і безглуздо підкреслювати будь-які партійні відмінності.

Друга особливість останньої заміни голів областей полягає у тому, що до їхнього складу ввійшли не лише чиновники, які закінчили курси в Академії

державної служби, але й люди з досвідом роботи на регіональному рівні. Двоє з них по кілька місяців працювали державними службовцями у «ЛНР» і «ДНР». Третя особа відповідала за інтеграцію «нових регіонів» до державного апарату. Отже, усі троє — представники «покоління Донбасу».

Зрештою, взято курс на різке омолодження. Новим призначенцям немає навіть сорока — це люди, чия кар'єра повністю складалася за часів путінського режиму. Це керівники, які звикли бути гвинтиками в управлінській машині. При цьому вони не мають і не можуть мати власних команд, не мають зобов'язань перед регіональною елітою. Вони слухняні перед тими, хто їх відправив у регіони — Кремлем та енергетичними корпораціями.

У формуванні команди нового губернатора використовують два підходи:

- 1) низку ключових посадових осіб адміністрації фактично призначає федеральний центр (це стосується сфер фінансів, державного регулювання тарифів, освіти й охорони здоров'я);³⁶
- 2) інші посади заповнюють частково сам губернатор і частково корпорація або група федеральної еліти, яка стоїть за ним.

Останнім часом місцеве самоврядування, яке, згідно з Конституцією 1993 року, було незалежною гілкою влади, перетворили на нижчий рівень державної адміністрації. У країні залишилося тільки шість мерів обласних центрів, яких обрали прямим голосуванням, усі в Сибіру й на Далекому Сході. Крім того, у Новосибірську, найбільшому з центрів, які лишилися з виборними мерами, прямі вибори скасували зовсім нещодавно, у лютому 2023 року.³⁷ У більшості регіонів мерів призначає конкурсна комісія, яку *де-факто* контролює губернатор.

Сказане про регіональні еліти означає одну дуже важливу річ: у разі різкого ослаблення центру, як це сталося наприкінці 1980-х — на початку 1990-х, регіональний рівень не зможе відігравати роль «запобіжника», підхопивши владу, що впала згори. Унаслідок політичної інженерії двадцяти з гаком років перебування Путіна при владі, спрямованої на посилення контролю з боку центру, регіональні еліти вкрай ослаблені та позбавлені консолідації. Потрібен час, щоб відновити їхню життєздатну форму і незалежність — рік-два, а може, і більше.

5. Висновок: від неформального до бюрократичного патроналізму та майбутнє путінської однопірамідальної мережі

Насамперед слід сказати, що не існує еліти як самостійного прошарку з якоюсь незалежністю в путінській патримоніальній системі. Однопірамідальна мережа не складається з еліти сильних особистостей; мабуть, з ослабленням неформальних і посиленням формальних елементів вона дедалі більше подібна на номенклатуру партії-держави. Панівний клас фрагментований, якщо не атомізований, і водночас вбудований у чітку механістичну структуру, що різко обмежує його можливості діяти самостійно. Структура системи працює на це так само, як і підбір кадрів та їхнє навчання (а не лише суворий контроль і репресії).

Окремої уваги заслуговують представники так званого «ліберального крила» у владних структурах. Насправді цього крила вже давно немає, ще з 2012 року, і вже точно з 2014 року. Фігури, які колись належали до нього і залишаються при владі досі, як-от Алексей Кудрін, Герман Греф, Ельвіра Набіулліна, мало чим відрізняються від інших технократів-менеджерів, демонструючи лібералізм у суворо визначених місцях і в дозволених системою межах. Публічних відставок статусних лібералів у зв'язку з початком повномасштабного вторгнення не було, і лише Анатолій Чубайс залишив незначну посаду в Адміністрації президента, а також країну, ніяк не коментуючи свою відставку. Зять Єльцина, Валентин Юмашев, радник президента на громадських засадах за Путіна, також залишив АП.

У перший рік повномасштабного вторгнення Росії в Україну зміни у вищому ешелоні еліти були мінімальними, хоча зміни у владних повноваженнях стали помітними з переходом до стану війни (Таблиця 4). Серед олігархів, залежність яких від Кремля різко зросла з початком повномасштабного вторгнення в Україну та запровадженням суворих санкцій із боку Заходу, ці зміни були більшими; серед бюрократів, зокрема технократів, політичних менеджерів і силовиків, зміни були менш помітними.

В умовах повномасштабної війни в Україні та воєнізованої ситуації всередині самої Росії роль силових структур у бюрократичному апараті дещо зросла — не так на індивідуальному, як на корпоративному рівні. Їхня роль, як і у випадку з іншими бюрократами, радше інструментальна.

Таблиця 4. Зміна владних повноважень різних груп у патрональній мережі Путіна під час повномасштабної війни

<i>Елітна група</i>	<i>Зміна впливу</i>	<i>Особливості змін</i>
Олігархи	зменшення	повсюдна зміна керівників і власників, зростає небезпека рейдерства
Технократичні бюрократи	збільшення	оператори національних інституцій в режимі воєнного часу (поступова націоналізація економіки та зростання ролі бюджетних ресурсів)
Бюрократи сил безпеки (силовики)	збільшення/стагнація (на високому рівні)	скоріше корпоративно-інституційне зміцнення, ніж особисте (обмежена автономія)
Бюрократи політичного менеджменту	стагнація (на низькому рівні)	звичайне ведення справ («business as usual»)

Розколу в елітах чи навіть помітного загострення конкурентної боротьби між різними її групами на квітень 2023 року не помітно. Водночас в умовах зменшення «пирого» ренти, розподілюваного між ними, загострення конкуренції видається неминучим вже 2023 року.

Останній рік, коли Росія перебуває у стані війни, не лише висвітлив аспекти кадрової політики, які існували раніше, але й спричинив появу нових практик. Водночас більшість кадрових перестановок і нових призначень за рік були так чи інакше пов'язані з війною та її підтримкою. Попри відносно невелику кількість публічних замін і загальну стабільність персонального складу путінської однопірамідальної мережі, остання зазнає тектонічних зрушень, пов'язаних із вимушеним перерозподілом влади та власності. Колись дуже активна група олігархів ельцинської епохи досить швидко сходить зі сцени, натомість зростає вплив олігархів путінської епохи. Заміна кадрів, переважно фрагментарна, має реактивний характер, спричиняючи омоложення окремих сфер, але не розв'язує загальних проблем системи.

Нинішня конфігурація еліти матиме великий вплив на можливе розмаїття сценаріїв майбутнього. Замість того щоб висувати різноманітні спекулятивні конструкти, я пропоную один із висновків від мене та моїх колег на основі результатів мережевого аналізу путінської політичної еліти.³⁸ Ми вирішили дізнатися, чи є в досліджуваній мережі такі актори або зв'язки, вилучення яких зруйнувало б її загалом або зробило би систему роз'єднаною. Виявилось, що формально таких акторів троє — Путін, його керівник апарату Алексей Громов і мер Москви Сергей Собянін. Однак які саме частини мережі бу-

дуть демонтовані у цьому випадку? Виявляється, що елітарна мережа може втратити лише тих акторів, які не мають інших зв'язків, крім тих, що пов'язують їх із вищезгаданими акторами, зокрема директора ФСБ Александра Бортнікова, генерального директора Всеросійської державної телевізійної та радіомовної компанії Алега Добродєєва, а також віцепрем'єр-міністра Росії з питань будівництва та регіонального розвитку Марата Хуснулліна.

Це означає, що мережа має всі шанси залишитися стабільною навіть у разі гіпотетичного виходу з неї Путіна. Причиною цього є широта горизонтальних зв'язків, що сформувалися у вищому ешелоні російської еліти. Звісно, у цій ситуації може посилитися фракційність, а також більш рідкісними стануть зв'язки між спільнотами, які зараз значною мірою замикаються на лідерів мережі. А все-таки рівень розвитку неформальних внутрішньо-елітних зв'язків може виявитися достатнім, аби запобігти або мінімізувати внутрішньоелітні розколи, типові для автократій.

Переклав Олександр Тирон

Соціально інклюзивні та ексклюзивні бойові дії: порівняння способів ведення війни України та Росії

Андрас Рач

---

1. Вступ

Повномасштабна ескалація російсько-української війни триває з лютого 2022 року.³⁹ Відтоді Україна бореться за виживання і мобілізує кожен можливий ресурс як вдома, так і за кордоном. Тим часом Росія офіційно не перебуває у стані війни, але проводить «спеціальну воєнну операцію», щоб максимально обмежити вплив війни на російське суспільство. Головною темою цього розділу є різниця у підходах до ведення війни між Україною та Росією.

Тому я маю намір зробити порівняльний огляд ширших політичних, соціальних і соціологічних аспектів того, як Україна та Росія ведуть цю війну. Однак мова йде не про військову соціологію; загальне обмеження доступу до даних як про російські, так і про українські збройні сили у поєднанні з міркуваннями оперативної безпеки та підвищеною секретністю з лютого 2022 року унеможливають будь-які військово-соціологічні дослідження. Тож хоча в цьому розділі я обговорюю використання збройних сил на стратегічному рівні, а також ставлення обидвох суспільств до своїх армій, розділ майже не торкається відносин всередині самих військ. З погляду методології, загальна доступність даних є серйозним обмеженням у проведенні поглиблених досліджень країн і суспільств, які беруть активну участь в інтенсивній, широкомасштабній війні. Війна також впливає на правові аспекти в контексті доступу до інформації. Після оголошення воєнного стану в Україні 25 лютого 2022 року велика кількість інформації стала засекреченою і будь-які офіційні дані, оприлюднені урядом або пов'язаними з ним установами, перевірити важко. З російського боку, хоча країна офіційно не перебуває у стані

війни, з лютого 2022 року рівень контролю над ЗМІ та обмеження свободи слова став ще вищим, про що детальніше йтиметься далі. За таких обставин отриманти доступ і перевірити інформацію, висвітлену будь-якою з воюючих сторін, надзвичайно складно, тому потрібно реалістично оцінювати, якою мірою офіційні дані можуть бути використані для опису ситуації.

Більше того, особливо під час обговорення подій, пов'язаних з військовими діями, необхідно враховувати явище «туману війни», а також заходи оперативної безпеки обох воюючих сторін. Їхн цілеспрямована дезінформація та пропаганда ускладнюють і без того складну методологічну ситуацію.⁴⁰

Цей розділ значною мірою спирається на інформацію від третіх сторін або суб'єктів, незалежних від воюючих сторін. Першоджерела включають заяви та виступи офіційних осіб третіх країн, журналістів, експертів і представників міжнародних неурядових організацій, а також аудіо- та відеоматеріали, підготовлені незалежними репортерами, які мають доступ до лінії фронту. Втім, ефект «туману війни» переважає і перешкоджає поглибленому аналізу реальної військової ситуації. Отже, важливо постійно усвідомлювати та брати до уваги цей методологічний нюанс, пов'язаний з обмеженим доступом до достовірної інформації.

Замість того, щоби зосереджуватися на зміні позицій представників еліт,⁴¹ цей розділ має на меті відповісти на питання, як російська й українська держави представляють війну власним суспільствам і як намагаються залучити або відсторонити представників своїх народів із першого дня повномасштабного російського вторгнення. Я детально дослідив і загальну картину війни, і військові цілі. Іншим дуже показовим аспектом залучення суспільства є феномен волонтерства, тобто те, як обидві держави покладаються на добровольців, щоби розширити свої бойові можливості за межами штатної чисельності збройних сил.

Розділ складається з п'яти основних частин. Після короткого вступу стаття розглядає, як дві держави та два уряди окреслюють війну для своїх громадян. У другій частині я порівнюю, як керівництво Росії та України висвітлюють свої військові цілі перед громадськістю, а також як ці цілі змінювалися з часом. Після цього детально розглядаю феномен волонтерства, зокрема пов'язаного з бойовими діями. Четверта частина присвячена тому, як російський і український уряди намагаються інтернаціоналізувати війну за допомогою створення альянсів, і як вони представляють це громадськості. Дослідження завершує короткий підсумок.⁴²

2. Окреслення війни: «спеціальна воєнна операція» проти патріотичної війни

Після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року президент Росії Володівір Путін оголосив війну Україні *де-факто*,⁴³ але не *де-юре*. Замість цього він анонсував початок «спеціальної воєнної операції». Не назвавши це війною, Путін, очевидно, мав намір обмежити бойові дії виключно завданням російських збройних сил, залишивши громадськість якомога менш залученою. За інформацією про початкові плани Росії, Москва розраховувала на коротку, приблизно тижневу військову операцію типу бліцкригу. Кремль представив цей напад як акцію значно меншу й обмеженішу, ніж війна, оскільки план був саме такий.

У Росії не оголосили ні воєнний стан, ні навіть часткову мобілізацію. Економіку країни також не налаштували на воєнні рейки. Представники російського режиму були настільки впевненими в успіху, що навіть не потурбувалися про переміщення приблизно 300 мільярдів доларів США валютних резервів країни, розміщених на Заході, які швидко заморозили санкції ЄС.⁴⁴

Та коли виявилось, що українська держава, армія і суспільство не розвалилися, а війна перетворилася на тривалу і виснажливу боротьбу, Кремль зіткнувся з серйозною політичною дилемою щодо окреслення війни. З одного боку, відмова від терміну «спеціальної воєнної операції» та оголошення війни Україні дозволило би Росії сконцентрувати набагато більше людських та економічних ресурсів для боротьби. Цього вже давно вимагають радикальні націоналістичні кола російських еліт і суспільства. З іншого боку, відкрите оголошення війни означало би також визнання того, що Кремль серйозно прорахувався з нападом і його наслідками. Станом на лютий 2023 року Москва продовжує підтримувати наратив про «спеціальну воєнну операцію», щоправда часткова мобілізація, оголошена у вересні 2022, а також низка заходів для посилення державного контролю над економікою⁴⁵ свідчать про те, що Кремль поступово переводить країну в *де-факто* воєнний стан, хоча і не називає це війною.

Водночас наратив Путіна щодо ролі Заходу в конфлікті незмінний: з початку ескалації він окреслив цю війну як конфлікт між Росією та колективним Заходом, зокрема НАТО. Вже у промові 24 лютого 2022 року⁴⁶ Путін звинуватив Захід у тому, що він вводить Росію в оману шляхом ігнорування безпекових інтересів Москви та невиконання нібито наданих обіцянок про нерозширення НАТО. Він знову повторив ці претензії через рік,⁴⁷ додавши

звинувачення у розгортанні біологічних лабораторій на території України, підготовці західними інструкторами українських неонацистів і низкою інших. Отже, після року активних воєнних дій офіційне сприйняття міжнародного контексту конфлікту ще більше радикалізувалося.

На відміну від ексклюзивного підходу Росії, Україна від самого початку бойових дій вбачала це війною та розуміла необхідність захищати країну цілковито інклюзивним способом. У своїй промові напередодні вторгнення Президент Володимир Зеленський закликав весь український народ стати на захист батьківщини; він навіть закликав повернутися додому українців, які працюють за кордоном. Ба більше, президент звернувся безпосередньо до російського народу, спростувавши звинувачення в тому, що українці є нацистами або що Україна становить якусь загрозу для Росії.⁴⁸ Президент також закликав до солідарності все міжнародне співтовариство, коли він і його офіційні представники дали кілька інтерв'ю міжнародним ЗМІ у перші дні війни, навіть коли їхня особиста безпека була під загрозою.

Ще одна відмінність, яка відображає бачення українського уряду полягає у тому, що Київ запровадив воєнний стан вже 25 лютого 2022 року. Це дозволило уряду мобілізувати резервістів, заборонити виїзд за кордон чоловікам призовного віку, націоналізувати економічні активи, обмежити свободу засобів масової інформації та свободу слова, а також заборонити прокремлівські політичні партії.⁴⁹ Оголосивши воєнний стан, українська влада фактично залучила все суспільство до конфлікту, адже воєнний стан зачіпає дуже багато аспектів повсякденного життя.

3. Постановка та досягнення цілей війни: стратегія наступу проти стратегії оборони

У вже згаданій промові на початку вторгнення Путін перерахував кілька амбітних військових цілей «спеціальної воєнної операції», щоби представити і виправдати війну, насамперед перед російською громадськістю. Першою ціллю був захист населення «ДНР» і «ЛНР», в односторонньому порядку визнаних Росією незалежними державами 21 лютого 2022 року від геноциду, який нібито постійно чинить Україна. Твердження про геноцид присутнє у наративі Росії про війну ще з 2014 року, хоча його не підтвердила жодна незалежна міжнародна організація.⁵⁰ А втім, цей посил знайшов відгук у російському суспільстві через вісім років пропаганди, що передувала нападу 2022 року.

Путін також пообіцяв «денацифікувати та демілітаризувати» Україну. Без публічного обговорення деталей «денацифікації» звинувачення України в тому, що нею править нацистський режим, знову стало постійним елементом російських наративів про війну з моменту зміни влади в Києві у лютому 2014 року. Той факт, що президента Петра Порошенка обрали демократичним шляхом 25 травня 2014 року і що Росія визнала його легітимним, не став на заваді безперервному повторенню нацистських звинувачень. Номінація України та її народу нацистами є невід'ємною частиною того, як Росія представляє конфлікт із 2014 року;⁵¹ таким чином, визначивши «денацифікацію» як одну з ключових військових цілей, Кремль міг цілком розраховувати на цей усталений нацистський наратив.

Судячи з подій перших днів повномасштабної ескалації, «денацифікація» фактично означала вбити або захопити Зеленського та, ймовірно, інших членів його уряду. У перші дні після 24 лютого 2022 року в Києві діяло кілька російських диверсійно-оперативних груп, які намагалися нейтралізувати українського президента.⁵² Обидва напади на резиденцію Зеленського в Києві виявилися невдалими.⁵³ Тим часом, третя головна ціль, демілітаризація України, означала військову перемогу над українськими збройними силами.

Для реалізації цих цілей Росія розпочала повномасштабний наступ на кілька областей України вздовж чотирьох основних напрямків (півночі, північного сходу, сходу, півдня) — загалом за сімома напрямками. Таким чином, початкові цілі Росії охоплювали всю територію України: російські війська мали намір завоювати Київ, Харків, Одесу, можливо, також Дніпро і Запоріжжя, і так повністю відрізати Україну від Азовського і Чорного морів.

Однак після провалу облоги Києва Росія офіційно зменшила свої територіальні цілі. Двадцять дев'ятого березня 2022 року Москва оголосила, що відмовилася від боротьби за Київ, Чернігів і всю північ і північний схід, а замість цього зосереджується на Донбасі.⁵⁴ Цю зміну представили російській громадськості як свідомий вибір, а не необхідність, продиктовану військовою поразкою під Києвом. Таке зниження рівня амбіцій дозволило Росії ефективніше зосередити свої сили і захопити Маріуполь, Северодонецьк і Лисичанськ наприкінці весни та влітку 2022 року.

Проте Росія не змогла реалізувати навіть менші цілі: у серпні Україна розпочала контрнаступ у Херсонській області, а у вересні звільнила більшу частину Харківської. У відповідь на ці успіхи Росія 23–27 вересня 2022 року поспіхом організувала чотири псевдореферендуми в окупованих частинах Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей щодо їхнього приєднання до РФ. Пославшись на результати «референдумів», Москва

швидко оголосила про анексію цих чотирьох областей України. Та незважаючи на це, всередині листопада 2022 року Росія була змушена вивести війська з правого берега Дніпра, зокрема Херсона. Відтоді військові цілі Росії фактично обмежуються захопленням Донеччини та Луганщини, а також захистом окупованих частин Запорізької та Херсонської областей.

З початку повномасштабного вторгнення список військових цілей Росії фактично значно скоротився, хоча в офіційному наративі досі часто повторюють гасла про «денацифікацію» та «демилітаризацію». Інакше кажучи, початкові амбіції Росії щодо прямого контролю над усією Україною, включно із захопленням значної частини її території та зміною уряду, завершилися частковою анексією чотирьох областей України, тоді як основні сили навколо «спеціальної воєнної операції» залишилися незмінними.

Водночас військові цілі України розвивалися за принципово іншою траєкторією. Оскільки Україна веде оборонну, а не наступальну війну, очевидною метою після лютого 2022 року було спочатку зупинити російську агресію, а потім почати повертати окуповані території. З урахуванням розміру та масштабу російського нападу, це, очевидно, вимагало залучення всього українського суспільства з першого ж дня агресії. Тому і Зеленський, і члени його Офісу з 24 лютого 2022 року дуже активні у комунікації з українським суспільством щодо війни. Зеленський щовечора публікує відеозвернення до населення, обговорює різні аспекти війни та заохочує український народ продовжувати боротьбу.⁵⁵

Цікавий феномен: до лютого 2022 року Україна не докладала активних зусиль для повернення ані окупованого Донбасу, ані Криму. Втрату контролю над цими територіями *де-факто* 2014 року Київ так і не визнав, але й наступальних дій для їх повернення також не здійснював. Незабаром після вторгнення Зеленський навіть озвучив можливість досягнення компромісу щодо статусу Криму в обмін на припинення російського вторгнення.⁵⁶

Однак з кінця літа 2022 року⁵⁷ офіційна риторика почала змінюватися. Дедалі більше українських посадовців, включно з президентом і військовим керівництвом, почали говорити про необхідність повернення всіх окупованих територій, зокрема захоплених Росією 2014 року, а отже і Криму. Зовсім недавно Зеленський підтвердив цей намір на Всесвітньому економічному форумі у Давосі.⁵⁸

Таким чином, з початком повномасштабного російського вторгнення військові цілі України значно розширилися. Це різко контрастує зі статусом цілей Москви, які фактично звузилися від контролю над усією Україною до утримання чотирьох окупованих східних областей і Криму. Паралельно

зі зміною військових цілей Москви, з жовтня 2022 року російська стратегія інтегрувала новий елемент — систематичні, широкомасштабні атаки на об'єкти цивільної інфраструктури України. Використавши як привід напад України 8 жовтня 2022 року на Керченський міст, 10 жовтня Росія розпочала масовану повітряну та ракетну кампанію проти цивільних об'єктів критичної інфраструктури України, а саме енергетичної інфраструктури та пов'язаних з нею елементів.⁵⁹ За інформацією з відкритих джерел, метою цієї кампанії було позбавити українське населення електроенергії, опалення та водопостачання взимку, щоби підірвати моральний дух.⁶⁰ Ймовірно, вторинним завданням було спричинити черговий масовий потік українських біженців за кордон і так продовжити тиснути на Захід, щоб послабити політичну рішучість щодо підтримки України на міжнародному рівні.

Росія застосувала тисячі балістичних ракет і ракет повітряного базування, а також крилатих ракет і безпілотників, поставлених Іраном (детальніше про це згодом). РФ навіть запустила кілька новітніх гіперзвукових ракет типу «Кинжал», розроблених Москвою (*ред. — ракети виявилися не гіперзвуковими*). Хоча енергетична інфраструктура України зазнала масштабних і серйозних пошкоджень, а зима була сповнена тривалими відключеннями електроенергії та іншими перебоями у постачанні, російська кампанія не змогла зламати ані українців, ані підтримку Києва з боку Заходу.

Водночас варто зазначити, що досі Україна утримувалася від подібних атак на російську цивільну інфраструктуру, хоча цілком здатна робити це у прикордонних регіонах Росії. Україна завдала ударів по кількох об'єктах нафтової промисловості у прикордонних регіонах,⁶¹ але ці атаки⁶² були радше пов'язані з перешкоджанням російським військовим зусиллям, аніж із завданням шкоди російському мирному населенню. Отже, ставлення до ураження об'єктів цивільної інфраструктури є ще однією відмінністю між тим, як Росія і Україна ведуть цю війну.

4. Залучення всього суспільства: інклюзивна війна проти ексклюзивної війни

4.1. Від патріотичного волонтерства до залучення представників кримінального середовища

Ще один аспект, який свідчить про відмінність способів ведення бойових дій Україною та Росією — це те, як держави організують систему набору особового складу до війська, зокрема як використовують або покладаються

на феномен волонтерства. Волонтерство є невід'ємною і надзвичайно важливою частиною військових зусиль України з 2014 року. Ще тоді, після окупації Криму Росією, створили кілька добровольчих батальйонів, які нерідко частково складалися з активістів Майдану. Ці добровольчі формування, хоча й недостатньо підготовлені та оснащені, відіграли ключову роль у зупиненні поширення інспірованого Росією сепаратизму на сході України.⁶³ У середині 2010-х років ці добровольчі батальйони були інтегровані або в Збройні Сили України, або в Національну гвардію України, але феномен добровольчого руху для захисту країни продовжував існувати.

Ще до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, 1 січня 2022 року, Україна створила окреме командування для формування Сил територіальної оборони⁶⁴ (зазвичай їх називають «тероборона», що є аббревіатурою від офіційного українського терміну «територіальна оборона»). Цей новостворений підрозділ мав складатися як з резервістів, так і з добровольців, які зголосилися захищати свої райони від можливого нападу, а також допомагати регулярній армії, зокрема в охороні громадського порядку, укомплектуванні контрольно-пропускних пунктів та інших її обов'язків. У кожній з 26 областей України мали створити окрему бригаду територіальної оборони чисельністю 3500 військовослужбовців, що складається з батальйонів по 600 військовослужбовців у кожному.⁶⁵ Більшість добровольців отримали лише елементарну підготовку піхотинців до початку повномасштабної ескалації. Втім, підрозділи тероборони Києва та Київської області відіграли важливу роль у зупиненні російського вторгнення, а також у нейтралізації російських диверсійних груп, які, хоча й зазнали серйозних втрат, проникали до столиці. З весни 2022 року підрозділи територіальної оборони також можуть розгортати в інших регіонах, а це означає, що на практиці сили тероборони, які спочатку мали бути лише допоміжними підрозділами регулярної армії, також можуть відправити на фронт. Незважаючи на важкі втрати, яких зазнали багато підрозділів територіальної оборони, феномен волонтерства зберігся.

Крім того, десятки тисяч українців пішли добровольцями до військових частин регулярної армії, особливо ті, хто мав попередній військовий досвід, тож їхні навички можна було відносно легко відновити. Бажання воювати добровольцями настільки поширене, що в лютому 2023 року Україна вирішила створити новий тип підрозділів — штурмові бригади (Гвардія наступу), призначені спеціально для участі у звільненні окупованих Росією територій. Основна їхня відмінність від підрозділів тероборони полягає в тому, що штурмові бригади підпорядковані Міністерству внутрішніх справ і призначені не для виконання допоміжних функцій, а для ведення бойових дій.⁶⁶

Хоча точна кількість цих добровольців засекречена, в середині лютого український чиновник заявив, що 15 000 людей уже подали заявки.⁶⁷ На початку березня народний депутат України Андрій Жупанин говорив про близько 20 000 людей, які вже вступили до штурмових бригад.⁶⁸

Крім того, на боці України також воюють іноземні добровольці. Однією з найчисельніших груп є грузини, частина з яких воює з 2014 року у складі Грузинського легіону. Є й антиросійські чеченські добровольці, які приєдналися до боротьби України проти Росії також у 2014 році.

Однак найцікавішим явищем є Інтернаціональний легіон — окремий підрозділ Сил територіальної оборони, який Зеленський створив 27 лютого 2022 року, тобто на четвертий день повномасштабного вторгнення.⁶⁹ Це слугувало основою для залучення іноземного військового досвіду й особового складу до бойових дій. Згідно з офіційною інформацією від березня 2022 року, загалом близько 20 000 добровольців з понад 52 країн вже приєдналися до Інтернаціонального легіону⁷⁰ — не лише для того, аби воювати, але й для підтримки у сфері кібербезпеки та медичної допомоги.

Тим часом з російського боку волонтерство виявилось принципово іншим явищем, яке продемонструвало значні відмінності на різних етапах війни. На початковому етапі російської агресії проти України, у 2014 році, десятки тисяч добровольців прибули з Росії в Україну, щоби воювати проти Києва. Їхні мотиви були дуже різними: переважна більшість хотіла боротися з нібито фашистським українським урядом, інші були жорсткими націоналістами, були серед них і релігійні фанатики.⁷¹ Однак, щойно лінія фронту стабілізувалася і маневрена війна перетворилася на запеклу, окопну війну, більшість уцілілих російських добровольців або повернулися додому, або приєдналися до сепаратистів. Це також відповідало намірам Росії централізувати контроль над спочатку досить хаотичними сепаратистськими формуваннями та польовими командирами.

Коли 2022 року почалася ескалація конфлікту, Росія, на відміну від України, не продовжила традицію волонтерства, що бере свій початок з 2014 року. Москва намагалася зберегти «спеціальну воєнну операцію» як виняткове завдання регулярних збройних сил. Та коли людські втрати почали зростати і російська армія почала відчувати гостру потребу у додатковій робочій силі, Міністерство оборони Росії зробило вибір на користь добровольчого набору: вони намагалися переконати резервістів, особливо тих, хто мав відносно свіжий військовий досвід, знову підписати контракт на певний термін і поїхати воювати в Україну. Хоча дехто називає це явище прихованою

мобілізацією,⁷² на початковому етапі не було жодного елемента примусу, тому термін «вербування» краще описує цю ситуацію. Російська система призову намагалася мотивувати резервістів щедрими фінансовими й іншими пільгами. Однак ці зусилля не принесли очікуваних результатів через недостатню кількість добровольців.

Інша спроба — використання так званої системи БАРС — також не змогла зібрати необхідну кількість добровольців. Росія створила нову систему резервістів, так званий «Бойовий армійський резерв країни» або БАРС («Боевой армейский резерв страны») 20221 року.⁷³ Слово «барс» російською також означає «сніжний барс». Намір полягав у тому, щоби набирати людей на трирічний контракт резервіста (який також передбачав можливість участі в бойових діях) в обмін на стабільну зарплату та значні бойові виплати і премії. Резервісти БАРС також пройшли необхідну підготовку; ба більше, оскільки багато з них були колишніми офіцерами та солдатами, їхні навички потрібно було лише відновити. Втім, система не змогла набрати запланованих 100 000 резервістів⁷⁴ — записалося лише близько 40 000 людей, і не всі з них встигли пройти підготовку до вторгнення. Ба більше, щойно Росія почала розгортати підрозділи БАРС, швидко з'ясувалося, що ці солдати часто не отримували обіцяних виплат,⁷⁵ зазнавали жорстокого поводження з боку регулярної армії і здебільшого не мали необхідного спорядження, озброєння і підтримки. Усі ці невдачі з набором, а також бойові втрати в Україні, призвели до часткової мобілізації у вересні 2022 року.

Однак явище волонтерства не зникло з російського боку, а лише було перенаправлене на воєнізовану групу «Вагнера» замість регулярних збройних сил. З літа 2022 року група «Вагнера», яку очолював покійний олігарх Євгеній Прігожин, почала вербувати засуджених з російських пенітенціарних установ. Станом на січень 2023 року близько 40 000 ув'язнених завербували з обіцянкою амністії та гідної оплати в обмін на півроку участі в бойових діях в Україні. Проте цих нових добровольців часто відправляли в бій із недостатнім спорядженням, мінімальною підготовкою або взагалі без неї. Як захоплені в полон бойовики «Вагнера», так і українські солдати, що воювали з ними, часто описували засуджених як гарматне м'ясо, кількість жертв серед яких повністю ігнорувалася.⁷⁶ Станом на лютий 2023 року група «Вагнера» втратила щонайменше 30 000 бійців, з яких вбили приблизно 9000.⁷⁷ Після того, як новини про долю цих добровольців дійшли до російських в'язниць, з грудня 2022 року у групі «Вагнера» почалися серйозні проблеми з набором нових засуджених, а згодом, на початку лютого 2023 року, група повні-

стю припинила їх вербування.⁷⁸ У серпні провідна захисниця прав ув'язнених Ольга Романова стверджувала, що загальна кількість засуджених, відправлених на війну, може становити до 80 000 людей, і щонайменше 20 000 колишніх в'язнів з групи «Вагнера» вже повернулися до цивільного життя.⁷⁹

Відчутна зневага до людського життя у російській військовій стратегії вказує на фундаментальну різницю між російськими й українськими військами. Тоді як просуванню України на фронті перешкоджає і те, що основним слабким місцем для неї є жива сила (основний ресурс, який не можуть надіслати західні країни), російська армія здатна і готова ризикувати більшими масами бійців на передовій. І хоча таке ставлення не сприяє збільшенню кількості добровольців, Росії вдалося мобілізувати кілька напівофіційних приватних угруповань на додаток до групи «Вагнера». Росія офіційно забороняє створення приватних армій і приватних військових компаній, але, за словами заступника міністра оборони Росії Ніколая Панкова, на полі бою діє понад 40 «добровольчих» угруповань.⁸⁰ Серед них — бійці приватних військових компаній, що належать до різних командувань. Наприклад, ПВК «Редут», пов'язана з військовою розвідкою Росії, перебуває на полі бою з лютого 2022 року, а компанія «Поток» належить державному газовому гіганту ВАТ «Газпром».⁸¹ Це яскраво ілюструє тенденцію російської патронатної системи покладатися на неформальну змову, а не на розмежування сфер соціальної діяльності (політичної, економічної та громадської).⁸² Нещодавні зміни у законодавстві, які дозволяють російським губернаторам створювати військові організації під час війни,⁸³ також виглядають як відчайдушний крок для посилення мобілізації. Також ці зміни розширюють повноваження російських покровителів відносно головного покровителя і дедалі більше ускладнюють для Путіна процес контролю над однопірамідальною патрональною мережею. Водночас очевидно, що нерегулярні війська, які розростаються виключно через необхідність, доволі важко інтегрувати у російську військову ієрархію. Найяскравішим прикладом була спроба державного перевороту Прігожина у червні 2023 року, щоб усунути керівництво регулярних збройних сил, включно з міністром оборони Сергеем Шойгу та начальником Генерального штабу Валерієм Герасимовим, і гарантувати, що група «Вагнера» зможе уникнути підпорядкування міністерству. Хоча Прігожин пережив невдалу спробу державного перевороту і у серпні навіть прагнув отримати нові завдання в Африці,⁸⁴ 23 серпня 2023 року він загинув в авіакатастрофі в Росії разом з шістьма іншими командирами групи «Вагнера».⁸⁵ Це, найімовірніше, покладе край поміркованій автономії групи.

4.2. Громадське фінансування (краудфандинг) зброї та обладнання в Україні та Росії

Особливо цікавим аспектом волонтерства, пов'язаного з бойовими діями, є те, як в Україні та за кордоном організуються низові кампанії на підтримку українських збройних сил. В Україні держава активно підтримувала та заохочувала різні волонтерські кампанії, щоби допомогти під час військових дій. Національний банк України негайно відкрив спеціальний банківський рахунок для отримання пожертв з-за кордону,⁸⁶ так само як і кілька інших державних установ і неурядових організацій, підтримуваних державою. Громадським організаціям вдалося не лише зібрати кошти, а й закупити зброю та спорядження для армії. Деякі з цих громадських організацій існували ще з 2014 року, як, наприклад, фонд «Повернись живим»,⁸⁷ який збирає пожертви на військові цілі, але навіть ця організація значно активізувала свою діяльність з лютого 2022 року. Станом на лютий 2023 року фонд «Повернись живим» є одним з найбільших недержавних покупців зброї для Збройних сил України. Ще одним є Благодійний фонд Сергія Притули, що також працює з 2014 року, який, переважно за кошти громадян, закупив для Збройних сил понад 4500 безпілотників, 1000 військових автомобілів, 70 великих комплексів БПЛА та кілька інших видів обладнання.⁸⁸ Звісно, жодна громадська організація не змогла б імпортувати та передавати зброю і військову техніку в таких масштабах без прямої державної підтримки, тому ці фонди і кілька інших менших за розміром можна також віднести до феномену керованого державою волонтерства.

Підтримка українських військових на основі краудфандингу відбувається і за межами країни. У травні 2022 року литовське суспільство збило гроші на турецький ударний безпілотник ТБ-2 «Байрактар». Кампанію попередньо схвалили міністерства оборони Туреччини та Литви. Перший такий «Байрактар» назвали «Ванагас»⁸⁹ за позивним легендарного литовського антирадянського борця руху опору, який символізував боротьбу проти Москви. У перекладі з литовської це слово означає «сокіл». Невдовзі, влітку 2022 року, Польща наслідувала цей приклад, і її населення збило гроші на ще один «Байрактар». Цей безпілотник отримав назву «Марік» на честь розмовної назви окупованого українського міста Маріуполь.⁹⁰ У Чехії місцеві жителі спочатку збрали гроші на модернізований танк Т-72 «Томаш» для відправки в Україну.⁹¹ Згодом, коли Росія розпочала повітряну кампанію проти цивільної інфраструктури України, чехи почали збирати гроші на високомобільну протиповітряну систему для боротьби з іранськими

безпілотниками, які використовує Росія. Система, яку назвали «Віктор», складається з двох 14,5-міліметрових зенітних великокаліберних кулеметів, встановлених на базі пікапа Toyota, виготовленого чеською оборонною компанією. Станом на січень 2023 року громадськість профінансувала 15 таких систем.⁹²

Тим часом краудфандинг для збройних сил у Росії набув широкого поширення лише після вересня 2022 року, тобто після часткової мобілізації. Раптова мобілізація приблизно 300 000 росіян швидко викрила проблему гострої нестачі захисного спорядження, базового військового обладнання і навіть одягу в російській армії. Родичі мобілізованих солдатів швидко почали збирати гроші на забраклі одяг і спорядження, з'явилися сотні кампаній у соціальних мережах, розпочалися різноманітні краудфандингові акції.⁹³ Станом на початок 2023 року ці кампанії тривають, але фокус поступово змістився з необхідного особистого спорядження на більш складне обладнання, як-от супутникові антени, акумулятори й інші електронні товари.⁹⁴

На відміну від України, Литви, Чехії та Польщі, у Росії краудфандингові кампанії не можуть забезпечити збройні сили озброєнням, оскільки держава не підтримує такі ініціативи з юридичних і політичних причин. Офіційна підтримка таких кампаній означала би, що держава визнає: у країні є дефіцит техніки, не кажучи вже про озброєння. Тому російські краудфандингові кампанії обмежуються товарами нелетальної дії та деяким обладнанням подвійного використання, наприклад, комерційними безпілотниками.

Громадське фінансування військової техніки (і особливо зброї) є дуже високим рівнем активної соціальної участі та прямого внеску місцевого (або міжнародного) суспільства у військові зусилля. Станом на лютий 2023 року Україна, порівняно з Росією, очевидно, була значно більш в мобілізації громадянського суспільства як всередині країни, так і за кордоном. Звісно, різниця у правовому статусі війни, зокрема те, що Росія офіційно проводить лише «спеціальну воєнну операцію», тоді як в Україні діє воєнний стан, є ключовою змінною у соціальному мобілізаційному потенціалі обох урядів.

Для України військова допомога Заходу, зокрема краудфандингові проекти, має вирішальне значення. Тому державі необхідно знизити рівень корупції, щоби не поставити під загрозу надходження допомоги. Корупційний скандал, що вибухнув у січні 2023 року через неналежне використання деякими українськими чиновниками пожертвуваних коштів та обладнання, з одного боку, показав, що проблеми, пов'язані з нецільовим використанням західної допомоги, є досить поширеним явищем. З іншого боку, швидка реакція уряду продемонструвала, що держава має намір активно протидіяти

подібним схемам: кількох обвинувачених чиновників негайно замінили, розпочали масштабне розслідування.⁹⁵ Пізніше того ж року Зеленський заявив, що «цинізм і хабарництво під час війни — це зрада», і звільнив усіх керівників обласних військкоматів України за звинуваченнями у корупції.⁹⁶

5. Інтернаціоналізація війни: ізоляція чи пошук союзників серед країн Заходу

Ще одна ключова відмінність у веденні цієї війни Росією та Україною проявляється у підходах до залучення міжнародної спільноти. Росія, яка з самого початку планувала коротку війну, не докладала особливих зусиль для створення будь-яких альянсів. Окрім безпосереднього залучення Білорусі, необхідної для нападу на Київ і Чернігів, Москва не намагалася створити міжнародну коаліцію для підтримки своєї «спеціальної воєнної операції». Яскравим показником відсутності таких зусиль стало голосування у Генеральній Асамблеї ООН 23 лютого 2022 року, одразу після одностороннього визнання Москвою «ДНР/ЛНР», із закликом до негайного виведення російських військ з України. Окрім самої Росії, лише шість країн проголосували проти резолюції: Білорусь, Еритрея, Малі, Нікарагуа, Північна Корея та Сирія.⁹⁷ Навіть найближчі військові союзники Росії в Організації Договору про колективну безпеку, як-от Казахстан і Киргизстан, не проголосували за Росію, а утрималися від голосування.

Із повномасштабним вторгненням підтримка Росії ще більше ослабла. Другого березня 2022 року лише чотири країни проголосували проти засудження агресії Росії проти України: Білорусь (яка була однією з воюючих сторін), Сирія, Північна Корея та Еритрея,⁹⁸ тобто напад Росії вийшов за прийнятні рамки навіть для Нікарагуа та Малі, які не засудили визнання «ДНР/ЛНР» на тиждень раніше. Хоча 35 країн утрималися, це не означало, що котрась із них активно підтримує дії РФ. Росії також не вдалося здобути більшої підтримки акту про анексію чотирьох українських областей. Його не визнала жодна країна-член ООН, окрім Сирії та Північної Кореї.⁹⁹ Крім того, на голосуванні у Генеральній Асамблеї ООН, яке відбулося 12 жовтня 2022 року, лише чотири країни проголосували проти засудження Росії: Білорусь і Нікарагуа приєдналися до Дамаска і Пхеньяна.¹⁰⁰ Таким чином, російська дипломатія не змогла розширити платформу міжнародної підтримки.

У промові 24 лютого, присвяченій вторгненню в Україну, Путін чітко звинуватив колективний Захід у прагненні послабити і, можливо, навіть знищити Росію. Цей наратив повністю відповідає дедалі більш антизахідним спря-

муванням зовнішньої політики Росії, які зростають з часу виступу Путіна на Мюнхенській конференції з питань безпеки 2007 року. З цієї перспективи не дивно, що Кремль також представляє нинішню війну як частину тривалої історичної боротьби Росії проти Заходу, в якій Москва дедалі зближується із Пекіном.¹⁰¹

Москва почала шукати спроможних військових союзників лише з літа 2022 року, коли стало очевидно, що самотужки вона не в змозі усунути певні недоліки російської армії. Найважливішим успіхом Москви стало те, що Іран погодився надати Росії військові безпілотні літальні апарати (БПЛА), включаючи як ударні, так і розвідувальні безпілотники. Тим часом, станом на лютий 2023 року сильний міжнародний тиск¹⁰² не дозволив Москві отримати балістичні ракети від Ірану, хоча 2022 року Москва прагнула придбати і їх. Окрім Ірану, Північна Корея також підтримує Росію, передаючи їй артилерійські боєприпаси.¹⁰³ Білорусь була близьким союзником Росії також і в питаннях передачі озброєнь: документально підтверджено, що Росія отримала з Білорусі¹⁰⁴ старі відновлені танки Т-72, а також бойові машини піхоти БМП-2 і військові вантажівки.¹⁰⁵ Китай поставив до Росії невелику кількість штурмових гвинтівок, бронезилетів і комерційних безпілотників, хоча Пекін намагався приховати факт приналежності такої продукції до товарів подвійного використання.¹⁰⁶

На протипагу ізоляції Росії та її дуже обмеженій військовій підтримці з-за кордону, Україна з самого початку повномасштабного вторгнення активно прагнула залучити все міжнародне співтовариство і максимально інтернаціоналізувати конфлікт. З першого ж дня ескалації Зеленський і деякі інші українські лідери практично щодня зверталися до міжнародної спільноти з проханням про підтримку та допомогу. Спроби залучити міжнародну спільноту, зокрема Захід, на свій бік, не є новим явищем для України; це було послідовною стратегією двох останніх українських урядів, починаючи з весни 2014 року, коли Росія напала на Крим. Однак повномасштабне вторгнення вивело цю стратегію на новий рівень.

З лютого 2022 року Україна користується безпрецедентним рівнем міжнародної підтримки у боротьбі з російською агресією. З погляду дипломатичної підтримки, знову ж таки використовуючи голосування на Генеральній Асамблеї ООН як індикатор, приблизно дві третини країн-членів ООН активно підтримують Україну.¹⁰⁷ Поки на Заході Зеленського вважають героєм і

людиною року за версією журналу TIME 2022 року,¹⁰⁸ Путіна сприймають як воєнного злочинця, на арешт якого Міжнародний кримінальний суд у Гаазі видав ордер у березні 2023 року.¹⁰⁹

У рамках Контактної групи з питань оборони України, яку неофіційно називають «Групою “Рамштайн”», понад сорок країн постійно беруть участь у зміцненні оборони України і роблять внесок у її обороноздатність різними способами.¹¹⁰ Варто додати, що станом на лютий 2023 року військові зусилля України дуже залежать від безперервного потоку західної військової підтримки. Отже, потуги залучити Захід на свій бік — це не вибір України, а фактична необхідність. Незважаючи на це, загальне ставлення до пошуку міжнародної підтримки та створення коаліцій для ведення війни є важливою відмінністю між російською та українською політиками.

Через загальну засекреченість багатьох деталей щодо передачі озброєння неможливо провести детальне порівняння постачань, отриманих Україною та Росією. Зокрема, поставки до Росії є непрозорими, головним чином тому, що будь-яка країна, яка постачає Москві зброю, ризикує потрапити під широкомасштабні міжнародні санкції. Але і не всі передачі в Україну є прозорими: існує низка країн, які постачають зброю Києву без жодного розголошу. Про це стає відомо лише тоді, коли зброю помічають на полі бою. Так було, наприклад, з броневантажами GAIA Amir, поставленими Ізраїлем: перші системи помітили у листопаді 2022 року,¹¹¹ але ізраїльський уряд досі офіційно не визнав, що відправив ці машини в Україну. Офіційно Ізраїль лише у березні 2023 року дозволив продаж Україні оборонного військового обладнання, зокрема засобів радіоелектронної боротьби для їх використання проти безпілотників іранського виробництва.¹¹² Отже, броньовики Amir, найімовірніше, відправили через країну-посередника. Втім, навіть така опосередкована передача вимагає експортної ліцензії, але і її не оприлюднили у меда. Іншим прикладом неафішованих поставок зброї в Україну є бронемашини Patria Pasi HA-185 фінського виробництва, які постачаються в Україну, ймовірно, з літа 2022 року,¹¹³ але без жодних оголошень з боку фінського уряду.

Через недостатній рівень прозорості неможливо порівняти ані кількість, ані вартість військової допомоги, отриманої Росією та Україною. Водночас, можна порівняти типи озброєнь, отриманих з-за кордону, з урахуванням інформації з офіційних заяв про передачі або повідомлень про виявлення певних систем в Україні (Таблиця 1).

Таблиця 1. Типи важких озброєнь, отриманих Україною та Росією з-за кордону з лютого 2022 року

Задokumentовані види важкого озброєння та військового обладнання, отримані з-за кордону	Україна	Росія
Танки	×	×
Бойові броньовані машини	×	–
Бойові машини піхоти	×	×
Бронетранспортери	×	–
Військові вантажівки	×	×
Установки ствольної артилерії	×	–
Установки реактивної артилерії	×	–
Міномети	×	–
Артилерійські боєприпаси	×	×
Протитанкові ракети	×	–
Бойові літаки	×	–
Бойові гелікоптери	×	–
Ударні безпілотники	×	×
Розвідувальні безпілотники	×	×
Баражуючі боєприпаси («дрони-самогубці»)	×	×
Ракети «повітря – земля»	×	–
Системи протиповітряної оборони	×	–
Зенітні гармати	×	–
Електронне обладнання військового призначення	×	–
Автомобілі медичної евакуації	×	–
Засоби індивідуального захисту	×	×
Військова форма	×	×

Джерело: Trebesch et al. (2023), укладено автором

Загалом Таблиця 1 демонструє, що Україна може розраховувати на значно більшу підтримку й отримує набагато ширший спектр озброєнь, ніж змогла забезпечити для себе Росія. Слід також зазначити, що окрім важкого озброєння, Україна отримала від Заходу високотехнологічне військово програмне забезпечення на основі штучного інтелекту, що дало їй перевагу на полі

бою.¹¹⁴ Якщо додати до цього західні санкції проти Росії, які суворо обмежують передачу технологій, то коментар журналіста про те, що війна у цій сфері є зіткненням між «цифровою» та «аналоговою» арміями видається лише невеликим перебільшенням.¹¹⁵ Водночас варто зауважити, що Росія також не залишилася повністю без зовнішньої військової допомоги, хоча Україна отримує значно ширший спектр озброєння.

6. Висновки

Політика Росії та України кардинально відрізняється у плані залучення власних суспільств і міжнародної спільноти до підтримки військових зусиль. Це підсумовано у Таблиці 2. Росія застосовує двовекторний підхід, який має на меті забезпечити постійну загальну підтримку громадськості, але при цьому прагне максимально обмежити суспільство від безпосереднього впливу та залучення до війни. Такий дуалізм проявляється, з одного боку, в наративах «денацифікації», «захисту населення Донбасу», а пізніше у дискурс «весь Захід проти нас», які покликані створити ефект згуртування навколо прапора і таким чином забезпечити тривалу суспільну підтримку режиму.

Таблиця 2. Порівняльна характеристика способів ведення війни Росією та Україною

	<i>Росія: соціально ексклюзивне ведення бойових дій</i>	<i>Україна: соціально інклюзивне ведення бойових дій</i>
Забарвлення війни	«Спеціальна військова операція» (справа збройних сил)	Патріотична війна (справа всієї нації)
Завдання війни	Стратегія наступу («денацифікація», атаки на об'єкти цивільної інфраструктури)	Стратегія оборони (витіснення Росії з території України, відсутність атак на об'єкти цивільної інфраструктури)
Добровільна участь у бойових діях	Обмежена (часткова мобілізація, залучення представників кримінального середовища)	Масовий рух (мобілізація всього суспільства)
Краудфандинг (громадське фінансування)	Обмежене (державні кампанії з фінансування нелетального обладнання та товарів подвійного використання)	Розширене (міжнародні кампанії з фінансування також і військового обладнання)
Міжнародні альянси	Ізоляція (обмежена підтримка інших диктаторських режимів)	Пошук союзників (широкомасштабна підтримка Заходу)

З іншого боку, досі підтримуваний формат «спеціальної військової операції», відсутність воєнного стану та загальної мобілізації слугують для того, щоб якомога більше обмежити суспільство від прямих наслідків війни. Витoki цього підходу можна простежити з 24 лютого 2022 року, коли Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну. Оскільки тоді Москва планувала провести дуже коротку і відносно безкровну операцію, Кремль, очевидно, вважав, що мобілізувати російське суспільство просто не потрібно — ні в політичному, ні у військовому сенсі. Ця ж логіка пояснює, чому Кремлю не вдалося створити будь-яку серйозну міжнародну коаліцію для нападу на Україну: він просто не вважав створення альянсів необхідним для війни, яка триватиме лише кілька днів.

Після того, як з'ясувалося, що війна не буде ані швидкою, ані безкровною, змінити наратив і почати називати «операцію» війною означало би визнати, що Кремль з самого початку прорахувався з наступом. Необхідність утриматися від визнання будь-яких помилок також пояснює, чому Кремль представив поразку під Києвом як навмисну переорієнтацію на Донбас. Так само Кремль публічно не говорить про розбіжності між тими територіями України, які оголосив анексованими і тими, які утримує насправді. Таким чином, військові цілі негласно знизили до захоплення решти Донбасу та захисту вже окупованих частин Херсонської та Запорізької областей, тоді як офіційний наратив про те, що ці регіони повністю належать Росії, залишився незмінним.

Дуже схожі міркування щодо небажання залучати широкі верстви суспільства проявилися і в частковій мобілізації, оголошеній у вересні 2022 року лише після того, як Росія напередодні у серпні-вересні втратила значну частину окупованих українських територій. До цього, замість мобілізації своїх резервістів, Росія намагалася компенсувати бойові втрати, активізувавши різні схеми набору добровольців, щоправда без особливого успіху. З вересня контраст між формулюванням «спеціальна воєнна операція» і частковою мобілізацією створив сильне протиріччя, з яким російське суспільство повинно зіткнутися при тлумаченні конфлікту. Прагнення якомога менше залучати суспільство і приховати слабкості російської армії призвело до небажання Кремля підтримувати будь-які широкі громадські рухи та краудфандингові кампанії, які могли би підтримати збройні сили.

Україна проводить принципово іншу політику щодо залучення суспільства до війни. З першого дня повномасштабного російського вторгнення українське керівництво прагнуло залучити як власну громадськість, так і міжнародних партнерів до підтримки України. Запровадження воєнного стану та загальної мобілізації, а також дуже енергійні та захоплювальні меседжі

президента й уряду — усе це слугує одній меті. Таким чином, українська політична стратегія є значно більш послідовною, ніж російська. Ця впевненість допомагає Україні забезпечувати значну міжнародну підтримку військових зусиль, а також активно покладатися на феномен волонтерства, зокрема крауд-фандингу для допомоги військовим.

З урахуванням політичної жорсткості й інертності російської системи, а також наближення президентських виборів, які обмежують простір для маневрування Кремля всередині країни, малоімовірно, що Росія змінить свій двовекторний підхід, попри розбіжності. Українська політика також навряд чи зміниться, оскільки, з погляду Києва, ця стратегія, зокрема залучення як внутрішнього суспільства, так і міжнародної спільноти, досі була успішною. Отже, розбіжності з великою ймовірністю переважатимуть.

Переклала Христина Кімачук

Фальсифікація історії: війна і російська політика пам'яті

Золтан Біро

Історія задля самовиправдання

Путін почав говорити про історичні питання за роки до повномасштабного вторгнення в Україну. Він прочитав лідерам СНД довгу лекцію про передумови Другої світової війни;¹¹⁶ написав довгу статтю на ту ж тему,¹¹⁷ а потім ще одну про саму Другу світову війну.¹¹⁸ Згодом він намагався довести на історичних і культурних підставах, що українського народу не існує.¹¹⁹ У червні 2022 року, на відкритті виставки, присвяченої Петру I, він також зазначив, що цар не «відібрав» у шведів територію сучасного Санкт-Петербурга, а «повернув» її, додавши, що росіяни нині поділяють долю своїх попередників: захищати суверенітет країни та відновлювати предковічні території.¹²⁰ В умовах тоді вже розгорнутої повномасштабної війни така заява очевидно означала, що події в Україні — ніщо інше як «відновлення споконвічних володінь росіян» і поширення їхньої влади.

Ця достатньо прозора ідея оприявила те, що війна ведеться не задля «денацифікації» чи «демилітаризації» України, як заявляла Москва на ранніх її етапах, а задля відвоювання «споконвічних» російських земель. Втім, хоч які були передумови для війни проти України, майже не залишається сумніву в тому, що у підготовці, у схилянні до неї російського суспільства правляча еліта надавала трансформації історичної пам'яті величезного значення. Свою роль відіграв і сам президент. Його численні виступи на історичні теми були спробою скерувати російське суспільство на потрібний шлях. Інакше кажучи, з його подачі упередження та нечутливості до страждань інших почали домінувати над самокритичною оцінкою на історію дев'яностих, які відкидали хибну традицію самовихваляння. Тобто ще можна було висловлювати погляди, відмінні від тих, які влада вважала корисними, але Кремль намагався будь-якими способами домінувати у публічному обговоренні історичних питань. Усе ще можна було опублікувати неупереджені та самокритичні наукові праці (цей аспект брежнєвської епохи залишився в минулому), але вони не

були здатні переважити дедалі більш викривлені наративи державної пропагандистської машини. Історична пам'ять стала у руках влади цінним інструментом легітимізації, а також ідеологічної та емоційної підготовки до війни проти України.

Фальсифікація радянської історії: переписування пам'яті про Другу світову війну для відродження концепту «зони впливу»

Відбілювання Радянського Союзу: промова Путіна до лідерів США (2019)

Промова Путіна до голів держав на з'їзді США у грудні 2019 року стала першим показовим виявом його інтересу до історії. Вона стосувалася передумов і причин Другої світової війни. Здивовані учасники з'їзду, певно, не зрозуміли, нащо їм довелося відсидіти цю промову; вони приїхали до Москви не задля лекції, але слухали, раз уже були там. Російський президент, певно, надавав виголошеному великого значення, адже його надзвичайно злостила прийнята нещодавно, у вересні, резолюція Європейського парламенту про важливість вшанування європейської пам'яті.¹²¹ Зокрема у резолюції йдеться про те, що «Друга світова війна — найбільш руйнівна війна в європейській історії — спалахнула внаслідок сумнозвісного німецько-радянського договору про ненапад від 23 серпня 1939 року (пакт Молотова-Ріббентропа) та секретних додаткових протоколів».¹²² З цього Путін міг зробити висновок, що в очах Європарламенту гітлерівська Німеччина і сталінський Радянський Союз несуть однакову відповідальність за розв'язання війни. Проте це не так, принаймні ступінь їхньої відповідальності неоднаковий. Відповідальність спільна, але міра її різниться. Можна багато у чому критикувати довоєнну політику Радянського Союзу, але рішення про вступ у війну прийняв Гітлер: не Радянський Союз, а Німеччина.

Втім, Путін вважає, що Радянський Союз не несе жодної відповідальності за розв'язання війни. Відповідно, його обурила резолюція Європарламенту, і він вирішив розкритикувати її. У промові до голів країн США Путін намагався довести, що радянсько-німецький договір про ненапад не був чимось незвичайним або злочинним на той час, оскільки такі договори укладали й інші країни. Дійсно, існує багато схожих прикладів з довоєнного часу, але ми не знаємо жодного подібного договору про ненапад, який містив би секрет-

ний пункт, у якому сторони розділили би між собою території суверенних держав. Втім, Путін завбачливо забув про цю деталь, зосередившись натомість на довгому аналізі «жорстокої та цинічної» Мюнхенської конвенції 1938 року. Він стверджував, що вона більше спричинилась до розв'язання війни, ніж пізніший радянсько-німецький договір про ненапад. Тобто Путін не інакше як спробував перекласти провину за початок війни на західні держави.

Путін переповів історію Мюнхенської угоди так, наче тільки Радянський Союз був готовий захищати Чехословаччину, а західні сили цього не дозволили. Французи та британці, безсумнівно, не довіряли Москві, але ця недовіра була взаємною. Інакше кажучи, стверджувати, що Сталін тільки і прагнув того, щоби поспішити на допомогу Чехословаччині разом із французами та британцями, означало би грубо перебільшувати. Путін звинувачує західних лідерів у цинізмі; втім, не існує незаперечних доказів того, що Радянський Союз був дійсно готовий прийти на допомогу Празі. Насправді, той факт, що поляки і румуни не пропустили Червону армію через свої території, був лише приводом, а не причиною бездіяльності Москви. Цією обставиною можна прикриватися, як це зробив Путін, але з неї не випливає, що Сталін дійсно хотів допомогти Празі. У цьому сенсі він і його західні колеги були однаково цинічними. Радянський диктатор, як і британський прем'єр-міністр Невілл Чемберлен і французький президент Едуард Даладьє, просто тягнув час і дуже би тишився, споглядаючи як західні держави та Німеччина сваряться через Чехословаччину. Звісно, і зворотне було правдою. Навряд чи справедливіше зробити так, як зробив Путін: покласти всю провину за початок війни на західні держави, стверджуючи, що вони чинили так само, або зайти далі, аж до заяв, що вони «перші почали». Ситуація була набагато складнішою. Зрештою події в Мюнхені стали результатом глибокої і взаємної недовіри, яка характеризувала тодішні відносини між Радянським Союзом і західними державами; вона ж і завадила їм тоді об'єднати зусилля.

Іншою наріжною темою промови Путіна була довоєнна політика Польщі. Російський президент дійшов аж до звинувачень поляків у розв'язанні Другої світової війни — таких же необґрунтованих, як і звинувачення у цьому західних сил. Довоєнна політика поляків заслуговує критики з багатьох причин, але звинувачувати їх у спричиненні світової війни — безпідставно. Попри це, Путін намагався підкріпити свою заяву двома аргументами. По-перше, згаданим раніше фактом, що саме поляки (разом з румунами) не дозволили радянській армії пройти своїми територіями, тим самим перешкоджаючи обороні Чехословаччини. По-друге, він стверджував, що Мюнхенське рішення було

вигідне саме їм, оскільки вони отримали територію Чехословаччини.¹²³ За словами Путіна, це серйозні злочини, якими сама Варшава значно долучилася до розв'язання війни. Єдина проблема із зазначеним захопленням землі полягає в тому, що анексована поляками територія (частина Щецинського регіону та вузька смужка Татр) — дрібка у порівнянні з територіями, які Радянський Союз отримав після договору Молотова-Ріббентропа. Вона ледь дорівнювала 1000 км², тоді як Радянському Союзу відійшли території у 400 разів більші. Отже, Путін або не здатен, або не бажає побачити різницю між ситуативним захопленням Польщею частини давно оскаржуваної землі, яка вважалася необхідною для оборони країни, й активною змовою Радянського Союзу з нацистською Німеччиною, що призвело до набуття величезних територій.

Ще більш сумнівно російський президент виправдовує вторгнення радянської армії до східної Польщі та її анексію. За його словами, радянська армія «врятувала чимало життів», перетнувши східний польський кордон 17 вересня 1939 року. Може, певний час це і було правдою, але не змінило долі десятків тисяч людей, яких совети у 1940 році трьома хвилями депортували з окупованої польської території. На сьогодні відомо про 276 000 переміщених людей.¹²⁴ І «порятунок життів» не стосувався майже 22 000 полонених польських офіцерів, яких радянська секретна поліція (НКВД) стратила у Катинському лісі та ще двох місцях у квітні 1940 року.

Промова Путіна ці факти оминула. Він говорить про цей період так, ніби ні депортацій, ні розстрілів не було. Однак замовчування послаблює, а не посилює його аргументи, так само як і спроба применшити значення надбаних за пактом Молотова-Ріббентропа земель. Путін представив своїм колегам-президентам довоєнні події так, ніби в угоді між двома тоталітарними державами не було ніякого секретного пункту, і Радянський Союз не отримав величезні території, порушивши при цьому суверенітет низки країн.

Відбілювання Сталіна та Молотова у статті Путіна «75 років Великої перемоги» (2020)

У промові до голів країн СНД Путін анонсував намір написати довгу і детальну статтю про передумови війни. У червні 2020 року він опублікував «75 років Великої перемоги: спільна відповідальність за історію та майбутнє»,¹²⁵ у якій очікувано повернувся до обговорення історії Мюнхенської угоди та до свого переконання, що війни було не уникнути через тогочасні поступки Гітлеру, а не через подальший німецько-радянський пакт.

У своїй статті Путін також детально зупинився на тому, як британці і французи відтягували угоду із Радянським союзом. За доказ він бере той на факт, що західна військова делегація, яка брала участь у переговорах у Москві у серпні 1939 року, складалася винятково із генералів другої ланки без суттєвих повноважень. Тут Путін має рацію. Але насправді ні Париж, ні Лондон тоді не хотіли вступати у військовий союз із Москвою — у них були набагато скромніші цілі. Вони прагнули лише гарантії, що Радянський Союз не надаватиме жодної допомоги нацистській Німеччині. Сталін, однак, такі запевнення давати відмовився. Натомість він змусив своїх делегатів вдавати, що таку обіцянку Радянський Союз може дати тільки в разі укладення коаліційної угоди. Але він не хотів цього альянсу так само, як і не хотів, щоби Москву звинувачували у небажанні укласти договір про нього. Тому Сталін доручив очільнику радянської делегації Кліменту Ворошилову, народному комісару оборони, з'ясувати на початку переговорів, чи має західна делегація повноваження підписувати будь-яку угоду, як радянська. Якщо ні, то їх варто було здивовано запитати, навіщо ж вони приїхали. Якщо у відповідь вони скажуть, що їх уповноважили лише на підготовчі переговори, варто запитати, чи мають вони детальний план на випадок нападу на їхнього союзника, СРСР. Якщо такого немає, варто запитати, на основі чого вони хочуть мати справу з радянською делегацією. І якщо вони бажають говорити далі, продовжував інструктаж Сталін, то переговори варто обмежити з'ясуванням принципового питання про те, чи буде дозволено Червоній армії пройти через Польщу і Румунію. «Якщо виявиться, що прохід нашої армії через Польщу і Румунію виключений, заявити, що без виконання цієї умови угода неможлива».¹²⁶ Тобто з інструкцій Сталіна, що знаходяться у відкритому доступі вже понад 30 років, очевидно, що не тільки захід не бажав домовленостей у переговорах з Радянським Союзом. Проте Путін відкидає цей важливий факт, адже якби він правдиво описав обставини переговорів, односторонню відповідальність Заходу було би важко довести.

Спосіб, у який Путін представив поїздки Молотова до Берліна та його зустріч з Гітлером у листопаді 1940 року, ще більше викриває його справжні наміри. За словами російського президента, народний комісар закордонних справ зробив кілька очевидно неприйнятних для німців вимог, як територіального, так й іншого характеру, щоби Москва не підписала Троїстий пакт. Втім, насправді все було навпаки. Радянська влада цілком серйозно мала на увазі вимоги, які Молотов виставив німцям. Сталін відправив Молотова до Берліна, щоби чіткіше зрозуміти їхні погляди, але також хотів, за згоди Гітлера, розширити свій вплив на нові території. На це і спрямовувалися завдання,

які Сталін і члени його політичного антуражу (Вячеслав Молотов, Клімент Ворошилов та Анастас Мікоян) поставили народному комісару з закордонних справ. З документа-інструкції до переговорів очевидно, що радянське керівництво надавало цьому напрямку важливого значення та прагнуло здобути згоду Гітлера щодо низки питань. Зокрема Москва намагалася переконати німецьке керівництво вивести війська з Фінляндії та зупинити там протести, які шкодили радянським інтересам. Ця директива також вимагала від Молотова визначити позицію країн Осі щодо Греції та Югославії, і домовитися з німецькими колегами, щоби будь-які рішення щодо Румунії та Угорщини попередньо узгоджували з Москвою. Мандат Молотова також поширювався на те, щоби переконати німців дотримуватися тих же вимог щодо Туреччини. Але головна мета візиту наркома закордонних справ полягала в тому, щоби змусити Берлін визнати Болгарію належною до сфери впливу Радянського Союзу: за цієї умови Червона армія може ввійти на її територію. Тобто з інструкцій для переговорів стає зрозуміло, що вимоги Москви були не удавані, а дійсно важливі для країни.

Проте німці на ці вимоги не погодилися, тож жодної нової угоди не уклали. Тож справа зовсім не в тому, що Москва навмисно висунула нездійсненні вимоги, щоби уникнути підписання тристоронньої угоди, як стверджував Путін у своїй статті, а в тому, що Молотов не зміг реалізувати викладене в директиві для переговорів. Водночас Москва не мала реального наміру приєднатися до тристоронньої угоди, оскільки не хотіла зменшувати простір для маневру, але прагнула розширити його територіально.¹²⁷ Путін очевидно намагався представити поїздку Молотова до Берліна так, ніби вона не була черговою спробою захоплення землі. Він вважав, що так буде легше замаскувати імперіалістичні цілі пакту Молотова-Ріббентропа і вдати, що його уклали під тиском обставин і виключно для безпекових потреб країни. Але ми знаємо, що це не так, і переговори Молотова у Берліні спростовують цю тезу найпереконливіше. Не випадково, що після створення Нюрнберзького трибуналу Радянський Союз назвав три сфери, які жодним чином не можна згадувати в судовому процесі. Однією з них була довоєнна зовнішня політика Радянського Союзу, зокрема, пакт Молотова-Ріббентропа, візит Молотова до Берліна в 1940 році та приєднання країн Балтії до складу Радянського Союзу.¹²⁸ Навіть одразу після війни ці питання вважалися ганебними, і Путін також вирішив, що їх краще не чіпати. Натомість він вирішив вдатися до інтерпретацій і виправдати невинуватого.

Підспівуючи Путіну: російські політики на службі з фальсифікації історії

Не один Путін відіграв свою роль у перетворенні пам'яті про Другу світову на такий ефективний політичний інструмент у руках російської правлячої еліти, яким вона стала перед повномасштабною війною проти України. В унісон із президентом виступали і кілька провідних російських політиків. Завдання було просте: змінити трактування Великої вітчизняної війни так, щоби його якомога ефективніше можна було пристосувати для актуальних політичних потреб. Для цього російське суспільство потрібно було перекопати у вірцевості всього зробленого Радянським Союзом до, під час і після війни, а отже й у відсутності жодних причин його критикувати. Це також передбачало відхід від критики радянського минулого у багатьох аспектах, разом із роллю Москви у Другій світовій війні — переконань, що склалася за часів Горбачова і посилилися за часів Єльцина.

Процес відмови від самокритики почався на ранніх етапах другого путінського президентства, і прискорився у другій половині 2010-х. Одним із найяскравіших епізодів стала промова Путіна на першій зустрічі оргкомітету з відзначення 75-тої річниці закінчення Другої світової війни у грудні 2019 року. Російський президент закликав до правдивого трактування війни: на його переконання, деякі країни і міжнародні організації вже певний час намагаються сфальсифікувати історію, закидаючи навіть те, ніби нацистська Німеччина та Радянський Союз однаково винні у розв'язанні війни.¹²⁹ Як зазначено вище, про рівну відповідальність очевидно не йдеться, так само як не йдеться про рівну відповідальність за війну загалом. Але Росії є за що відповідати, і навіть той факт, що радянське суспільство безсумнівно понесло найбільшу жертву у боротьбі із фашизмом, не може це змінити. Росія не повинна забувати політику, впроваджену Радянським Союзом у період між 1939 роком і літом 1941 року, і про відповідальність, яка випливає з цієї політики. Втім, у путінській Росії потреба у критичному самоаналізі визнається дедалі менше. Культ пам'яті про Другу світову війну виник наприкінці брежнєвських років, пізніше згас, але почав відроджуватися у 2005 році. Спочатку він був цілком зрозумілим і пропорційним завданям втрат, а його суть визначалася шоком і співчуттям до родичів загиблих. Однак із часом пам'ять про війну дедалі більше перетворювалася на політичний інструмент авторитарної влади, що супроводжувалося втратою чутливості до страждань інших політичних спільнот. Це неминуче призводило до дедалі гостріших зіткнень

у політиці пам'яті. Найбільш запеклою була суперечка з безпосередніми західними сусідами Росії.

З наближенням 80-ї річниці пакту Молотова-Ріббентропа, Кремль розпочав вражаючу інформаційну кампанію з відбілювання цієї угоди. Висловились ключові політики путінського режиму: від міністра закордонних справ Сергея Лаврова до міністра культури Владіміра Медінського. Сергій Іванов, колишній міністр оборони та голова Адміністрації президента, а також член Ради національної безпеки Росії у 2019 році, був ключовим спікером на цю тему, як і Сергій Нарішкін — тоді він уже очолював Службу зовнішньої розвідки і Російське історичне товариство. Усі вони вважали важливим захищати угоду та її секретні додаткові протоколи, оголошені недійсними з моменту їх створення і засуджені Конгресом народних республік за Горбачова. У резолюції, прийнятій 24 грудня 1989 року, зазначалося, що Сталін і Молотов уклали таємні протоколи, не повідомивши радянське суспільство, Центральний Комітет партії, Верховну Раду СРСР (тодішній парламент) і радянський уряд про результати переговорів, і тому їх не ратифікували. Також резолюція заявляла, що протоколи «жодним чином не відображали волю радянського народу». Сталін і його найближче оточення використали таємну угоду для «висування ультиматумів іншим державам і силового тиску на них» — йшлося у резолюції.¹³⁰

Незважаючи на рішення, прийняті за Горбачова, на конференції з передумов Другої світової війни, яку так само проводили у 2019 році, Іванов на пряму порекомендував російському суспільству «пишатися пактом Молотова-Ріббентропа».¹³¹ У довгому інтерв'ю газеті «Ізвестія», Нарішкін звинуватив західні сили та Польщу у розв'язанні війни.¹³² На відкритті виставки, присвяченої цьому періоду, Лавров зазначив, що Радянський Союз підписав пакт про ненапад у серпні 1939 року з необхідності, оскільки Британія та Франція відмовилися вступати в альянс.¹³³ Навіть якщо прийняти позицію міністра закордонних справ (яка, безумовно, не відповідає дійсності), все одно залишається без відповіді запитання: навіщо було укладати таємну угоду з нацистською Німеччиною про розподіл Східної Європи? Той факт, що Лондон і Париж зволікали з укладенням союзу з Москвою, жодним чином не пояснює підписання таємних протоколів, тим більше, що Кремль також затягував. Радянська сторона не виправдовувалася би, якби була зацікавлена укласти угоду із західними державами (а зацікавленою вона не була, бо наврояд чи можна було таємно домовитися з ними про розподіл Східної Європи) — але вона вдалася до виправдань. У будь-якому випадку, це анітрохи не

завадило спробі російського міністра закордонних справ звинуватити лише західні держави у неспроможності домовитися.

У дискусіях навколо пакту 1939 року Владімір Медінській зайшов найдалі з усіх російських політиків при дворі Путіна, написавши розлогу статтю, яку опублікувало «РІА Новості» у 2019 році. Промовистою вже є сама її назва: «Дипломатичний тріумф Радянського Союзу».¹³⁴ Автор, який вважає себе серйозним істориком, на самому початку статті зазначає, що радянський режим серйозно помилився у приховуванні таємних протоколів. Помилка полягала не у приховуванні такої важливої справи; помилкою було приховувати її взагалі. За словами міністра, на те не було причини, адже у тих протоколах не було нічого, чого варто було би соромитися, й інші держави також підписували подібні домовленості з Гітлером. Одним з таких договорів була Мюнхенська угода 1938 року, за якою чотири найбільші держави Європи змусили Чехословаччину передати Німеччині свої найцінніші військові й економічні території. Вони вдалися до цього, пише Медінській, сподіваючись, що гітлерівська агресія відтак поверне на схід. Проте автора не бентежить той факт, що західні держави вже давно вважають Мюнхенську угоду серйозною поразкою і не виправдовують свого рішення. Немає жодного авторитетного західного історика чи політика, який би захищав Мюнхенську угоду. Російський міністр культури, з іншого боку, робить прямо протилежне, коли заявляє, що «у конкретній зовнішньополітичній ситуації літа 1939 року Радянський Союз мав рацію, погодившись на пакт про ненапад», і що це був «вимушений крок радянської сторони, легітимна угода з беззаперечним ворогом».

Тож справедливо виникає запитання: який сенс у 2019 році виправдовувати пакт, який вже і так категорично засудили? Навіщо це було владі? Понад усе, напевно, трактуючи події вісімдесятирічної давності й таким чином повертаючись до сталіністських традицій, російська панівна еліта знайшла орієнтир для російської зовнішньої політики, яка дедалі більше розходилася із Заходом — політики, у якій концепція «сфери інтересів» стала майже офіційною позицією. Вона стосується уявлення про те, що лише кілька найбільших держав мають повний і необмежений суверенітет. Саме ці держави за спільною згодою вирішують долю менших держав у своїх «сферах інтересів». Це переконання, яке знову набуло поширення в Росії, кидає виклик одному з найважливіших принципів міжнародного права — суверенній рівності держав.

Фальсифікація української історії: легітимізація війни через політику пам'яті

До повномасштабного вторгнення Путін переймався не лише історією Другої світової війни, а й історією українського народу. У статті «Про історичну єдність росіян та українців», опублікованій влітку 2021 року, він спробував обґрунтувати неминучість тісної співпраці між Росією та Україною, а також абсурдність протистояння між двома народами.¹³⁵ Всю провину за нинішню ситуацію він поклав виключно на українців, а точніше на українську політичну еліту, яка прийшла до влади у 2014 році. Хоча у статті й траплялись деякі самокритичні зауваження, вони такі загальні, що їх можна трактувати хіба що як простий риторичний прийом.

3.1. Заперечення самостійного українського народу

Путін вважає, що люди, яких деякі вважають українцями, говорять дещо інакше, ніж росіяни, але зрештою, нічим від них не відрізняються. Тільки через підступи зовнішніх сил українці взагалі існують; якби не ці сили, українців не існувало би.

Безсумнівно, два народи багато у чому подібні, але з цього жодним чином не випливає, що вони є одним цілим. Навряд чи можна заперечувати, що вони мають схожі мови, віру та культуру. Правда й те, що українська мова минулого не так сильно відрізнялася від російської, як сьогодні. Втім, існує багато доказів того, що ці мови неоднакові. Про це одразу свідчить різниця у словниковому складі та граматиці, а також тому, як ці дві мови виглядають на письмі. З XVI по XVII століття відмінності ставали дедалі очевиднішими. Впродовж майже півстоліття звичним було перекладати російською звіти гетьманів, щоб їх могли зрозуміти у Москві (гетьманів зобов'язували звітувати, відколи Лівобережна Україна, тобто території на схід від Дніпра, перейшла під контроль Росії). Ця практика припинилася лише після того, як офіційне листування між «великоросійською» (тобто російською) та «малоросійською» (тобто українською) мовами поступово почало уніфікуватися, але це зближення ніколи не означало, що відмінності повністю зникли.

Існує багато спільного у вірі та культурі двох народів, незважаючи на те, що різні групи східних слов'ян перебували під контролем різних держав з досить давніх часів — фактично з середини XII століття. Втім, переважна більшість залишалася православними християнами, незалежно від того, жили вони на території Литовського князівства чи Золотої Орди та її спадкоємних

царств. Щоправда, згодом відмінності між київською та московською версіями православ'я стали очевидними, але не суттєво різними принаймні через те, що тривалий час ніхто не заважав групам східних слов'янських народів, які жили під різним політичним контролем, обмінюватися церковними книгами. Були певні періоди (наприклад, перша половина XVII століття) коли Москва намагалася перешкоджати ввезенню церковних книг, «надрукованих у Литві», але згодом від цієї практики відмовилися. Дистанцію між двома церковними спільнотами створював і той факт, що київська митрополія не одразу перейшла під контроль московського патріархату після захоплення Росією східноукраїнських територій у 1654 році. Протягом багатьох десятиліть, аж до 1686 року, нею опікувався Константинопольський патріархат.

Втім, лінгвістична та релігійна близькість росіян та українців жодним чином не передбачає ідентичність двох народів, на якій наполягає Путін. Основна причина полягає у тому, що у формуванні сучасної політичної нації важливу роль відіграють не лише етнічна та лінгвістична спорідненість і культурна близькість, але й соціальні традиції, уявлення про минуле, правові норми та форми взаємодії всередині спільноти. Якщо ми врахуємо ці обставини, неможливо не помітити суттєві відмінності між соціальною організацією українців і росіян, які оприявилися вже до XVII століття. На повсякденне життя українців і їхню соціальну організацію вплинула Річ Посполита; сукупність традицій спільної польсько-литовської держави глибоко вкоренилися на місцевому рівні, й українці почали вважати їх своїми. Трансформація правової системи у XVII столітті на локальному рівні суттєво свідчить про міцність цих традицій. Хоча ініціатива належала російському імперському уряду, моделі, що визначили реформування судочинства у «Малоросії», запозичили з польських правової та інституційної систем, а також з окремих норм Литовських статутів. Створена таким чином структура продовжувала діяти аж до кардинальної реформи імперської судової системи у 1864 році. Тривалий час міста на цих територіях регулювалися магдебурзьким правом. Загалом ці обставини призвели до того, що соціальний досвід населення цих територій дуже відрізнявся від доступного решті імперії.

Стаття Путіна повна неточностей, напівправд і прогалин, на додачу до проблем із підходами та методологією. Разуче, що російський президент жодного разу не спромігся назвати першу державу східних слов'ян «Київською Руссю», як закріплено історіографією, а натомість повсюдно використовує словосполучення «Давня Русь». Це аж ніяк не випадково: він сигналізує про те, що Київ не має нічого спільного із першою слов'янською державою, яку, на переконання Путіна, об'єднувала спільна мова, широкі еко-

номічні зв'язки та правління князів з династії Рюриковичів. Однак якщо Путін має на увазі час становлення Київської Русі у IX–X століттях, ця теза явно неправдива. Нормани, які відіграли важливу роль у державотворенні, говорили своєю давньоскандинавською мовою, тоді як фінно-угорські, балтійські та тюркські племена, що жили на тій території, послуговувалися власними. Путін говорить про події на кілька століть пізніше, коли старослов'янська мова справді відіграла об'єднавчу роль. Так само не можна говорити про об'єднавчу роль економічних відносин в епоху натурального господарства, або про згуртовану владу династії Рюриковичів у державі без принципу успадкування влади. Путін також ігнорує той факт, що до XVI–XVII століття групи східних слов'ян, підконтрольні різним державам, вже почали лінгвістично відокремлюватися, формуючи українську та білоруську мови нарівні з російською.

За словами Путіна, відокремлення українців було не результатом внутрішніх змін, а контрольованим ззовні процесом, спровокованим у різний час поляками чи австрійцями, а тепер — «колективним Заходом». «Серед польської еліти і певної частини білоруської інтелігенції утворився і зміцнився образ відокремленого від росіян українського народу», — пише Путін, додаючи, що «жодних історичних підстав для цього не було і бути не могло». Російський президент також обурений масовим засудженням в Україні злочинів радянського режиму, відповідальність за деякі з яких не можна покласти ні на Радянський Союз, ні тим більше на сучасну Росію. Відповідні приклади на підтримку цієї тези, може, і знайдуться, але переконливість путінського твердження значно послаблюється тим, що у своїй довгій статті він взагалі не згадує про Голодомор, великий голод 1932–1933 років. На сьогодні російські, українські та західні дослідники цього періоду дійшли консенсусу, що жертвами Голодомору в Радянському Союзі стали 7–7,5 мільйонів людей, з яких близько 3–3,5 мільйонів, ймовірно, були українцями. На сьогодні дискусія зводиться до того, чи було це результатом цілеспрямованої політики Москви щодо покарання українців, чи спільним стражданням народів Радянського Союзу — росіян, українців і казахів — відповідальність за яке значною мірою лежить на сталінському керівництві країни.*

---

* Більше про Голодомор можна прочитати в науковій праці Вікторії Малько «Українська інтелігенція і геноцид: боротьба за історію, мову та культуру в 1920-х та 1930-х роках», український переклад якої Academic Studies Press опублікувало у вільному доступі. *Прим. ред.*

3.2. Питання українських кордонів

Окрім відмови від визнання українців незалежним народом, Путіну, очевидно, потрібна була довга історична прелюдія, щоби переконливо пояснити іншу свою тезу. Коротко її можна сформулювати так: коли Радянський Союз розпався, слід було переконатися, що кожна країна-учасниця забрала з собою лише стільки території, скільки принесла у склад федеративної держави. Російський президент переконаний, що після того, як колишні радянські держави анулювали договір про створення Радянського Союзу, підписаний наприкінці 1922 року, вони втратили правову основу для подальшого надбання нових територій. Він стверджує, що у будь-якому випадку потрібно було домовитися про кордони і власність певних територій на момент розпаду Радянського Союзу.

Але це абсолютно безвідповідальна позиція. На щастя, на момент розпаду Радянського Союзу республіки очолювали лідери, які усвідомлювали серйозні ризики цієї пропозиції. Дійсно, ідея перекроювання кордонів виникла восени 1991 року, коли майбутнє федеративної держави вже було під сумнівом після спроби державного перевороту проти Горбачова. Тоді ж був опублікований меморандум Бурбуліса, який закликав до перегляду внутрішніх кордонів Радянського Союзу і переділу республік, що входили до його складу. Документ, підписаний членом російського уряду, одразу ж викликав протести з боку України та Казахстану, і Москва відкликала напівофіційний меморандум. Якби цього не сталося, хто знає, що сталося би на території ядерноозброєного Радянського Союзу. Але, на щастя, суперечка про кордони не розпочалася. Замість цього, 8 грудня 1991 року у Біловезькій Пущі підписали декларацію, яка розпустила Радянський Союз; стаття 5 цього документа зазначає, що сторони угоди поважають кордони і недоторканність територій одна одної, тобто визнають колишні радянські внутрішні кордони міждержавними без будь-яких змін. Ретроспективні міркування Путіна неприйнятні не тільки тому, що вони серйозно поставили би під загрозу процес «розвалу» Радянського Союзу, якби були втілені в життя, але й тому, що їх неможливо було реалізувати. Якби все повернулося до стану 1922 року, за лічені миті настав би величезний хаос. Кому, наприклад, дісталися би території, які відійшли Радянському Союзу на початку Другої світової війни внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа і подальшого вторгнення до східної Польщі? Чи повернули би Польщі смугу землі шириною 200–250 кілометрів у західній частині нинішніх України та Білорусі, анексовану восени 1939 року? І якби це сталося, як на новий розподіл відреагували би німці? Чи захотіли би вони

повернути території, віддані Варшаві після війни, порушивши європейський територіальний порядок, встановлений після Другої світової?

Путін, очевидно, ніколи не замислювався над тим, що нинішні східні кордони України відрізняються від тих, що існували на момент заснування Радянського Союзу. Якби відновилася ситуація 1922 року, Крим був би частиною Росії, але більша частина Ростовської області (включаючи Таганрог, Шахти і Гуково), підконтрольної зараз Москві, належала би Україні. Ці території відійшли від української республіки до російської лише у 1923–1924 роках. Не кажучи вже про те, що внутрішній територіальний устрій, який з мінімальними змінами проіснував до розпаду Радянського Союзу, встановився лише у 1936 році. Лише тоді три закавказькі країни — Вірменія, Азербайджан і Грузія — отримали статус союзних республік. Внутрішні кордони Радянського Союзу в Центральній Азії теж не були остаточно визначені аж до того часу. Якби у 1991 році ідея Путіна набула підтримки, не тільки весь Казахстан, але й російська частина Туркестану, разом із сьогоднішніми Киргизстаном, Узбекистаном, Таджикистаном і Туркменістаном, мали би відійти Росії, оскільки ці території належали російській республіці, коли заснувався Радянський Союз.

Перераховувати неконтрольовані наслідки путінської ідеї можна було би досить довго, але, мабуть, уже з побаченого видно, якою нереалістичною і хибною є його пропозиція. Так само, як і твердження про те, що «передача території Криму, що належала Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці, до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки в 1954 році була здійснена з грубим порушенням чинних на той час правових норм». Ця заява не відповідає дійсності. Доки існував Радянський Союз, усі рішення, пов'язані з територіальними змінами, чи то в республіках, чи то в округах, завжди приймали на підставі рішень Президії ВЦВК, а згодом Президії Верховної Ради СРСР, або Президії Верховної Ради відповідних республік. Передача Криму не була винятком.

Імовірно, що довга стаття Путіна мала на меті історично обґрунтувати все те, що Росія скоїла з Україною до 2021 року (на момент публікації статті), включно з анексією Криму. Додатковою метою було дати всім зрозуміти, що Путін не залишить Україну в спокої, допоки він є президентом Росії. «Головний покровитель земель руських» не вважає Україну повністю суверенною країною, незважаючи на те, що російська держава визнала це в угоді 1991 року, яка поклала край Радянському Союзу.

Робота Путіна як глави російської держави полягає не в тому, щоби писати історичні праці та вирішувати, чи існують українці, чи ні. Це не його

справа. Натомість його робота як лідера Росії — дотримуватися всіх угод, підписаних від імені його країни в минулому. Навіть якщо він вважає, що українців не існує. Він може як визнати їхнє існування, так і не визнати — українська держава існує. Суверенітет України був визнаний і закріплений у міжнародних договорах Росією п'ять разів:

- 1) угода про розпад Радянського Союзу та створення Співдружності Незалежних Держав, підписана у Біловезькій Пущі 8 грудня 1991 року (стаття 5);
- 2) Будапештський меморандум, підписаний 5 грудня 1994 року;
- 3) договір про дружбу, співпрацю і партнерство між Росією і Україною, підписаний 31 травня 1997 року (стаття 2);
- 4) договір про розмежування кордонів між Росією та Україною, підписаний 28 січня 2003 року (вже під час першого президентства Путіна);
- 5) продовження договору про розмежування ще на десять років без жодних текстових змін восени 2008 року.

Путін мав би перейматися цим, а не писати історичні трактати. Втім, у російського президента періодично з'являлося сильне бажання виправдати історією все зроблене проти України. Навіть промова, виголошена за три дні до того, як Путін віддав наказ повномасштабного вторгнення, була сповнена історичних посилань. Створюється враження, ніби Путін переконаний, що може покладатися на історію (або упереджену її інтерпретацію), щоби виправдати себе за все, що він і його армія зробили у цій війні.

Вплив маніпуляцій: політика пам'яті та наслідки пропаганди війни у російському суспільстві

Відродження культу Сталіна та російська політика пам'яті

Із середини 1990-х років Левада-Центр, незалежний інститут вивчення громадської думки в Москві, відстежує, кого російське суспільство вважає найважливішими постатями в російській історії. На час першого опитування Сталін уже був популярним, але не настільки, як на початку 2000-х. У 1994 році росіяни досі вважали Леніна і Петра I набагато важливішими історични-

ми постаттями, ніж Сталіна. Ці двоє очолювали список до 2003 року, але навіть тоді диктатор, якого поет Осіп Мендельштам називав лише «кавказьким горцем», знаходився недалеко від них у списку. До 2008 року Пушкін тимчасово став улюбленцем росіян, а замикали четвірку Петро I, Сталін і Ленін.¹³⁶ Це було перше опитування, що оцінило Сталіна вище, ніж Леніна, і відтоді ситуація не змінилася. Навпаки, дистанція між ними зростає. З 2012 року російська громадська думка залишається незмінною: Сталін вважається найвидатнішою російською історичною постаттю всіх часів.¹³⁷

Що могло спричинити такий результат? Чітку відповідь дати непросто. Якщо покладатися тільки на це дослідження, яке проводять раз на кілька років, не знайдеться жодної причини поєднати стійку популярність Сталіна з політикою Путіна. Дійсно, опитування у часи його президентства (2003, 2008, 2012, 2017 і 2021) не показують суттєвої різниці: 36–42% респондентів вважали Сталіна найвидатнішою історичною постаттю. «Сплеск» прийняття Сталіна відбувся між 1994 і 1999 роками, тобто до Путіна. За ці п'ять єльцинських років рейтинг схвалення Сталіна стрибнув від 20% до 35%. Здавалося би, путінська політика не має нічого спільного із зростанням поваги до Сталіна у суспільстві.

Проте є й інші опитування. Одне з них, із ранніх 2000-х, мало на меті дізнатися, як російське суспільство сприймає Сталіна як особистість і як оцінює його історичний внесок. Згідно із цим дослідженням, яке теж провів Левада-Центр у 2003 році, у другій половині першого президентства Путіна, тільки трохи більше половини опитаних позитивно оцінювали роль Сталіна для країни.¹³⁸ Проте у 2019 році, ця цифра сягнула 70%, тоді як тільки 19% відгукувалися про нього критично.¹³⁹ Тобто за півтора десятиліття імідж Сталіна значно покращився, і до цих змін напевно спричинилась політика Путіна. До цього припущення нас підводить також інша частина опитування, де вимірювали, як ставлення до Сталіна співвідноситься із політичними поглядами респондентів. Дослідження показало, що серед тих, хто голосував за Путіна на президентських виборах 2018 року, прихильників Сталіна було пропорційно більше, ніж серед тих, хто голосував за кандидата від комуністів.¹⁴⁰ Отже, уже певний час у Росії суміжно існують два види сталінізму: перший представляє комуністична партія, тобто підготована владою або й геть фальшива опозиція, а другий — держава. Останній вид не вихваляє Сталіна прямо і відверто, але численні його рішення, його боротьба у сфері політики пам'яті, і його методи звели до соціальної норми — не засуджувати Сталіна, а поважати його. Нині засуджувати «мудрого вождя народу» набагато незвичніше, ніж хвалити його.

Це тісно пов'язано з політикою пам'яті ери Путіна, патрональною політикою, чия важливість для режиму зростає з плином часу. Відтоді як патріотизм став національною ідеєю режиму, важливість минулого суттєво зросла. Режим почав демонструвати тяглість російської історії, з акцентом на примирення та національну єдність. Водночас він почав активну боротьбу проти альтернативних або самокритичних інтерпретацій минулого, вже певний час залучаючи навіть інструменти карального законодавства. Таку двоїстість можна було помітити у роки, що передували святкуванню столітньої річниці революції 1917 року. У президентському зверненні 2016 року Путін говорив про потребу Росії «вивчити уроки історії насамперед для примирення, для зміцнення нині досягнутого суспільно-політичного та громадського консенсусу». Він також додав, що неприпустимими є зловживання історичними трагедіями, «спекуляція на них».¹⁴¹ Кілька тижнів потому голова Держдуми Вячеслав Володін висловився ще відвертіше. Згадуючи події 1917 року, він зазначив, що «пам'ять про драматичні події минулого не повинна стати ще одним джерелом розколу в російському суспільстві».¹⁴² Ця та інші політичні заяви оприямали сильний страх панівної еліти перед майбутнім сторіччям революції 1917 року. Вони застерігали від проведення паралелей між сучасністю та подіями сторічної давнини. Російський режим, наляканий «кольоровими революціями», скористався річницею не для того, щоби переосмислити причини та наслідки революції, а для контрасту між подіями 1917 року і тим, що вони просували як найціннішу рису путінської системи — стабільність.

Хоча режим явно боїться певних епох минулого, він також вбачає в історії потужний інструмент для авторитарної консолідації. Відповідно, дедалі наполегливіше відстоюється те, що влада вважає єдино правильною історичною пам'яттю. Культурна стратегія на 15 років, прийнята навесні 2016 року, визначила «викривлення історичної пам'яті, негативну оцінку важливих періодів російської історії та поширення неправдивих уявлень про історичну відсталість Росії»¹⁴³ одним із найнебезпечніших викликів для країни. Доктрина інформаційної безпеки, ухвалена того ж 2016 року, так само наголошувала на важливості захисту історичної пам'яті. У документі йшлося і про те, що нейтралізація інформаційного та психологічного тиску на країну разом із спробами «підірвати історичні основи та патріотичні традиції, пов'язані із захистом Батьківщини»¹⁴⁴ має ключове значення.

Отже, російське політичне керівництво відносно рано прийшло до усвідомлення, що всеосяжний контроль над «російським культурним простором» вимагає різних превентивних заходів в ім'я захисту національної

історії. Такий намір вперше ословився у концепції зовнішньої політики, ухваленій у 2008 році. Саме там вперше запропонували ідею про обов'язок держави протидіяти «переписувачам історії», оскільки вони намагаються розпалити конфлікт у міжнародних відносинах і поширюють ідеї реваншизму.¹⁴⁵ З подібних міркувань тодішній президент Дмитрій Медведев заснував комісію, щоби припинити «фальсифікацію історії».¹⁴⁶ Хоча до створеної комісії й увійшли кілька істориків, у подальші роки вона не зробила помітного внеску. Можливо, це стало однією з причин, чому Владімір Медінській, якого у 2020 році звільнили з посади міністра культури, а потім призначили радником Путіна з питань політики пам'яті, ініціював створення нової комісії зі схожими завданнями наприкінці липня 2021 року. До неї ввійшли співробітники кількох міністерств і відомств (зокрема МЗС, Ради національної безпеки, ФСБ, МВС і Слідчого комітету). Перед новоствореною комісією стояло завдання аналізувати «діяльність іноземних структур», які загрожують інтересам Росії, і готувати ефективні «контрпропагандистські заходи».¹⁴⁷ Хоча її і назвали «Комісією з питань історичного роз'яснення», до неї не ввійшло жодного історика, на відміну від її попередниці 2009 року. Саме у руках замовників і слуг режиму зосереджена влада вирішувати, що є загрозою «правильній» історичній пам'яті, ініціювати законопроекти на захист «правильно інтерпретованого» минулого; з часом вони відчують себе уповноваженими формувати історичний наратив, якого слід дотримуватися.

Видима активність влади задля інтерпретації важливих, на її переконання, подій минулого слугує лише одній меті — домінувати в історичній пам'яті. Для цього історики їй потрібні дедалі менше. Оскільки в Росії зростає визнання історичної тягlosti, не дивно, що у 2021 році у Сімферополі, столиці анексованого Криму, встановили бюст Фелікса Едмундовича Дзержинського, засновника ЧК (першого радянського органу державної безпеки),¹⁴⁸ і що лише меншість людей у Москві вважає його «вбивцею» і «людиною темної сторони історії». Більшість натомість думає, що «минуле не слід ані стирати, ані різко критикувати», або що Дзержинський справді «багато зробив для країни» і був «видатним революціонером».¹⁴⁹ Так само не дивно, що переважна більшість російського суспільства схвально ставиться до Сталіна, і дедалі більша частка людей вважає, що його репресії проти найрізноманітніших верств суспільства були частково або повністю виправданими.¹⁵⁰ З погляду режиму, у таких умовах набагато легше змусити більшість людей повірити, що війну проти сусідньої України ведуть задля вищого блага, адже фактично вона є продовженням Великої Вітчизняної війни.

Налаштовані на війну: сигнали лояльності російської громадськості до російсько-української війни

Левада-Центр почав вимірювати ставлення російської громадськості до «спеціальної військової операції» на початку війни. Відгоді результати багатогранних досліджень почали публікувати щомісяця. Вони показують, що з березня по грудень ставлення російського суспільства до війни майже не змінилося. У березні, 53% респондентів активно підтримували «спеціальну військову операцію», а ще 28% скоріше підтримували, ніж ні. Тобто 81% респондентів погоджувались із рішенням політичного керівництва. Між тим тільки 14% опитаних зазначили протилежне.¹⁵¹ Чотири місяці потому, у липні, ситуація майже не змінилася: понад три чверті респондентів досі підтримували війну. Порівняно з березнем, частка тих, хто беззастережно схвалював військові дії, зменшилася на 5% (48%), тоді як 28%, якщо і не з ентузіазмом, то теж підтримували це рішення. Частка тих, хто був категорично проти війни, дещо зросла, як і частка тих, хто був менш категорично проти, але навіть разом вони становили трохи менше 18% населення.¹⁵² До грудня ситуація змінилася лише мінімально: частка тих, хто підтримував війну, впала з 76% до 71%, а тих, хто був проти, зросла до 21%.¹⁵³ Фактично це означає, що оголошена наприкінці вересня часткова мобілізація не спричинила жодних суттєвих змін.

Водночас понад дві третини опитаних у липні відповіли «так» на запитання, чи все в країні добре. Це дивно, адже у листопаді 2021 року, всього за чотири місяці до повномасштабної війни, так вважали лише 44%.¹⁵⁴ До грудня 2022 року результат мало змінився порівняно з літом. Незважаючи на те, що повномасштабна війна тривала вже десять місяців і понад 300 000 людей призвали до армії, 63% респондентів досі вважали, що справи в країні йдуть добре.¹⁵⁵ Отже, опитування свідчать про те, що більшість росіян вважають, що війна просувається успішно і що все гаразд. Важко повірити, що більшість російського суспільства набагато більше задоволена тим, як керують країною під час війни, ніж у мирний час.

Але не тільки ці цифри видаються несподіваними. Громадське ставлення до Путіна так само неочікувано змінилося. Найкраще це видно з результатів опитування, у якому дослідники запропонували респондентам короткий список російських політиків, разом із президентом, а потім попросили сказати, чій дії вони схвалюють. У липні 2021 року 61% відповіли на таке ж запитання, що підтримують дії Путіна; через рік відповідна цифра становила 83%. Вище за цей показник підтримка Путіна зростала лише у 2014–2015 роках, під час

кримської ейфорії, коли його діями були задоволені 88–89% респондентів.¹⁵⁶ Слід додати, що з початком повномасштабної війни значно зросла підтримка не лише Путіна, а і прем'єр-міністра, уряду і навіть Державної думи, якій зазвичай не довіряють.¹⁵⁷

Подібні дивовижні зміни зафіксувала й інша велика російська соціологічна агенція — ФОМ (Фонд «Общественное мнение»), яка працює під наглядом Кремля. Однією з постійних тем її досліджень є з'ясування того, як респонденти сприймають суспільний настрій, чи вважають вони його «спокійним» або «напруженим». Можна було би подумати, що з початком повномасштабної війни опитування має зафіксувати вражаюче зростання частки «напружених» людей, але результати свідчать про протилежне. До липня частка «спокійних» респондентів зросла до 62%, тоді як частка «напружених» впала до 32%. Такий результат дивує ще більше, враховуючи, що до повномасштабної війни респонденти досі вважали «напружених» людей більшістю (50–55%), а «спокійних» — меншістю (39–44%). Так було до квітня 2022 року. Відтоді процент тих, хто відповідав «спокійно», дедалі зростає: спочатку нерегулярно, а потім, починаючи з травня, постійно.¹⁵⁸

Отже, у Росії зростає частка «спокійних» людей, і той факт, що війна ще не закінчилася, цього не змінює. Звичайно, можна стверджувати, що респонденти неправильно сприймають настрої свого оточення. Можливо, але це все одно потребувало би пояснення. Можна було би також стверджувати, що ФОМ, підконтрольна владі інституція, маніпулює даними, проте незалежний Левада-Центр, коли запитував людей про їхні настрої, дійшов схожого висновку. Також, можна закидати, що там, де немає демократичної публічної сфери, помилково вважати, що люди правдиво відповідатимуть на делікатні питання про лояльність до влади так. Адаже не забуваймо, що путінський режим був репресивним і до повномасштабної війни. З початку 2021 року, можливо, у підготовці до неї, він розпочав широкомасштабний наступ на рештки інститутів громадянського суспільства та незалежних ЗМІ. За цих обставин логічно припустити, що багато людей бояться відповідати чесно, тоді як залишається дедалі менше незалежних від влади джерел інформації.

У цьому світі результати опитування однозначно свідчать про те, що повномасштабна війна призвела до значного зростання лояльності, або, радше, *демонстрації* лояльності російського суспільства до путінського режиму. Про це свідчить і той факт, що якщо за три роки до повномасштабної війни трохи менше половини опитаних вважали, що країна рухається у правильному напрямку, то через десять місяців повномасштабної війни так вважають майже дві третини. Тобто майже п'ята частина населення змінила свою думку під

впливом війни — таку зміну інакше не можна пояснити. Саме собою це не дивно, оскільки різке зростання лояльності до влади у воєнний час, «згуртування навколо прапора», не нове і для інших країн. Проте наявні дві основні відмінності: авторитарний контекст, у якому дають ці відповіді, що розглядаються як сигнал лояльності до дедалі більш репресивного режиму; і те, що в Росії це явище поки що неймовірно масштабне і тривале. Додатково про це свідчить і те, що якщо до війни лише 26% людей були готові проголосувати за непопулярну правлячу партію «Єдина Росія», то до літа 2022 року ця цифра зросла до 39%.¹⁵⁹

Підозру в тому, що відповіді не обов'язково будуть чесними, посилює той факт, що запитання, сформульовані по-різному, але по суті про одне й те саме, не дають ідентичних відповідей. Розглянемо три з них, які намагалися виміряти лояльність людей до влади:

- 1) «Чи схвалюєте ви дії Путіна?» (Це закрите запитання; прізвище Путіна є у списку політиків, і саме так респондент має висловити свою думку).
- 2) «Чи йдуть справи в країні у правильному напрямку?»
- 3) «Кому з політиків ви найбільше довіряєте?» (Це відкрите запитання. В анкеті не фігурує жодного прізвища. Респондент самостійно вказує, кому саме довіряє).

Якщо подивитися на еволюцію відповідей на ці три запитання з 2014 року, то можна помітити, що її динаміка певний час зберігалась аж до літа 2018 року, коли оголосили про підвищення пенсійного віку. Схоже, відтоді рівень довіри до Путіна, за результатами відкритих запитань, знизився значно більше, ніж у відповідях на перші два запитання, хоча вони, зрештою, теж стосуються сприйняття режиму та президента. У відповідях на інші два запитання також спостерігалось падіння довіри: менше людей схвалювали дії Путіна і менше людей вважали, що справи в країні йдуть добре, але у жодному з них зміна не була такою різкою, як у випадку з третім запитанням.

Після початку повномасштабного вторгнення неодноразові опитування показали, що лояльність до влади знову почала зростати. Це очевидно з усіх трьох запитань, але зростання геть неоднакове. Підтримка дій Путіна у відповідях на закриті запитання зросла набагато більше, ніж у відповідях на відкрите. У першому випадку російський президент очолював рейтинг 2015 року. Тоді його дії схвалювали майже 90% опитаних. Але до кінця 2020 року його підтримка впала нижче 60%, потім знову зросла з початком повномасштабної війни проти України, і в липні становила 83%, майже повернувшись до піку семирічної давнини. Картина, що випливає з відповідей на відкрите запитан-

ня, також була найбільш позитивною для Путіна у 2015 році. Тоді 67% респондентів назвали його політиком, якому вони довіряють. До літа 2020 року цей показник впав на дві третини (23% — найнижчий показник), а потім почав повільно зростати, до повномасштабної війни не перевищуючи 33%. Однак з її початком він одразу підскочив до 43%, а потім почав коливатися між 35 і 42%.¹⁶⁰ Іншими словами, відповіді на відкриті запитання дослідників про довіру до Путіна свідчать про регулярно нижчий рівень підтримки, ніж відповіді на закриті запитання. Водночас в опитниках із закритими запитаннями бачимо, що повномасштабне вторгнення наблизило відновлення популярності Путіна, хоч в опитниках із відкритими запитаннями це помітно менше. Це важлива заувага, оскільки більшість соціологів вважають, що найточніше можна дізнатися про справжнє ставлення суспільства до російського президента, послуговуючись методом опитування, за яким на респондентів не впливають жодним чином (навіть списком перед очима), а залишають можливість вирішувати самостійно.

Громадська думка в умовах репресивного режиму: конформісти, переконані та «мовчазна більшість»

У тому, як російське суспільство сприймає війну, можна простежити декілька суперечностей. Про це свідчать результати дослідження, опублікованого влітку 2022 року московським інститутом дослідження громадської думки Russian Field, який працює вже шостий рік.¹⁶¹ Зібрані наприкінці липня дані доводять, що єдине, у чому російське суспільство послідовне — це слухняна увага до вказівок Путіна. Наприклад, дослідники запитали, чи повинна продовжуватися «спеціальна військова операція». П'ятдесят два відсотки респондентів відповіли «так», а 38% опитаних підтримали би початок мирних переговорів. Але коли їх запитали, чи підтримали би вони рішення Путіна укласти мир завтра, 65% відповіли «так», тоді як тільки 17% були активно проти. Проте у відповідь на запитання, чи підтримали би вони наказ Путіна знову напасти на Київ, 60% опитаних відповіли «так».

З цього випливає, що значна частина населення Росії або не має самостійної думки про війну, або, якщо має, надає перевагу не виявляти її, натомість передбачаючи очікування влади і намагаючись відповідати їм. Дослідники з Russian Field напевне припускали таке явище, тож включили до опитника запитання, щоби дізнатися справжню думку опитаних. Питання звучало так: «Які були би ваші три найважливіші рішення, якби ви прокинулись завтра на місці Путіна?» Респондентів попросили не обрати зі списку варіантів, а дати

власну відповідь. Більшість з них (208) наказали би припинити воєнні дії в Україні. За ними йшли ті, хто закликав би до негайних мирних переговорів (145). Але майже стільки ж було тих, хто приєднав би схід України до Росії без будь-яких попередніх переговорів (142), що різко контрастує з більшістю. Менше було тих, хто підвищив би зарплати і пенсії (134), а за ними йшли ті, хто або негайно подав би у відставку, або пустив би собі кулю в голову (93). Нарешті, 64 респонденти відповіли, що негайно відновили би нижчий пенсійний вік. Ці відповіді, схоже, наводять на думку, що підтримка війни може бути не такою однозначною, як показують опитування Левада-Центру та ФОМ.

Звісно, із дослідження Russian Field неочевидно, чи ті, хто підтримують війну у своїх відповідях, роблять це із власних переконань, чи з обережності чи страху. Так само неясно, чи поінформовані ті люди, які, як можна припустити, переконано підтримують війну, чи введені в оману. Чи можуть вони навести аргументи на захист своєї позиції, чи просто вірять на слово авторитетам через свою недбалість, цинізм або просто нездатність сформулювати власну думку щодо важливих суспільних питань? Опитування не можуть дати на це однозначної відповіді.

Може здатись абсурдним, що у війни є високі показники підтримки, і що вони не знижуються. Втім, не можна впевнено заявити, що ці цифри зумовлені страхом респондентів. Не менш важливим може бути і те, що пропагандисти при владі намацали у цій війні щось, що робить її вартою підтримки в очах багатьох росіян. Може, це невмируща російська ностальгія за імперією, або якийсь болочий спогад, уявне приниження чи образа. Адже йдеться про суспільство, яке багато років переконували, і, мабуть, небезуспішно, що Захід принизив Росію в 1990-х роках, поставив її на коліна, але тепер, цією війною, «ми знову показуємо їм, що ми сильні». Влада також роками говорить, що «колективний Захід» намагається знищити Росію, заздрить її ресурсам і природним багатствам, тому нічого доброго від цього чекати не доводиться (а він і так загниває). Постійна підтримка війни свідчить про те, що роки інтенсивної ідеологічної «обробки» російського суспільства, яка налаштувала більшість росіян проти Заходу і прозахідно орієнтованих українців, далися взнаки.

Якщо передивитися вечірні політичні програми на російському центральному телебаченні за останні вісім років, у яких безперервно паплюжили українців, не дивно, що стільки людей бояться висловлювати свою думку або некритично сприймають погляди влади. Згідно з результатами дослідження, опублікованого Левада-Центром у грудні 2022 року, серед тих, хто отримує новини в основному з інформаційних і політичних програм по телевізору,

86% підтримують, більшою чи меншою мірою, російські військові операції в Україні. Серед тих, хто отримує інформацію із різних телеграм-каналів, ця частка набагато менша (61%). Кількість тих, хто підтримує російську агресію, також змінюється від однієї вікової групи до іншої. Наймолодше покоління, віком від 18 до 24 років, демонструє 59% підтримки, і вони ж також найбільш схильні рішуче засуджувати війну (23%). Натомість 79% найстаршого покоління, віком від 55 років, схвалюють дії Росії в Україні.¹⁶²

Все це свідчить про те, що режиму досі вдалося найбільше переконати старших і телевізійно поінформованих людей у тому, що війна ведеться для доброї справи. Вона є продовженням в Україні Великої Вітчизняної війни проти фашизму. Кількість населення, яке в цьому переконане найбільше, ймовірно, пояснюється тим, що ті гасла, які використовувала влада під час і до війни, нині звучать для цих людей занадто знайомо — вони багато у чому збігаються з ідеологічними штампами, які вони чули в юності, у пізні радянські роки. Однак цей механізм не пояснює, чому молодші покоління готові прийняти пропонований владою наратив. Покоління віком від 40 до 54 років на 71% підтримує війну, порівняно з 65% тих, кому від 25 до 39 років.¹⁶³ Іншими словами, пугінська система оперує не лише ідеологічною пам'яттю радянської епохи, але й чимось, що робить війну проти України зрозумілою і прийнятною навіть для тих, чиє дитинство припало на розпад Радянського Союзу, а юність — на ельцинський період.

На цьому етапі складно визначити, що може спонукати підтримувати війну, або співвідношення між конформістами і тими, хто щиро вірить у неї. Дослідження Russian Field показало, що дві третини респондентів були би готові підтримати війну фінансово, але на питання, скільки вони могли би запропонувати, дві третини респондентів також відповіли «нічого». А на запитання, чи брали би вони особисто участь у війні, менше третини відповіли «так», і лише 12% — «однозначно так».¹⁶⁴ Ці відповіді також показують, що дуже мало людей вважають, що війна стосується особисто їх. Більшість воліла би якнайшвидше її завершити і триматися якомога подальше.

Однак це може не показувати настроїв Росії в цілому. Варто нагадати, що в рамках опитування Russian Field влітку 2022 року опитали понад 27 000 людей, але отримали лише 1609 заповнених анкет. При цьому понад 24 000 людей відмовилися від участі в опитуванні, а понад тисячу — передумали заповнювати анкету вже в процесі. Цілком ймовірно, що показники «мовчазної більшості» схожі й у інших соціологічних агентств (Левада-Центр, ФОМ, ВЦИОМ), але вони не повідомляють про відсоток тих, хто не відповів на опитування. На відміну від них, Russian Field провів 10 опитувань з по-

чатку повномасштабного вторгнення, і щоразу повідомляв про частку тих, кого питали, і тих, хто власне відповів. У жодному з опитувань ця цифра не перевищувала 10%. Але були також випадки, коли лише 5,3% опитаних заповнювали анкету, що фактично означало, що лише кожен 20-й з тих, з ким зв'язалися, хотів взяти участь в опитуванні. За таких обставин, при такому високому рівні відмов від участі, надзвичайно важко отримати достовірну картину того, що насправді думає російське суспільство про війну.¹⁶⁵

Але відомі тези, якими ті, хто підтримує або визнає війну Росії проти України, її виправдовують; підстави, якими вони заспокоюють своє сумління. Про це можна дізнатися з дослідження двох російських соціологинь, Светлани Єрпильової та Вероніки Птіциної, опублікованого ще в середині липня¹⁶⁶ [2022 року, — прим.пер. Їхнє дослідження мало на меті не встановити кількісні співвідношення між різними типами пояснень, а зібрати та систематизувати їх. У ході роботи дослідниці зіткнулися із шістьма різними поясненнями, перші чотири з яких майже дослівно повторюють тези пропаганди, які віддавна просуває влада. Одне з них — «НАТО, Захід і їхній союзник Україна (протягом тривалого часу) погрожували Росії, і росіяни зараз тільки захищаються і доводять, що на них слід зважати». Інше часто повторюване пояснення — «Україна, підбурювана Заходом, готувалася напасти на Донбас, Крим і навіть на Росію, і напад російських військ на Україну — лише спроба її випередити». Є також чимало людей, які вважають, що ця війна ведеться, адже «російськомовний Донбас вже вісім років живе в умовах української агресії, а росіяни лише захищають цей регіон і його мешканців». Багато хто також стверджує, що «війна йде проти фашистів/нацистів і фашистської/нацистської (української) держави». Інші пояснюють свою підтримку війни лояльністю до Росії, кажучи, що «хоч якими є причини і наслідки війни, ми повинні бути зі своєю країною у военний час». Чимало людей також стверджували, ніби знімаючи з себе відповідальність, що «війна, очевидно, мала свої причини, навіть якщо вони незрозумілі простим людям, але президент і політична еліта їх усвідомлюють».

Цей тип повторюваних пояснень доводить понад усе, що ідеологічна робота, разом із трансформацією історичної пам'яті, тривала роками, і не безуспішно. Якщо вірити результатам опитувань, більшість росіян довіряє всьому, що говорить їм авторитарна влада.

Переклала Аліна Журбенко

Вихід «кривавого клоуна»: український президент Володимир Зеленський в об'єктиві російської медіамашини

Костянтин Федоренко

---

1. Війна проти реальності

Роль російської пропагандистської машини у розвитку та зміцненні патрональної автократії Путіна ґрунтовно обговорена в літературі. Пітер Померанцев, один із найвідоміших експертів із російської медіамашини, простежив цю роль від 2000-х років, коли працював на російському телебаченні,¹⁶⁷ до того, що він називає «війною проти реальності» у своїй другій книжці.¹⁶⁸ Мікс постійно вживаних ідеологем, які використовують журналісти, самі не вірячи в них, разом із сильною стилістичною інспірацією від західних медіа перетворилося на потужну машину виправдовування та відбілювання російських зовнішніх втручань, що сприяє ізоляції Росії від західного світу. Російські емігрантські активістки Маша Гессен багато писали про консолідацію ЗМІ під контролем Кремля та використання медіа як зброї проти критиків режиму.¹⁶⁹

Західні експерти, обізнані у російському дискурсі, часто і правильно цитують бестселер Віктора Пелевіна 1999 року «Покоління П» (вийшов англійською як «Вавилон»), присвячений (ре)конструюванню реальності медіа- та PR-експертами, коли описують процеси в Росії. У книжці Пелевіна і влада, й опозицію контролюють «творці» ЗМІ, а реальних політиків навіть не існує: вони просто тривимірні моделі. Бурхлива і травматична реальність 1990-х і початку 2000-х років у Росії, оприявлена у ранніх книжках Пелевіна, сприяла зневірі суспільства у політиці й ідеології. За іронією долі, завдяки цьому Владімір Путін зміг виростити титанічну медіамашину, захопивши та знищивши незалежні медіа¹⁷⁰ — і, зрештою, використати всю потужність

цієї машини, щоб виправдати власну політичну практику, яка зазнавала дедалі більшого впливу ідеології, особливо від таких російських націоналістів, як Іван Ільїн.¹⁷¹ Отже, порожній постмодерністський двигун — описаний Померанцевим, але тепер значно більш консолідований, ніж під час його перебування в Росії, — зараз працює із залученням модерністських ідей. У цьому розділі я досліджуватиму, зокрема, його застосування як до нинішнього президента України Володимира Зеленського, так і до України під його правлінням. Розділ має дві частини: у першій я розглядатиму російську пропаганду між президентськими виборами 2019 року, на яких переміг Зеленський, і початком повномасштабної війни проти України 24 лютого 2022 року, а у другій — російську пропаганду воєнного часу.

Україна була однією з головних мішеней російських ЗМІ від часів Помаранчевої революції 2004 року, коли, за деякими даними, Путін почав боятися подібної «кольорової революції» в Росії.¹⁷² Ця увага тільки зростає через протести на Євромайдані 2014 року, спочатку спровоковані тим, що президент України Віктор Янукович не підписав підготовлену Угоду про асоціацію з Європейським Союзом в обмін на фінансову підтримку Росії, як швидко стало відомо. Отже, Євромайдан від початку був спрямований не допустити геополітичного руху України в бік Росії. Оскільки протести інтенсифікувалися після застосування режимом сили до активістів, антирежимні настрої та загалом налаштування проти Росії (однак не обов'язково антиросійські погляди) на Євромайдані тільки посилювалися.¹⁷³ Це, звісно, зумовлювало реакцію з боку Росії — спочатку у формі суворой медіакритики протестувальників, потім через матеріальну допомогу українському «Беркуту».¹⁷⁴ Зрештою, коли протестувальники перемогли, Росія перейшла до прямих — навіть архаїчних — дій з анексією Криму та поширенням явно контрольованих Росією сепаратистських рухів на сході України. Їх також активно пропагували у ЗМІ.¹⁷⁵

2. Події перед вторгненням: російські ілюзії та негативний фреймінг Зеленського

2.1. Початкова підтримка Зеленського як «зручного партнера»

Пост'євромайданівський режим в Україні, очолюваний Петром Порошенком, був об'єктом концентрованої ненависті та фейкових новин¹⁷⁶ з боку російських ЗМІ. Однак під час позачергових президентських виборів в Україні 2014 року російська медіамашина сприйняла Порошенка відносно м'яко,

адже, зокрема, РБК вважав його поміркованим¹⁷⁷ і Кремль одразу визнав його легітимним президентом. Утім, політика Порошенка на посаді президента змінила це ставлення. У 2019 році Порошенко програв у другому турі президентських виборів популярному коміку та медіаменеджеру Володимиру Зеленському. Кампанія була досить гаряча, обидві сторони вдалися до створення фейків. Наприклад, Зеленського звинуватили у наркоманії,¹⁷⁸ тоді як він сам коротко посилався на російський фейк про те, що Порошенко — алкоголік.¹⁷⁹ Що важливіше, у другому турі Порошенко недовгий час використовував рекламні щити, які подавали вибір нібито як між ним і Путіним, чітко вказуючи на те, що Зеленський — проросійський кандидат. Хоча ці білборди спровокували скандал і їх наказали зняти,¹⁸⁰ публічні прихильники Порошенка й надалі припускали, що Зеленський або пов'язаний із Росією, або збирається «продати» їй Україну.

Коли поглянути на дискурс російських ЗМІ навколо президентських виборів в Україні 2019 року, також здається, що вподобання Росії були на боці Зеленського; про це свідчать заяви, що програш Порошенка означатиме провал його «політики ненависті проти Росії».¹⁸¹ Крім того, Зеленського рекламували як трохи кращого кандидата навіть деякі ЗМІ «ЛНР» і «ДНР»,¹⁸² створених Росією на захоплених територіях сходу України. ЗМІ цих невідомих утворень загалом надзвичайно конфронтаційні щодо України та її політиків, за винятком відверто проросійських діячів; тож дивно, що сильний суперник на українських виборах після 2014 року отримав відносно м'яке ставлення. Зважаючи на те, що ЗМІ «ЛНР» і «ДНР» працюють під спостереженням і контролем російських спецслужб,¹⁸³ а також на те, як до Зеленського ставилися російські ЗМІ, стає зрозуміло, що Кремль справді віддавав перевагу саме йому.

Це міг посилювати ще один фактор: упізнаваність і культурна інтеграція. Зеленський — не просто комік: початкову медійну популярність він здобув у «Клубі веселих і кмітливих» (КВН, «Клуб веселых и находчивых») — тривалому і надзвичайно популярному телешоу на російському «Першому каналі», де команди розігрували на сцені комедійні сценки. Зеленський був капітаном команди «Кривбас» — «Кривий Ріг». Згодом цю команду перейменували у «95-й квартал», і потім вона покинула шоу, щоб почати власне виробництво. КВНщики часто виступали з російськими політиками, присутніми в залі й навіть на сцені; тоді Зеленський фактично грав, коли Путін був серед глядачів. Інакше кажучи, Зеленський був відомим російській публіці і через гру в російському телешоу його могли сприйняти як дружнього до Росії.

Проте багато коментаторів — і в Росії, і в Україні — не вважали Зеленського незалежним кандидатом. Його вважали політичним «обличчям» Ігоря Коломойського,¹⁸⁴ впливового українського олігарха, який тривалий час контролював телеканал «1+1», де транслювали шоу Зеленського. Тоді саме Коломойського, а не Зеленського вважали кандидатом на посаду головного патрона України. Потенційно ми можемо стверджувати, ніби Путін очікував, що Коломойський як бізнесмен охочіше піде на пошук рішень щодо майбутнього України, які були б вигідними Росії (так Путін міг би претендувати на геополітичний успіх і ще більше зміцнити свою позицію як автократа) та Коломойському особисто. Однак те, що відбулося далі, пішло всупереч усім планам Путіна.

2.2. Руйнуючи російські ілюзії

Перше новорічне звернення Зеленського до українського народу було суперечливим. Різно відрізняючись від попередника, Порошенка, який зазнав ідеологічної трансформації на користь українського націоналізму під час своєї каденції і, зокрема, проводив політику «декомунізації» щодо радянських меморіалів і топонімів, Зеленський запропонував бачення України, «де назва вулиці не має значення, оскільки вона освітлена та асфальтована. Де немає різниці, біля якого пам'ятника чекаєш кохану дівчину».¹⁸⁵ Загалом у його зверненні була підкреслена солідарність українських громадян попри їхні релігійні, мовні, політичні й інші відмінності.

Зокрема, Зеленський наголосив, що ті, хто за нього голосував, і ті, хто не голосував, — один народ, а також підкреслив, що український паспорт, який має кожен громадянин, не визначає, чи хтось «патріот» або «малорос». «Малоросами» спочатку називали українців у Російській імперії, а сьогодні дехто в Україні використовує його як образливий термін щодо тих українців, які або проросійські, або навіть толерантні до російської культури. Виступ Зеленського спровокував критику з боку більш націоналістично налаштованих українців, які вважали, що його ліберальні погляди загрожують ідентичності та майбутньому України.¹⁸⁶

Погляди, висловлені Зеленським у цьому зверненні, схоже, були досить примирливими і щодо Росії. Хоча президент України згадував про українських солдатів, зокрема полонених, він жодного разу не згадав саму Росію. Велике російське інформаційне агентство РІА «Новості» позитивно розповіло про його звернення у статті «Зеленський у новорічному зверненні закликав українців об'єднатися» та підкреслило, що Зеленський використо-

вував і російську, і кримськотатарську мови.¹⁸⁷ Наталія Поклонська, яка на той час була заступницею голови російського парламентського комітету з міжнародних справ, заявила, що зверненням Зеленський «намагався відновити мир в країні» і «вона рада змінам в Україні».¹⁸⁸

Це примирливе ставлення зберігалось деякий час; улітку 2020 року, наприклад, Зеленський назвав російські та контрольовані Росією сепаратистські сили, які обстріляли український підрозділ, «тою стороною» («Україна повинна завжди знати ціну “обіцянкам” цієї сторони»). За цей брак чіткості його критикували деякі українські політики,¹⁸⁹ а також журналісти й активісти.

Однак у той же час кум Путіна Віктор Медведчук, найнятий Росією, щоб сприяти російському впливу в Україні¹⁹⁰ — про що багато українців стверджували ще раніше, — заявив, що Зеленський «не може принести мир» в Україну.¹⁹¹ Медведчук також заявив, що Мінські домовленості «повністю зруйновані» й потрібні прямі переговори з Росією, а також із представниками сепаратистських республік. Це варто було розуміти як позицію Росії і це вказувало на зміну в ставленні Росії до Зеленського.

Крім того, дещо вказувало на те, що ця зміна відбудеться раніше від середини 2020 року. Наприклад, у звіті про стан справ у невизнаних республіках Донеччини та Луганщини 2019 року стверджували, що місцеві ЗМІ ведуть «кампанію дезінформації», згідно з якою Зеленський «здійснюватиме реінтеграцію, депортуючи проросійськи налаштоване цивільне населення в інші частини України».¹⁹²

Ця кампанія, згідно зі звітом, навіть передувала тим міжнародним подіям, які неминуче розчарували Росію в Зеленському. Наприкінці 2019 року Зеленський зустрівся з Путіним під час саміту Нормандської четвірки. Ідея зустрічі виявилася надзвичайно дискусійною в Україні, а тодішня фраза Зеленського («Я хочу подивитися в очі Путіну») — разом із попереднім бажанням «зустрітися з Путіним десь посередині» і твердженням, що «достатньо просто перестати стріляти», щоб досягти миру, — часто цитували українські патріоти, щоб висловити розчарування новим президентом.¹⁹³ Однак ця риторика могла змусити Путіна повірити, що Зеленський готовий піти на поступки.

Восени 2019 року Україна підписала угоди щодо конфлікту на Донеччині та Луганщині за так званою «формулою Штайнмаєра». Згідно з цим планом, вибори мали би провести чиновники з сепаратистських адміністрацій і до того, як російські війська залишать територію. Це спровокувало в Україні хвилю масових протестів під гаслом «Ні капітуляції!». Зрештою план не реалізували — мабуть, через тиск активістів в Україні, хоча широка громад-

ськість, згідно з одним опитуванням, недостатньо знала про формулу Штайнмаера, щоб дати їй оцінку.¹⁹⁴ Однак Росія, може, вірила, що Мінський мирний процес справді почав просуватися до розв'язання конфлікту за Зеленського. На сьогодні їхньою ймовірною метою було реінтегрувати окуповані території в Україну і через цей густонаселений регіон і можливу загрозу відновлення конфлікту впливати на зовнішню політику України.

Тодішній міністр внутрішніх справ України Арсен Аваков стверджував, що під час зустрічі «нормандської четвірки» Владіслав Сурков — тоді кремлівський діяч, який відповідав за політику на окупованій частині Донеччини та Луганщини, — кидав папери на стіл і кричав: «Ми не про це домовлялися!»¹⁹⁵ У нас недостатньо інформації для підтвердження розповіді; попри це, саміт «нормандської четвірки» 2019 року загалом сприйняли в Росії з розчаруванням.¹⁹⁶ Переговори у «нормандському форматі» в Берліні 2020 року також провалилися. Під час них Росія знову наполягала на «формулі Штайнмаера» і на тому, що реформа децентралізації України повинна передбачити особливий статус окупованих територій, а також включити до цього статусу певні російські вимоги. Крім того, Росія очікувала легалізації сепаратистських сил під виглядом «народного ополчення» і наголошувала на важливості проведення виборів до того, як Україна відновить повний контроль над окупованою територією.¹⁹⁷ Незалежно від особистих поглядів Зеленського (які, очевидно, були примирливими до кінця до 2020 року) ці ідеї не знайшли б і не могли знайти народної підтримки в Україні.

2.3. Перехід до критики: Зеленський як протилежність «хорошому» головному патрону

Отже, повідомлення про Зеленського у російських ЗМІ наприкінці 2020 року стали негативними, на відміну від його висвітлення до та після виборів. У грудні 2020 року російський націоналістичний онлайн-ресурс «Взгляд» підсумував перші російські повідомлення про Зеленського: «Протягом року після президентських виборів в Україні російські державні ЗМІ й афілійовані з урядом політологи¹⁹⁸ уникали особистих нападок на президента Зеленського, але досі критикували загальний стан справ у країні. [...] На арені з'явилася нова особа, яка отримала солідну підтримку населення, розмовляла російською й була далека від русофобії, не цікавилася такими українськими національними тривогами, як Степан Бандера та томос,¹⁹⁹ і пообіцяла досягти стійкого миру на Донбасі внаслідок компромісу — що в цьому поганого?»²⁰⁰ Далі у тій же статті коментують цю зміну: «Тепер, однак, зображення

Володимира Олександровича Зеленського у російських ЗМІ стало значно менш симпатичним — не нейтральним, а явно негативним». «Взгляд» пояснює це тим, що політика України щодо Росії та російської мови залишилася незмінною.

Звісно, у цій зразковій статті не бракує дезінформації; зокрема, вона цитує проросійського депутата в Україні, який зазначив, що, через те що Україна вирішила не купувати російську вакцину проти COVID-19 «Супутник V», «[Зеленський] стане співучасником у вбивстві власних громадян», — у статті дійшли висновку, що це щось, що «громадяни, ймовірно, самі зрозуміють». Проте жодних подібних масових настроїв в Україні не виникло. Крім того, у статті стверджували, що Україна була «близька до політичного колапсу», адже міжнародні фінансові інституції незабаром перестануть підтримувати Україну, країна втратить безвізовий режим з ЄС, а дефолт України за боргами нависає на горизонті. Нічого з цього не сталося, але ці теми активно обговорювали російські ЗМІ.

У трохи ранішій статті «Взгляд» висловив розчарування росіян Зеленським так: «У спостерігачів навіть виникло відчуття, що Петро Порошенко і далі керує Україною — лише зробив собі ліпосакцію та припинив зловживати алкоголем».²⁰¹ Щодо руху Зеленського, то «прихильники його партії бачили в ній потенційну фортецю багатонаціональної та багатокультурної України, здатну подолати численні розколи в суспільстві. Однак політична апатія та боягузтво Зеленського [...] призвели до [...] ганьби та провалу». На думку автора, «пересічні або проросійські виборці» йшли від партії Зеленського до (проросійської) «Опозиційної платформи». Автор статті підсумовує досить драматично: «Зараз головна інтрига в тому, як Зеленський іде з посади — через вибори чи через черговий Майдан». Таке формулювання дивне як для ліберальної, так і для патрональної демократії, адже цілком зрозуміло і нормально, що президенти залишають свої посади; однак для Росії як патрональної автократії це ознака слабкості.

Негативний фреймінг Зеленського означав, що його зображували як протилежність головного патрона. Ідеалом для російських медіа є лідер путінського типу, тож Зеленського описували о бразами, протилежними до тих, з якими Путіна асоціюють у російських ЗМІ: слабкий лідер замість сильного; чужа маріонетка, а не лідер, який захищає національний суверенітет; зрадник, який діє проти національних інтересів і волі народу, замість того щоб правити відповідно до них.

Слабкий лідер. Слабкість Зеленського стала лейтмотивом у російських ЗМІ. У радикальнішому сегменті російського коментаторського середови-

ща його називали «нікчемою», який не має впливу в занепадаючій країні.²⁰² З іншого боку, більш поміркована *Gazeta.ru* стверджувала, що Зеленський «насправді продемонстрував готовність до діалогу», але мало що суттєво змінилося у конфлікті на Донеччині та Луганщині, водночас розмірковуючи про невдачі Зеленського у внутрішній політиці.²⁰³ Інакше кажучи, матеріал висловлював схожі ідеї, навіть якщо був написаний у набагато професійнішому стилі й орієнтований на розумнішу аудиторію.

Низка російських ЗМІ порівнювали Зеленського з Василем Голобородьком — вигаданим учителем історії, який став президентом України, що його Зеленський зіграв у серіалі «Слуга народу». Це стосується вищезазначеного матеріалу *Gazeta.ru*, а також аналогічного огляду першого року правління Зеленського від «Огонька» у травні 2020 року, де журналісти порівнювали реальну готовність Зеленського погодитися на вимоги МВФ з емоційною та прямою відмовою його вигаданого героя зробити це.²⁰⁴ «Огонек» навіть повторює ті самі тропи; за їхніми словами, Зеленський спочатку плакав оптимізм щодо змін, але потім продовжив націоналістичну політику Порошенка. Усі ці матеріали мають ще одну спільну рису: вони поєднують незаперечні провали Зеленського при владі (незменшення впливу олігархів, повільні темпи реформ тощо) з його відмовою виконувати вимоги Росії щодо конфлікту чи змінювати внутрішню українську соціокультурну політику їй на угоду, тим самим рамкуючи останнє як беззаперечну невдачу.

Іноземна маріонетка. Російські ЗМІ охоче пишуть про «зовнішнє управління» в Україні, регулярно згадуючи, наприклад, Джорджа Сороса та його фундації, як це роблять їхні соратники правого спрямування за кордоном.²⁰⁵ У березні 2020 року «Взгляд» стверджував, що Зеленський змінює зовнішню політику України, відходячи від опертя на підтримку Заходу до «опертя на власні сили» й витісняючи «глобалістів» (ще одне слово, типове для західних правих) і «грантожерів». Автор також стверджував, що українська олігархія була «зацікавлена відновити торговельні відносини з Росією».²⁰⁶ Однак зазначені статті з кінця 2020 року, де більше немає очікуваних ознак готовності Зеленського стати «незалежним» від «Заходу», вказують, що ці сподівання не виправдалися. Пізніше 2020 року *Regnum.ru* стверджував, що «життєво важливі інтереси Америки передбачають перетворення України на антиросійську», що це була причина «державного перевороту» 2014 року й уряди України відтоді мають завдання втілити ці американські інтереси. Вони стверджували: «Наївно вважати, що можна скасувати результати кривавого перевороту, вкинувши бюлетені в урну».²⁰⁷

Ця стаття корисна для нас у трьох аспектах. По-перше, вона продовжує тему західного «зовнішнього управління» в Україні, але тепер без будь-якої надії на зміни на користь Росії. По-друге, у статті є карикатура на Зеленського, який каже «За ваші гроші все!» до добре впізнаваного американця у костюмі та синьому метелику із зірками. Зовнішність Зеленського на цій карикатурі чітко вказує на його єврейське походження, адже він зображений із великим носом і вухами — добре відомий мотив з історичних антисемітських карикатур. Зрештою, ідея про те, що західні еліти виховують Україну як «анти-Росію», уже тоді превалювала серед більш націоналістичних російських ЗМІ. Однак у липні 2021 року Путін опублікував статтю «До історичної єдності росіян і українців», де вжив цей троп.²⁰⁸ Путін також неодноразово згадував його у промовах 2022 року.²⁰⁹

Ця стаття, на думку деяких експертів, ознаменувала рішення Путіна «повернути» Україну під вплив Росії. Зміст статті — це суміш фактів, інтерпретацій і російських історичних міфів, поданих як набір істин; щось дуже характерне для пострадянського медіапростору. Стаття Путіна базувалася на низці тропів, які російські ЗМІ вже використовували щодо України раніше; водночас це дало чіткий шаблон того, що російські ЗМІ мають говорити про Україну в майбутньому.

Зрадник. У статті Путіна не згаданий конкретно Зеленський, але у ній йдеться про законопроект про корінні народи України від травня 2021 року, який написав президент України і який виключає росіян зі списку таких народів. Крім того, у статті російський президент стверджує, що західні партнери «стримували» українських представників під час переговорів щодо конфлікту на сході України, унеможливаючи будь-який рух до миру. Українські представники, за словами Путіна, «не мають наміру серйозно обговорювати ні особливий статус Донбасу, ні гарантії для людей, які там проживають. Вони вважають за краще експлуатувати імідж “жертви зовнішньої агресії” та розповсюджувати русофобію. Вони влаштовують криваві провокації на Донбасі. Одним словом, вони неодмінно привертають увагу зовнішніх патронів і господарів». Проект «анти-Росія» можна підтримувати, лише «постійно культивуючи імідж внутрішнього і зовнішнього ворога. І я додав би: під захистом і контролем західних держав. Ось що насправді відбувається». Україна не демонструє «повної залежності», а перебуває під «прямим зовнішнім контролем» і залишки її економіки «експлуатуються» Заходом. Західні автори проекту «анти-Росія» налаштовують українську політичну систему так, що «президенти, депутати, міністри» змінюються, а мета ворожнечі до Росії залишається.

Далі у статті Путін стверджує, що український уряд діє проти волі народу, а мільйони українців нібито не сприймають «антиросійський проект» і, як наслідок, зазнають переслідувань. Наприкінці російський президент вдається до не дуже розпливчатої погрози: «Ми ніколи не дозволимо використовувати проти Росії наші історичні території та близьких нам людей, які там живуть. І тим, хто зробить таку спробу, хочу сказати, що так вони знищать власну країну».

Формулу про те, що мільйони українців проти антиросійської зовнішньої політики, російські ЗМІ безперервно використовують з 2014 року. Зважаючи на те, як Росія розраховувала завоювати Україну в бліцкригу 2022 року, у перші дні навіть закликаючи українських солдатів здаватися і не виконувати наказів від «націоналістів»²¹⁰ — дуже ймовірно, що Путін щиро в це вірив. І очевидно, щонайпізніше у липні 2021 року Путін уже покінчив із нинішньою владою України. У жовтні 2021-го, зустрічаючись із тодішнім прем'єр-міністром Ізраїлю Беннетом, він заявив про Зеленського: «Який він єврей? Він сприяє нацизму».²¹¹ Це ще більше посилює думку про те, що сам Путін почав вірити російській пропагандистській машині.

Загалом повідомлення російських провладних ЗМІ про Зеленського 2020 року змінилися у негативний бік. Однак більш нейтральні чи навіть позитивні повідомлення тоді не були рідкістю. Чудово ілюструє це стаття «Московського комсомольця» влітку 2020 року, у якій розхваляють гуманізм Зеленського у відповідь на ситуацію із заручниками у Луцьку та його поведінку під час зустрічі тіл загиблих в Ірані українців. Закінчується стаття словами: «Він слабкий президент і хороша людина».²¹² Звісно, 2022 року й навіть 2021-го такі неоднозначні повідомлення про Зеленського були б неможливі.

3. Вторгнення: військове застосування Росією фейкових новин

3.1. Шум і комунікаційна підготовка до повномасштабної війни

Ми бачили, що Росія щонайпізніше до середини 2021 року вже вирішила, нібито Зеленський не здатний на зближення, і її ЗМІ відобразили цю зміну. Російські війська вже скупчилися біля кордонів України — спочатку навесні 2021 року, а потім ще раз восени того-таки року. Початкові плани наступу, які передбачали, що російські сили перейдуть до стабілізаційних операцій

в окупованих центрі, сході та півдні України до десятого дня повномасштабного вторгнення,²¹³ ґрунтувалися на припущенні, що Захід не буде відчутно втручатися. Водночас Росія у лютому 2022 року досі заперечувала намір повномасштабного вторгнення.²¹⁴

Російські ЗМІ активно використовували, щоб формувати потрібне інформаційне тло та підготувати населення до повномасштабного вторгнення. Узимку 2021 року західні спецслужби та політики неодноразово попереджали, що Росія може провести операцію під фальшивим прапором, щоб виправдати своє вторгнення;²¹⁵ імовірно, ці повідомлення зробили таку операцію марною, але Росія однаково вдерлася в Україну. У промові рано-вранці 24 лютого, оголосивши про початок нападу,²¹⁶ Путін згадав про деякі з пояснень необхідності «спецоперації»: загрозу розширення НАТО та ймовірні спроби Заходу сформувати однополярний світ разом із загрозою потенційного нападу НАТО. Він також згадав про «геноцид» людей, які проживають на Донеччині та Луганщині, і можливу спробу України силою повернути ці окуповані території, а також Крим та «низку інших російських територій». Крім того, Путін заявив, що Україна зараз прагне отримати ядерну зброю. Його загальні цілі — які постійно повторював він сам та інші російські політики — наголошували на намірі «демілітаризувати та денацифікувати» Україну. Останнє, зважаючи на твердження про «радикальних націоналістів» при владі, можна і потрібно читати як намір змінити режим.

Усі ці історії, звісно, були представлені в російських ЗМІ напередодні агресії. Крім того, російські ЗМІ неодноразово повторювали більш екзотичну історію — про те, що США використовують Україну для розміщення секретних лабораторій з розроблення біологічної зброї.²¹⁷ Цю конкретну теорію змови насправді навіть посилив Китай²¹⁸ і горезвісний рух QAnon.²¹⁹ Інакше кажучи, Росія посилалася на п'ять різних мотивів агресії:

- готовність НАТО воювати з Росією;
- бажання України повернути свої території і навіть, може, захопити ще деякі;
- «геноцид народу Донбасу»;
- нібито наміри України отримати ядерну зброю;
- нібито розроблення Україною біологічної зброї.

Ці пункти використовували як разом, так і окремо. Росія не вперше висуває кілька різних версій певної події; один сумнозвісний випадок пов'язаний зі збиттям голландського пасажирського літака МН17 над Донеччиною.²²⁰ Ця техніку називають створенням шуму або «цензурою через шум», і вико-

ристовують, щоб створити «атмосферу загальної плутанини та недовіри»,²²¹ «щоб залишити розум виснаженим і збентеженим».²²²

Крім того, для споживача такої пропаганди ситуація ускладнюється воєнним станом. Відповідно до інтерв'ю, проведених *PS Lab*, росіяни схильні вірити, що, коли російські керівники втрутилися в Україну, у них, мабуть, були вагомі причини для цього. Кропивницький і Денисенко, оглядаючи згадане дослідження, наводять аналогію з дослідженнями американців, які підтримали рішення про втручання в Ірак, ґрунтуючись на схожих психологічних механізмах «вигаданого виправдання» — тобто аргументація на користь втручання ґрунтувалася не на конкретних фактах, а на ідеї, що ці факти мають бути й доступні тих, хто ухвалює рішення, інакше вони не їх не ухвалили б.²²³

3.2. Заглушення опозиційних ЗМІ за лінією фронту

Наприкінці березня 2022 року Зеленський дав інтерв'ю кільком російським опозиційним ЗМІ, виклавши український погляд на поточні події. Це інтерв'ю було досить справедливе і сповнене співчуття до України. Сумнозвільний Роскомнадзор — російське державне агентство з регулювання Інтернету та ЗМІ — негайно зреагував, заборонивши російським ЗМІ публікувати це інтерв'ю під загрозою юридичних санкцій.²²⁴

Монополізація медіапростору в Росії завершилася на початку березня 2022 року після нападу на Україну; на початку березня припинили мовлення єдиного очевидно опозиційного телеканалу «Дождь» і помірковано ліберальної радіостанції «Ехо Москви».²²⁵ Четвертого березня популярний новинний інтернет-сайт «Медуза» заблокував Роскомнадзором разом з авторитетними західними ЗМІ, як-от *BBC* та *Deutsche Welle*.²²⁶ Наприкінці березня 2022 року «Новая газета», редактор якої Дмитрій Муратов отримав Нобелівську премію миру 2021 року, зупинила роботу до припинення повномасштабної російської агресії. У квітні журналісти-емігранти з цієї газети запустили новий інтернет-проект — «Новая газета. Європа», але доступ до їхнього веб-сайту також заборонив Роскомнадзор.²²⁷ Кілька менших онлайн-ЗМІ теж заблокували, що свідчило про поворот на 180 градусів у російській державній медіаполітиці.

Під час правління Путіна помірковано ліберальним ЗМІ завжди дозволяли існувати, хоч дехто з більш допитливих журналістів зрештою стали мішенню режиму. Вільям Ендрюс Еванс, наприклад, описує «Ехо Москви» як радіостанцію, яка намагалася включити як офіційні, так і опозиційні нарати-

ви як стратегію адаптації; і за таких умов їй дозволяли працювати протягом більшої частини путінської епохи.²²⁸ Ці правила були переписані 2022 року. Якби «Дощ» і «Медузу» не заборонили на початку березня, не зрозуміло, чи ризикнули б вони легальним статусом, організувавши інтерв'ю із Зеленським. Залишаючись фактично російськими медіа, орієнтованими насамперед на російську аудиторію, юридично вони перебували у підвішеному стані, а згодом стали емігрантськими медіа, хоча явно орієнтованими на росіян удома. Наприклад, кожна стаття на «Медузі» тепер починається із заголовка, у якому пояснюють, як поділитися статтею з людьми в Росії через завантаження PDF або друк. Однак інформаційне висвітлення цих ЗМІ — хоч і не без проблем, як наголошують деякі українці²²⁹ — не є предметом цього розділу. У «Медузі», «Новій газеті» та на «Дожді» 2022 року була представлена позиція України — навіть якщо і з застереженнями. Це було неможливим у російських мейнстримових ЗМІ 2022 року.

Насправді російська внутрішня ситуація почала відображати логіку медіаполітики воєнного часу, яку російська влада нав'язала у «ЛНР» і «ДНР». Там, як і на нещодавно анексованих територіях України 2022 року, медіа, що подають альтернативну думку, стали неможливими. Насправді ці регіони навіть заглушили українські FM-радіостанції, на відміну від інших підтримуваних Росією незваних держав регіону, зокрема Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії, де FM-станції з Молдови та Грузії відповідно цілком доступні.²³⁰ Як описує загальні зміни, що відбулися 2022 року, журналіст Сергій Висоцький, «ЛДНР поглинула Росію».²³¹

3.3. Деморалізація та прикриття воєнних злочинів фейковими новинами

Україна успішно відбила першу хвилю повномасштабного вторгнення, стабілізувала ситуацію на передовій і повернула значну частину окупованих територій. Водночас змінився сам Зеленський. Зараз це світова знаменитість, символ опору, політик, який отримав кілька відзнак, наприклад став Людиною року 2022 за версією *TIME*; він навіть виглядає та розмовляє по-іншому, і залишилося небагато ознак його примирливої позиції 2020 року. Натомість російська пропаганда зараз змальовує Зеленського суто чорними фарбами, описуючи його, по черзі чи одночасно, боягузом, кровожерливим варваром і маріонеткою Заходу. У наступному підрозділі я розгляну поточне ставлення до Зеленського з боку російських ЗМІ.

Найперша фейкова новина про Зеленського, опублікована після початку повномасштабної російської агресії проти України, стосувалася його втечі з України. Уже на другий день агресії російські ЗМІ почали стверджувати, що Зеленський перебуває за кордоном.²³² Наступного дня спікер російського парламенту Вячеслав Володін заявив, що Зеленський у Львові.²³³ У березні скандально відомий екснардеп українського парламенту Ілля Кива також стверджував, що Зеленський утік за кордон.²³⁴ Хоча кількісного аналізу фейків про війну 2022 року в російських ЗМІ ще немає, заява про відхід Зеленського з посади, здається, була однією з найпоширеніших повторюваних історій як у традиційних ЗМІ, так і на популярних проросійських новинних каналах у *Telegram*. Аж настільки, що самому Зеленському довелося кілька разів реагувати та підтверджувати своє місцеперебування.²³⁵

Мета цього фейку була гучна і зрозуміла: якби Зеленський утік, моральний дух українців зазнав би удару, а російській армії було би легше досягти задуманих цілей бліцкригу. Саме тому рішення Зеленського підтвердити своє місцеперебування було необхідним. Інформаційна інерція змусила російські ЗМІ й далі стверджувати, що відеозвернення Зеленського багато разів знімали на зеленому екрані, а не на вулицях Києва²³⁶ — зокрема, коли Зеленський був на передовій, як-от під час грудневого візиту до Бахмута.²³⁷

Росія надалі використовує твердження, що Зеленський був наркомамом. Воно виникло під час президентської кампанії в Україні 2019 року, і це твердження посилив Порошенко, противник Зеленського у другому турі.²³⁸ Тезу (яка ніколи не була підтверджена) підбрала російська пропаганда; *Vice* стверджує, що це «вперше з'явилось з прокремлівських джерел дезінформації» наприкінці 2021 року, коли Росія скупчила армію на кордонах України.²³⁹ Це твердження, як і те, що Зеленський покинув країну, могло мати подвійне використання: дискредитувати Зеленського в очах українців і показати ворожого верховного головнокомандувача недолугим і слабким. Однак, хоча основна цільова аудиторія фейкової інформації про втечу Зеленського явно перебувала в Україні, було би наївно очікувати, що українська аудиторія якось зреагує на заяву дворічної давнини.

Російська пропаганда надалі виставляє Зеленського як маріонетку, а не як реальну особу, яка приймає рішення. Пропагандисти вже не стверджують, що Коломойський — його ляльковик після того, як Зеленський підписав указ про позбавлення Коломойського та кількох інших політичних діячів українського громадянства (через те, що ці люди мають інше громадянство),²⁴⁰ а згодом націоналізував його компанії «Укрнафта» й «Укртатнафта» і кілька інших олігархічних підприємств.²⁴¹ Натомість Зеленського подають у супере-

чливій манері; деякі стверджують, що він маріонетка Заходу,²⁴² тоді як інші представляють його як агресивного політика, який підштовхує Захід до радикальніших дій на підтримку України, попри власні інтереси Заходу.²⁴³

Крім деморалізації, ще однією важливою метою російських фейкових новинних кампаній було приховувати воєнні злочини. У квітні 2022 року російська армія була змушена залишити північ України. Трагічними були новини зі звільнених міст Київщини — російські солдати вчинили численні воєнні злочини проти місцевих жителів, забравши багато життів. Особливо промовистою була ситуація у місті Буча. Російська пропаганда швидко створила та розповсюдила необґрунтовану теорію змови, називаючи ці відкриття постановочними, а тіла на відео, знятих українцями, підробленими,²⁴⁴ хоча згодом були численні розслідування, які доводили звинувачення проти російської армії. Як внутрішня, так і зовнішня потреба у такому поясненні самоочевидна: Росія мала пояснити своєму населенню, що їхня сторона не зробила нічого поганого, тоді як назовні Росія мусила протистояти заявам про воєнні злочини її солдатів. Росія також поширила цю інформаційну кампанію на ЗМІ «ЛНР» і «ДНР», що за кілька днів випустили десятки новин, стверджуючи, ніби трагедія в Бучі фейкова.²⁴⁵

3.4. Аутсорсинг пропаганди

Останній важливий момент, який завершує список російських пропагандистських витівок проти Зеленського, стосується аутсорсингу пропаганди. Христо Грозев, засновник «Bellingcat», і Меттью А. Лаудер, науковець із питань оборони, серед інших стверджують, що Росія передає іноземний вплив приватним акторам.²⁴⁶ Російським зіркам *TikTok* платили за поширення проурядової пропаганди,²⁴⁷ і приблизно 100 мільйонів рублів нібито сплатили музикантам за тур «За Росію».²⁴⁸ Інакше кажучи, неправильно розглядати російську пропаганду лише через призму її традиційних ЗМІ чи навіть великих новинних порталів; вона може набувати й уже набуває складніших форм.

До цих приватних підрядників належать і хакерські групи. Український уряд неодноразово попереджав, що Росія може зламати теле- та радіомовлення для тверджень про нібито капітуляцію уряду. Так, зокрема, сталося у березні 2022 року, коли у стрічці новин телеканалу «Україна 24» з'явилося «капітуляційне» повідомлення Зеленського.²⁴⁹ У червні російські хакери втрутилися у трансляцію вирішальної гри між збірними Уельсу й України на онлайн-сервісі й під час перерви транслювали повідомлення про українські атаки на окупованій Донеччині.²⁵⁰ У липні деякі радіостанції були зламані і

передавали повідомлення про тяжко хворого Зеленського є в реанімації. Зеленський у відеозверненні спростував цю заяву.²⁵¹

Ця пропаганда, створена підрядниками, звісно, може бути різна за якістю та іноді призводить до абсурдів. У листопаді 2022 року була запущена кампанія в *Telegram*, яка закликала українців протестувати проти уряду через постійні вимкнення електроенергії (насправді спричинені російськими ракетними та безпілотними ударами по критичній інфраструктурі). На одному із зображень, використаних у кампанії, був напис: «Ми просто хочемо світла, а не гинути у війні, яку розв'язав кривавий клоун при владі!»²⁵² Українські мем-канали вже почали іронічно називати Зеленського «Залізним клоуном» на початку лютого,²⁵³ хоча це прізвисько не набуло великої популярності. Інакше кажучи, елемент справжньої російської пропагандистської кампанії або свідомо базувався на українському мемі, або без іронії використовував псевдонім, який українці використовували як очевидний жарт. У будь-якому разі це свідчить про непрофесіоналізм підрядника.

Знову-таки, російський представник в ООН справді стверджував, що Україна планувала використати інфікованих комарів як біологічну зброю проти Росії.²⁵⁴ Очевидно, абсурдні заяви можуть бути частиною вищезгаданої стратегії «цензури через шум» — і, зрештою, споживач російської пропаганди входить у світогляд, де, як правильно зауважив Пітер Померанцев, «нічого правдивого й усе можливо».

4. За медійною машиною: динаміка російської та української патрональних систем

4.1. Політика Зеленського в умовах патрональної демократії

Після виборів 2019 року в Україні Росія спочатку очікувала, що Зеленський (або, можливо, Коломойський — залежно від того, кого росіяни спочатку бачили справжнім головним патроном України) поступиться їхнім вимогам. Цього не сталося — і теорія патроналізму допомагає пояснити, чому Мадяр і Мадлович зараховують Росію до категорії консолідованої «патрональної автократії». У цій системі головний патрон — Путін — єдиний, хто ухвалює рішення, і політична система не дає суспільству обирати іншого лідера. Він ухвалює всі стратегічні рішення і, крім власних формальних повноважень, має «необмежену неформальну владу», зокрема над повідомленнями у ЗМІ. Його режим консолідований; у нього немає жодних реальних конкурентів,

а також він не несе жодної відповідальності перед суспільством, крім того, що не переступає деякий «поріг стимулювання», який може призвести до заворушень. (Насправді останнє дуже добре пояснює, чому Путін не хотів оголошувати військову мобілізацію до осені 2022 року, хоч російські воєнні блогери закликали до цього від самого початку.²⁵⁵)

Зневага Путіна до української державності добре задокументована й очевидна з його статті 2021 року. Проте президент Росії міг очікувати зустріти когось у ролі, аналогічній його, — людину, яка могла б нав'язати власні погляди своїй країні без будь-яких істотних обмежень із боку громадськості. Інакше кажучи, Путін, може, вважав Зеленського прийнятною людиною, адже визнав його патронажним автократом (або фігурантом патрональної автократії Коломойського). Отже, російські ЗМІ отримали вказівку не надто критикувати Зеленського, щоб підштовхнути його до геополітичної угоди, сприятливої для Росії.

Той факт, що Зеленський переміг у другому турі президентських виборів 2019 року, набравши 73% голосів, міг наштовхнути Путіна на таку думку. У цій схемі речей український народ не був суб'єктом ухвалення рішень, і Зеленський мав змогу одноосібно змінити ідеологію української держави, щоб вона була більш сумісною з російськими цілями.

Це добре вписується у загальну лінію повідомлень російських ЗМІ про демократію. Російські медіа не лише говорять із позиції субстантивно-раціональної легітимності (тобто такої, яка ґрунтується на певних колективно бажаних кінцевих цілях) на противагу легально-раціональній легітимності, але й змальовують інші системи такими, де рішення у законотворчій та правозастосувальній діяльності насправді політично керовані, а не незалежні. З тих же причин російські дипломати також прийняли ідею постійно виступати проти «західного» порядку в міжнародних відносинах, ґрунтованого на правилах, стверджуючи, що насправді ці правила написані так, щоб це було вигідно лише Заходу.²⁵⁶ Насправді цілком можливо, що така ідеологія, прийнята у російських ЗМІ, могла вплинути на мислення Путіна, адже його радники, мабуть, приносили йому ті новини (й аналітичну інформацію), які провокували би позитивну реакцію, — і західні ЗМІ справді це зробили. Західні ЗМІ також повідомляють, що останніми роками Путін почав поводитися більше як ідеологічний актор. Це припущення буде розширене наприкінці розділу.

Однак насправді Зеленський перебував під тиском громадськості, щоб змінити свою позицію як президента. Його особисті погляди з передвиборчих часів, особливо з 2019 та 2020 років, справді здавалися більш примирли-

вими. Однак у такій патрональній демократії, як Україна, він не мав необхідного впливу на медіа та громадянське суспільство, щоб змінити державний наратив. Більшість українських ЗМІ швидко обернулися би проти Зеленського, якби він пішов на не вигідну угоду з Росією, і це означало би загрозу його політичному виживанню. Щоб запобігти цьому і забезпечити майбутні виборчі перспективи, Зеленському довелося прийняти інший ідеологічний підхід — і вже 2021 року стало ясно, що його політика, яка випливає з вимоги населення, була спрямована лише проти Росії. Показовим прикладом стало його рішення заборонити проросійські канали Віктора Медведчука, що призвело до тимчасового зростання підтримки Зеленського у соціологічних опитуваннях.²⁵⁷

Якщо лідер демократії — включно з патрональною демократією — надто сильно переступає «пориг стимулювання», тобто контрольований рівень громадського занепокоєння, він так чи інакше ризикує втратити посаду. Для Зеленського проведення виборів на окупованій частині Донеччини та Луганщини, коли там досі перебували російські війська, а потім реінтеграція регіону з «особливим статусом», який потенційно міг би поширюватися на можливість відігравати блокувальну роль у зовнішній політиці України, було б далеко за межею цього порогу. Це рішення могло призвести навіть до «кольорової революції» — і в будь-якому разі Зеленського не переобрали би на другий термін. Для Путіна, який планомірно нейтралізував усі інститути, що могли позбавити його влади, така ситуація була чужою. Згадана розбіжність між початковими планами Путіна — домовитися із Зеленським на основі примирливих поглядів останнього та реінтегрувати окуповані території як утворення з «особливим статусом» і можливим впливом на зовнішню політику України — та подальшою реальністю могла бути навіть останньою краплею у його рішенні відкрито вторгнутися. Однак у будь-якому разі зміну медіаповідомлень щодо Зеленського, безперечно, можна пояснити цією невідповідністю.

4.2. Цілі російської інформаційної війни

Монополізація медіапростору у 2022 році в Росії ознаменувала дальший зсув від попередньої схеми патрональної автократії до диктатури. Перша модель схильна терпіти певний ступінь незгоди; як пишуть Мадяр і Мадловіч, патрональні автократії обмежують «не зміст, а охоплення» і «захоплюють критичні голоси у вузьких колах, де ті, хто вже були затягнутими противниками уряду, просто спілкуються між собою». Саме це сталося з такими медіа, як

«Дождь» і «Эхо Москвы», у путінській Росії до 2022 року — із застереженням, що їм довелося йти на компроміс із навколишнім середовищем. Однак у нинішній війні — або, як Росія і далі її називає, «спеціальній військовій операції» — навіть інакомислення у невеликих, переважно безправних колах ліберальної опозиції вважають неприйнятним. Умов, у яких раніше діяв російський медіасвіт, що їх описали Померанцев і Гессен, тепер немає, і їх замінило ще більш однорідне й обмежене середовище.

Натомість посилилася інформаційна війна — у повному розумінні слова «війна». Цілі російських інформаційних операцій проти Зеленського й України можна звести до трьох пунктів:

- 1) створення незгоди всередині України, щоб послабити владу;
- 2) зміцнення внутрішнього консенсусу щодо повномасштабного вторгнення;
- 3) зменшення зовнішньої підтримки України.

Початкова мета цієї фази війни полягала у тому, щоб реалізувати надзвичайно амбітне завдання — якнайшвидше захопити Україну та представити світу завоювання як доконаний факт. У зв'язку з цим заяви, що Зеленський утік із Києва, коли російські війська повільно просувалися до української столиці, мали таку ж мету, що й спеціальні загони, які, як стверджує український уряд, направили вбити провідних політиків. Якби українці повірили, що Зеленський утік або його вбили, обезголовлення українського політичного апарату посягло б хаос у країні. Дальші повідомлення про його «капітуляцію» мали таку ж мету.

З іншого боку, коли фронт стабілізувався і стало зрозуміло, що Україна не розпадеться найближчим часом, характер фейків змінився; тепер вони були спрямовані на другу та третю цілі (тобто зміцнення внутрішнього провального консенсусу та зменшення зовнішньої підтримки України). Крім того, фейки проникли в уряди незахідних країн (як у випадку з історією про розроблення Україною біологічної зброї — підсиленою Китаєм)²⁵⁸ і західних екстремістів (західні ультраправі поширювали історії про біологічну зброю і твердження, що Буча — фейк).²⁵⁹ Імовірно, російська пропаганда ще більше працюватиме на цим у майбутньому, особливо після того, як побачить, що ЗМІ, зокрема *Fox News*, зробили серйозні повідомлення, що Зеленський «веде війну з християнством»,²⁶⁰ адже українські правоохоронці провели обшуки в Українській православній церкві (Московського Патріархату). Останній *де-факто* контролює Російська православна церква, що неодноразово

використовує його у гібридних війнах²⁶¹ і є лише однією з багатьох християнських конфесій у країні.²⁶²

4.3. Зміна ролі ідеології в Росії

Про останні зміни у самій Росії свідчить використана нею ідеологія. Тоді як патрональні автократії зазвичай використовують ідеологію як фасад (тобто застосовують ідеологію, а не керуються ідеологією, згідно з визначеннями Мадяра та Мадловіча), здається,²⁶³ що в Росії головний патрон справді просунувся до ідеології у своїй діяльності та мотивації, а також вибрав ідеологічно схожих людей для найближчого оточення. Системні «ліберальні» технократи (що загалом не підтримують війни),²⁶⁴ які раніше були елементом патрональної піраміди з доступом до начальника, тепер такий доступ втратили.

Може, Путін, який колись використовував пропаганду, прагнучи забезпечити ідеологію для своїх цілей, зрештою сам попався на ту пропаганду. Принаймні не було жодних ознак, що він був такий заідеологізований раніше, тоді як зараз він є саме таким. Журналісти простежили цю зміну в ізоляції Путіна під час пандемії COVID-19 та його бажанні стати історичною постаттю для Росії;²⁶⁵ однак варто додати, що в автократії підлеглим вигідно нести добрі новини патрону. Це призвело до того, що Путін був серйозно дезінформований принаймні під час підготовки і на початкових етапах повномасштабної війни; оскільки новини, які він отримував, були ідеологічно відфільтровані, «читач» цих новин теж рухався далі до тієї ідеології. Не допоміг ні Путінів захват Ільїним, та й навіть деякі його імперіалістичні дочірні компанії не продали йому своїх ідей — це, наприклад, стосується Владіслава Суркова. У цьому контексті часто згадують Александра Дугіна: хоч його безпосередній вплив на Кремль завжди був обмежений,²⁶⁶ праця Дугіна «Основи геополітики» була обов'язковою для прочитання серед російської військової еліти протягом багатьох років, а отже, сформувала уми тих, хто підпорядковується Путіну. Іншим чинником тут є спадок влади Росії та її історичний статус як цивілізаційного ядра Східної Європи, який вона намагається зберегти.

Інакше кажучи, Путін, очевидно, потрапив у пропагандистську петлю. У міру того, як він ставав більш ідеологізованим, пропагандисти також мали стати такими. Однак пропагандисти не обов'язково вірять тому, що поширюють; зрештою, добре відомо, що найвідоміші російські антизахідні пропагандисти часто мають розкішне майно на Заході, до якого вони втратили доступ через особисті санкції. Скандально відома пропагандистка Ольга Скабеєва нещодавно завантажила відеофайли з промовами Путіна на свій офіційний

Telegram-канал, використовуючи специфічні назви файлів, як-от «Пиня» (російське зневажливе прізвисько для Путіна), «Путен» і «Путін_мобшиза» (від «мобілізація» та «шизофренія»)²⁶⁷ У нещодавньому експерименті інфлюенсери *TikTok* продемонстрували готовність створювати явно фейкові відео за гроші (наприклад, про те, що справжнє прізвище Зеленського — Байрактар, як назва турецьких військових безпілотників, які використовує Україна)²⁶⁸ Однак важливо, що ця пропаганда породжує достатню плутанину в Росії, унаслідок чого люди вірять у ту чи іншу пропагандистську версію реальності. У будь-якому разі влада знає, що робить, і має причини для такого втручання.

Ця зміна у бік ідеологічної Росії, своєю чергою, вплинула на функціонування української держави. Якщо раніше використання ідеологічних фраз можна було зарахувати до виборчої політики (наприклад, кампанія Петра Порошенка 2019 року з гаслом «Армія. Мова. Віра»), то тепер цілісна ідеологія для України безпосередньо пов'язана з її виживанням. Тому ідеологію не тільки застосовують, але й режим керується нею — і стримується, адже навряд українці погодяться на переговори. Однак ця ідеологія колективістська, а отже, може бути задовільно інтегрована у патрональну систему, не порушуючи її.²⁶⁹ Нещодавні хиби, пов'язані з ухваленням закону про Конституційний Суд України та закону, що надає перевагу великим забудовникам на шкоду місцевим громадам,²⁷⁰ показують, що Україна досі не відійшла від патроналізму. Модель популізму «ми і вони» теж природно стосується воєнного середовища для України; «під час кризи люди рефлекторно повертаються до [...] безпечних спільнот [включно з нацією — К. Ф.]».²⁷¹ Немає потреби штучно створювати «їх» або змушувати людей втрачати співчуття до «них», хоча деякі внутрішні групи можна за допомогою пропаганди зарахувати до ворожого табору. Однак якщо «нація» — емоційно цілісна спільнота, в ім'я якої можна жертвувати,²⁷² тоді є ризик, що нинішній уряд і далі говоритиме від імені «нації» і, зрештою, консолідує владу в авторитарний спосіб.

Однак є різниця в реальному випадку України з теоретичною структурою колективістських ідеологій, що її пропонують Мадяр і Мадловіч. В Україні населення постало перед реальним викликом, який державна ідеологія не створювала, а лише дає йому інтерпретаційну основу. Замість «колективного егоїзму» всередині населення виникла органічна солідарність. Це відрізняється від ситуації в Росії, де не було емпіричних підстав для групи «нас» (росіян) мобілізуватися проти групи «їх» (українців). Оскільки Україна не напала на Росію, у російських постачальників пропаганди виникла потреба

створити штучну тезу, стверджуючи, що або НАТО, або Україна збирається атакувати окупований Росією схід, Крим чи саму Росію, або що Україна здійснювала геноцид, або створювала ядерну чи біологічну зброю.

Описуючи соціально-ідеологічний світ популізму, Мадяр і Мадловіч зазначають: «Аудиторія, яка дивиться на світ крізь окуляри популістського нарративу, буде відповідно структурувати, інтерпретувати і навіть доповнювати реальність за допомогою реальних, а також нереальних “фактів” — які, коли вони вписуються у світогляд, будуть вважати такими ж реальними, як і справжні факти. Наратив створює власну реальність: новини та факти, реальні чи ні, не становлять основу нарративу, а навпаки, це необов’язково мінливі ілюстрації до попередньо впорядкованих суджень».²⁷³

Це, разом із переважаючою ідеєю, ніби російські очільники знають, що роблять, дає змогу режиму, з одного боку, створювати численні взаємозаперечні версії реальності, а людям з другого — просто приймати те, що уряд робить. Це допомагає тому, що пропагандистська машина усуває моральні обмеження суспільства; згідно з опитуванням, проведеним наприкінці 2022 року,²⁷⁴ 46% росіян повністю підтримують удари по енергетичній інфраструктурі України, тоді як ще 17% певною мірою підтримують ці дії. Хоча Україна та Захід можуть і мають уживати заходів, щоб протидіяти російській пропаганді у своїх суспільствах, варто розуміти, що проблемні настрої у російському соціумі й далі створюватимуть виклик миру та стабільності в Європі навіть після завершення війни в Україні.

Переклала Аліна Цветкова

Авторитарна дефляція: як Росія програла інформаційну війну із Заходом²⁷⁵

Петер Креко і Богларка Редл

---

1. Вступ: підйом і падіння «м'якої сили» Росії

У Москві здавна заздрісно дивляться на американську «м'яку силу» — здатність Сполучених Штатів завойовувати серця та розуми у світі й бути взірцем. Російська держава офіційно присвячує більше уваги «м'якій силі» після «кольорових революцій»: ²⁷⁶ передусім тих, які відбулися в Україні та Грузії, і які сприймають як історії успіху західної «м'якої сили» в ініційованні політичних змін. Тому від самого початку Росія застосовувала «м'яку силу» високореактивно. Один з учасників Валдайського клубу 2012 року написав: «Росія сьогодні присвячує набагато більше уваги м'якій силі та має намір використовувати її, щоб відновити свої позиції у світі. На відміну від 1990-х чи навіть 2000-х років, зараз ця політика підтримувана відповідними фінансовими ресурсами». ²⁷⁷ Президент Путін також кілька разів публічно заявляв про важливість «м'якої сили» як загрози з боку Заходу і як про інструмент, що його Росія має застосовувати розумніше, намагаючись адаптуватися до мінливих вимог і характеру публічної дипломатії. Одинадцятого лютого 2013 року, спілкуючись із російськими дипломатами, він стверджував: «Грамотне застосування методів “м'якої сили” стає дедалі більш пріоритетним. Потрібно зміцнювати позиції російської мови, активно просувати позитивний імідж Росії за кордоном і навчитися органічно вписуватися у світові інформаційні потоки». ²⁷⁸

Очевидно, що російська «м'яка сила» має обмеження у переконуванні західного суспільства. Справді, є ніби обернена кореляція між тим, скільки Росія витрачає на завоювання сердець і розумів людей, і рівнем її популярності на міжнародному рівні. Звісно, кореляція не еквівалентна причинно-наслід-

ковому зв'язку. Основна причина такої зворотної еквівалентності полягає у тому, що Росія починає витратити більше, щоб переконати міжнародну публіку зазвичай вже *після* того, як визнає втрачений вплив або відверто ігнорує територіальну цілісність інших країн. Russia Today (RT), пропагандистський канал Кремля, наприклад, створили 2005 року, тобто після Помаранчевої революції в Україні. «Русский мир», московську версію Британської ради або Гете-Інституту, створили 2009 року — через рік після вторгнення у Грузію. RT також значно розширився після анексії Криму у 2014 році.

Кримський конфлікт, здається, став переломним моментом, після якого російська держава й інші пов'язані з нею гравці почали набагато більше інвестувати у зміну іміджу Росії. Як стверджує Анна Матвеева, вторгнення і криза 2014 року в Україні «принесла більшу спроможність підходу Москви, який став більш стратегічним, змішуючи різні елементи в досягненні цілей зовнішньої політики».²⁷⁹ Водночас, як ми побачимо згодом, ці спроби радше засвідчили невдачу Кремля у створенні більш дружнього іміджу для себе.

З іншого боку, до початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року Росії вдалося ввести в оману міжнародну громадську думку щодо своїх намірів. Більшість експертів, політиків і громадськості західного світу, схоже, вірили, що Росія блефує, а британські й американські спецслужби, які завчасно попереджали про можливість вторгнення, просто докладалися до туману дезінформації. Отже, попри нарощування військової сили протягом багатьох місяців, Росія все-таки змогла здивувати західну громадськість вторгненням.

Цей розділ має на меті вивчити масштаб успіху Росії у формуванні громадської думки після повномасштабного вторгнення. Розмістивши нещодавні події у ширшому міжнародному та часовому контексті, ми зможемо ліпше зрозуміти ефективність російської тактики переконання. Головне твердження розділу полягає у тому, що привабливість Росії як «м'яку силу» серйозно підірвала анексія Криму. Однак Росія зберегла здатність впливати на політичні процеси, застосовуючи тактику «гострої сили», як-от проникнення в інформаційний і політичний простір західних країн. Крім того, Росія використала «авторитарну інфляцію», щоб створити враження, ніби вона більша за життя. Попри незмінну популярність деяких її наративів у деяких країнах, Росія значною мірою зазнала поразки в інформаційній війні проти Заходу, коли почала повномасштабне вторгнення.

2. «М'яка сила» Росії та авторитарна інфляція до 2022 року

2.1. Концепція «м'якої сили»

За початковим значенням, «м'яка сила» — це здатність країни переконувати інших робити те, що вона хоче, не вдаючись до прямої сили чи примусу, а лише за допомогою залучення.²⁸⁰ Інакше кажучи, це здатність змінювати поведінку інших і не використовувати ні батога (військове втручання), ні пряника (економічні стимули). «М'яка сила» — це «наступ чарівності»: завоювання сердець (і — меншою мірою — розумів) інших націй через «експорт» цінностей, культури, ідей і привабливих особистостей. «М'яка сила» — це статус зразка для наслідування іншими країнами.

Перевага концепції «м'якої сили» у спробі охопити природу російського впливу полягає у тому, що вона підкреслює подібності між російськими та західними інструментами, а це важливо щонайменше з двох причин. По-перше, як ми стверджували раніше, Росія використовує кілька інструментів «м'якої сили», бо вважає, що Захід використовує їх успішно. По-друге, це ліпше описує природу впливу, яка часто значно менш централізована, більш спеціалізована й мережева, ніж це видається на Заході.

Далі ми порівняємо російську та західну «м'які сили», підкреслюючи їхні подібності й відмінності.

2.2. Подібності російської та західної «м'якої сили»

Навіть у початковому описі «м'якої сили» гравці вирізняються різноманітністю: залучені не лише дипломати, але й університети, приватні компанії, аналітичні центри та церкви.²⁸¹ Росія має на меті створити «контрольований хаос», одночасно впливаючи на західні політичні процеси.²⁸² Крім російського МЗС і спецслужб — головно Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ФСБ) і Головного розвідувального управління (ГРУ) — також залучені кілька інших акторів, наприклад олігархи (як-от Константин Малофеев і Дмитро Фірташ), мозкові центри (як-от Валдайський клуб), Російська Православна Церква, організовані державою неурядові організації, російські політики (не лише з партії «Єдина Росія», а й з «Родіни» та Компартії), ідеологи (як-от Александр Дугін та Іван Ільїн), а також фінансові установи (наприклад, Внешкомбанк), які працюють більш-менш скоординовано, але не повністю централізовано, користуючись певною автономією. Таке

розуміння російської «м'якої сили» має прагматичні наслідки: поведінку більш децентралізованих, мережових організаційних структур складніше передбачити.

У зовнішній політиці Кремль часто просто імітує те, що, на його думку, робить Захід. Найочевидніші приклади — створення аналітичних центрів, зокрема Валдайського клубу, або альтернативних правозахисних організацій, російських еквівалентів Freedom House, покликаних впливати на політичні обговорення.²⁸³ «Мілітаризація» «м'якої сили» до певної міри також становить наслідок цієї імітувальної стратегії. За пів року після анексії Криму, у жовтні 2014-го, про це заявив сам Путін на засіданні Ради безпеки:

Потрібно враховувати ризики та загрози, які існують в інформаційній сфері. Ми бачимо, що деякі країни намагаються використати домінування у світовому інформаційному просторі, щоб досягти не лише економічних, а й військово-політичних цілей. Вони активно використовують інформаційні системи як інструмент так званої «м'якої сили» для досягнення своїх цілей.²⁸⁴

Ще одним важливим прикладом такого імітування став випадок, коли генерал Валерій Герасімов, начальник Генерального штабу, у сумнозвісній статті (помилково сприйнятій за «доктрину») стверджував, що потрібно змінити підходи у російських збройних силах і розробити більш асиметричні інструменти для відповіді противнику. Головним аргументом Герасімова було те, що Захід продемонстрував, ніби він використовував інформацію та «м'яку силу» спритніше не лише під час «так званих кольорових революцій» на пострадянському просторі, а й під час Арабської весни. Росія повинна впоратися з цим викликом, стверджував Герасімов, саме тому, що Захід успішніший.²⁸⁵ Іронія полягає в тому, що «доктрина», яку багато хто вважає за біблію нелінійної війни, насправді становить (ґрунтований на теорії змови) опис того, як, на думку Герасімова, Захід і США використовують нелінійну війну проти Росії та її союзників. Іншим прикладом такого відкритого імітування є самокритична заява голови фонду «Русській мір» Вячеслава Ніконова від 2013 року. В одному з інтерв'ю Ніконов заявив, що в Росії реальний дефіцит інструментів «м'якої сили»:

До них належать глобальні ЗМІ, які є в західних країн, але яких у Росії майже немає [...]. До них належать також неурядові організації, що діють на міжнародній

арені. У США налічується приблизно 15 тисяч таких організацій. У Росії їх можна порахувати на пальцях обох рук; з цих організацій найважливіші лише кілька.²⁸⁶

Кінцева мета російської зовнішньої політики, що спирається на «м'яку силу», подібна до зовнішньої політики інших країн, зокрема йдеться про те, щоб збільшити свій міжнародний економічний і політичний вплив завдяки довгостроковим інвестиціям у культуру, медіа та неурядові організації, а отже, максимізувати довгостроковий вплив.²⁸⁷

2.3. Основні відмінні риси російської «м'якої сили»

Згадані вище подібності, однак, не означають, що «м'яка сила» Росії та Заходу ідентичні. Цей термін від початку мав описувати природу зовнішньої політики США, тож очевидно, що ця концепція не зовсім узгоджується із зусиллями Росії щодо впливу; імітація ніколи не буває точною.

За словами Марселя Ван Герпена, найкращого, мабуть, дослідника російської «м'якої сили», «м'яка сила» путінського режиму навряд існує, натомість це просто «жорстка сила в оксамитових рукавичках».²⁸⁸ Ван Герпен стверджує, що межі між «м'якою» та жорсткою силою часто розмиті, особливо у контексті міжнародного конфлікту. Підтримка Росією екстремістських організацій та вторгнення в Грузію і Україну (останній передувала інформаційна війна) — лише кілька прикладів цього принципу.²⁸⁹

Є три важливі та відмінні риси спроб російської «м'якої сили»:

- 1) *Винахідництво*. Активні заходи й операції спецслужб відіграють важливу роль в інструментах «м'якої сили» Кремля: це «винахідницький» аспект.²⁹⁰ Розвідслужби (особливо ГРУ, але певною мірою ФСБ і СЗР, зокрема) зазвичай залучені до керування машиною «м'якої сили». Однак Кремль або служби безпеки переважно беруть або можуть узяти під контроль її операції. Яскравий приклад — згаданий раніше Вячеслав Ніконов, нинішній керівник фонду «Русский мир» та Британської Ради Росії — неурядових організацій, створених за указом президента Путіна 2007 року; колишній помічник голови КДБ Ніконов — онук Вячеслава Молотова, радянського міністра закордонних справ за Йосифа Сталіна. Водночас офіційна мета фонду — популяризувати російську мову та культуру на міжнародному рівні (копіюючи, знову-таки, Британську Раду). Фонд тісно співпрацює з МЗС, спецслужбами та РПЦ, експортуючи ультраконсервативну, неліберальну (нео)євразійську ідеологію.²⁹¹ Ін-

- шим прикладом можна визнати медіаімперію Прігожина та сумнозвісну «фабрику тролів», створену за сприяння Кремля й одразу захоплену російськими спецслужбами після заколоту Прігожина у червні 2023 року.²⁹²
- 2) *Відштовхування*. «Відштовхування» Росії та Заходу так само важливе, як і тяжіння до Росії. Російська «м'яка сила» має на меті дискредитувати Захід і зробити себе славетнішою, принижуючи імідж противника. Росію та її президента подають як привабливих радше опосередковано, не роблячи Путіна та Росію «красивішими», але зображуючи Захід як «пото́ртуру». Відображення Заходу як ліберального, позбавленого цінностей нігілістського суспільства має важливе значення для того, щоб зробити Росію більш привабливою на контрасті.²⁹³
- 3) *Роззубленість*. Кремлівські повідомлення не є ні прямими, ні лінійними, ні зв'язними (що, очевидно, навіть технічно неможливо у західному інформаційному середовищі). Кремль має на меті донести кілька типів часто суперечливих повідомлень і висуває суперечливі наративи, щоб заплутати аудиторію та створити світ, де «ніщо не правда і все ймовірно».²⁹⁴ Цю форму дивної «постмодерної диктатури»,²⁹⁵ яку вибудував Путін в Росії, експортують за допомогою інструментів «м'якої сили». Підтримка маргінальних сил з обох сторін і поширення теорій змови — важливі та взаємопов'язані елементи цієї стратегії.²⁹⁶

Звісно, можна стверджувати, що, зважаючи на всі ці характеристики, «м'яка сила» — це применшення й недооцінювання, застосування терміна до зусиль російських акторів може вийти за його ж. Його альтернативою, що нещодавно з'явилася в експертному середовищі, стала «гостра сила», яку переважно застосовують до політики впливу таких авторитарних режимів, як Росія та Китай. Ці дві країни бачать у «м'якій силі» Заходу суттєву загрозу своєму існуванню, а отже, розробляють менш «м'які» інструменти у відповідь.²⁹⁷ Їхні інструменти, інакше кажучи, гострі, адже «вони прагнуть “проколоти” політичне й інформаційне середовище цільових країн чи проникнути у нього».²⁹⁸ Як стверджують автори цього терміна Крістофер Вокер і Джессіка Людвіг, «цей авторитарний вплив головно не пов'язаний із залученням чи навіть переконанням; натомість він зосереджений на відволіканні та маніпуляціях».²⁹⁹

У наступних підрозділах ми використовуватимемо обидва терміни, щоб зрозуміти природу й успіх політики впливу, яку провадить російська держава та її помічники.

2.4. Авторитарна інфляція: як Росія показала себе більшою, ніж була до вторгнення

Опитування показують, що в останнє десятиліття (і особливо з 2014 року) привабливість «м'якої сили» Росії була якою завгодно, але не сильною. У період з 2010 по 2020 рік частка громадян, які позитивно ставляться до путінської Росії, знизилася з 49% до 19% у США, з 46% до 24% у Великій Британії та з 50% до 30% у Німеччині, згідно з опитуванням від Pew Research.³⁰⁰ У восьми з десяти опитаних країн популярність Росії впала, демонструючи зростання лише в Італії. Проте, попри непривабливість, Росію вважають дедалі впливовішою: серед 25 країн, опитаних Pew Research, частка респондентів, які вірили, що Росія відіграватиме важливішу глобальну роль, ніж десять років тому, була більш ніж удвічі вища (42%), ніж частка тих, хто вважає, що Росія стала менш важливою (19%).

Загалом, хоч Росію сприймають із дедалі більшою антипатією, а довіра до її лідерів низька (особливо у демократичному світі), цю країну, однак, вважали чимраз могутнішою до 2022 року. Росія була значно успішнішою у застосуванні гострої сили, аніж «м'якої», що призвело до явища, яке можна ідентифікувати як «авторитарна інфляція».³⁰¹

Авторитарна інфляція становить як складник, так і побічний продукт інструментарію гострої сили. У деяких випадках гостра сила може бути навмисно розроблена, щоб проникнути в інформаційне середовище демократичних країн наративами, які проголошують перевагу авторитарних моделей. В інших випадках уявлення про авторитарну владу можуть бути вторинним ефектом інших операцій, наприклад спроби втручання у вибори, які зрештою підвищують репутацію путінського режиму. Маніпулювання демократичними інституціями дає змогу авторитарним супердержавам не лише підірвати політичні системи цільових країн, але й створювати хибне враження власної майже всемогутності.

Успіх авторитарної інфляції полягає у сприйнятті громадськістю авторитарної влади як сильнішої, багатшої та впливовішої, ніж вона є насправді. В Угорщині, наприклад, опитування 2018 року від Інституту політичного капіталу³⁰² показало, що більшість населення має завищене уявлення про економічну та військову могутність Росії. Приголомшливі 80% респондентів переоцінили значення Росії у торговельних відносинах Угорщини, причому половина з них зарахували її до шести найбільших експортних партнерів Угорщини, хоча насправді Росія була лише сімнадцятою. Так само 54% респондентів переоцінили ВВП Росії порівняно з набагато сильнішими еконо-

міками Великої Британії та Німеччини. Крім того, більшість угорців вважають, що військові видатки Росії вищі, ніж у США (у десять разів більше) або Пекіна (втричі більше), причому дві третини з них переоцінюють відносні військові видатки Росії. Це явище не обмежується лише Угорщиною: шість із дев'яти країн Центральної та Східної Європи, опитаних «Globsec»,³⁰³ показали, що більше людей вважають, ніби Росія має найсильнішу армію у світі, а не США.

Тривалий час повідомлення Кремля зосереджувалися на зображенні Росії як економічно сильної та військово загрозової, містячи перебільшені заяви про перемогу в гіпотетичних конфліктах проти НАТО та завуальовані погрози ядерної війни. Російські пропагандистські ЗМІ, наприклад RT, навіть зайшли так далеко, щоб припустити, що ВВП Росії перевищує ВВП деяких членів G7, тоді як інші пропагандистські канали намагалися без доказів представити російські інновації як рушійну силу великих технологічних досягнень, як-от космічний човник Ілона Маска та вакцина проти COVID-19 від «AstraZeneca».³⁰⁴ Ці зусилля не змогли завоювати громадську думку, але успішно створили ілюзію домінування Росії над політикою Заходу, попри відносно обмежене геополітичне охоплення.

Один із колишніх кремлівських політтехнологів Глеб Павловській зауважив, що Росія тепер може симулювати глобальну владу та вплив, залишаючи свої сліди під час хакерських операцій та інших операцій впливу й забезпечуючи театральну виставу для глобальної аудиторії.³⁰⁵ Однак до вторгнення 2022 року Росія мала справжню здатність вибірково брати участь у геополітичних справах і «перебільшувати власну вагу».

Загалом, якщо хочемо оцінити успіх російської дезінформації перед війною, то маємо визначити, як саме розуміємо її цілі. Зосереджуючись на найважливіших цілях, яких тоді хотіла досягти Росія, маємо згадати три основні моменти:

- 1) *щоб вас любили*, тобто мета полягає у підвищенні популярності путінської Росії та режиму;
- 2) *щоб вас боялись*, тобто Росію мають сприймати як наддержаву, здатну досягти поставлених цілей;
- 3) *щоб вас чули*, тобто потрібно продати російський наратив, включно з теоріями змови, а також поширити багато суперечливих наративів, щоб «генерувати шум», а отже, заплутати Захід і західну громадську думку.

Ми можемо оцінити успіх цих цілей з дуже прагматичного погляду: наскільки вони вплинули на громадську думку і на зміну політичних рішень. Як

показують зазначені дані, починаючи з 2014 року спроби Росії, спрямовані на Захід, були вкрай невдалими щодо пункту 1 («щоб вас любили»), тоді як її зусилля щодо пунктів 2 і 3 («щоб вас боялись» і «щось вас чули») були лише частково успішними.

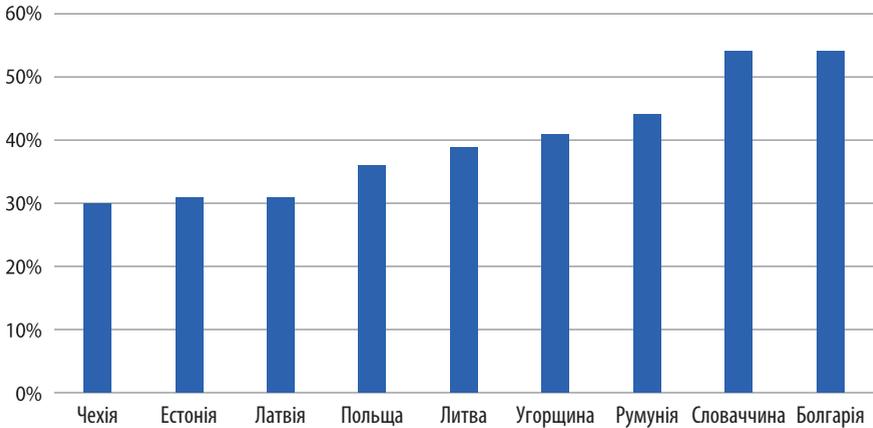
3. Авторитарна дефляція: руйнується імідж «сильної Росії» на Заході після війни

3.1. Пропаганда війни: теорії змови та поширення російського нарративу в цільових країнах

Дмитрій Кісельов, генеральний директор російського медіаконгломерату «Россія сьогодні», контрольованого державою, якось сказав: «Об'єктивність — це міф, який нам пропонують і нав'язують».³⁰⁶ Ця епістемологічна невизначеність може бути одним із найуспішніших експортних пропагандистських товарів Російської Федерації. Сприйнятливість до релятивізаційного повідомлення про те, що всі наддержави брешуть і що ми повинні бути підозрілими в усіх напрямках, виходить далеко за межі «фан-бази» Путіна та Росії. В опитуванні Political Capital улітку 2022 року одна третина населення Угорщини погодилася з твердженням: «У цій війні всі брешуть і поширюють фейкові новини». Як стверджує Ренд Вальцман, одна з головних цілей російської дезінформації — спрямувати на аудиторію численні суперечливі нарративи, щоб посягти на довіру та сумніви щодо ЄС і національних урядів.³⁰⁷

Теорії змови — дуже успішний інструмент, щоб поширювати цю епістемологічну невизначеність у модний, розважальний і, здавалося б, викривальний спосіб. У таких нарративах можна побачити старі історії КДБ часів «холодної війни», перероблені та використані у сучасному контексті. Наприклад, у 1980-х роках КДБ почав «Операцію ІНФЕКЦІЯ», яка поширила повідомлення про те, що саме уряд США створив вірус ВІА у лабораторіях, а потім поширив його всім світом. Після 2022 року російська пропаганда поширювала історії про секретні біолабораторії США в Україні, які готували віруси для вибіркового зараження лише росіян (!). У цю теорію змови, наприклад, повірили 28% угорської громадськості, а серед виборців «Фідес» Віктора Орбана цей показник зріс до 45% (!).³⁰⁸ Опитування Globsec 2022 року³⁰⁹ показало, що громадська думка у Центрально-Східній Європі дуже вразлива до дезінформації, причому країни, які мають сильніші історичні, культурні чи релігійні зв'язки з Росією, як-от Словаччина та Болгарія, найбільш схильні приймати ці теорії (Рисунок 1).

Рисунок 1. Загальний рівень віри у три теорії змови та маніпулятивні нарративи (2022 рік)

Джерело: Globsec

Дослідження, здійснене «Детектор Медіа» з червня до жовтня 2022 року, виявило нарративні моделі дезінформації у 14 країнах Центральної та Східної Європи.³¹⁰ Не дивно, що найбільше повідомлень, які поширюють нарративи російської пропаганди, зафіксовано в Україні (майже 20% усіх проаналізованих повідомлень), але високий ступінь пропаганди виявлений і в інших країнах, зокрема у балтійських країнах, Болгарії, Угорщині та Польщі. Більшість пропагандистських повідомлень стосувалися подій російсько-української війни, причому 55% припустили, що «Україна програє війну» або «Українці націлюються на мирне населення та здійснюють інші воєнні злочини»; 17,7% стверджували, що «санкції шкодять Заходу більше, ніж Росії» або «інфляційна й енергетична кризи спричинені хибним політичним підходом Європи та США»; 9,3% заявили, що «Захід використовує Україну для війни проти Росії» або «війна в Україні не справжня / інсценована». Контент поширювали як російською, так і місцевими мовами, а також він демонстрував таргетування з повідомленнями про конкретні країни, наприклад «Польща не повинна допомагати Україні через їхні минулі історичні конфлікти».

У звіті від лютого 2023 року встановлено, що «інформаційні кампанії Росії на оперативному рівні спрямовані на те, щоб створити умови для запланованих російських операцій або пом'якшити російські воєнні невдачі»; зазвичай у них використано нарратив про те, що «Україна не здатна перемогти Росію через притаманну диспропорцію сил між двома державами».³¹¹ Щодо громадян цільових країн зауважимо: можна помітити, що російські джерела інформації надходять до онлайн-спільнот екстремістів, як-от європейські

націоналісти й американські прихильники переваги білої раси на різних платформах соціальних мереж.³¹²

Війна проти України пожвавила «табір миру» в Європі. Заклик до миру дивним чином став одним із головних аргументів прокремлівських голосів у всій Європі. Проросійські позиції у цій кампанії часто приховані під маскою «мирного» аргументу: якщо Європа хоче миру, вона має зберігати нейтралітет і припинити підтримувати Україну та зняти санкції з Росії. В Угорщині після початку повномасштабної війни передвиборчі повідомлення «Фідес» до нудоти повторювали твердження «війна чи мир?» Прихильники миру повинні вибрати «національну» сторону, а ті, хто хочуть війни, повинні стати на ліву сторону. Ця риторика (підсилена медіамашинерією Орбана в єдиній інформаційній автократії в ЄС)³¹³ не унікальна для Угорщини. У Франції Марін Ле Пен також побудувала гасла на страху виборців перед прямим конфліктом: «Я одержима миром!» — заявила вона під час політичних дебатів, організованих телебаченням TF1, і додала: «Боюся, вибачте, що я змушена заявити про це так, що Франція, ймовірно, проти своєї волі повинна приєднатися до війни через зобов'язання, до якого змусили союзники».³¹⁴ Подібні наративи також поширені у популістських партіях інших країн. Наприклад, під час президентських виборів у Чехії, які відбулися у січні 2023 року, Андрей Бабіш запозичив «промирні» дезінформаційні наративи «Фідес», хоча це йому не принесло успіху. В Італії Маттео Сальвіні також намагався заручитися громадською підтримкою, поставивши під сумнів ефективність санкцій проти Росії.

3.2. Неефективність на політичному рівні: національні рішення та рішення ЄС щодо допомоги Україні

Хоча Росія, здається, успішно поширює теорії змови й інші типи пропагандистських повідомлень, цього недостатньо для досягнення конкретної мети — впливу на ухвалення політичних рішень. Наприклад, на засіданні Генасамблеї ООН у березні 2022 року 141 країна проголосувала проти Росії (наказуючи РФ залишити територію України), 35 утрималися, а проти резолюції проголосувала лише група з п'яти не надто впливових країн: крім Росії, це Білорусь, Еритрея, Північна Корея та Сирія.

Війна між Росією та Україною у безпосередній близькості до ЄС змусила Союз і його держави-члени фундаментально змінити парадигму в політиці безпеки та сусідства.³¹⁵ Європейська «Східна політика», яка наголошувала на розумінні та відкритій політиці щодо Росії, стала багато у чому застарілою,

адже остання війна перевернула основну передумову європейської зовнішньої політики, яка через плідні економічні відносини хотіла «заспокоїти» Радянський Союз, а потім і незалежну Росію.

Погрози Росії про те, що прихильники України також можуть стати військовими цілями, не зупинили їхніх лідерів від підтримки України зброєю. Як ознака цих змін 2022-й став роком, у якому знищили низку табу: від постачань німецької зброї, починаючи з шоломів і закінчуючи танками Leopard 2, і до військового вишколу, який забезпечує ЄС. Після довгих вагань Україна отримує F-16 від союзників із НАТО. Під час першого року повномасштабної війни 17 країн-членів ЄС, зокрема такі нерішучі Німеччина та Швеція, поставили Україні важке озброєння і навіть надали ЄС військову допомогу. Уперше в історії ЄС дозволив передати летальну зброю країні третього світу. За весь рік він надав Україні 3,6 млрд євро на закупівлю зброї. Крім того, у листопаді 2022 року ЄС почав комплексну навчальну місію (EUMAM) із дворічним мандатом для українських військових. Це перша місія ЄС, яка зробила значний внесок у підготовку солдатів із країни, що не входить до ЄС. Європейські країни (включно з ЄС), союзники України, надали Україні військову допомогу на загальну суму приблизно 15 мільярдів євро на початок 2023 року.

На початку 2023 року на тлі ймовірного весняного наступу Росії відбулося ще одне значне зрушення: кілька держав-членів, які раніше не бажали вживати рішучих дій проти Кремля, зокрема Німеччина та Франція, запропонували сучасне важке озброєння зі своїх активних запасів. Останнім часом також активізувався міжнародний діалог щодо постачання винищувачів. Усе це демонструє політичне зобов'язання з боку великих держав-членів ЄС і, ймовірно, формує напрямок зовнішньої політики ЄС у довгостроковій перспективі. Водночас НАТО постає у своїй відповіді об'єднаною організацією, до якої долучаються ще дві країни (Швеція та Фінляндія).

Зрештою, лише за кілька днів ЄС наклав на Росію економічні санкції безпрецедентного масштабу і відтоді застосовує нові обмежувальні заходи. Коли ми пишемо цей розділ, Європейська Рада ухвалила вже 10 пакетів санкцій, зневажаючи небажання деяких депутатів (зокрема від Угорщини) і деякі не надто актуальні кроки для пом'якшення санкцій (наприклад, усунення деяких олігархів і Патріарха Кіріла з санкційного списку внаслідок лобістських зусиль Угорщини).³¹⁶ Загалом країни-члени прийняли приблизно 5 мільйонів українських біженців, а ЄС надав Україні майже 30 мільярдів євро економічної допомоги.

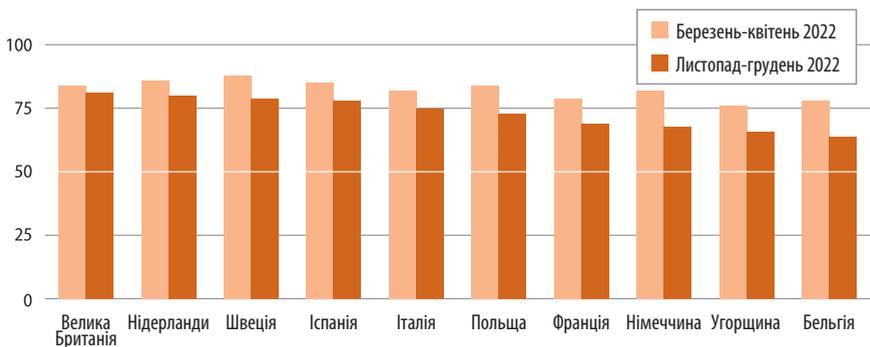
3.3. Неefективність на рівні виборців: громадська думка і вибори

Опитування громадської думки показують, що через рік більшість європейців досі підтримують ініціативи щодо допомоги Україні. Дані свідчать про незначне зниження підтримки порівняно з місяцями відразу після початку повномасштабної війни; однак значна частина європейців і далі твердо підтримує Україну. Хоча підтримка приймання біженців і запровадження суворих санкцій впала за останній рік (у середньому на 9,1%), у більшості країн вона залишається значно вищою за 50%. Військова та фінансова допомога стала дещо менш популярною. У Німеччині, яка посідає третє місце серед держав за витратами на військову допомогу Україні, популярність передавання зброї впала з 55% у березні до 48% у грудні 2022 року.³¹⁷ Однак це зовсім не різка зміна.

Торік, у березні-квітні та листопаді-грудні,³¹⁸ Ipsos ставив запитання щодо заходів підтримки України у 28 країнах, зокрема у 9 країнах ЄС та Великій Британії. Результати показують, що, попри дедалі більші труднощі зі зведенням кінців із кінцями, значна частина європейців твердо підтримує захист України від російської агресії, хоч із часом ця частка дещо зменшується. Опитування Євробарометра показують схожі результати.³¹⁹

У країнах, у які провели дослідження наприкінці минулого року, переважна більшість підтримувала заходи з приймання українських біженців, навіть якщо цей показник дещо знизився: особливо у Німеччині та Бельгії (на 14%), Угорщині та Франції (на 10%), а у Великій Британії — лише на 3% (Рисунок 2).

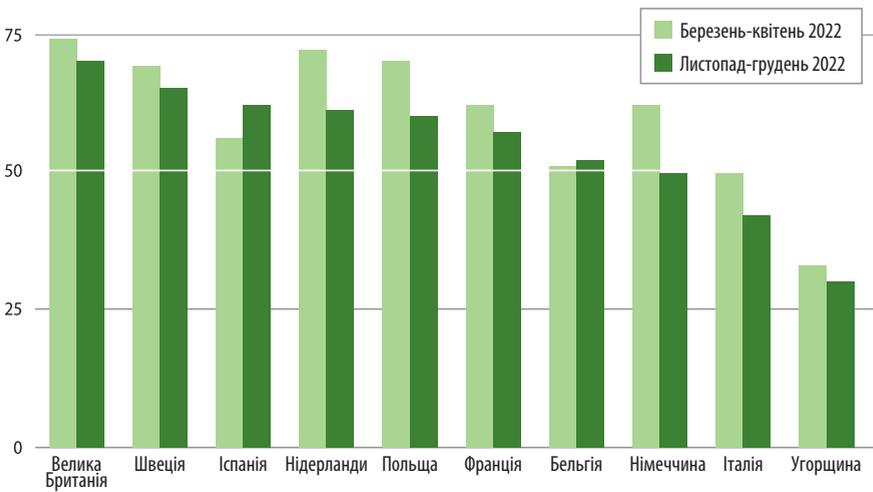
Рисунок 2. Зміна ставлення до приймання біженців із березня до грудня 2022 року (%)

Джерело: Ipsos, Political Capital compilation

Також переважна більшість підтримує санкції у європейських країнах, опитаних Ipsos. Після початку повномасштабної війни, єдиною країною, де меншість (33%) підтримувала суворі санкції проти Росії, була Угорщина, тоді як підтримка санкцій перевищила 60% у понад половині опитаних країн. На другому етапі опитування підтримка санкцій уже впала у більшості країн (на понад 10% у Нідерландах, Німеччині та Польщі), але досі залишалася вищою за 50% у восьми з десяти країн (Рисунок 3).

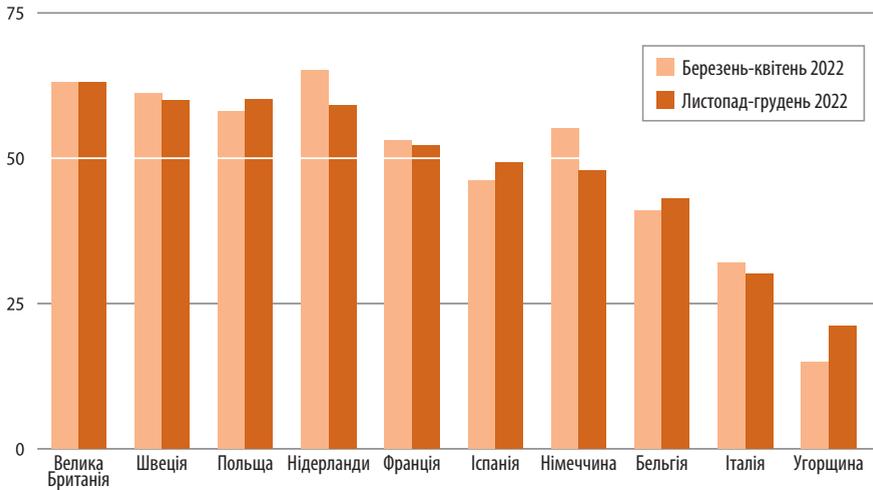
Рисунок 3. Зміна частки тих, хто вимагає «найсуворіших санкцій», за березень-грудень 2023 року (%)

Джерело: Ipsos, Political Capital compilation

Опитування Ipsos показує, що сприйняття підтримки України зброєю перевищує 50% у половині опитаних країн. Важливим доповненням є те, що всі досліджені країни, крім Угорщини, постачають зброю в Україну (Рисунок 4). Рівень підтримки постачання зброї не зазнав суттєвих змін у більшості країн за останній рік: зазвичай він знизився, але зріс у деяких країнах, зокрема в Іспанії, Польщі, Бельгії й навіть в Угорщині. Імовірно, останнє пов'язано з тим, що під час виборчої кампанії ця тема була набагато гостріша, ніж під час опитування наприкінці року. У Німеччині, яка посідає третє місце серед держав за витратами на військову допомогу Україні, громадська підтримка постачання зброї впала з 55% до 48%. Отже, загалом російська стратегія стримування європейських країн та їхніх лідерів від постачання зброї не була успішною.

Рисунок 4. Зміна в підтримці політики, яка передбачає передання зброї та/або систем ППО, з березня до грудня 2022 року

Джерело: Ispos, Political Capital compilation

Підтримка фінансової допомоги відстає від підтримки постачання зброї. У грудні 2022 року більшість (вісім із десяти) опитаних країн заявили, що їхня країна не може дозволити собі надати фінансову допомогу Україні в умовах нинішньої економічної кризи. Цікаво, що поляки, одні з найбільш послідовних прихильників України, найменше підтримують надання урядом фінансової допомоги Україні: 63% поляків на початку війни та 70% через рік відхилили можливість фінансової допомоги. Ця цифра показова й у тому сенсі, що суспільна підтримка України ніде в Європі не є вирішеним питанням.

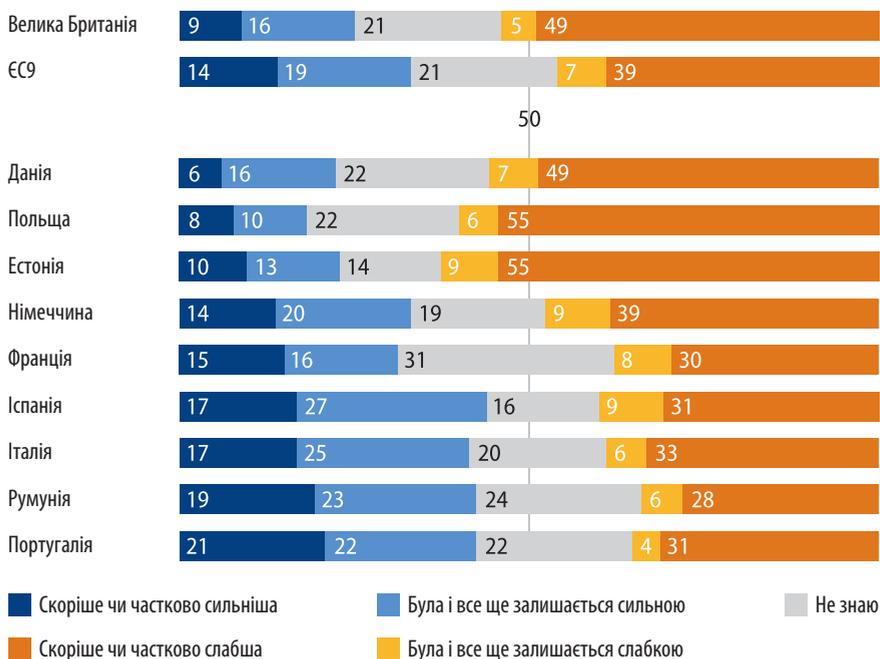
Але навіть якщо картина громадської думки про Україну складна, вибори торік потужно засвідчили стійку підтримку України та розколи в європейській громадськості. За винятком Угорщини (та Італії, якщо розглядаємо позицію Lega та Forza Italia як молодших коаліційних партій), у жодній країні партії не виступали проти санкцій і допомагали Україні протягом минулого року. Такі агітаційні повідомлення з'являлися під час майже всіх виборів у Європі, однак партії, які вели кампанію з проросійськими наративами, як-от французьке «Національне об'єднання» чи ANO 2011 Андрея Бабіша в Чехії, здебільшого зазнавали поразки від кандидатів, які більше підтримували Україну. Хоч імовірність того, що до влади у Словаччині можуть прийти кандидати, які обстоюють стримування підтримки України, а в Болгарії набирають сили проросійські партії, ці події навряд матимуть тривалий вплив на зовнішню політику ЄС щодо України.

Шведський випадок чітко показує, що основні норми суттєво змінилися з початку повномасштабного вторгнення. Ультраправа партія «Шведські демократи» заблокувала одного зі своїх членів під час парламентських виборів після того, як він поділився контентом у соціальних мережах, який ставив під сумнів різанину в Бучі. Однією з важливих причин цього може бути зміна настрою електорату: згідно з дослідженням Pew Research Center початку 2022 року, навіть ставлення традиційно ультраправих, проросійських популістів до Росії значно погіршилося порівняно з попередніми роками.³²⁰ Критика опонентів за проросійські позиції також виявилася виграшним аргументом у багатьох кампаніях. Наприклад, Шведська соціал-демократична партія, яка на той час перебувала при владі й отримала найбільшу кількість голосів на виборах, заявила, що націоналістична партія — «Шведські демократи» — «становить загрозу безпеці для країни» через їхню нездатність вибирати між США і Росією. Еммануель Макрон у другому турі президентських виборів у Франції назвав Марін Ле Пен, чії попередні виборчі кампанії справді підтримував Кремль, «найманкою Путіна» і згодом набрав майже 60% голосів.

3.4. Загальний результат: авторитарна дефляція

Як ми обговорювали вище, до вторгнення Росія вже була слабкою у «м'якій», але потужна у гострій силі й авторитарній інфляції: цю країну сприймали як економічно, військово та політично потужнішу, ніж вона була насправді. Найбільшою невдачею російської інформаційної війни під час вторгнення було зруйнування цього надмірно роздутого образу «сильної Росії». Як показує опитування, проведене Європейською радою з міжнародних відносин у 2023 році, відносна більшість опитаних у дев'яти європейських країнах бачать Росію слабкою — це разючий контраст із результатами опитувань до повномасштабного вторгнення (Рисунок 5). Сприйняття слабкої Росії особливо потужне в агресивніших країнах, зокрема Польщі й Естонії, і дещо слабше у більш нерішучих країнах, наприклад Іспанії.

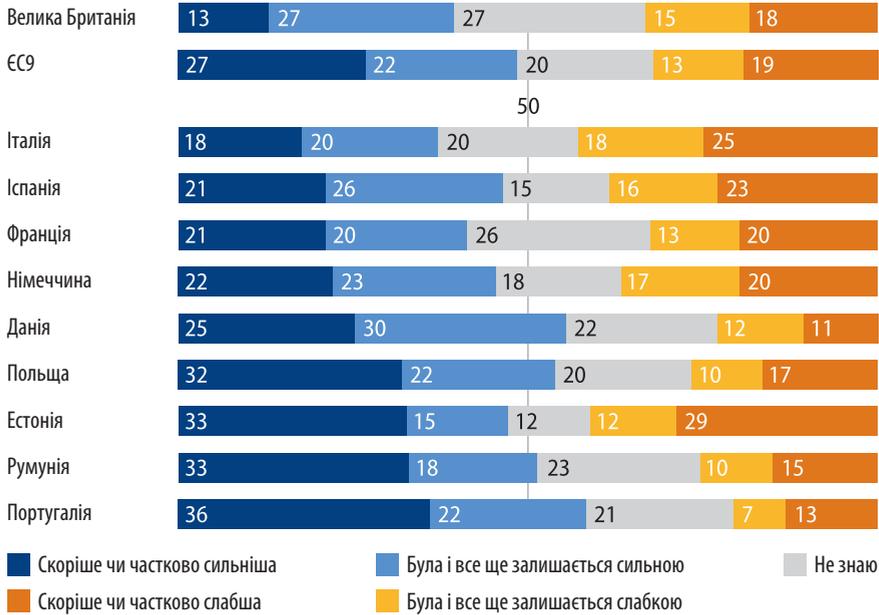
Рисунок 5. «Чи змушує вас замислитися теперішній конфлікт між Росією та Україною, що Росія сильніша чи слабша, ніж ви думали раніше?»³²¹

Джерело: Ipsos, Political Capital compilation

Водночас, згідно з тим самим опитуванням, Європейський Союз сприймають сильнішим, ніж раніше, і відносна більшість респондентів вважають ЄС сильним (Рисунок 6). Також дуже важливо зазначити, що слабкість Росії та сила ЄС, здається, корелюють із підтримкою України. Ступінь, до якого люди сприймають ЄС як сильний, тісно пов'язаний із їхньою підтримкою повернення Україною всієї її території. У дев'яти опитаних країнах ЄС більшість (у середньому 54%) тих, хто вважає ЄС сильним, хочуть, щоб Україна повернула собі всю територію, тоді як лише 25% вважають за краще негайно припинити війну. З іншого боку, ті, хто вважає ЄС слабшим, мають більш неоднозначну думку з цього приводу: 38% віддають перевагу швидкому завершенню війни, а 32% підтримують боротьбу України проти Росії.

Рисунок 6. «Чи змушує вас замислитися теперішній конфлікт між Росією та Україною, що ЄС сильніший чи слабший, ніж ви думали раніше?»

Джерело: Ipsos, Political Capital compilation

4. Висновок: чому російська дезінформація виявилася такою невдалою

Схоже, Росія досягла неймовірних успіхів на інформаційному фронті навіть після 2014 року (переважно у тому, щоб її почули та побоювалися), однак вона не змогла досягти стратегічних цілей в інформаційній війні після початку повномасштабного вторгнення. Попри всі зусилля продати свій наратив західному світу та підірвати єдність ЄС щодо санкцій, Росія зазнала невдачі на обох фронтах. Ба більше, колись страшна репутація Росії у західному світі підірвалася, зменшивши один з останніх активів.

Залишається одне важливе питання: чому Росія була такою неуспішною в інформаційній війні у західному світі? Ми можемо згадати принаймні чотири важливі причини. Перша — це санкції та стратегічний удар по комунікаційній інфраструктурі російської дезінформаційної машини. Серед перших кроків, ужитих Європейською комісією після вторгнення, було припинення трансляції підтримуваних російською державною пропагандистських каналів Russia Today і Sputnik на території ЄС; їхні вебсайти також стали недоступними.³²² Основні платформи соціальних мереж, зокрема Twitter, Facebook і

YouTube, також зупинили дію профілів цих спонсорованих державою джерел дезінформації. Як наслідок, Кремль міг менше покладатися на традиційну дезінформаційну інфраструктуру, ніж раніше.

По-друге, російській інформаційній війні бракує інновацій. Ренд Вальцман, інформаційний експерт корпорації Rand, ще 2017 року говорив:

На сьогодні росіяни в інформаційних операціях систематично й масово використовують досить нескладні методи. Цей відносний брак витонченості робить їх відкритими для виявлення. Наприклад, наявна технологія може ідентифікувати платні операції тролів, ботів тощо. Нинішня очевидна технічна недостатність російських методів може впливати з того, що поки що росіяни наражаються на мінімальний опір. Однак, якщо цільові групи почнуть протидіяти цим зусиллям і/або виявляти їх у великому масштабі, росіяни, мабуть, швидше вдосконалюватимуть методи, що призведе до циклу контрвідповідей. Інакше кажучи, може початися гонка озброєнь інформаційної війни.³²³

Дивно, але сама війна не принесла серйозних інновацій у сфері дезінформації — ні на технічному, ні на нарративному рівні. Отже, класичні контрстратегії боротьби з російською дезінформацією (наприклад, вимкнення RT і Sputnik) виявилися дуже ефективними для відштовхування нарративів Кремля.

Третя причина — це політична зустрічна антипропаганда. У більшості західних країн відверта проросійськість і вороже ставлення до України стали стигматизованою політичною позицією. Більшість урядів відмовляються від центральних ідей Кремля і стають на бік України риторично (і в плані дій). Ця мейнстримна позиція послабила вплив російської дезінформації. Російські конспірологічні наративи змогли стати поширеними та доміантними лише там, де здобули помітну підтримку з боку основних партій (як в Угорщині).

Нарешті, варто зауважити про ймовірний ефект бумеранга від теорій змови. Як зазначив Ілья Яблоков після початку повномасштабного вторгнення, путінський режим почав вірити у власні теорії змови (наприклад, про Україну як репресивну нацистську державу), які він поширював для пропаганди.³²⁴ Отже, російська дезінформація нарешті досягла найбільшого успіху у самообмані, маючи значно більший вплив на керівництво та народ Російської Федерації, ніж на Захід.

Переклала Серафіма Рудік

II.

Геополітика та війна: зміни ролей Росії та України

У гравітаційному напруженні Сходу і Заходу. Системні та геополітичні моделі інтеграції України та Молдови

Калман Міжєй

---

1. Вступ

Двадцять четвертого лютого 2022 року Володівір Путін почав повномасштабне вторгнення в Україну, назване в його пропаганді «спеціальною військовою операцією», щоб назавжди ліквідувати окрему українську ідентичність і поглинути територію України. Опір, який Україна чинила у відповідь, здивував усіх аналітиків і політичних оглядачів.

Як один з елементів допомоги, Європейський Союз надав Україні моральну підтримку та прийняв її заявку на членство.³²⁵ Двадцять третього червня 2022 року Україна і сусідня їй Молдова отримали статус кандидата на вступ до ЄС. Це була історична мить для керівництва та населення обох країн. Її справедливо сприймали як подолання головної перешкоди на шляху до повноправного членства. Доленосна війна і перспектива членства в ЄС, а може, і в НАТО породили абсолютно нову ситуацію для еволюції України як нації та держави в спосіб, який зараз складно передбачити. Цей розділ розглядає це питання під системним кутом і завершується деякими політичними рекомендаціями, насамперед для міжнародних прихильників України. Інші розділи цієї книжки, а особливо першого тому цієї збірки досліджень, присвячені опису системної еволюції України; я беру ці висновки за вихідну точку для аналізу.³²⁶ З іншого боку, моє дослідження має на меті надати інформацію про взаємозв'язок між міжнародною інтеграцією зазначених країн і їхньою системною еволюцією. Оскільки Україна та Молдова разом отримали статус кандидатів на вступ до Європейського Союзу, а також тому, що є чіткий зв'язок між їхніми геополітичними долями, логічно додати до обговорення й Молдову. Україна за розміром і геополітичним значенням набагато більша,

однак траєкторії розвитку цих двох країн суттєво пов'язані, не останню роль у тому відіграє нерозв'язаний придністровський конфлікт.

Хоча Україна³²⁷ прагне до членства в обох потужних інтеграційних організаціях — Європейському Союзу та НАТО, — основна увага тут буде зосереджена на ЄС. На це є дві основні причини. По-перше, з системного погляду інтеграція до ЄС потребує глибшої гармонізації, а сам процес вступу складніший; отже, його трансформаційна сила потенційно і найімовірніше більша, ніж у НАТО.³²⁸ Логічне підґрунття цього твердження зрозуміле, але воно має і певне емпіричне підґрунття, якщо поглянути на нові країни-члени НАТО на Західних Балканах. Їхнє членство, безумовно, не зашкодило і навіть надало деякі корисні демократичні якорі, але з погляду довгострокової перспективи розвитку внесок членства в НАТО сам собою був доволі незначний.

По-друге, з тієї самої причини протидія Росії членству в ЄС насправді більша, ніж її протидія вступу до НАТО. Оскільки громадська думка протилежна, варто коротко розглянути це твердження. Путінська Росія завжди зятято стверджує, що вона проти розширення НАТО, але її найбільшим страхом, який також спричинив агресивні дії, є те, що країни, які вона вважає підлеглими частинами свого «світу», можуть стати успішними, а отже, бути прикладом сили свободи для російського народу. Росія діяла рішуче, коли Україна вирішила набути асоційованого статусу в листопаді 2013 року, напередодні Вільнюського саміту ЄС. І навпаки, Росія майже ніяк не зреагувала на оголошення Швеції та Фінляндії про намір вступити до НАТО. Це має сенс із погляду Путіна: Туреччина — член НАТО — не становить значного системного ризику для Росії. Туреччина — конкурент на міжнародній арені, як це було видно 2020 року під час війни у Нагірному Карабаху, але менший подразник для Путіна, ніж ідея успішної в розвитку України.

У цьому розділі я описую шлях України та Молдови до членства у ЄС. Цей шлях, звісно, починається з розпаду біполярного світового порядку та появи режиму Путіна, який виявив експансіоністські риси та протягом кількох років використовував шантаж і широкий спектр методів примусу, щоб не дати країнам вирватися з його «гравітаційного простору». Водночас ці спроби — як побачимо — часто були контрпродуктивні та являли собою «поштовх» у бік західної системи альянсу, яка, своєю чергою, також мала дедалі більше підстав прийняти Україну та Молдову до свого складу. Однак шлях до членства у ЄС наразився на численні труднощі як із боку залучених країн, так і з боку самого союзу. Я опишу основні пастки, яких ЄС має уникати, інтегруючи ці країни, а також поясню системні чинники, які можуть сприяти або перешкоджати інтеграції.

2. Імперіалістичні інстинкти Росії та намагання зберегти цілісність свого цивілізаційного гравітаційного простору

2.1. Становлення путінської системи та її експансіонізм

Коли 1991 року розпався біполярний світовий порядок, світ відчув полегшення і радів із того, що розпад цей був доволі мирний. Югославська криза мала жахливі гуманітарні наслідки, проте її легко стримали саме тому, що Росія — тимчасово, як виявилось, — була занадто слабка, щоб скористатися нею. Однак усе змінилось, коли Росія відродилася економічно. Важливим фактором відродження став нафтовий бум, який почався одразу після фінансової кризи 1998 року. Графік показує, як Путіну пощастило, адже на перші роки його тривалого правління припало зростання цін на нафту (Рисунок 1). Проте це був не єдиний чинник; ринкові реформи 1990-х, які багато критикували і тому часто ігнорували, також допомогли відродити російську економіку.

Рисунок 1. Довгострокова ціна нафти на світовому ринку (1990–2023 рр.)

Джерело: <https://www.macrotrends.net/1369/crude-oil-price-history-chart>

Росія намагалася втримати нові незалежні держави у своїй сфері впливу ще від підписання Алматинського протоколу 1991 року³²⁹ та створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Однак, з погляду інтеграції, зазначена організація не дала учасникам багато користі. На це є дві основні причини. По-перше, СНД «об'єднала» одну домінують країну (Росію) з багатьма іншими, набагато меншими в економічному та безпековому плані. По-друге, інтеграція — на відміну від імперського підпорядкування — передбачає відносно високий рівень управління у кожній країні, причому найважливішими питаннями є дотримання верховенства права та наявність незалежної від виконавчої гілки влади судової системи. Очевидно, що останнього не було, тож у 1990-х усе, про що ці країни домовилися, так і лишилося нереалізованим. Фактично держави-учасниці ратифікували менш ніж 10% із тисяч документів і резолюцій, ухвалених країнами СНД.³³⁰

Завдяки великим і тривалим зусиллям, головню з боку Росії, де реформи, необхідні для такої політики, були відносно реалізовані, угоду про вільну торгівлю підписали, але лише 2011 року. Очевидно, крім суто економічних цілей, Росія також мала намір використати угоду, щоб просувати свої ревізіоністські політичні цілі щодо кожної з країн-членів, особливо щодо України, таким чином виправдовуючи побоювання країн-членів щодо надмірного тиску з боку Росії. Проте навіть не всі країни-учасниці підписали угоду на той час, коли Україна, друга за чисельністю населення країна СНД, зосередилася на угоді про асоціацію з Європейським Союзом та її компоненті про вільну торгівлю. Росія вважала одночасну інтеграцію України в обидва блоки неможливою і намагалася економічно тиснути на Україну навіть після Революції Гідності. Тоді саме Європейський Союз, сподіваючись сприяти мирному *фактичному* переходу України від угоди про вільну торгівлю з СНД до амбітнішої угоди з Європейським Союзом, дозволив відтермінувати застосування угоди про вільну торгівлю з Україною на один рік — до початку 2016 року. Росія, втім, не була зацікавлена знайти компромісний розв'язок проблеми, пов'язаної з тим, що Україна має угоду про вільну торгівлю з обома блоками, і скасувала двосторонні положення угоди про вільну торгівлю в межах СНД (тоді як режим вільної торгівлі України з іншими підписантами угоди СНД залишився чинним). Хоча у довгостроковій перспективі зрозуміло, що участь у двох економічних інтеграціях була б можлива лише за укладення далекоюсяжних торговельних угод між двома блоками, у короткостроковій перспективі примирення стало неможливим, адже Росія явно прагнула конфронтації, а не примирення на цьому етапі.

У 1990-х Росія досі мала загалом кооперативну міжнародну позицію щодо країн «розвиненого Заходу». Ця позиція зберігалася й у перші роки правління путінського режиму. Так, Росія дуже активно співпрацювала зі США після терористичного акту 11 вересня 2001 року. Картину також розмиває той факт, що серед країн СНД найсильніші економічні реформи спочатку здійснили в Росії, включно з першими роками президентства Путіна, коли, наприклад, провели дуже амбітну та ліберальну податкову реформу. Серед країн колишнього Радянського Союзу якість цих реформ перевершили лише радикальні економічні реформи країн Балтії.

Перше десятиліття правління Путіна можна назвати десятиліттям споживачтва. Російський споживач пережив історично безпрецедентний споживчий бум, що ґрунтувався на швидкому економічному зростанні, а це призвело до величезного підвищення доходів і рівня життя. З огляду на притаманний росіянам короткий часовий горизонт, економічне зростання здебільшого перетворилося на такий споживчий бум, який можуть переживати лише посткомуністичні суспільства з голодом на споживчі товари, відкладаним упродовж багатьох років. Бум охопив російське суспільство концентричними колами: першочерговим бенефіціаром стала Москва, потім Санкт-Петербург, інші великі міста і, нарешті, наприкінці ієрархічної драбини — віддалені райони, зокрема німецькі поселення.

Російська політика зробила радикальний поворот після величезних протестів у Москві та Санкт-Петербурзі взимку 2011–2012 років. Озираючись назад, циніки можуть сказати, що це був момент, коли російська політика повернулася у «нормальне річище».³³¹ Потужне відновлення економічної могутності та потреба у сурогаті демократичної політики, що було одним з основних очікувань протестувальників зими 2011–2012 років, поставило Путіна (а разом з ним і російську політику) на рішуче ревізійністський курс на міжнародній арені. Уже тоді інсайтери сформулювали, що під час нового президентського терміну Путін має намір відновити «русский мир», тобто підпорядкувати собі складові частини колишнього Радянського Союзу або ще більш ранньої Російської імперії. Інакше кажучи, Путін був налаштований на реколонізацію «ближнього зарубіжжя».

Однак цього разу традиційний російський експансіонізм був імплантований у специфічну систему управління, що склалася за часів Путіна. Зазначену систему Алексей Навальний під час вищезгаданих протестів назвав «партією

шахраїв і злодіїв» («*партия жуликов и воров*»); редактори цього тому називають її «патрональною автократією». Прийняттю імперського експансіонізму сприяло поєднання логічних потреб ідеології та патрональної політики, адже режим був дуже зацікавлений придушити обговорення про те, що вони «шахраї та злодії», і знайшов сприятливу тему у давній одержимості російською експансією. Отже, Росія повернулася до своїх традиційних експансіоністських рефлексів.

У міру консолідації путінського режиму, припинення внутрішніх реформ і посилення ревізійного впливу на міжнародній арені, він дедалі більше негативно впливав на розвиток внутрішніх систем країн СНД, намагаючись корумпувати їх у бік патерналістської автократії. Трьома країнами, де цей режим спричинив найбільше конфліктів і вкрай негативно вплинув на економічний розвиток, були Україна, Молдова та Грузія. У Грузії та Молдові Росія розпалювала та підтримувала конфлікти ще до початку їхнього незалежного існування. Однак було би неправильно стверджувати, що у період розпаду Радянського Союзу саме росіяни спричинили ці конфлікти: конфлікти були пов'язані з набагато різноманітнішим набором інтересів та акторів, але, безумовно, радянські, а пізніше російські спецслужби стали ключовою частиною цього процесу.

2.2. Методи примусової інтеграції: від «дипломатії шантажу» до створення конфліктних зон, покликаних забезпечити несумісність із Заходом

За останні три десятиліття Росія спробувала кілька способів «інтегрувати», тобто підпорядкувати, ці країни. Інструменти варіювалися від створення номінально добровільної інтеграційної платформи (спочатку як СНД, а потім як Євразійське економічне співтовариство) до використання різноманітних батогів і пряників (насамперед через корумпованість еліт цільових країн) і, нарешті, за допомогою війни (як проти Грузії та України). У 1990-х Росія робила основну ставку на СНД. Це була до певної міри добровільна справа, яку також легітимізували російські економічні реформи, більш просунуті порівняно з її партнерами.

Коли після відносно ліберального середовища 1990-х «інтеграційний» репертуар Росії розширився завдяки використанню дедалі більш примусових методів, їй допомагало володіння життєво важливими енергетичними ресурсами, яких потребували інші країни. Успадкована від Радянського Союзу енергетична інфраструктура значно посилила домінування Росії через залежність країн-партнерів від російських енергоносіїв, насамперед нафти і газу. Путін використав цю ситуацію абсолютно свідомо і повністю на свою користь, створивши низку гігантських енергетичних компаній, власність у яких, а отже й ухвалення рішень, були централізовані підконтрольні йому.

Найпомітнішим виявом використання енергії для шантажу були погрози — а іноді й фактична реалізація — перекрити газові крани. Зазвичай це відбувалося наприкінці року, коли мали переглядати енергетичні контракти або коли Путін просто хотів скористатися будь-яким приводом, щоби припинити постачання; ідеться насамперед про газ. Це був також зручний час, адже все ставалося безпосередньо перед початком основного зимового опалювального сезону. Головною мішенню для таких дій була саме Україна — основний об'єкт російського ревізійнізму загалом. Ще до агресії 2014 року Росія двічі скорочувала постачання енергоносіїв в Україну — у 2006 та 2009 роках.³³²

Російська «дипломатія шантажу» не зупинилася на енергетичному секторі. Путін використовував фітосанітарні приводи, щоб *забороняти імпорт* із країн-об'єктів шантажу, включно з Україною та Молдовою.³³³ У 2014 році Росія запровадила низку каральних заходів у межах конфронтаційної стратегії щодо Молдови, заборонивши експорт певних сільськогосподарських товарів і харчових продуктів із цієї країни.³³⁴ Однак такі досить відверті та неприховані спроби змусити еліти цих країн поступитися російському тиску і підкоритися Москві досягли певною мірою протилежного результату. Довіра України та Молдови до Росії знизилася, хоча «проросійські» партії часто агітували — з дедалі меншим успіхом — бути більш «дружніми» до Росії, щоб забезпечити імпорт енергоносіїв і доступ до ринків. Такі партії отримували дедалі меншу електоральну підтримку, хоч у Молдові, через фрагментацію проєвропейських партій, цей процес був дуже повільний і досі нерішучий.

Ще одним інструментом, який Путін використовував для примусової інтеграції та запобігання виходу колишніх колоній Росії з її гравітаційного поля на Захід, було створення *конфлікту як перешкоди й інструменту шантажу*. Радянські, а пізніше російські силові структури, зокрема КДБ та ФСБ,

розпалювали внутрішні конфлікти у деяких республіках, а відтак і в нових незалежних державах, скрізь, де етнічна ворожнеча давала змогу стимулювати сепаратистські рухи. Наприклад, так сталося в Абхазії та Південній Осетії в Грузії, а також у Придністров'ї в Молдові. У випадку Абхазії масові етнічні чистки, підтримані російськими силовими структурами у період активного конфлікту, допомогли зробити етнічних абхазів більшістю населення. У випадку Придністров'я для легітимізації відокремлення регіону використали складнішу вигадку, адже в період активного конфлікту в 1991–1992 роках відносна більшість населення (приблизно 40%) були фактично молдованами. Політичні й економічні еліти регіону, однак, були не молдовські, а переважно російські й українські. До цього варто додати місцеве українське населення, значна частина якого через страх перед посиленням панрумунських настроїв налаштувалася проти незалежності Молдови. На цей конфлікт також вплинула масова присутність радянських, а пізніше російських військових структур, адже штаб радянської 14-ї армії базувався у Тирасполі, головному місті Придністровського регіону.

Активна фаза конфлікту в Придністров'ї завершилася припиненням вогню в липні 1992 року. Росія змогла створити і легітимізувати фіктивну ситуацію, у якій Молдову та Придністров'я міжнародна спільнота розглядала як «сторони конфлікту». Отже, будь-які мирні переговори мали відбуватися між ними в ситуації, коли Росія відіграла роль миротворця, хоч сама була найсильнішим активним гравцем у конфлікті. Насправді Росія була зацікавлена, щоб конфлікт тривав надалі і можна було міцніше втягнути Молдову у сферу своїх інтересів.

Росія не безпосередній сусід Придністров'я (і Молдови загалом), тож Україна відіграла важливу та спочатку значною мірою проросійську роль, залишаючись прихильницею формальних «переговорів про врегулювання» разом з ОБСЄ. Пізніше, за наполяганням президента Віктора Ющенка, до них долучилися Європейський Союз і США. Росія була змушена поступитися такому розвитку подій, але її зусилля завжди були спрямовані на створення ситуації, за якої вона отримала б вирішальний вплив на країну через зміст і механізми імплементації будь-якої мирної угоди. Найтипівшим виявом цих зусиль став так званий Меморандум Козака, названий на честь посланника російського президента Дмитрія Козака, чия таємна дипломатія 2003 року створила план урегулювання, дуже вигідний для Росії, через заплановану конституційну роль Придністров'я, а також Гагаузії — автономного тюрк-

ського анклав у складі Молдови.³³⁵ Трюк Козака врешті-решт провалився через опір США, Європейського Союзу й інших західних партнерів.³³⁶ Однак підхід Росії до конфлікту, який вона сама створила, залишився незмінним: використовувати Придністров'я, щоб шантажувати Молдову і схилити її до підпорядкування.

Цей конфлікт став моделлю для Донеччини та Луганщини, де Росія спробувала використати елементи методології, застосованої до Придністров'я, зокрема імітувати конфлікт між Україною та населенням сепаратистських регіонів за участю Росії як зовнішньої миротворчої сторони. Однак тут, через понад два десятиліття після Придністров'я, пряме втручання Росії було більше та відкритіше. У випадку Криму Росія використала фальшивий референдум, щоб формально анексувати українську автономну республіку і, як наслідок, здобути військово-стратегічну позицію в Чорному морі. Водночас Росія намагалася (і до певної міри досягла успіху в так званому Мінському мирному процесі) легітимізувати фікцію конфлікту між Україною та двома донбаськими «народними республіками», а не між Україною та Росією. А коли Україна не пристала на ці вимоги, Росія почала другу фазу війни, яку досі камуфлює, називаючи «спецоперацією», хоча це найбільша війна на європейському континенті з часів Другої світової.

Ставлення Росії до колишніх колоній змінювалося разом із внутрішньою системною еволюцією. У випадку придністровського конфлікту Росія 1999 року, ще будучи демократичною країною, узяла на себе зобов'язання вивести всіх військових і техніку з Молдови та Грузії до кінця 2002 року.³³⁷ Проте за цей час Путін став російським лідером після Другої чеченської війни, яка виявилася надзвичайно популярною в Росії. Внутрішня консолідація влади Путіна та його зовнішній поворот до імперіалістичної політики відбувалися паралельно, і хоч Росія почала виводити військових із Молдови та Грузії, однак так і не завершила цей процес, порушивши тим самим власні зобов'язання за Стамбульською угодою. За цим були нові дипломатичні зусилля Росії, спрямовані на врегулювання придністровського конфлікту так, щоби фактично забезпечити російський стратегічний контроль над Молдовою, зокрема легітимізувати перебування російських військ у країні протягом 25 років. Баланс сил як на міжнародному, так і на місцевому рівні у Молдові був такий, що цей план врешті-решт провалився, однак його противники мали дуже незначну перевагу.

Відтоді вплив Європейського Союзу в Молдові загалом і навколо придністровського конфлікту зокрема помітно зріс. У 2007 році ЄС запровадив режим сприяння торгівлі для Молдови, а 2013-го надав країні статус асоційованого члена разом із підписанням Угоди про поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі. Нарешті, після російської агресії проти України 2022 року Молдова також отримала статус кандидата на вступ до ЄС. Щодо придністровського конфлікту, то ЄС разом з США становлять частину так званого переговорного формату 5+2 з 2005 року, маючи сильний вплив як основний партнер, який фактично сприяє розв'язанню конфлікту, здебільшого зміцнюючи довіру між Кишиневом і Тирасполем.

3. Геополітична переорієнтація: результат східного «поштовху» та західного «притягування»

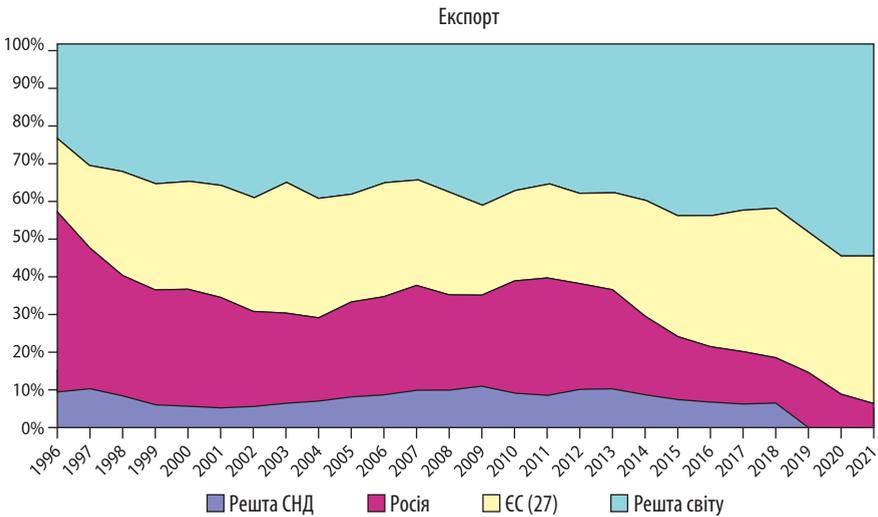
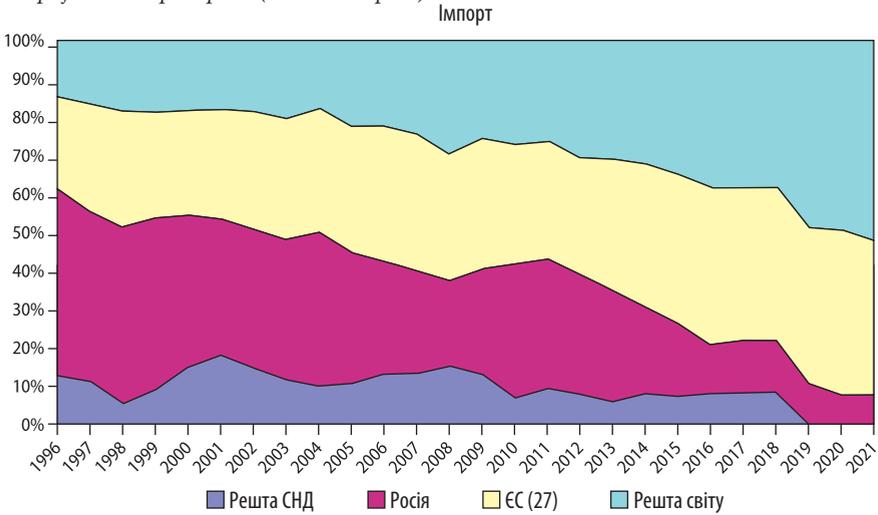
3.1. Переорієнтація Заходу в торгівлі та контрпродуктивні спроби Росії перешкодити їй

Як побачимо у цьому розділі, і Україна, і Молдова за роки незалежності поступово здійснили сукупно дуже значну (а у випадку Молдови — переважну) переорієнтацію торгівлі. Це почалося не з угод про асоціацію, а з розпадом Радянського Союзу. Одна з причин цього процесу більш ніж очевидна: Європейський Союз — найбільший у світі «торговельний блок» і певною мірою, особливо у торгівлі, є наднаціональною організацією. Торгівля в СРСР була визначена логікою політичної влади. Різні частини Радянського Союзу були орієнтовані на торгівлю найперше між собою, а вже потім з іншими країнами радянського блоку. Торгівлю із «Заходом» не заохочували. Коли радянська імперія розпалася, ця примусова географія торгівлі одразу почала слабшати. Вона не зникла повністю, адже від початку Росія використовувала політичну вагу, намагаючись вплинути на колишні колонії, щоб вони торгували з нею. Однак головним інструментом Росії була не торгівля, а примус. Вона використовувала «енергетичні м'язи», щоб шантажувати країни, змушуючи їх геополітично орієнтуватися на неї, а не назовні. Крім того, Росія використовувала корупційні схеми, особливо у торгівлі газом, щоб прив'язати країни до себе політично.³³⁸ Її кінцевою метою було відновлення втраченої імперії.

Проте російська стратегія не спрацювала на двох рівнях. По-перше, місцеві бізнесмени пострадянського простору, включно з олігархами, хотіли отримувати прибуток і зазвичай приймали торгові рішення не на основі того, чому віддавали перевагу російські політичні лідери. Ба більше, як великі бізнесмени, так і політики, навіть, здавалося б, проросійськи налаштовані, не були зацікавлені у тому, щоб політичний вплив Путіна став занадто великим. По-друге, хоча серед російських панівних кіл існувало — поза геополітичними міркуваннями — презирство до колишніх колоній, Путін переоцінив свій потенціал шантажу і корисливого перешкоджання посткомуністичним країнам у встановленні західних торговельних відносин. Тактика російського шантажу обернулася проти нього щодо обсягів торгівлі: грузинські та молдовські вина і сільськогосподарська продукція, серед іншого, знайшли шлях на якісніші ринки інших країн.³³⁹

Політика шантажу і, зрештою, повномасштабне вторгнення Росії повністю підштовхнули Україну до Заходу. Кожен крок, зроблений з метою примусити Україну до покори, «відкинути» її за допомогою відповідних торговельних заходів, які не мали нічого спільного з легітимними з погляду Світової організації торгівлі (хоч іноді й були загорнуті у такі формулювання), прискорював поступове зменшення непропорційної орієнтації української торгівлі на Росію та країни СНД (Рисунки 2–3). Коли тактика Росії, здавалося б, мала успіх, як у листопаді 2013 року, коли Президент Янукович відмовився підписувати угоду про асоціацію між Україною та ЄС, український народ зреагував масовими протестами та вимушеною зміною влади. Зрозуміло, що брутальне вторгнення Росії лише посприяло цьому процесу, спричинивши різке падіння обсягів торгівлі Росії з Україною. Інакше кажучи, Росія зробила ставку на примусову війну. Передбачувано, що це перетворить торговельні відносини з ЄС на ще важливіші, і одним із наслідків уже стала повна інтеграція України в європейський ринок електроенергії.³⁴⁰ Тиск надзвичайної ситуації воєнного часу може призвести до подібного результату в Молдові, де така інтеграція була очевидно потрібна ще понад десять років тому. Доступ до природного газу через Румунію також спростився останнім часом. Отже, російський потенціал шантажу в цих сферах нарешті значно послаблений. Росія також, найімовірніше, втратить свою вигідну позицію основного прямого іноземного інвестора в Україні.

Рисунки 2–3. Динаміка зовнішньої торгівлі України за період незалежності за основними географічними партнерами (1996–2001 роки)³⁴¹

Підписана 2014 року Угода про поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі з ЄС поки що попередня й не дуже масштабна. Це пов'язано насамперед із тим, що Україна, більша за Грузію та Молдову, має більший експортний потенціал, основним продуктом якого є метали. Переорієнтації торгівлі України на Європу також певною мірою перешкоджають системні характеристики країни, що донедавна робила непропорційний акцент на важку промисловість у своїй східній частині. Тут частка Росії у торгівлі теж зазнала природної ерозії, прискореної пізніше каральними торговельними заходами

та, зокрема, агресією в Криму і на Донеччині й Луганщині. Якщо 2013 року на Росію ще припадало 23,8% українського експорту, то 2019 року цей показник різко скоротився до 6,5%. І навпаки, частка Європи в українському експорті зростає за той самий період з 26,5% до 41,5% (Таблиця 1). Водночас така європейська торговельна орієнтація вплинула і на системні характеристики, зумовивши зменшення корупційних практик у бізнесі, більшу децентралізацію, підвищення якості продукції та супутню модернізацію виробничих процесів.

Таблиця 1. Структура торгівлі товарами України за країнами та регіонами (2013 і 2019 роки)

	2013				2019			
	Експорт (\$, млн)	Експорт (%)	Імпорт (\$, млн)	Імпорт (%)	Експорт (\$, млн)	Експорт (%)	Імпорт (\$, млн)	Імпорт (%)
ЄС	16 758	26,5	27 046	35,1	20 751	41,5	25 012	41,1
Росія	15 065	23,8	23 234	30,2	3 243	6,5	6 985	11,5
Решта СНД	6 998	11,1	4 697	6,1	3 511	7,0	4 892	8,0
Решта Європи	467	0,7	1 582	2,1	512	1,0	2 180	3,6
США	888	1,4	2 759	3,6	979	2,0	3 284	5,4
Китай	2 726	4,3	7 900	10,3	3 593	7,2	9 205	15,1
Решта світу	20 407	32,2	9 743	12,7	17 466	34,9	9 242	15,2
Загалом	63 312	100,0	76 964	100,0	50 055	100,0	60 800	100,0

Джерело: Державна служба статистики України

У цей період також стрімко зростала торгівля Китаю з Україною, хоч і з нижчої бази. Ба більше, торгівля України з Китаєм зростала і до повномасштабної війни: 2021 року експорт становив 8 млрд доларів США, а імпорт — 9,4 млрд доларів США. Це зробило Китай найбільшим торговельним партнером України (Рисунок 4). Така динаміка вказує і на те, що, хоч угода про вільну торгівлю з ЄС важлива, вона ще не є переважним фактором у європейській інтеграції. Системні характеристики можуть бути (і були у випадку України) перешкодою для економічної переорієнтації. Вугілля, сталь та іншу продукцію важкої промисловості стали експортувати з низькою доданою вартістю у Китай і масово постачали у Росію до війни. Вплив війни у такому разі може бути трансформаційним, адже, хоч як це парадоксально, Росія досі знищувала галузі та території, з якими мала найміцніші традиційні економічні зв'язки. Отже, передбачувано, що нова українська економіка буде набагато менш централізована та концентрована, менш орієнтована на важку промисловість і більш орієнтована на технологічно інтенсивний бізнес.

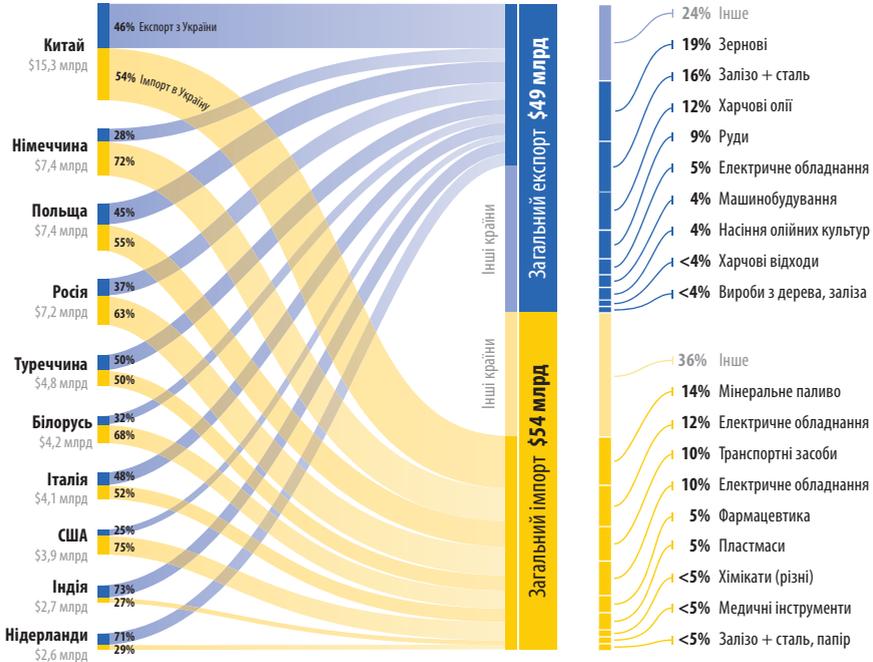
Рисунок 4. Візуалізація торгівлі України (2020 рік)

Основні торговельні партнери

На ці десять країн припадає ~58% від загального обсягу торгівлі України.

Обсяг міжнародної торгівлі України сягнув піка 2012 року на рівні \$153 млрд. Відтоді він знизився приблизно на 33% — до **\$103 млрд** 2020 року.

У 2020 році міжнародна торгівля України становила **65%** її ВВП, зокрема потужна сільськогосподарська галузь підтримується чорноземними ґрунтами країни.

До **70%** торгівлі України здійснюється морським транспортом, переважно через порти Одеси.

На Україну припадає ~15% світового експорту зерна, 2020 року країна випередила ЄС.

Понад **60%** українського експорту до США 2019 року становили необроблене залізо й вироби із заліза та сталі.

Джерело: МВФ, UN Comtrade, Visual Capitalist

Картина щодо прямих іноземних інвестицій (ПІІ) також непереконлива. І Україна, і Молдова поглинають набагато менше ПІІ, ніж більш розвинені країни регіону. Справді, іноземні інвестиції на початку перехідного періоду були важливим фактором успіху в тих країнах, які стали членами Європейського Союзу з 2004 року. В Україні та Молдові такого чинника інтеграції до ЄС майже немає.³⁴² Три найважливіші причини цього явища — географія (здебільшого відстань, що супроводжується інфраструктурними недоліками), політична невизначеність, спричинена ворожою поведінкою Росії, і високий рівень неконтрольованої корупції. Знову-таки, системні характеристики

були важливою перешкодою для більш інтенсивної інтеграції у європейську економіку.

Упродовж останніх трьох десятиліть торговельна інтеграція Молдови з ЄС була помітніша, ніж інтеграція України. На Рисунку 5 видно, що частка Росії у молдовському експорті вже впала у період, що передував підписанню угоди про асоціацію Молдови з ЄС. Хоча цей процес мав природні причини, адже попередня концентрація на радянських ринках була штучна та політично примусова, у цей час діяв і зворотний механізм. Як і у випадку з Україною, Росія запровадила політично вмотивовані заборони на імпорт молдовської сільськогосподарської продукції як реакцію на європейську орієнтацію країни, сподіваючись, що це примусить Молдову повернутися у її сферу впливу. Натомість такі ембарго лише прискорили переорієнтацію Молдови. Це мало позитивний зовнішній ефект, адже країна мусила підвищити якість сільськогосподарської та харчової продукції і масово поліпшити її фітосанітарні показники. Фактично Росія, усупереч власним намірам, активно сприяла цьому процесу. Репресивна тактика Путіна, можливо, мала навіть більший ефект на переорієнтацію торгівлі, ніж угода про вільну торгівлю.

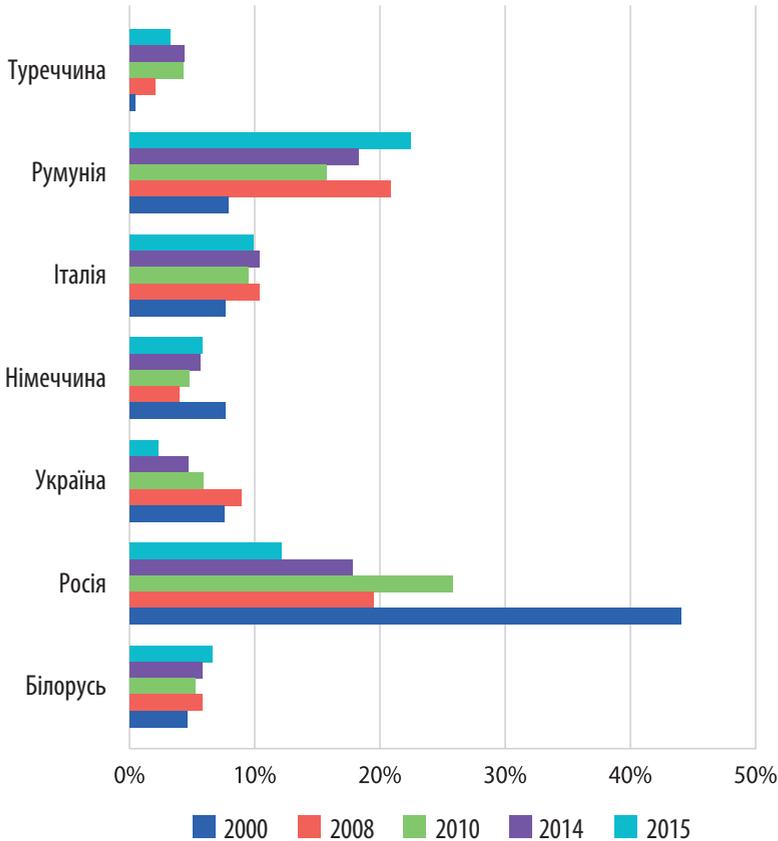
Таблиця 2. Частка ЄС у торгівлі товарами України (2013–2019 роки)

Період	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Загальний оборот	7 656	5 954	6 065	7 257	8 466	8 622
Оборот, ЄС	3 814	3 172	3 036	3 986	4 713	4 721
Зростання (%)	5,7	-16,8	4,2	20,6	18,2	0,2
Частка (%)	49,8	53,3	54,5	54,9	55,7	54,8
Загальний експорт	2 340	1 967	2 045	2 425	2 706	2 779
Експорт до ЄС	1 246	1 218	1 332	1 597	1 862	1 831
Зростання (%)	9,6	-2,2	9,4	19,9	16,6	-1,7
Частка (%)	53,3	61,9	65,1	65,9	68,8	65,9
Загальний імпорт	5 317	3 987	4 020	4 831	5 760	5 842
Імпорт з ЄС	2 586	1 954	1 974	2 389	2 851	2 890
Зростання (%)	3,9	-23,9	1,0	21,0	19,3	1,4
Частка (%)	48,3	49,0	49,1	49,5	49,5	49,5
Сальдо з ЄС	-1 322	-736	-642	-792	-989	-1 059

Джерело: «Deepening EU-Moldova Relations: Updating and upgrading in the shadow of Covid-19» за редакцією Майкла Емерсона (Michael Emerson) і Діоніса Ченуши (Dionis Cenusu) (London: CEPS, Brussels Expert-Grup, Chişinău, Rowman & Littlefield International, 2021), 51

Ця тенденція зберігалася, хоч і з дещо повільнішими темпами аж до останнього часу (Рисунок 5). Політична криза 2022 року прискорила темпи інфраструктурних інвестицій і домовленостей, що зробило Молдову ще менш залежною від Росії. Війна, імовірно, більше відокремить Росію в економічному плані, що, мабуть, матиме зворотні наслідки у сфері політики. Також імовірно, що інтенсивніша орієнтація на європейських партнерів та інтеграцію допоможе поліпшити умови розвитку, адже інвестиції в інфраструктуру послаблять географічну ізоляцію Молдови, тоді як економічне зростання сусідньої Румунії вже становить підтримувальний чинник для молдовської економіки. Однак боротьба з корупцією та створення надійної судової системи залишаються важливими завданнями, які ще належить виконати.

Рисунок 5. Зміни в основних напрямках експорту Молдови (2000–2015 роки)

Джерело: Європейська економічна комісія ООН. Регуляторні та процедурні бар'єри в торгівлі в Республіці Молдова: Оцінка потреб. Публікації Організації Об'єднаних Націй, 2017

3.2. Західна переорієнтація у політиці: мотиви вступу до ЄС і неоднозначне ставлення західних акторів до Східного партнерства

Переходячи від торгівлі до політичної переорієнтації, почнімо з тривіальних, на перший погляд, питань: чому для цих країн важливо долучитися до Європейського Союзу і, навпаки, чому існують перешкоди, а також чого ЄС очікує від «східних сусідів»? Історично склалося, що «сусідами» ЄС переважно вважали країни Середземномор'я. Соціально-політичні та геополітичні процеси у Східній Європі та перебалансування інтересів усередині ЄС поступово змінили цей успадкований *статус-кво*. Хоча Німеччина, одна із двох найбільш політично важливих країн-членів, має, мабуть, більш «природний» інтерес до Східної Європи, на відміну від Франції, основним фокусом якої є Середземномор'я, саме завдяки двом далекоглядним зовнішньополітичним лідерам із двох менших країн-членів, Карлові Більдту зі Швеції та Радеківі Сікорському з Польщі (обидва на той час були міністрами закордонних справ), у травні 2008 року створили Східне партнерство.³⁴³

Потенційно є три різні мотивації, які можуть спонукати посткомуністичні країни вступити в основні західні альянси, тобто в НАТО та ЄС. По-перше, найглибша мотивація — *єдність суспільних цінностей*. Після розпаду радянської імперії багато хто з первинних еліт звільнених нових країн, тих, кому доручили підготувати та провести системні зміни, поділяли і були рішуче віддані цінностям *ліберальної демократії*, включно з вільними ринками, необмеженою політичною конкуренцією та верховенством права. Вони були особливо сильними прихильниками перших двох і відчували, що об'єднання із Західною Європою — і з Північноатлантичним альянсом у ширшому розумінні — було своєрідним «поверненням додому».

Водночас для них були дуже важливі два інші питання: бути частиною *багатого та успішного* ринку вільної торгівлі, вільного торговельного союзу, а також, у випадку з НАТО, *безпека* через потенційно агресивну Росію. Сьогодні загальновизнано, що еліти східноєвропейських суспільств оцінювали цей останній ризик набагато краще, ніж західноєвропейські політики та суспільства. З огляду на це, дев'ять колишніх країн соціалістичного блоку, зокрема три балтійські держави з колишнього Радянського Союзу, увійшли до ЄС (разом із Кіпром) 2004 року. Ще дві посткомуністичні країни за межами колишнього СРСР, Болгарія та Румунія, долучилися до них 2007-го. Альянс НАТО прийняв усіх кандидатів, а також деякі країни колишньої Югославії.³⁴⁴

Поширення інтеграції ЄС на Схід було значно більш проблематичною пропозицією: самі цільові суспільства розділилися щодо цього, а традиційні члени альянсів неохоче приймали Грузію й Україну у випадку НАТО, і ці дві країни та Молдову у випадку ЄС. По-перше, вони не вважали їх готовими з погляду характеристик управління, які іноді помилково називали «потенціалом», — так, ніби йшлося про брак технічних навичок. По-друге, вони не хотіли відштовхнути Росію, яка мала дедалі загрозливішу позицію, підбадьорену також нерішучістю ЄС і НАТО відповісти силою. Російські погрози спочатку спрацювали проти західноєвропейських політиків, але мали зворотний ефект у випадку зі східноєвропейськими країнами, зокрема з їхніми «вже інтегрованими» сусідами, насамперед Польщею та країнами Балтії, які правильно оцінили російську загрозу. Справді, хоч як це парадоксально, путінська Росія дедалі більше ставала головною рушійною силою обох інтеграцій. Інакше кажучи, питання безпеки (плюс фінансові стимули) посіли місце інших вищезгаданих мотивацій. Уже у випадку з новими східноєвропейськими країнами-членами різні субсидії ЄС становлять величезну суму, яка для деяких із них сягає 5% ВВП.

Обіцянка членства в ЄС для східноєвропейських кандидатів і — меншою мірою — для кандидатів із Західних Балкан, очевидно, доволі приваблива й у фінансовому плані, адже ці країни значно бідніші за ті, що долучилися до Європейського Союзу раніше. Крім можливості приєднатися до європейської зони вільної торгівлі, для лідерів бідних східноєвропейських країн казковим скарбом також є структурні фонди та фонди гуртування ЄС. Навіть у нових країнах-членах ЄС фонди гуртування, які спочатку мали бути тимчасовими субсидіями, стали основним доповненням до бюджету.

І навпаки, для багатьох країн, особливо тих, що розташовані ближче до Атлантики, інтерес до східноєвропейських країн має переважно мінімалістичний безпековий характер. На їхню думку, Східне партнерство має здебільшого забезпечувати стабільність у регіоні, щоб некеровані хвилі мігрантів не створювали нездоланих викликів для їхніх країн. Крім того, потрібно стримувати контрабанду, звідси — акцент на контролі кордонів і, може, з набагато меншим системним фокусом, на верховенстві права. Водночас багато країн, розташованих далі на захід і південний захід, зважали на те, що можуть підтримувати міцні відносини з Росією, намагаючись домовлятися про безпеку в «буферному» регіоні переважно з нею. Немає потреби зараз згадувати, яким трагічним і надзвичайно помилковим виявився цей підхід 24 лютого 2022 року.

Я наголосив на цьому, щоб проілюструвати, що європейська *ідея* насправді має дуже мало активних прихильників як на західноєвропейському, так і на східноєвропейському політичному просторі. Ще невідомо, чи сколихне нас війна з Росією. Ідеаліст хотів би, щоб країни могли легше вступати у переговори про членство на основі Амстердамського договору, але щоб водночас суворо застосовували положення так званих Копенгагенських критеріїв³⁴⁵ для вступу до ЄС. Інакше кажучи, ця дихотомія означала би, що будь-яка європейська країна може подати заявку на членство, але розгляд заявки залишатиметься дуже суворим із погляду стійкості ліберально-демократичного режиму, що передбачає конкурентну ринкову економіку, верховенство права та міцний демократичний політичний порядок. Це був би оптимальний підхід для таких країн, як Україна, які прагнуть долучитися до системи західних альянсів, а також раціональний для ЄС, який міг би керувати своїм розширенням, забезпечуючи однорідність режимів (на противагу неоднорідності режимів, яка може загрожувати внутрішній стабільності Союзу, як спостерігаємо сьогодні у випадку зі східними патрональними країнами-членами).³⁴⁶

Проте цей підхід не знайшов широкої підтримки в ЄС. Багато країн-членів узагалі не вважали членство в ЄС для східноєвропейських країн особливо привабливою ідеєю. Частково це можна пояснити тим, що переміщення центру тяжіння ЄС на схід означало би ще більшу роль Німеччини в альянсі. Річ у тому, що, хоча процес наближення до членства в ЄС частково технократичний (очолюваний леґалістичною бюрократією Європейської Комісії), він також частково політичний за своєю суттю. Багато країн-членів відчували надмірний політичний тиск (особливо з боку Великої Британії), ухвалюючи рішення про вступ десяти додаткових країн 2004 року, а ще більше — приймаючи Румунію та Болгарію.

3.3. Випадок України: революції та еволюція міжнародної інтеграції із Заходом

Системна еволюція України, поєднана з неминучою торговельною переорієнтацією, привела до поступового, логічного та необхідного в умовах вільного економічного вибору дистанціювання від Росії. Це дистанціювання, однак, було нерівномірне і неспокійне. То був процес, позначений періодичним загостренням конфліктів, спровокованих зародженням російської імперської напористості, особливо після приходу до влади Путіна. Протягом цього часу Росія широко використовувала «газову зброю», а також корумпувала частину української еліти, щоб перетворити Україну на економічно та політично

залежну державу. Оскільки початкові реформи у Росії у 1990-х були значно більш якісні, ніж в Україні, виник помітний розрив між економічними можливостями двох країн, що сприяло зусиллям Путіна з підпорядкування України.

Проте, хоча Путін добре грав у політику в Росії, він, як відомо, неправильно оцінив політичну динаміку в колишніх колоніях. Так, у випадку з Україною, найважливішою для нього країною, російський президент надто втрутився у президентські вибори 2004 року та спровокував, сфальсифікувавши результати, спротив українського суспільства, який вилився у Помаранчеву революцію.³⁴⁷

Членство в ЄС набуло значення лише тоді, коли були зачинені двері до НАТО для країн Східного партнерства, які опинилися затиснутими між російським імперіалізмом, що дедалі більше відроджувався, і трансатлантичною спільнотою. Прагнення України до членства в ЄС і НАТО проігнорували. Для обох інтеграційних процесів агресія Росії проти Грузії 8 серпня 2008 року мала дуже важливі наслідки. Ще до цього президент Буш намагався включити Грузію та Україну до Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ), однак згадана ініціатива наштовхнулася на дипломатичні труднощі. Німеччина та Франція очікувано не погодилися, вважаючи такий крок передчасним. Відмова НАТО підтримати ініціативу США ще більше заохотила Росію в її війні проти Грузії (її також підбадьорило визнання Заходом незалежності Косова та встановлення дипломатичних відносин із низкою західних країн).³⁴⁸

Після російської агресії проти Грузії тодішній президент Франції Ніколя Саркозі хотів надати принаймні поштовх європейській інтеграції України. Проте 9 вересня 2008 року на саміті Україна—ЄС в Іспанії наклали вето на надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС.³⁴⁹ Через чотири роки після Помаранчевої революції країна залишилася без потужної міжнародної підтримки її інтеграції в основні західні структури. Водночас очікуваного після революції *прориву в системних реформах* так і не сталося. Якщо раніше переважав досвід, ніби соціальна система і настрої змінюються найповільніше, то наші дані показали, що суспільство у такому разі «пішло надто далеко вперед». ³⁵⁰ Владні еліти були неспроможні — і навіть не бажали — запровадити радикальні системні зміни, адже були надто зайняті заміною попередніх акторів на себе у межах тієї самої системи, хоч, може, у дещо м'якших формах і з меншими ексцесами, ніж у прийомній політичній сім'ї Януковича.³⁵¹

Брак проривних реформ після Помаранчевої революції та системний вплив президентства Януковича у 2010 році призвели до того, що Україна ще глибше занурилася в олігархічний порядок.³⁵² Культурний вплив Росії в Україні залишався сильним і за часів Януковича, однак економічна роль ЄС

неухильно зростала. Російську мову широко використовував і навіть пропагував «донбаський клан», який домінував у політиці у цей період. Російськомовне телебачення переважало з тим додатковим впливом, що російська мова, якою колись розмовляли переважно міські еліти, за винятком Галичини, досі зберігала статус мови освічених людей і насамперед ознаки «крутості».

Хоча рольовою моделлю для Януковича, безумовно, був Путін і російська система, український президент так і не зміг позбутися багатьох плюралістичних рис українського суспільства. Сама олігархічна структура була плюралістична, на відміну від Росії, де Путін зміг створити суворішу ієрархію; громадянське суспільство в Україні залишалося сильним та активним. Парадоксально, але ще одним обмежувальним фактором для системної трансформації у повноцінну мафіозну державу була сама путінська Росія. Янукович, на відміну від інших потенційних диктаторів, боявся надто тісно пов'язувати свою імперію з Путіним, тому співпрацював, зокрема, з Європейським Союзом, що означало взяти на себе певні зобов'язання щодо верховенства права. Ці зобов'язання були обмежувальним фактором, який гальмував системну трансформацію у бік патрональної автократії. Погляньмо на це під іншим кутом: лише Путін міг побудувати сильну, внутрішньо узгоджену однопірамідалну систему в межах орбіти Росії. Отже, хоч як це парадоксально, Путін став однією з головних перешкод для лідерів країн-сателітів, які намагалися побудувати власні автократії. Ті з них у Центральній Азії та на Південному Кавказі, кому вдалося створити різні рівні автократії або навіть диктатури, уникали повного підпорядкування Путіну. Білорусь становить частковий виняток, адже її проросійська платформа разом із тим, що лише Путін може захистити її від власного, набагато розвиненішого громадянського суспільства, поступово зменшує простір цієї країни для маневру. Крім того, Білорусь важливіша для Путіна, ніж Центральна Азія.

Однак намагання Путіна підпорядкувати собі Україну було завжди, і, як я вже згадував, посилювалося і зафіксувалося після внутрішньополітичної кризи 2011–2012 років. Втручання Путіна у європейський вибір України 2013 року зробило фундаментальний внесок у Євромайдан — друге мирне, але революційне потрясіння українського суспільства заради гідності, але цього разу з акцентом на шляху до європейської інтеграції.³⁵³ Революція Гідності почалася з сутічок 21 листопада 2013 року, спровокованих відмовою Януковича підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом на Вільнюському саміті цієї організації. Жорстоке придушення революції загартувало українську націю і ще більше віддалило її від «русского мира».

Проте наслідки Революції Гідності були до певної міри схожі на наслідки Помаранчевої революції. Знову-таки, дальші антипатрональні реформи були мляві та, безумовно, не являли собою системного прориву до ліберального порядку. Як ми проаналізували разом зі співавторами Володимиром Дубровським, Михайлом Винницьким і Катериною Іващенко-Стаднік, Революція Гідності не змогла проштовхнути критичну масу змін, необхідних українській соціально-економічній системі.³⁵⁴ Жоден із лідерів постреволюційної держави (ані президент, ані прем'єр-міністр) не виявився таким відданим реформам, як лідери попередніх успішних східноєвропейських держав. Вони здебільшого переслідували те, що (помилково, принаймні у випадку із президентом Порошенком) вважали особистими інтересами. Міжнародна спільнота вважала, що реформи, зокрема верховенства права та силових структур, зміцнять державу перед можливою російською агресією. Вони, за винятком доволі незначної реформи патрульної поліції, фактично не відбулися. Порошенко міг би повести країну до таких реформ, але йому забракло уяви, яку мали деякі попередні східноєвропейські реформатори. Внутрішньо Україна на той момент не була готова сформулювати проривні зміни, не кажучи вже про їх втілення.³⁵⁵ Отже, реформи знову не сталися, хоча початковою іскрою для Революції Гідності була європейська інтеграція.

Часткова перемога революції, однак, відчинила двері для того, щоб завершити роботу над угодою про асоціацію. Росіяни досі залишалися за фігуральним «столом переговорів» у тому розумінні, що могли рішуче заперечувати проти угоди про вільну торгівлю, стверджуючи, що вона порушує життєво важливі російські комерційні інтереси, а тому потребує перегляду. Росія не могла домогтися перегляду угоди, однак могла відкласти її підписання. Зрештою, відповідно до проаналізованої російської стратегії, Путін інтерпретував провал «добровільного» підходу до інтеграції як потребу застосувати силу. Початковою помстою Путіна за Революцію Гідності стало захоплення Криму в лютому-березні 2014 року без жодного опору з боку глибоко корумпованої та деморалізованої держави, яку залишив після себе занурений у злочинну діяльність президент Янукович, коли втік із країни. Підбадьорений цим успіхом, Путін пішов далі й окупував приблизно 7% території України.³⁵⁶ Проте вторгнення 2022 року, вочевидь, остаточно поставило крапку в питанні про те, до якого цивілізаційного поля тяжіння належить Україна: вона отримала статус кандидата в члени ЄС і тепер користується повною підтримкою західних країн, які нарешті (нехай і з запізненням) визнали російську загрозу.

3.4. Випадок Молдови: спроба консолідації мафіозної держави також провалилася

Загалом у Молдові ми спостерігаємо схожий дрейф у бік Заходу, хоч і в дуже відмінний і дуже складний спосіб.³⁵⁷ У другій половині 2009 року під тиском громадськості сформували коаліційний уряд із задекларованою європейською орієнтацією. Для цілей цього розділу особливо важливо підкреслити, що задекларована європейська орієнтація не обов'язково означає її практичну реалізацію. По-перше, уряд Філата (2009–2013 роки) фактично не зміг використати вікно можливостей, яке відкривається у такі періоди для *радикальних системних реформ*.³⁵⁸ Те, що така реформа можлива, було продемонстровано у багатьох країнах: у країнах Балтії, Польщі, певною мірою в Чехословаччині, а потім у Чехії на початку перехідного періоду. Також можна було наздогнати ці початкові, новаторські реформи пізніше, як показав уряд Дзурінди у Словаччині з 1998 по 2006 рік та уряд Саакашвілі у 2004–2011 роках.³⁵⁹

Уряд Філата був гарний у риторичі, але *значних* (не кажучи вже про провінційні) *системних реформ* на практиці не сталося. Ба більше, головний олігарх попереднього уряду Вороніна Влад Плахотнюк не лише позиціював себе як головного олігарха нового режиму, а й поступово здобув політичну перевагу над Філатом та урядом загалом. Він діяв хитро: виступав за європейську, а разом із нею і румунську орієнтацію, але водночас намагався побудувати власне патрональне домінування над Молдовою. Він навіть призначив президентом соціалістичного, «проросійського» політика, щоб ефективніше доводити Європі та Румунії, що саме він справжній рятівник європейської орієнтації Молдови. Те, що йому це вдалося, становить унікальний приклад того, як (здавалося б) європейська орієнтація поєднується із системним погіршенням. Отже, він створив особливий тип патрональної автократії у Молдові у 2013–2019 роках.

Найважливішим елементом успіху Плахотнюка було те, що він більше зосередився на мафіозних методах — контролюючи насамперед прокуратуру та спецслужби — і відносно менше на класичній політичній боротьбі. Він також потребував, щоб міжнародні гравці — не так ЄС, як США і Румунія — підігравали йому та вірили у його «геополітику» замість системної логіки. Це надзвичайно важливо розуміти. Для ЄС, однак, було набагато важливіше дотримуватися порядку денного верховенства права, навчившись на своїх помилках за часів уряду Філата, коли Молдову на основі проєвропейської ри-

торики, а не дій, оголосили «зразковим учнем» і надали їй статус асоціації на Вільнюському саміті ЄС 2013 року.³⁶⁰

Проте домінування Плахотнюка не було тотальним, і врешті-решт він був змушений втекти з країни у червні 2019 року. Чому Плахотнюку зрештою не вдалося консолідувати свою владу? Є кілька факторів. По-перше, маємо визнати, що Молдова, як і Україна, досягла значного рівня плюралізму за короткий період своєї незалежності. Хоч як парадоксально, але частково причиною цього плюралізму є різні геополітичні прагнення в обох суспільствах. В обох країнах існувала (а в Молдові й досі існує) значна частина суспільства, яка хотіла б належати до «руського мира». У Молдові є приказка, що в країні немає *політичних* партій, а є лише *геополітичні*. Звісно, це твердження дуже спрощене, але в ньому теж є частка правди. У Молдові «ліві» означає вірність Росії, а «праві» — прихильність переважно до Румунії, але також і до Заходу або ЄС у широкому розумінні.

Іншим фактором було те, що цей олігарх з імовірним кримінальним минулим був сором'язливий, тому не зміг здобути такої електоральної легітимності, яку змогли здобути деякі інші «хрещені батьки» (або головні покровителі) у регіоні. І коли одного разу Плахотнюк був близький до того, щоб за допомогою хабаря отримати посаду прем'єр-міністра, Ніколае Тімофті, в іншому дуже стриманий президент, відмовився висунути його кандидатуру.

По-третє, плюралізм означав не лише вперту різноманітність політичних партій і акторів, а й значне громадянське суспільство, яке, оскільки Плахотнюк обрав ЄС і Румунію, йому було нелегко ліквідувати. Це громадянське суспільство сформувалося в аналітичних центрах і, зокрема, у таких засобах масової інформації, як популярний канал новин і ток-шоу TV 7 (пізніше перетворений на TV8), який викривав природу його системи за допомогою журналістських розслідувань і критичних інтерв'ю. Крім того, ЄС, розчарувавшись в уряді Філата, засвоїв, що потрібно мати принципову позицію щодо верховенства права замість того, щоб задовольнятися деклараціями про європейськість. Нарешті, знову-таки парадоксально, у Плахотнюка виникли проблеми з потужними інтересами в Росії. Є багато припущень про те, як саме він це зробив, але факт, що під час урядової кризи навесні 2019 року росіяни підштовхували президента Додона, *де-факто* голову проросійської Соціалістичної партії, не створювати коаліцію з Плахотнюком — хоч цифри були достатні, щоб сформувати уряд разом, і між ними, вочевидь, була негласна домовленість.

Події на початку літа 2019 року, що призвели до втечі Плахотнюка та формування коаліції між партією «Дія і солідарність» Маї Санду та Соціалістичною партією Ігоря Додона, частково стали результатом потужної політичної активності громадянського суспільства та проєвропейських партій, а частково — унікального тимчасового збігу інтересів ЄС і Росії, навіть якщо розрахунки й очікування обох сторін кардинально різнилися. Президентська перемога Санду 2020 року та перемога її партії на парламентських виборах 2021 року створили унікальну політичну ситуацію, адже не лише президентство і парламент опинилися в одних руках, а й перемога партії «Дія і солідарність» була переконлива.

На жаль, брак чіткого розуміння природи проривних реформ разом із газовою кризою та дальшою війною в Україні призвели до того, що цю унікальну можливість президента-реформатора, підтриману великою парламентською більшістю, не використали для проривних реформ.³⁶¹ Як заявив на конференції аналітик Адріан Лупушор, це мав бути реформаторський уряд, але замість цього він став хорошим антикризовим урядом. З осені 2021 року уряду довелося розв'язувати спочатку газову кризу, а потім кризу з біженцями, причому в умовах різкого погіршення регіональної безпеки. Він доволі добре впорався з цією ситуацією та скористався можливістю, яка з'явилася, коли ЄС запропонував Україні статус кандидата на вступ під загрозою російської агресії, щоб провести переговори про статус кандидата й для Молдови. У цьому їй теж дуже допоміг румунський голос у Європейському Союзі. (Варто зазначити, що Грузію не повністю включили у цю пропозицію. У її випадку ЄС був свідомо неоднозначний, що можна зрозуміти, якщо зважити на погану політичну репутацію грузинського уряду останнім часом, не кажучи вже про його відступ від радикальних реформ епохи Саакашвілі.)

Коли ЄС надавав обом країнам статус кандидатів, він також вдався до вдалого балансування: інституційна готовність Молдови на той момент була не слабша, ніж в Україні. Остання, однак, активно лобіювала те, щоб стати єдиною країною зі Східного партнерства, яка отримала цей статус, адже вважала, що ЄС мав підкреслити їхню героїчну відданість європейським цінностям. На початку конфлікту вони також висловлювали певну неприязнь до Молдови, оскільки остання надавала лише моральну підтримку та солідарність, але не долучилася до режиму санкцій ЄС. Молдова на той момент відчувала себе надто вразливою до російського газового шантажу та можливості російської військової агресії, а тому посіла виважену позицію, засудивши агресію, але не долучившись до режиму санкцій. Хоча Україна мала слушну точку зору, особи,

які ухвалювали рішення в ЄС, правильно вчинили, що не зробили це єдиним міркуванням. Отже, зрештою вони правильно вирішили, що обидві країни повинні отримати статус кандидатів.

Головна перешкода на шляху швидкої інтеграції України та Молдови до ЄС — дефіцит управління в обох країнах, як і на Західних Балканах, що породжує застереження. На саміті ЄС у Салоніках 2003 року балканським країнам як групі запропонували знамениту «європейську перспективу», що дало їм подати заявку на отримання статусу кандидата в члени ЄС.³⁶² Проте минуло вже два десятиліття, а жодна з цих країн так і не досягла переконливого прогресу в управлінні, достатнього для членства в ЄС. Північна Македонія — країна-кандидат уже 18 років, адже отримала цей статус 2005 року. Згодом статус кандидата отримала Чорногорія 2010 року, Сербія — 2012-го та Албанія — 2014-го. Цей процес характеризувався взаємним розчаруванням, оскільки країни-учасниці не досягли жодного проривного прогресу за цей тривалий період від 8 до 17 років, а отже, не наблизилися до отримання членства в ЄС.³⁶³ Внутрішня політика не сприяла досягненню цієї мети, а Європейський Союз ще не придумав, як стимулювати згадані країни до необхідних реформ, хоча геополітична конкуренція з Росією (або будь-якою іншою країною) тут набагато менша, ніж у випадку з Україною та Молдовою.³⁶⁴

Традиційно вважають, що країни Західних Балкан дуже довго залишалися кандидатами на вступ до Європейського Союзу³⁶⁵ і ані їхній інституційний розвиток, ані лідери громадської думки в самих країнах не пророкували швидкого вступу до Союзу, тож подібна траєкторія чекає і на країни Східного партнерства, які нещодавно долучилися до клубу. Небезпідставно часто згадують, що Україна та Молдова отримали свій статус здебільшого з політичних міркувань, а не тому, що відповідали критеріям інституційної зрілості чи дотримання принципу верховенства права. Наразі рівень ентузіазму в цих нових країнах-кандидатах залишається високим, але важливо його використати. Швидкий прогрес можливий за умови тісної співпраці між ЄС, зокрема Європейською Комісією, і країнами-кандидатами. Балканський досвід підказує нам, що на складному шляху до членства в ЄС для України та Молдови буде два критично важливі питання. По-перше, необхідна сильна прихильність політичної еліти, подібна до тієї, яку мали попередні постсоціалістичні країни — кандидати на вступ до ЄС. По-друге, Європейський Союз повинен знайти спосіб ефективно стимулювати адекватні реформи. Це підводить нас до наступного розділу про труднощі західної інтеграції.

4. Труднощі західної інтеграції: як спільно працювати над реформами відповідно до європейських стандартів

4.1. Три поширені пастки: необхідність бачити суть верховенства права, пріоритети реформ і місцевий контекст

Якщо Україна зможе зберегти незалежність хоча б протягом одного покоління, вона стане країною, ворожою до Росії та росіян, як наслідок неймовірної жорстокості війни Росії проти українського народу. Це робить інтеграцію України з ЄС імовірною навіть більше, ніж економічні детермінанти. Слід також підкреслити, що гроші на відновлення можна знайти переважно в Європейському Союзі. Китай також має значні фінансові ресурси, але громадська думка майже напевно віддасть перевагу використанню європейських коштів, хоча витрати на реконструкцію будуть такими великими, що може лишитися місце і для китайських інвестицій. Це питання надзвичайно важливе, адже іноземні інвестори зазвичай приносять із собою корпоративну культуру, яка, своєю чергою, сильно залежить від політичної економіки їхньої країни.

В Україні президенти та їхні команди зазвичай намагаються побудувати власні патрональні імперії. Навіть якщо сам президент не має до цього схильності, його оточення неодмінно очікує того від нього і підштовхує у такому напрямку.³⁶⁶ Хоча немає підстав сумніватися в особистій порядності нинішнього президента, логіка системи, яку він успадкував, а також рефлексії та очікування учасників політичного й економічного життя такі, що створюють потужний тяговий фактор. Крім того, війна завжди призводить до централізації влади, а війна такого масштабу — і поготів. Ця війна така руйнівна, що ймовірність серйозних змін у системних характеристиках країни однозначно зросла. Витрати як на війну, так і на післявоєнну відбудову є і будуть величезними. Для оточення президента неминуче буде великою спокуса побудувати на такій ситуації власну економічну імперію. Силами протидії є, з одного боку, міжнародні прихильники України, жоден із яких не хоче витратити гроші платників податків на збагачення нових олігархів, а, з іншого боку, українське громадянське суспільство. Як показує нещодавній скандал навколо військових закупівель продовольства, громадянське суспільство надзвичайно посилилося, і політичні гравці повинні з цим рахуватися.³⁶⁷

Як описує Володимир Дубровський у першому томі, деякі олігархи ослабли під час президентства Зеленського в Україні. Питання в тому, чи означає це послаблення олігархічної (хоч і плюралістичної) системи, що вона відтворюватиметься з іншими учасниками чи, зрештою, війна відкриє двері до більш монолітного патронального режиму. Як справедливо підсумовує Дубровський, мотивація українського антиолігархічного закону полягала радше в ослабленні політично конкурентних бізнес-кланів, аніж у встановленні верховенства права, про що президентська команда взагалі мало що знає. Ба більше, нещодавній досвід майже всіх інститутів правосуддя вказує на те, що попереду на нас чекає вибоїста дорога у розв'язанні найважливіших питань, необхідних для перетворення України на країну, придатну для членства в ЄС.

Сказане вище може здатися суворим на тлі величезного героїзму, який продемонструвала Україна у війні-геноциді, розв'язаній проти неї, але це дві різні речі. Вступ до НАТО, ймовірно, був би менш вимогливим завданням, і якщо це станеться, він також може сприяти закріпленню України на європейських цінностях. Дальший вибоїстий шлях може також означати триваліший процес вступу. Чітке дотримання стандартів верховенства права — життєво важливий інтерес Європейського Союзу, і це стосується також країн, що входять до складу ЄС, наприклад Угорщини та Польщі. Політичні компроміси у цій сфері — неправильний підхід. Проте життєво важливо, щоб ЄС розвивав необхідну інституційну розвідку з відповідних питань розвитку, щоб мати змогу вести розумний і послідовний діалог з українською владою щодо найважливіших системних викликів. Вони виходять за межі питань прав людини та демократії, і припускаю, що критерії тут прості, тож ЄС зможе вести змістовний та орієнтований на результат діалог. Однак у трьох сферах він історично не був такий ефективний:

- 1) Перше питання стосується *сутності* верховенства права. Переважна рутинна європейського механізму щодо інтеграції країн полягає в тому, щоб вони прийняли *acquis communautaire*, тобто накопичене законодавство, правові акти та судові рішення, які з 1993 року становлять корпус права ЄС. Загалом ця стратегія працювала, коли до спільноти належали шість країн, а згодом і тоді, коли до первинних основних членів долучилися країни, які мали схожі стандарти верховенства права. Але навіть тоді у багатьох місцях виникали значні проблеми, найпомітнішими з яких були труднощі з модернізацією Південної Італії³⁶⁸ та слабкі сторони грецької

інтеграції, які стали особливо очевидними під час тривалої грецької боргової кризи 2009–2012 років.³⁶⁹

Нові труднощі спричинила така дилема: хоча історичний успіх європейського проекту був функцією ґрунтованого на правилах ліберального порядку його учасників, цей самий успіх посилював тиск на інші країни, які мали менше таких повноважень, щоб долучитися до нього. Зокрема, ЄС потрібно було ефективно впоратися з проблемою того, що в деяких нових країнах-членах культура *неформальності* була така сильна, що писане право слабко впливало на їхні ділові й урядові практики. У міру просування далі на Балкани й у Східну Європу ця проблема дедалі загострюється. Встановлення ліберального порядку, ґрунтованого на правилах, потребує набагато більше, ніж прийняття *acquis communautaire*, як поступово визнав ЄС. Так, Болгарія та Румунія під час вступу до ЄС були зобов'язані долучитися до Механізму співпраці та верифікації³⁷⁰ — щорічного механізму моніторингу та оцінювання прогресу у сфері правосуддя. Проте Європейському Союзу необхідно отримати набагато глибше розуміння, ближче до рівня прийняття рішень, щоб мати можливість керувати процесом сталого реформування верховенства права.³⁷¹ І однією з ключових речей, за якими варто стежити, — *виконання* писаного закону та, зрештою, створення повністю незалежної та професійної судової системи. Щоби така інституційна ситуація вкоренилася, може знадобитися час, але іншого шляху немає: короткі шляхи тут просто недоцільні.

ЄС також повинен уникати того, що називаю помилкою антикорупційної боротьби. Часто, і це стосується України та Молдови, ретельні, глибокі та комплексні реформи для встановлення верховенства права підміняють чимось значно вужчим: прагненням викоринити корупцію за допомогою репресивних інструментів.³⁷² Проблема тут полягає у трьох аспектах. По-перше, встановлення верховенства права — набагато ширше поняття, адже передбачає розбудову інституцій. По-друге, антикорупційні кампанії вражають як громадськість, так і зовнішніх друзів, але в разі ближчого розгляду їхня головна мета дуже часто полягає у придушенні політичних чи олігархічних опонентів.³⁷³ По-третє, і це дуже важливо, з корупцією не варто «боротися» лише або навіть переважно репресивними інструментами. Не менш, а то й більш важливо створити відповідні позитивні стимули у вигляді підтримки чесної державної служби й усунення зазвичай величезних адміністративних перешкод для бізнесу.³⁷⁴

- 2) Друге питання — це *кількість пріоритетів*. Процес вступу до ЄС надто механічний і бюрократичний. Звісно, такий легалістичний підхід мав переваги, як на момент вступу — ідеться про ентузіазм, про який писала Гізер Граббе.³⁷⁵ Цей погляд виявився занадто оптимістичним навіть для тодішніх нових країн-членів, і він, безумовно, неадекватний зараз. Європейський Союз веде переговори щодо 35 розділів *acquis* ЄС, кожен із яких деталізує низку одночасних пріоритетів, а потім позначає пункти у списку. Такий підхід до системної трансформації дуже неадекватний і не враховує важливості *стратегії* змін. Інакше кажучи, він не ставить питання про те, які реформи мають проривний ефект і можуть запустити каскадні зміни або принаймні полегшити інші зміни. ЄС повинен мати можливість забезпечити відчуття пріоритетів над бюрократичною рутинною узгодження всіх питань. Для цього ЄС має розробити стратегії проривних реформ із залученням місцевих експертів, які досконало знають місцеву специфіку. Коли в Україні відбулася Революція Гідності, спонтанно виникла унікальна коаліція громадських організацій, яку назвали «Реанімаційний Пакет Реформ». Ця унікальна група кваліфікованих експертів із часом розпалася частково через проблеми з фінансуванням, а частково через організаційні розбіжності. Однак там виявилось багато винятково хороших експертів, чий досвід варто було би використати у процесі реформ для вступу до ЄС. Звісно, можна ще вести переговори щодо різних розділів, і є деякі незначні зміни, які були б корисні, коли немає проривних. Але, з операційного погляду, потрібно дотримуватися думки про пріоритети, і вони повинні бути не так «політкоректними», як реальними з точки зору внеску в загальний успіх у встановленні ліберальної демократії.
- 3) Третя й остання проблема полягає в тому, що ЄС повинен навчитися враховувати місцевий контекст. Бюрократичний потенціал у цих двох країнах-кандидатах недостатній, не кажучи вже про загальний рівень корупції, який становить додаткову перешкоду для ефективності бюрократичного апарату. Річ не лише у тому, що за таких обставин важливо визначити пріоритети, як я вже згадував у попередньому абзаці, а й у тому, що деякі регуляторні рішення, які застосовують у країнах з високим бюрократичним потенціалом, можуть бути не лише «оптимальними, але терпимими», а й відверто дисфункційними у країнах-членах ЄС, а також у країнах-кандидатах на вступ. ЄС має визначити ці сфери та примиритися з перехідним періодом, коли раптові інституційні зміни неможливі. Мабуть, Україні та

Молдові доведеться працювати з нижчими регуляторними бар'єрами та спрощеними варіантами порівняно з основними нормами ЄС протягом періоду до вступу, щоб досягти стану, сумісного із членством в ЄС. Такий підхід буде новим для бюрократичної рутини ЄС, але він *життєво важливий для системних реформ у цих двох країнах-кандидатах, особливо в Україні.*

Загалом важливо сформувати команди з експертів ЄС і країн-кандидатів, які зможуть працювати разом і подолати розрив між зовнішньою експертизою щодо очікувань ЄС у різних сферах і тим, як ці очікування можуть інтерпретувати та реалізувати у місцевому контексті.

4.2. Небезпека зриву: вибоїстий (але перспективний) шлях Молдови до ЄС і важливість прозорої реконструкції у післявоєнній Україні

Оскільки я дійшов висновку, що вступ до ЄС має переважно бути тривалим процесом, цілком виправдано запитати про ризики, які можуть його зірвати. Справді, ризики у цих двох країнах асиметричні. Процес у Молдові може бути простішим у трьох аспектах. По-перше, як ми бачили, економічна інтеграція країни з ЄС більша, ніж в Україні (хоча остання теж фактично відокремилася від російської економіки не в останню чергу через суїцидальну агресивну позицію самої Росії). По-друге, на шляху до ЄС Молдові певною мірою допомагає Румунія. По-третє, Молдова невелика, не має дуже великих олігархів, і політичний вплив ЄС, за умови вмілого застосування, може бути більшим і його буде легше реалізувати, ніж в Україні.

Ризик у Молдові більший, ніж в Україні, бо війна зробила зближення з Росією політично нездійсненним для України (якщо тільки Росія не зможе встановити там маріонетковий режим, але для цього потрібно окупувати Київ, що не видається реалістичним). У випадку Молдови досі є чималий і політично впливовий електорат, який може зайняти як проросійську, так і нейтральну, рівновіддалену позицію. Пояснення мотивів такої — мабуть, дивовижної — ситуації не належить до завдань цього розділу. Якщо коротко, то йдеться про комбінований вплив різних чинників. По-перше, російськомовні (як українці, так і гагаузи) бояться втратити мовну ідентичність, адже і ті, і ті спілкуються переважно російською. Гагаузи також побоюються втратити статус «автономії». Деякі з них культивують історичний

нартив із негативними конотаціями щодо румунського періоду між двома світовими війнами. Крім того, проєвропейські уряди сильно розчарували населення. Особливо це стосується уряду Філата, що керував країною після 2009 року до приходу до влади соціалістів. Уряд, який досі згадують як найефективніший, — уряд президента Вороніна з 2001 по 2009 рік. Втрачені можливості для реформ поточного періоду також становлять виклик для проєвропейського електорату, хоча цей виклик пом'якшений жахливими діями російської армії в сусідній Україні. Проте політика у Молдові має тенденцію бути локальною, і нездатність нинішнього уряду виконати обіцянки щодо очищення державного управління та правосуддя серйозно вдарила по його популярності. Молдовська громадськість загалом розчарована, і складно передбачити, до чого це призведе. Найбільший ризик, очевидно, полягає у тому, що уряд, який має чіткі проросійські наміри, може замкнути країну в собі.

Однією з особливих проблем для інтеграції Молдови до ЄС є нерозв'язаний придністровський конфлікт. Однак 2023 рік може надати можливість для возз'єднання сепаратистського регіону з рештою країни. З політичного погляду, не всі відповідні гравці обов'язково виступатимуть за це, і на те є три причини. Одна з них відбиває політичний розрахунок: дехто може побоюватися, що об'єднання країни з регіоном, якому «промили мізки», змістить електорат у бік проросійської опозиції. По-друге, інші можуть побоюватися, що разом із Придністров'ям Молдова імпортує олігархічну систему, якої їй ледве вдалося позбутися 2019 року. По-третє, багато хто просто вважає, що «вони не такі, як ми», і доволі неохоче дослухається до тих, кого сприймає як культурно відмінне населення. До речі, побоювання є і з придністровського боку, адже значна частина тамтешнього населення стурбована, що на зміну їхній зараз дешевій побутовій енергії, яку зрештою субсидує Росія, можуть прийти енергоносії за набагато вищими цінами; статус власності, набутої за час існування незаконного державного утворення, буде невизначений, і російську мову, зараз офіційну та фактично монопольну в Придністров'ї, офіційно делегітимізують. Такі побоювання також мають бути розв'язані, якщо успішно врегулюють цей 31-річний конфлікт.

Проте вступ Молдови до ЄС не обов'язково буде залежним від розв'язання придністровського конфлікту. Загалом у випадку Молдови вірогідно, що процес вступу до ЄС буде не лише успішний, а й урешті-решт перетворить країну на ліберальну демократію. Але навіть у цьому разі шлях буде тернистий і сповнений ризиків. Молдова — маленька та бідна країна, і хоча її політична культура загалом ненасильницька, це досі складне суспільство без таких традицій управління й поведінки, які підтримували би згаданий процес.

Поки що два проєвропейські уряди не змогли здійснити проривні реформи, які викликали б довіру в громадськості.

Ситуація в Україні ще складніша. Країна має сильні традиції патримоніальної демократії, здебільшого із гострою демократичною конкуренцією.³⁷⁶ ЄС має почати складне і потенційно тривале спрямування України до такої держави, яка буде сумісна зі вступом до ЄС. Знову-таки, це ніяк не підриває потужної та героїчної позиції нинішнього керівництва в екзистенційній боротьбі проти огидного агресора. Однак для ЄС не менш важливо не підривати власні стандарти верховенства права. Як я згадував раніше, вступ до ЄС також традиційно мотивований рівнем згуртованості та доступністю структурних фондів. Ці законні міркування не мають прискорювати темпи вступу до ЄС. Справді, протягом багатьох років потреби України в реконструкції у багато разів перевищуватимуть теоретично приступні структурні фонди, якщо Україна стане членом ЄС. ЄС має залишатися готовим узяти на себе провідну роль у фінансуванні відбудови України, а також у встановленні процедурних очікувань щодо виділення коштів.

ЄС буде головним спонсором післявоєнної відбудови України, яка потребуватиме сотні мільярдів євро. Те, як організують відбудову та пов'язані з нею витрати, матиме визначальний вплив на системні характеристики України. З огляду на величезну кількість необхідних масштабних державних проєктів, очевидно, буде складно створювати справедливі ринкові умови й уникати олігархічної концентрації економічної і політичної влади, характерної для більшої частини пострадянського простору. Без сумніву, олігархи попереднього періоду ослабли під час повномасштабного російського вторгнення. У цьому сенсі війна мала руйнівний вплив на патрональну демократію попереднього періоду у двох аспектах: традиційні олігархи ослабли, хоча водночас необхідна під час війни концентрація політичної влади може поставити під сумнів деякі демократичні принципи. Питання в тому, чи зможуть старі олігархи повернути владу і чи з'являться нові. Щонайменше, що може зробити ЄС, — керувати відновленням України за умов значної прозорості, накладеної на приймаючу сторону.

Водночас ЄС має максимально залучати Україну та Молдову під час цього процесу, запросивши їх до спостереження й участі майже в усіх інституціях. Ми ще не знаємо, як розвиватиметься ініціатива президента Франції Макрона щодо Європейської політичної спільноти і наскільки вона задовольнить очікування країн, які прагнуть долучитися до ЄС.³⁷⁷ Поки що здається, що зробити це буде дуже складно, а може, і нереально, адже країни-кандидати потребують трьох речей: фінансової спроможності ЄС; гарантій безпеки на

випадак майбутньої російської агресії; участі в ухваленні ключових рішень, що впливають на розподіл грошей і влади в Європі. Двома ключовими інституціями, схоже, залишаються ЄС і НАТО.

Може виникнути питання: чи не послабить міжнародну безпеку України дотримання належної процедури інтеграції до ЄС? Не думаю, що це станеться. Статус кандидата вже дав країні величезний моральний поштовх. Тепер потрібно дотриматися належної процедури. Водночас вступ до НАТО залишається легітимним прагненням, адже НАТО — головний потенційний гарант безпеки України. Водночас, якщо вступ до НАТО стане реальністю, це саме собою створить сприятливе середовище для демократичних прагнень України та прогресу у сфері верховенства права. Важливо використовувати різні інтеграційні утворення за призначенням. Тим часом ще належить з'ясувати, наскільки ефективно Європейська політична спільнота зможе відповісти на занепокоєння України та Молдови щодо безпеки.

5. Висновок

Україна та Молдова мали складний початок незалежного життя. Під гнітючою тінню російського колоніального ревізйонізму їм довелося протистояти здебільшого штучно створеним конфліктам, корумпованому урядові та всім проблемам патріархальних суспільств. У цій пострадянській ситуації вони стали найбіднішими країнами Європи. Однак вони налагодили незалежне життя, загалом зберегли демократію та створили амбітний середній клас, який прагне європейського майбутнього.

Після розпаду порочної економічної системи СРСР торговельні відносини між Україною та Молдовою майже неминуче стали більш збалансованими, що призвело до зменшення центральної ролі Росії. Падіння було більш відчутним у їхньому експорті та відбувалося повільніше в імпорті, де російські енергоносії складно замінити або принаймні суттєво скоротити. Цей природний процес прискорили протилежні сили, які штовхали та притягували зі Сходу та Заходу відповідно. Імперіалізм Росії та закриття її ринків для експорту з цих країн змусили звернутися до інших ринків, що сприяло підвищенню якості, тоді як загрозлива поведінка Росії та енергетичні бойкоти спонукали українську та молдовську еліти, а також дедалі більшу частку їхніх суспільств, бачити майбутнє у західному співтоваристві. Тим часом ЄС, крім справедливості, пропонував перспективу масштабної та довгострокової фінансової підтримки. У випадку України війна з Росією поступово змістила громадську думку в бік прагнення до членства в НАТО.³⁷⁸ Молдовська гро-

мадська думка з цього питання розколота, особливо серед російськомовних, для яких традиційна недовіра до НАТО як до залятого ворога з радянських часів зберігає сильний вплив. Більшість молдовського суспільства досі бачить безпеку в нейтралітеті — думка, яка, однак, поступово змінюється, і очікую, що вона і надалі змінюватиметься у бік прагнення знайти притулок під парасолькою НАТО.

Повномасштабне вторгнення Росії 2022 року вивело питання про модель інтеграції на перший план. Це питання стало екзистенційним: з огляду на жакхливий досвід війни та прагнення Росії знищити українську ідентичність, єдиним шляхом для України зараз є західна інтеграція. Найнадійнішим притуком було би НАТО, і, на думку автора цього розділу, якоїсь миті це справді станеться. Проте залишається питання, чи прийме Північноатлантичний альянс заявку України і якщо так, то коли.

З огляду на невизначеність щодо вступу України до НАТО, який надає масштабну підтримку в обороні країни, велику увагу приділяють питанням вступу країни до Європейського Союзу. Україна та Молдова заслужили статус кандидатів, однак не варто надто поспішати зі вступом. ЄС функціонує добре, якщо має певні основні однорідні (або майже однорідні) спільні цінності та системні характеристики. Реформи, які створюють ліберальну конкурентну економіку та верховенство права, потребують часу. Як показує попередній досвід, важелі впливу ЄС найефективніші, поки країни-кандидати намагаються виконати умови членства. Згодом такий вплив радикально послаблюється. Ба більше, відкат реформ³⁷⁹ у нових країнах-членах ЄС змушує Європейський Союз бути особливо уважним і відчиняти двері новим членам лише в тому разі, якщо їхні реформи у політичній та економічній системі мають значною мірою неминучий характер.

Вступ до ЄС — це дуже серйозний виклик не лише для України, а й для ЄС. З одного боку, до цього проекту не варто ставитися цинічно: Україна справді заслуговує на величезні зусилля, які дозволять пройти процес, що має реальні шанси на успіх. Проте інтелектуальна й організаційна готовність ЄС — це те, що потрібно вдосконалювати. Потрібно мати науково обґрунтоване розуміння того, які *проривні реформи* трансформують Україну так, щоб вона безпечно ввійшла до Європейського Союзу. Цей процес, безумовно, триватиме не два роки, але й не має повторювати приклад Туреччини чи Західних Балкан. Знову-таки, це означає, що потрібно визначити сфери прориву та *чітко* встановити пріоритети, а не розглянути всі 35 розділів одночасно й однаково. Процес післявоєнної відбудови України має бути узгоджений із необхідністю проривних реформ. Це буде зовсім непросто, адже на відбудову

витрачатимуть сотні мільярдів євро, переважно з державних джерел. Сума буде величезна для обох сторін, тож спокуса проігнорувати цей принцип, особливо в Україні, й уникнути застосування найсуворіших професійних критеріїв і критеріїв прозорості, встановлених інституціями ЄС, буде дуже великою. Однак ставки вкрай високі, щоб не дозволити цьому підживлювати корупцію та олігархію (навіть якщо це означатиме появу нових олігархів), адже це призведе до величезних затримок у вступі до ЄС і сприятиме розчаруванню та цинізму, які ми дуже добре знаємо на прикладі Західних Балкан. Це унікальна можливість вивести Україну на правильну системну траєкторію розвитку, і цю можливість не можна втратити.

Ситуація у Молдові містить як схожі, так і відмінні від України елементи. Молдові поки що вдалося уникнути повномасштабної війни. Однак країна постає перед тими ж викликами щодо довгострокових реформ, що й Україна. Молдова набагато менша за Україну за територією і за чисельністю населення. Крім того, Молдова має сильного захисника в ЄС в особі Румунії. Наявність такого союзника може бути потужним фактором, як показав приклад Кіпру. Хоча ці відносини складні, вони, зрештою, можуть стати великим благословенням, змусивши і ЄС, і Молдову зосередитися на просуванні порядку денного щодо вступу до ЄС.

Приклад країн Західних Балкан засвідчує, що у цій складній справі легко втратити фокус. Успіх вступу до ЄС найбільшою мірою залежить від дуже глибоких реформ, що відповідають історичній траєкторії країн. Такі реформи не відбудуться автоматично; вони потребуватимуть як реформаторського уряду, що знає, які реформи впроваджувати і як ними керувати, так і цілеспрямованого та зосередженого Європейського Союзу. Це буде складним завданням як для країн-кандидатів, так і для самого ЄС. У Молдові брак популярності нинішнього уряду (не роблю різниці між попереднім урядом Наталії Гаврилиці та нинішнім урядом Доріна Речана, а вважаю їх обох «урядом Маї Санду») становить серйозну короткострокову і, може, середньострокову проблему. Звісно, в ідеальному випадку вплив Росії буде відсунутий назад і «політичний маятник» зупиниться. У цьому розумінні розв'язання придністровського конфлікту «по-європейськи» цілком може додати потужний стимул для довгострокових проривних системних реформ.

У випадку України є три структурні фактори, які можуть поліпшити її шанси на системну еволюцію до членства в ЄС. Перший — драматичні соціальні зміни, що відбулися після Революції Гідності, які у деяких важливих аспектах прискорилися після повномасштабного вторгнення Росії.³⁸⁰ Населення України (значно більше, ніж населення Молдови) зараз твердо стоїть за

ЄС і НАТО. У цьому сенсі Україна не зазнає такої політичної невизначеності, через яку може пройти Молдова протягом наступних кількох років. По-друге, Україна також має прихильника в ЄС, у деякому сенсі навіть потужнішого, хоч і менш однозначного — Польщу. По-третє, українська олігархія серйозно ослабла. Проблема зараз полягає не у тому, щоб повернутися до патрональної демократії, а в тому, щоб створити щось більш подібне до ліберального, вільно конкурентного економічного та політичного устрою. Це потребуватиме всієї мудрості та рішучості, на яку здатні міжнародні друзі України, щоб зробити цей перехід успішним, а отже, розчистити шлях до членства в ЄС. Очевидно, що системний розвиток як України, так і Молдови тісно переплітається з їхніми моделями інтеграції, особливо до Європейського Союзу, але також і до НАТО.

Авторський переклад

Неовідсталість і перспективи тривалого зростання: вплив західних санкцій на Росію та зміна інтегрованості України у світову економіку

Дора Дьорфі

---

1. Вступ

Після невинуваченої агресії Володимира Путіна проти України члени НАТО та їхні союзники негайно запровадили суворі санкції проти Росії. Спочатку були надії, що санкційний режим негайно зруйнує російську економіку, але вони не виправдалися — російська економіка виявилася стійкішою, ніж очікували. Російська пропаганда наполягає на тому, що санкції не працюють і завдають більше шкоди країнам, які їх запровадили, ніж Росії. До того ж немає сумнівів, що війна мала руйнівні наслідки для української економіки. Проте короткострокові економічні наслідки не варто плутати з майбутніми перспективами розвитку.

У цьому розділі, спираючись на різні теорії економічного зростання, розглянемо довгостроковий економічний вплив війни на Росію та Україну. Ми стверджуємо, що, хоча руйнування, спричинені війною, катастрофічні для української економіки, у довгостроковій перспективі Росія стане неовідсталою країною, якій загрожує економічний крах. Україна натомість має змогу демонтувати патрональні структури, інтегруватися до Західного світу та стати на шлях динамічного економічного розвитку.

У першій частині розділу аналізуватимемо санкції проти Росії з теоретичного та практичного погляду, зосередивши увагу на їхніх безпосередніх наслідках. У другій частині порівнюватимемо довгострокові економічні перспективи Росії та України на основі теорій економічного зростання.

2. Санкції: теоретичні міркування та санкції проти Росії, запроваджені до 2022 року

Міжнародні санкції — серединний шлях між бездіяльністю та прямим військовим втручанням в ухвалення рішень іншим урядом. Такі інструменти примусу — варіюючись від торговельних, фінансових, військових обмежень, обмежень на пересування до заморожування індивідуальних активів — набули більшого значення після «холодної війни».³⁸¹ Найчастіше накладає санкції США, за нею йде ЄС, який у такий спосіб компенсує власну військову слабкість.³⁸² У багатьох випадках санкції — це демонстрація рішучості, коли ціна бездіяльності буде надто високою. В інших випадках вони спрямовані на стримування дальших небажаних дій або сигналізування про захист національних інтересів для внутрішньої аудиторії.³⁸³

Успішність санкцій дуже залежить від їхньої конкретної мети. Відповідно до великого огляду Гуфбауера та його колег, лише 34% зі 174 санкційних кейсів, які вони вивчили за період після Першої світової війни, можна вважати принаймні частково успішними. Якщо говорити точніше, то ті кейси, які мали за мету скромніші цілі, як-от звільнення в'язнів, досягли 51% успіху, а ті, які ставили перед собою більш амбітні прагнення, наприклад зміну режиму чи зрив військових операцій, мали показники успіху 31% і 21% відповідно.³⁸⁴ Джеральд Шнайдер і Патрік М. Вебер виявили дещо кращі результати, коли санкції погрожують запровадити й фактично реалізують ці погрози — тоді рівень успішності збільшується до 57,5%.³⁸⁵ У літературі визначено кілька факторів, які передбачають шанси санкцій на успіх: позитивну кореляцію з ефективністю санкцій виявлено для економічної слабкості, політичної нестабільності, демократії в країні, щодо якої запроваджують санкції, а також міцності досанкційних відносин, тоді як допомога третьої сторони підсанкційній державі та тривалість санкцій впливають негативно.³⁸⁶

Росія має справу з різними міжнародними санкціями з 2012 року. Перший санкційний режим запровадили, ухваливши Закон Магнітського про відповідальність у сфері верховенства права, який мав на меті покарати російських чиновників, відповідальних за смерть у російській в'язниці у листопаді 2009 року 38-річного російського юриста Сергея Магнітського.³⁸⁷ Закон

давав змогу накладати візові обмеження і заморожувати активи причетних до смерті Магнітського людей, що мало продемонструвати, ніби Путін більше не гарантує безкарність для поплічників. Тобто, згідно з Мадяром і Мадловічем, закон виявив ахіллесову п'яту мафіозної держави.³⁸⁸ Бажання скасувати цей закон, імовірно, було однією з головних причин втручання Путіна у президентські вибори у США 2016 року.³⁸⁹ Економічні санкції проти Росії розширили 2014 року після окупації Криму та Донбасу, а потім знову 2017 року, коли втручання Росії в американські вибори стало очевидним. Ділова активність із окупованими територіями була заборонена, а причетні до окупації або втручання у вибори особисто зазнали санкцій. ЄС і Канада також долучилися до США у цьому. Оцінюючи вплив санкцій за 2021 рік, Андерс Аслунд стверджував, що, хоча санкції не призвели до виведення російських військ з окупованих територій, їм вдалося скоротити зростання ВВП Росії приблизно на 2,5–3% на рік.³⁹⁰

Попри численні санкції проти окупованих територій, бізнес між Росією та ЄС не припинявся. У вересні 2015 року, відразу після окупації Криму, підписали проект газопроводу «Північний потік-2» між «Газпромом» і п'ятьма європейськими компаніями — «Wintershall», «Uniper», «E.ON», «OMV» та «Shell». Уже тоді було добре відомо, що Росія використовує енергетику як геополітичний інструмент і газопровід лише посилить енергетичну залежність Європи від Росії.³⁹¹ Цей проект, зрештою, став символом небажання Європи протистояти безпековій загрозі, яку становить Росія, і це також підкріплювала торговельна статистика. У 2021 році товарообіг між ЄС і Росією³⁹² становив 257,5 млрд євро. Росія була п'ятим за значенням торговельним партнером ЄС із часткою 5,8% від загальної торгівлі (мінеральне паливо складало 62% імпорту). Для Росії ЄС був головним торговельним партнером, частка якого сягала 36,5% її імпорту та 37,9% її експорту. Крім торговельних відносин, довоєнні фінансові взаємини між Росією та Заходом також були істотним. У 2019 році ЄС був найбільшим інвестором у Росію: обсяг прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у Росію становив 311,4 млрд євро, тоді як обсяг ПІІ Росії в ЄС оцінювали у 136 млрд євро.

Крім торгівлі та прямих іноземних інвестицій, росіяни також розміщували чималий капітал як у Європейському Союзі, так і в США. За підрахунками Андерса Аслунда та Джулії Фрідлендер, сірі російські гроші заповнили Захід і до 2020 року сягали приблизно 1 трильйона доларів США, причому чверть цих грошей належала особисто Путіну, а решта — його соратникам.³⁹³ Хоча частину з цих грошей використовували, щоб насолоджуватися можливостями західного способу життя, їхнім іншим, важливішим призначенням

були операції впливу проти західних урядів, зокрема поширення російської пропаганди, підкуп посадових осіб і створення екстремістських партій.³⁹⁴ Ця мережа допомогла Путіну спровокувати недовіру та фрагментацію в західних суспільствах, що не лише підриває їхні політичні системи, але й перешкоджає спільній позиції проти російської агресії.

3. Санкції у відповідь на російську агресію проти України 2022 року

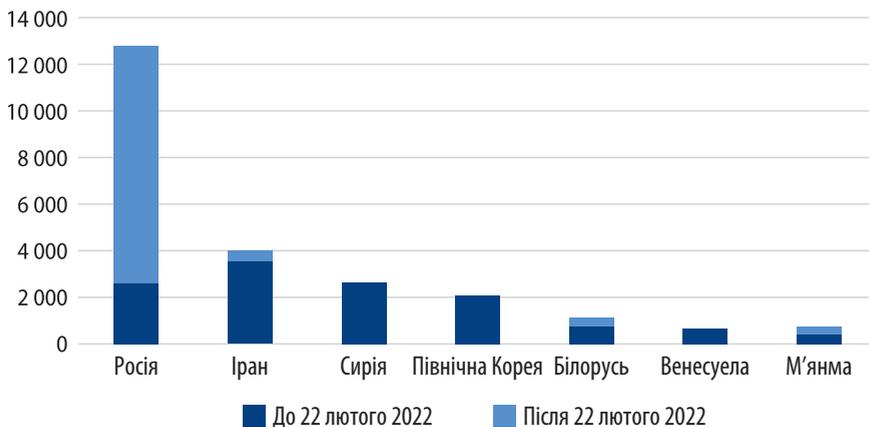
Ухваливши рішення про повномасштабний напад на Україну, росіяни розраховували на слабку відповідь Заходу, бо протягом попередніх десятиліть налагоджували там корупційні зв'язки. Найчіткіше це висловив Дмитрій Медведєв, голова Ради Безпеки Росії, на її засіданні 21 лютого 2022 року. Згадуючи про вторгнення у Грузію 2008 року, Медведєв заявив:

Ми, наголошую, як мені здається, під керівництвом президента цього навчилися, це напруження, яке зараз просто вібрує навколо нашої країни, воно однаково так чи інакше спадатиме. Не швидко, не одномоментно, але людська історія так влаштована, що від цієї ситуації рано чи пізно втомляться й самі проситимуть нас назад до повернення, до дискусії, до переговорів з усіх питань забезпечення стратегічної безпеки.

Тут, знаєте, як у Булгакова у відомому творі: ніколи не просить, самі прийдуть і все запропонують. Ось приблизно у такому ключі все й розвивалося у восьмому-дев'ятому році. Самі прийшли й самі запропонували відновити стосунки в усіх напрямках. Тому що, скажімо прямо, Росія для світової спільноти, для наших друзів у Сполучених Штатах Америки, у Європейському Союзі означає значно більше, ніж Україна. І це розуміють усі, зокрема й українці.³⁹⁵

На щастя, оцінка Медведєва виявилася помилковою. Відразу після вторгнення Росія постраждала від беспрецедентної кількості санкцій, і вони далі розширюються у міру розгортання війни.³⁹⁶ Рисунок 1 показує кількість санкцій, накладених на Росію та інші підсанкційні держави (на 30 листопада 2022 року).

Рисунок 1. Кількість запроваджених у всьому світі санкцій за цільовими країнами

Джерело: Castellum.AI

Основними видами санкцій стали:³⁹⁷

- індивідуальні — заборона на поїздки та заморожування особистих активів російських політичних, військових, економічних лідерів і медіакерівників;
- фінансові — обмежують доступ до західної фінансової системи та заморожують резерви Центрального банку Росії (~300 млрд доларів із загальних ~630 млрд);
- транспортні — закриття доступу до західного повітряного простору, портів і доріг для транспортних засобів, що належать Росії, а також обмеження експорту, пов'язаного з цим сектором;
- енергетичні — зменшують імпорт російських нафти та вугілля, а також забороняють експорт товарів та інвестицій, пов'язаних із російським енергетичним сектором;
- оборонні — забороняють експорт зброї та технологій подвійного призначення;
- торговельні — забороняють експорт предметів розкоші, а також імпорт сталі, чавуну, деревини, морепродуктів, спиртних напоїв, косметики, золота і ювелірних виробів;
- заборони на послуги, включно з інженерними, ІТ та юридичними послугами;
- зупинення діяльності державних пропагандистських ЗМІ, включно зі Sputnik і Russia Toda».

Попри масштабні санкції, Росія не припинила агресії; тим часом у ЄС протягом першої половини 2022 року середні ціни на електроенергію та газ для домогосподарств зросли на 15% і 34% відповідно.³⁹⁸ Ціни на енергоносії, які різко зросли, сприяли інфляції в ЄС, тоді як у Росії вони привели до величезних доходів, адже країна зареєструвала рекордний профіцит рахунку поточних операцій у розмірі 70 мільярдів доларів США у другому кварталі 2022 року.³⁹⁹ Цей несподіваний дохід зміг додатково фінансувати російську військову машину та сприяв відновленню заморожених резервів країни. Ці події також призвели до підживлення російського нарративу, який наполягає на тому, що санкції не працюють і шкодять Заходу більше, ніж Росії.⁴⁰⁰ Однак глибший, не поверховий погляд демонструє, що санкції справді працюють і російська економіка має набагато більші проблеми, ніж визнає кремлівська пропагандистська машина.

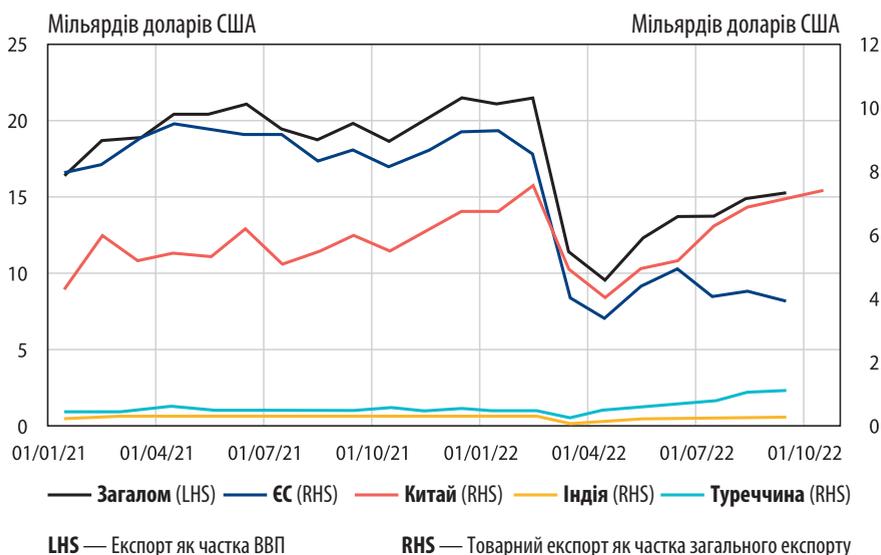
Перший вичерпний огляд впливу санкцій зробили у липні 2022 року Джеффри Зонненфельд із колегами. Їхні основні висновки такі:⁴⁰¹

- Росія назавжди втратила найбільший експортний ринок енергоносіїв — Європейський Союз. Тоді як експорт нафти можна перенаправити до Азії, хоч і зі значно вищими транспортними витратами та за зниженими цінами (нижче від 35 доларів США за барель нафти марки «Brent»), більшість наявних газопроводів орієнтовано на Європу і значна частина з них проходить через Україну. З невеликою кількістю газопроводів, що йдуть у Китай, і обмеженими потужностями СПГ Росія постане перед суттєвими перешкодами, щоб переорієнтувати експорт газу, 83% якого раніше йшло в Європу. Оскільки 60% державних доходів отримують від експорту енергоресурсів, ці події завдають серйозного удару по перспективах майбутніх надходжень;
- імпорт скоротився на 50%, що призвело до гострого дефіциту найважливішої сировини та компонентів для вітчизняної економіки;
- обвал торгівлі супроводжувався виходом понад 1000 західних компаній, сукупні інвестиції яких становили 40% російського ВВП;
- до літа 2022 року понад 500 000 росіян покинули країну, 50% з них були високоосвічені. Приблизно 15 000 дуже багатих росіян теж виїхали, що означає відтік капіталу на суму щонайменше 70 мільярдів доларів США;
- Путін зміг утримати російську економіку на плаву протягом 2022 року лише за допомогою нестійкої монетарної та фіскальної підтримки, яка спиралася на Фонд національного добробуту — унаслідок цього росій-

ські резерви скоротилися на 75 мільярдів доларів США протягом першої половини 2022 року;

- Росія на шляху до економічного забуття, і уникнути цього неможливо.
- У статті за грудень 2022 року Хелі Симола дослідила, чи зможе Росія адаптуватися до ізоляції.⁴⁰² Її висновки підтверджують попередній аналіз Сонненвельда та колег:
  - хоч нафту і перенаправили в Азію, її дальше перенаправлення — у відповідь на ліміт цін, запроваджений ЄС у грудні 2022 року, — стане серйозною проблемою для Росії через брак транспортних можливостей. Трубопроводів до Азії в Росії немає, тож газ може бути перенаправлений з Європи ще меншою мірою, водночас експорт російського газу вже скоротився приблизно на 45% протягом 2022 року;
  - імпорт дещо відновився після першої половини 2022 року, але досі на 30% нижчий від довоєнного рівня (Рисунок 2). Відбулася серйозна переорієнтація на Китай, Туреччину та Казахстан, але ці країни не можуть замінити західні технології, втрачені через санкції.

Рисунок 2. Вартість імпорту російських товарів у 2021–2022 роках (у мільярдах доларів США)

Джерело: Simola, Can Russia Reorient Its Trade?, 14

Тоді як більшість аналізів зосереджені на негайному впливі санкцій, оцінка їхніх довгострокових перспектив для країни потребує детальнішого аналізу різних факторів економічного зростання. У наступному розділі спочатку подамо основні теорії економічного зростання, а потім застосуємо їх для порівняльного аналізу економічних перспектив Росії та України.

4. Віддалені наслідки війни для зростання Росії та України

4.1. Причини економічного зростання: теоретичні основи

Сучасні теорії економічного зростання спираються на модель Солоу,⁴⁰³ яка стверджує, що зростання залежить від капіталу, праці та ефективності їх використання, а це, своєю чергою, визначене технологіями. Останній фактор вважають екзогенною змінною, що, зрештою, стимулює зростання. За цією моделлю, зростання може бути спричинене збільшенням кількості капіталу, збільшенням кількості та якості робочої сили або підвищенням технологічного рівня.

Тоді як технології залишаються критичним елементом моделей зростання, продуктивність стала вирішальною змінною в оцінюванні ефективності використання ресурсів. Як зазначив нобелівський лауреат Пол Кругман: «Продуктивність — це ще не все, але у довгостроковій перспективі — це майже все».⁴⁰⁴ Це означає потребу підвищувати продуктивність кожного працівника. Підвищення продуктивності — це надзвичайно широке поняття, що охоплює високоякісну інфраструктуру, освіту та дослідження, а також конкуренцію на ринках товарів, праці, капіталу та послуг. Ці фактори вимірюють різними індексами, наприклад, Індексом глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму.

Ключовий елемент конкурентоспроможності — якість офіційних інституцій, що представляють «правила гри» у межах економічної діяльності.⁴⁰⁵ Здатність держави захищати право власності та забезпечувати виконання контрактів формує підґрунтя економічної діяльності, згідно з думкою інституційних економістів. До 2000-х років ця ідея набула широкого визнання, адже було продемонстровано, що якість офіційних інституцій як фактор, що пояснює економічне зростання, має переважне значення в порівнянні як із географією, так і з відкритістю до торгівлі.⁴⁰⁶ Аджемоглу та Робінсон також

наголосили, що інклюзивні інституції, тобто ті, які забезпечують доступ до суспільних благ для всього суспільства, вигідніші для зростання, ніж екстрактивні інституції, які слугують лише інтересам елітних груп.⁴⁰⁷

Однак навіть інституції не можуть бути остаточною причиною економічного зростання. Макклоскі стверджує,⁴⁰⁸ що періоди бурхливого зростання в історії можна пояснити не більшою кількістю праці, капіталу чи торгівлі або дещо кращими інституційними рамками, які вона розглядає як матеріальні фактори, а радше ідеями, що наділяють простих людей гідністю і свободою. Свобода — вирішальний базис для творчості й інновацій, які, своєю чергою, стимулюють економічне зростання.

У наступному розділі, оцінюючи майбутні перспективи зростання, ми розглянемо основні його детермінанти спочатку в Росії, а потім в Україні, зважаючи на кількість і якість капіталу та робочої сили, доступ до технологій, роль держави і перспективи для панування ліберальних ідей.

4.2. Неовідсталість Росії: вплив війни на довгострокове зростання

Згідно з даними МВФ, очікують, що 2022 року падіння російського ВВП становитиме лише 3,4%, після чого 2023 року трапиться ще одне падіння на 2,3%.⁴⁰⁹ Зважаючи на масштаби санкцій, це здається незначним скороченням. Є кілька причин такої помірної реакції на санкції:

- енергетичні санкції запровадили надто пізно, що призвело до надлишкового доходу від підвищення цін на енергоносії;
- гнучка монетарна та фіскальна політика пом'якшила удар санкцій;
- частка військово-промислового виробництва зросла з 1—2% до 4—5% від усього промислового виробництва.⁴¹⁰

Однак довгострокові детермінанти зростання створюють для Росії похмуру картину.

Через санкції Росія втратила доступ до західних ринків капіталу, і, як зазначали у попередньому розділі, понад 1000 іноземних фірм покинули країну й навряд повернуться. Про колапс російського ринку капіталу свідчить падіння індексу російського фондового ринку (МОЕХ) на понад 50%, як показано на Рисунку 3.

Рисунок 3. Індекс російського фондового ринку (МОЕХ*) у 2018–2022 роках

*МОЕХ — Московська біржа

Джерело: Yahoo Finance

Ба більше, втікає не лише іноземний капітал — помітний і крах внутрішнього кредитування: поєднання економічної рецесії та мобілізації призвело до збільшення заборгованості з кредитів на 19% для автомобільних і 35% для іпотечних кредитів, тоді як видавання нових позик різко скоротилося через надмірну невизначеність. Фінансування майбутніх інвестицій буде сильно залежати від Китаю, який, однак, не зацікавлений у модернізації російської економіки. Як стверджує Габуєв, Китай натомість прагне посилити важелі впливу заради власних інтересів — придбання складної зброї та технологій її створення, отримання преференцій у доступі до Арктики, гарантування своїх безпекових інтересів у Центральній Азії, а також підтримки китайської позиції у глобальних і регіональних питаннях на рівні ООН.⁴¹¹

Тенденції у сфері праці також змальовують похмуру майбутнє. З початку повномасштабного вторгнення понад мільйон росіян покинули країну, що стало найбільшою хвилею еміграції з часів більшовицької революції 1917 року. Приблизно 300 000 виїхали до середини березня, щонайменше 500 000 — до вересня, а ще 400 000 залишили Росію до початку жовтня — після початку мобілізації.⁴¹² Більшість із них — чоловіки, які хотіли уникнути призову. За оцінками, приблизно 30% усіх ІТ-інженерів покинули країну.⁴¹³ Поки триває війна, у них мало стимулів повертатися, адже їх одразу можуть призвати до армії. Навіть після війни вони можуть не повертатися з кількох причин, зокрема через страх покарання за ухилення від призову, через неясні соціальні, економічні та політичні перспективи в Росії і кращі умови життя в інших місцях. Їхня відсутність підриває російську економіку, адже вона стає дедалі більш ізольованою від розвинутого світу. Це також сприяє поси-

ленню демографічного спаду в країні, бо щорічні показники народжуваності зараз на найнижчому рівні в сучасній історії: 1,2 мільйона народжень на рік проти щорічної смертності приблизно у 2 мільйони.⁴¹⁴

Доступ до західних технологій був ускладнений як санкціями, так і виходом транснаціональних компаній. Хоч імпорт становить лише 20% ВВП, Росія залежить від іноземних технологій як для проміжних продуктів, так і для кінцевих споживчих товарів. Ця залежність особливо сильна у високотехнологічних секторах, як-от комп'ютери й електроніка (35% іноземних ресурсів), автомобілі й інший транспорт (27%), а також верстати й обладнання (26%).⁴¹⁵ Одним із найбільш постраждалих секторів економіки стало виробництво автомобілів, яке впало на 80% у вересні.⁴¹⁶ Хоча збільшення імпорту зі Східної Азії може замінити західний імпорт у певних галузях, це складніше зробити у секторі високих технологій; Тайвань і Південна Корея, доміантні гравці на ринку напівпровідників, долучилися до режиму санкцій, тоді як країни, які не запроваджують санкцій, як-от Китай, мають підстави для занепокоєння щодо вторинних санкцій, а отже, не експортують товарів-замінників.⁴¹⁷ Падіння імпорту призвело до появи контрабандистів або «спеціалістів з імпорту й експорту», які використовують творчу енергію, щоб знайти лазівки в режимі санкцій та отримати підсанкційні товари через митницю.⁴¹⁸ Ця діяльність нагадує радянський період, коли крадіжка технологій була важливою метою агентів, які працювали за кордоном, і Володимир Путін, ймовірно, був серед таких агентів у Дрездені.⁴¹⁹ Однак це також не допомогло радянській системі, яка значно відставала від капіталістичних країн у сфері інновацій.⁴²⁰ Падіння рівня інтелектуального внеску в російську економіку, ймовірно, призведе до «відсталої адаптації» — вимушеної інновації,⁴²¹ під час якої відбуватиметься заміщення західних технологій вітчизняними ресурсами, — або до зміни продукту й усунення з його компонентів відсутніх елементів. Автомобільна індустрія демонструє деякі перші ознаки цього процесу: після санкцій російська влада пом'якшила норми щодо безпеки та стандартів забруднення повітря, унаслідок чого Lada Granta зараз продають без подушок безпеки.⁴²²

У патрональній автократії з її головним патроном Путіним з 2003 року — року його другої перемоги на президентських виборах і року захоплення «ЮКОС», нафтової компанії Міхаїла Ходорковського⁴²³ — інституційні умови навряд були ідеальні для ринкових інновацій та розвитку. Повернення Путіна на посаду президента 2013 року поклало початок новому періоду гноблення, протягом якого мали нейтралізувати невдоволення, придушивши незалежне громадянське суспільство, ЗМІ та підприємців.⁴²⁴ Оскільки структурні зміни в економіці не відбулися, а розвиток зупинився,⁴²⁵ почали

культивувати націоналістичні настрої внаслідок окупації Криму та реалізації таких престижних проєктів, як зимова Олімпіада в Сочі 2014 року та Чемпіонат світу з футболу 2018 року. Інтеграція організованих злочинних груп під державний контроль, покликана забезпечити конкретні цілі Путіна, зокрема вбивство опонентів,⁴²⁶ передбачає слабкість права власності, невідповідність держави і слабкість стимулів для економічного успіху. Повномасштабне вторгнення в Україну створило умови для дальшого погіршення інституційних умов у Росії. Одним із його аспектів було «репресивне пристосування», що означає необхідність для влади більше застосовувати силу, щоб змусити людей і компанії виконувати дедалі непопулярніші рішення, наприклад мобілізувати економіку та населення для воєнних цілей. Константін Сонін підкреслює три чинники, які своєю суттю руйнують російську економіку:

- війна, що негайно призвела до більшого втручання держави в економіку, особливо у галузях, пов'язаних із війною, тим самим пригнічуючи приватну ініціативу;
- масова мобілізація, яка змушує компанії вести переговори з різними регіональними та національними групами, щоб зберегти робочу силу;
- створення приватних армій і регіональних добровольчих армій, що, ймовірно, призведе до повернення децентралізованої корупції та насильницьких груп, які загрожуватимуть бізнесу, як у 1990-х роках.⁴²⁷

За таких умов економічна діяльність має мало шансів для процвітання.

Таблиця 1. Неовідсталість: рецесія, спричинена санкціями

		Циклічна рецесія	Рецесія, спричинена санкціями
Падіння ВВП		+	+
Втрата доступу до західної фінансової системи (державної та приватної)		-	+
Зменшення інтелектуального вкладу через...	заборону високотехнологічних товарів «подвійного призначення»	-	+
	залишення ринку підприємствами	-	+
	виїзд висококваліфікованих працівників	-	+
Затримка адаптації («вимушена інновація»)		-	+
Репресивна адаптація (політичне придушення)		-	+
Модифікована лінія тренду економічного розвитку		-	+

Якщо ми визнаємо, що економічне зростання зрештою становить наслідок ідейного середовища, де цінують інновації, творчість і підприємливість, а свободу захищають, то легко зрозуміти, чому російська економіка стоїть перед довгостроковою руйнацією. Війна посилює тоталітарний контроль, тож будь-яка винахідливість, мабуть, буде зосереджена на контрабанді відсутніх ресурсів і владнанні питань із конкурентними злочинними групами, а не на конкурентоспроможності на глобальних ринках.

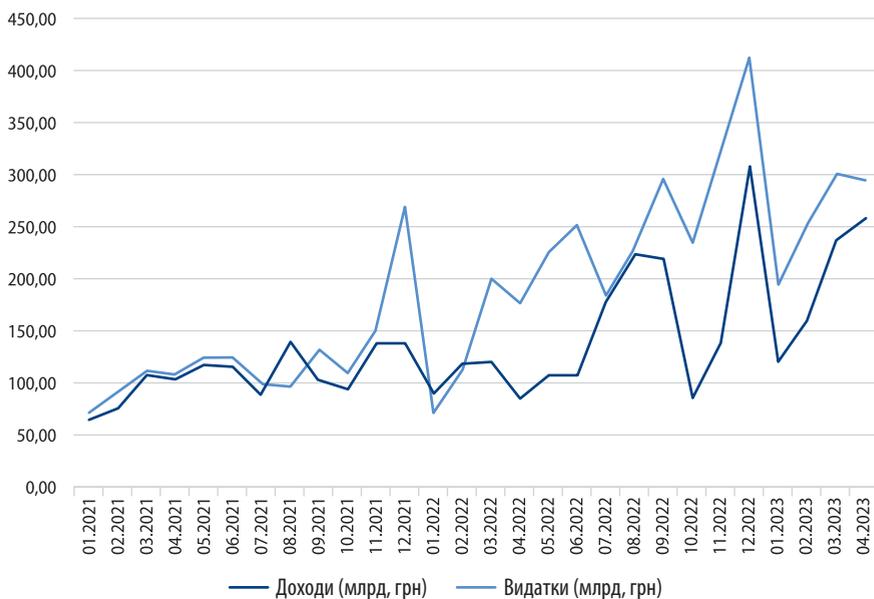
Хоча масштабні санкції не спричинили негайного колапсу російської економіки, війна підірвала кожен фактор довгострокового зростання країни, включно з капіталом, робочою силою, доступом до технологій, інституціями й ідеями. Це означає, що російську економічну рецесію не можна порівняти з нормальними циклічними коливаннями ділового циклу в західних економіках. Хоча рецесія на 3–4% іноді трапляється і серед цих країн, її не супроводжує повна втрата доступу до ринку західного капіталу — якщо країна відрізана від фінансових ринків, вона може звернутися до МВФ, що забезпечує фінансування країни, поки вона не зможе повернутися до ринків приватного капіталу. Така країна також не зазнає зниження інтелектуального внеску та виходу транснаціональних корпорацій і високоосвічених людей унаслідок санкцій. Звідси випливає, що немає потреби ні в примусових інноваціях через брак ресурсів, ні в посиленні репресій. Щойно криза минає, країна зазвичай повертається до трендової лінії економічного розвитку, особливо якщо реалізовані структурні реформи, переважно внесені у стендбай угоду з МВФ. На противагу цьому, Росія має справу зі зміненою лінією тренду економічного розвитку, адже основи її колишньої економічної моделі радикально змінилися через незаконну війну проти України. Навряд можна очікувати, що асиметрична залежність від Китаю щодо імпорту й експорту приведе до економічного процвітання. Хоч Україна зазнає нищівних втрат під час війни, її перспективи здаються набагато яскравішими.

4.3. Економічні перспективи в Україні

Очікують, що спад української економіки становитиме 35% у 2022 році.⁴²⁸ Її критично важливу інфраструктуру, що забезпечує житло, електроенергію, опалення та воду, серйозно пошкодили масштабні обстріли російських військ. З демографічного погляду 16,1 мільйона людей покинули країну після початку вторгнення, проте 8,3 мільйона вже повернулися.⁴²⁹ Роль держави в українській економіці зросла надзвичайно, збільшившись із 40% до 78% ВВП, адже держава взяла відповідальність за військові витрати та соціальну допомогу;

крім того, саме вона стала основним роботодавцем для населення.⁴³⁰ Це чітко позначилося на зростанні бюджетних витрат після початку вторгнення, що також призвело до високого бюджетного дефіциту (Рисунок 4). П'ять стратегічних компаній були націоналізовані в головних олігархів,⁴³¹ що ще більше посилило владу держави.

Рисунок 4. Зміни видатків і доходів центрального уряду України (2021–2023 роки, мільярдів гривень)

Джерело: Національний банк України

У комплексному аналізі збитків і потреб Світовий банк оцінив загальну суму витрат на реконструкцію у 349 мільярдів доларів США станом на 1 червня 2022 року,⁴³² які зросли до 500–600 мільярдів доларів США до грудня.⁴³³ Росія повинна компенсувати більшу частину цієї суми, але чи можна для цього використати 300 мільярдів доларів США заморожених резервів Центрального банку та приватних коштів росіян — питання майбутнього.⁴³⁴

Хоча закінчення війни може спричинити післявоєнне економічне диво, коли будуть досягнуті довоєнні показники,⁴³⁵ велика вибірка воєн показує, що ВВП на душу населення повертається до трендового рівня протягом

п'яти років лише у третині випадків, тоді як майже в половині всіх випадків ВВП залишається нижчим від тренду навіть через 25 років після конфлікту.⁴³⁶ Відновлення, отже, не гарантоване, і його не варто сприймати як належне.

Перспективи України також пов'язані з величезною невизначеністю і залежать від відновлення територіальної цілісності країни, а також встановлення тривалого миру. Тотальна поразка Росії — необхідний фактор для такого результату. Підготовка до післявоєнної реконструкції вже почалася, і після війни Україна матиме вікно можливостей, щоб побудувати економічну систему західного зразка та забезпечити розвиток і довгострокове зростання.

У грудні 2022 року опублікували важливу доповідь щодо післявоєнної відбудови України — спільну роботу українських вчених і практиків та провідних західних економістів, зокрема Жерара Роланда, Кеннета Рогоффа та Баррі Айхенґріна.⁴³⁷ У доповіді передбачене майбутнє України в трансатлантичному альянсі як члена ЄС і НАТО. Визначено, що не варто відбудовувати довоєнну Україну, а натомість належить побудувати нову Україну. У доповіді також припускають, що руйнування, спричинені війною, створюють вікно можливостей для цього. Основними опорами такої нової України є демократія, надійні інституції, які забезпечують верховенство права, сильні економіка й освіта, а також сильний оборонний сектор. У звіті дійшли висновку, що війна зміцнила українську національну згуртованість, створила динамічний громадянський сектор і породила моральну ясність щодо спільних національних цілей, які разом із сильною підтримкою Заходу створюють тверду основу для сповненого надій майбутнього.

Таблиця 2. Різні післявоєнні перспективи Росії та України

	<i>Росія</i>	<i>Україна</i>
Праця	Еміграція молодих і працездатних, переважно чоловіків, особливо після мобілізації — мала вірогідність повернення.	Жінки та їхні діти залишили Україну, великий потенціал для їх повернення додому до своїх партнерів.
Капітал	Ізоляція від міжнародних ринків капіталу, заморожені активи на Заході, але потенційні джерела фінансування з Китаю.	Постійний приплив економічної допомоги із Заходу; реконструкція залучає додаткові кошти (вірогідність використання конфіскованих російських активів як репараційних виплат). Згодом можна очікувати бізнес-інвестиції в країну.

	<i>Росія</i>	<i>Україна</i>
Технології	Ізоляція від західних технологій, сильна залежність від Китаю.	Стабільний доступ до західних технологій.
Інституції	Патрональна автократія з дедалі більшими тоталітарними тенденціями. Повернення озброєних груп може призвести до відродження мафіозних охоронних компаній, що загрожує фізичній безпеці, перешкоджає інвестиціям і накопиченню багатства.	Війна зруйнувала патрональні структури. Західна інтеграція та допомога у розбудові управлінських структур, які просувають країну до демократії та верховенства права, зрештою створять сприятливий контекст для інвестицій.
Ідеї	Лібералізм і незалежне мислення переслідували, інновації та творчість пригнічували, перешкоджання підприємницькій діяльності.	Взірець захисту свободи для всього світу. Під час війни сформувалися єдина національна ідентичність, відмова від радянського минулого, сильна західна орієнтація. Формується національна ідентичність, подібна до балтійської — дуже хороша основа для формування добробуту, незважаючи на можливе зіткнення з державою, що забезпечує безпеку.

Щойно закінчиться війна і почнеться відбудова, українські можливості для довгострокового розвитку будуть значно кращі, ніж у Росії. Різні перспективи двох країн узагальнені у Таблиці 2. У випадку України переважна більшість біженців, здебільшого жінки та діти, хочуть повернутися додому.⁴³⁸ Приплив капіталу буде забезпечений спочатку коштом допомоги на розвиток, а потім завдяки приходу західних ПІІ. Це гарантуватиме, що Україна матиме доступ до провідних західних технологій, посилюючи цифровізацію уряду й економіки, уже досягнутих під час війни за допомогою SpaceX Starlink.⁴³⁹ Найбільшим викликом для України стане побудова стійких інституцій, підпорядкованих верховенству права, і викорінення патрональних мереж. Війна вже сприяла деолігархізації, як описав Михайло Мінаков.⁴⁴⁰ Сильна відданість західним ідеалам допоможе цьому процесу так само, як у країнах Балтії в 1990-х. З погляду цінності ідеї свободи Україна вже становить взірець для всього світу, нагадуючи навіть самовдоволеному Заходу, що «демократія — то цінністю, заради якої обраний посадовець або громадянин, якщо вже так, може вибрати жити чи померти».⁴⁴¹ Інституціоналізація ідеалів свободи та творчого мислення може суперечити сильному безпековому режиму, але балтійський досвід створює шляхи як їх поєднати.

5. Висновки

Хоча санкції Заходу, накладені на Росію, не одразу підірвали російську економіку, це не означає, що вони неефективні. Росія втратила найбагатші ринки в ЄС для своїх енергоносіїв, тоді як переорієнтація торгівлі на Азію постає перед серйозними перешкодами через обмеження транспортних можливостей, як-от газопроводи чи інші способи доставлення. Прогноз щодо довгострокових перспектив зростання ще гірший. Санкції та війна підірвали всі основні фактори зростання, включно з доступом до капіталу і технологій, наявною кількістю та якістю робочої сили, інституційною системою та свободою. Війна зробила Росію неовідсталою країною.

Відносна впевненість у довгостроковому занепаді Росії контрастує з невизначеністю навколо перспектив післявоєнної України. Хоча успіх далеко не гарантований, Україна має вікно можливостей, щоб залишити пострадянські патрональні структури позаду та побудувати стійку демократію, верховенство права і сильну ринкову економіку за підтримки Заходу. Повернення біженців, приплив західного капіталу для реконструкції, доступ до технологій, допомога в інституційній розбудові та сильна соціальна відданість ідеї свободи створюють міцну основу для нової України, включеної у трансатлантичний альянс. Досягнення цієї мети — спільна надія й відповідальність України та Заходу в їхній боротьбі з автократією.

Переклала Юлія Чистякова

Від партнера до парії: як змінювалося становище Росії з погляду міжнародного законодавства

Тамаш Латтман

Уранці 24 лютого 2022 року Росія почала військове вторгнення в Україну, перетворивши розтягнутий конфлікт на повномасштабну війну. Це також означало, що Кремль більше не міг «приховувати» російську агресію, яка тривала з 2014 року, і всі держави, організації та інші суб'єкти політичного процесу мусили визнати факт очевидного та грубого порушення міжнародного законодавства і правопорядку.

Мета цієї статті — розглянути наслідки цього трагічного кроку. Зміцнив він чи послабив політичні позиції Росії? Посприяв стійкості міжнародних організацій чи, як і більшість подібних кроків, завдав смертельного удару поточному міжнародному правопорядку у звичному для нас вигляді? Ми зосередимося на глобальному (ООН) та регіональному (Рада Європи) оточенні Росії та можливих інституційних змінах до міжнародного кримінального законодавства (Міжнародний кримінальний суд).

1. До повномасштабного вторгнення

У лютому-березні 2014 року Росія не лише доклалася до розпалювання напруги у різних регіонах України, а й здійснила інфільтрацію з подальшою анексією Кримського півострова й інших частин країни — переважно

Луганської та Донецької областей. Ці дії вже засвідчили серйозний намір Росії змінити статус-кво й окреслили перші практичні кроки у напрямку великої війни — навіть попри те, як обачно більшість оглядачів і лідерів держав намагалися в ту пору уникати розмов на цю тему.

У будь-якому разі ці події вже можна класифікувати як акт агресії. Анексію закріпили 18 березня 2014 року, коли Путін підписав угоду про приєднання (тобто фактично анексію) з місцевими ватажками, які прилетіли в Москву. Це сталося після референдуму, легітимність якого зазнала суворой критики з боку не тільки інших держав, а й правових експертів⁴⁴² і навіть Венеційської комісії.⁴⁴³

Реакції на анексію, визнану незаконною з погляду міжнародного права, не забарилися. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про її засудження⁴⁴⁴ і згодом послідовно обстоювала позицію невизнання анексії легітимною, називаючи Росію «окупаційною владою» у наступних резолюціях.⁴⁴⁵

Крім того, Росію спершу тимчасово, а згодом остаточно позбавили членства у Великій вісімці, і кілька її членів відхилили пропозицію тодішнього президента США Трампа поновити Росію у складі групи. Пізніше російський міністр закордонних справ Лавров заявив, що РФ не зацікавлена у повторному входженні до цього політичного форуму.

Багато держав на чолі зі США та країнами Європейського Союзу постановили також накладити санкції на Росію. Це рішення ухвалили на знак підтримки державного суверенітету і територіальної цілісності України. У відповідь Росія звинуватила ці країни у фінансуванні й організації української революції (Євромайдану або, як називають її самі українці, Революції Гідності) і вирішила помститися, наклавши власні санкції, що не мало жодних серйозних наслідків. Єдиними країнами, які підтримали анексію Криму, стали Куба, Нікарагуа, Венесуела, Сирія, Афганістан і Північна Корея. Усі ці країни завдячують Росії тим, що вона свого часу прикривала їх від міжнародного політичного тиску з різних питань.⁴⁴⁶

Уже на цьому етапі можна було побачити, що зовнішньополітичні дії Росії, пов'язані з Україною, тягнуть за собою не лише критику, а й серйозну втрату впливу та міжнародної підтримки. І цей процес тільки прискорився після того, як у лютому 2022 року Росія почала повномасштабне вторгнення в Україну.

2. Росія у складі ООН

2.1. Провідна роль Генеральної Асамблеї

Одразу по тому, як Росія почала відкриту агресію проти України, стиль комунікації ООН змінився, надто проти тону щодо дій Росії на Кримському півострові 2014 року. Від самого початку військової операції у лютому 2022 року ООН визнала її актом порушення державного суверенітету і територіальної цілісності України, незаконного застосування сили, порушення заборони на застосування сили та нехтування принципами Хартії ООН 1945 року, яка заклала підвалини нового світового порядку після Другої світової війни.⁴⁴⁷

І то були не лише слова, адже за ними йшли і дії, щоб надати ваги цій політичній позиції. На посаду кризового координатора ООН з питань України призначили нового помічника генерального секретаря Аміна Авада, й органи ООН ухвалили численні резолюції.⁴⁴⁸ Водночас Рада Безпеки ООН почала неухильно втрачати вплив після того, як погрози Росії застосувати у ній вето промовисто засвідчили, що цей орган не збирається відігравати ключову роль у ситуації. Це, звісно, проблема, оскільки Хартія ООН передбачає, що основна відповідальність за підтримку міжнародної безпеки та миру лежить саме на Раді Безпеки. Однак Росія відразу, ще на початковій стадії конфлікту, чітко дала зрозуміти, що користуватиметься правом вето, щоб уникнути відповідальності.⁴⁴⁹ Зрештою, Генеральна Асамблея ООН стала центральним гравцем у цій ситуації, піднявши власну резолюцію 1950 року «Об'єднання заради миру»⁴⁵⁰ і заявивши права на домінуючу політичну позицію для себе. Наразі ця зміна не отримала вагомих заперечень від держав-членів організації. Так російська агресія проти України створила нову, на перший погляд, кон'юнктуру в міжнародних відносинах. Кінцеві наслідки цього процесу ми ще маємо засвідчити.

Варто також зазначити, що ця нова кон'юнктура стає підтримкою і для інших міжнародних організацій, чия діяльність в інших ситуаціях часто провокує гостру критику. Так, наприклад, заява прокурора Міжнародного кримінального суду (МКС) від 28 лютого про початок розслідування російських воєнних злочинів і злочинів проти людяності здобула незвично високий рівень підтримки міжнародної спільноти (більше про це — у наступних частинах). Так само наступне рішення МКС від 16 березня, згідно з яким Росія мала негайно припинити воєнні дії на території України,⁴⁵¹ викликало дуже схожу реакцію, навіть попри те, що занадто широка інтерпретація відповідних правил також могла спровокувати критику.

2.2. Перетворення на парію: резолюції ООН, ухвалені проти Росії після лютого 2022 року

Генеральна Асамблея ООН і міжнародна спільнота, включно з більшістю країн Великої двадцятки (Таблиця 1), послідовно висловлювалися проти російського вторгнення і за самооборону України.⁴⁵² Однією з перших ознак непохитності їхньої позиції стала резолюція, ухвалена 2 березня на Генеральній Асамблеї. Цю резолюцію, що засуджувала російську «агресію» проти України,⁴⁵³ підтримала 141 країна, водночас лише 5 проголосували проти і 35 утрималися, тож підтримка з-поміж 193 країн-членів Генеральної Асамблеї справді була неймовірна. Рада ООН з прав людини також заявила про свою позицію, ухваливши 4 березня резолюцію, що закликала до «швидкого та контрольованого» виведення російських збройних сил з усієї території України. Цю резолюцію, винесену на розгляд Україною, підтримало 32 із 47 країн-членів Ради. Єдиними країнами, що проголосували проти, стали Росія та Еритрея, ще 13 утрималися. Тут варто зазначити, що від моменту заснування 2006 року Рада ООН з прав людини, як і її попередниця Комісія ООН з прав людини, часто зазнавала критики через політичну упередженість і підлягання впливу таких країн як Росія.⁴⁵⁴ Цього разу такі закиди були безпідставними. П'ятого березня Рада ООН з прав людини постановила також утворити незалежну міжнародну слідчу комісію, пов'язану з порушеннями прав людини у ситуації, що склалася після російського вторгнення в Україну. Такий крок не залишив жодних сумнівів щодо позиції більшості країн-членів Ради.⁴⁵⁵

Таблиця 1. Голосування країн-членів Великої двадцятки в ООН з питань підтримки України

Країна	Призупинення членства Росії в Раді ООН з прав людини	Вимога міжнародних правових наслідків для Росії	Засудження російської агресії проти України	Стурбованість гуманітарними наслідками	Засудження анексії Росією чотирьох українських областей	Вимога всебічного, справедливого та тривалого миру для України
Аргентина	За	За	За	За	За	За
Австралія	За	За	За	За	За	За
Канада	За	За	За	За	За	За
Франція	За	За	За	За	За	За

Країна	Призупинення членства Росії в Раді ООН з прав людини	Вимога міжнародних правових наслідків для Росії	Засудження російської агресії проти України	Стурбованість гуманітарними наслідками	Засудження анексії Росією чотирьох українських областей	Вимога всебічного, справедливого та тривалого миру для України
Німеччина	За	За	За	За	За	За
Італія	За	За	За	За	За	За
Японія	За	За	За	За	За	За
Південна Корея	За	За	За	За	За	За
Туреччина	За	За	За	За	За	За
Велика Британія	За	За	За	За	За	За
США	За	За	За	За	За	За
Мексика	Утрималася	За	За	За	За	За
Бразилія	Утрималася	Утрималася	За	За	За	За
Індонезія	Утрималася	Утрималася	За	За	За	За
Саудівська Аравія	Утрималася	Утрималася	За	За	За	За
Індія	Утрималася	Утрималася	Утрималася	Утрималася	Утрималася	Утрималася
ПАР	Утрималася	Утрималася	Утрималася	Утрималася	Утрималася	Утрималася
Китай	Проти	Проти	Утрималася	Утрималася	Утрималася	Утрималася
Росія	Проти	Проти	Проти	Проти	Проти	Проти

Джерело: ООН / The Washington Post

Двадцять четвертого березня Генеральна Асамблея ООН ухвалила ще одну резолюцію, і знову за переважної підтримки більшості країн-членів — цього разу з вимогою захистити цивільне населення і надати гуманітарний доступ до постраждалих в Україні, а також із критикою Росії за створення «загрозливої» гуманітарної ситуації.⁴⁵⁶ Резолюцію ухвалили 140 голосами «за», лише 5 країн голосували проти і ще 38 утрималися. Кілька днів по тому ООН призначила орган, до якого увійшло троє фахівців із прав людини, від-

повідальним за розслідування порушень міжнародного законодавства протягом конфлікту, оскільки на поверхню почало спливати дедалі більше свідчень жахливих злочинів, скоєних проти цивільного населення, наприклад у Бучі. Фотографії масових поховань і мертвих цивільних зі зв'язаними за спиною руками згубно вплинули на авторитет російського керівництва і суттєво підважили політичне становище Росії в ООН.

Чітким свідченням цього стало те, що Росія втратила членство у Раді ООН з прав людини — досі таке відбувалося тільки з Лівією 2011 року.⁴⁵⁷ Сьомого квітня Генеральна Асамблея ООН проголосувала за припинення членства Росії в Раді⁴⁵⁸ і, знову-таки, ухвалила відповідну резолюцію переважною більшістю голосів (понад необхідні дві третини країн, що голосували, за винятком тих, які утрималися). «За» проголосували 93 країни, висловивши згоду з тим, що Росію варто вважати відповідальною за «здійснення грубих і систематичних порушень прав людини» і це є підставою для її виключення з Ради. До 24 країн, які голосували проти резолюції, належали сама Росія, її звичні союзники (Куба, Північна Корея, Іран, Сирія, В'єтнам) і Китай, який загалом намагається не створювати небезпечних прецедентів у таких органах як Рада Європи з прав людини.⁴⁵⁹ П'ятдесят вісім країн — серед них Індія, Бразилія, ПАР, Мексика, Єгипет, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Йорданія, Катар, Кувейт, Ірак, Пакистан, Сінгапур, Таїланд, Малайзія, Індонезія та Камбоджа — утрималися від голосування. Деякі з них останніми роками вибудували економічно вигідні зв'язки з Росією, але цього виявилось недостатньо, щоб підтримати її в ООН.

Втративши місце в Раді ООН з прав людини, Росія спробувала зберегти обличчя: її представник в ООН раптом оголосив, що Росія й сама вже вирішила покинути Раду, адже її «монополізувала група держав», яка використовує її «у власних короткострокових цілях».⁴⁶⁰ З огляду на те, що Росія доти не порушувала цього питання, зрозуміло, що то була не більш ніж відчайдушна спроба політичного послання — дуже схожа на випадок із Радою Європи (про це нижче).

Утрата членства в Раді ООН з прав людини — це серйозний, хоч і далеко не фатальний удар по російському потенціалу на рівні міжнародних відносин, не лише у межах поточного конфлікту, а й узагалі. Ця подія може піти на користь самій Раді, яка переживає кризу довіри до себе від моменту заснування 2006 року. Згодом, 12 травня, на спеціальній сесії, присвяченій Україні, Рада ухвалила резолюцію про початок розслідування звірств, скоєних російськими окупаційними військами.⁴⁶¹ На той момент Росія вже не могла втрутити її.

2.3. Зміна позиції Ради Європи

Двадцять шостого квітня 2022 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила нову резолюцію, що закликала п'ять постійних країн-членів Ради Безпеки ООН виправдати використання їхнього права вето. Це сталося по тому, як Росія ветувала резолюцію Ради наступного дня після вторгнення в Україну.⁴⁶² Резолюція, запропонована Радою Безпеки, містила вимогу негайного та безкомпромісного виведення російських військ з України, проте Росія наклала вето, що паралізувало роботу Ради. Як зазначено вище,⁴⁶³ Росія не вперше застосувала такий метод уникнення відповідальності, але цього разу переважна більшість держав-членів твердо вирішила не дати їй легко вийти сухою з води. Резолюція Ради Безпеки здобула не лише одностайну підтримку, а й мала 83 співавторів, а це означає, що право вето, доступне постійним членам Ради Безпеки ООН, може зазнати концентрованої атаки з боку представників міжнародної спільноти. З огляду на те, що впродовж російсько-української війни Генеральна Асамблея постійно діяла в обхід Ради Безпеки, можна припустити, що у міжнародній політиці відбуваються фундаментальні зміни, кінцевий результат яких наразі важко спрогнозувати чи передбачити.

Наслідком цієї зміни стало те, що Рада Безпеки нарешті могла зробити першу дотичну до війни заяву від 6 травня 2022 року, у якій висловлювала «рішучу підтримку» намаганням Генерального секретаря знайти мирне рішення для України.⁴⁶⁴ Авжеж, ретельна підготовка цього документа свідчить найперше про те, що постійні члени Ради Безпеки тимчасово домовилися не покладати провини на жодну з двох сторін, проте складно оминати увагою той факт, що на його розробку суттєво вплинуло також незадоволення інших країн-членів. Тепер не лише Росії загрожує позбавлення права вето, а й іншим постійним членам доводиться активніше шукати компроміс у Раді Безпеки.

Ще один серйозний політичний удар був завданий Росії 29 вересня 2022 року і згодом, коли генеральний секретар ООН заявив, що спроби Росії анексувати окуповані регіони України розцінюватимуть як порушення міжнародного права, а отже, інші держави мусять не визнати їх легітимними, а засудити.⁴⁶⁵ Наступного дня Росії довелося знову скористатися правом вето, коли Рада Безпеки вирішила ухвалити резолюцію, що засуджувала спроби Росії анексувати окуповані регіони. Дванадцятого жовтня Генеральна Асамблея поставила на порядок денний резолюцію, що закликала інші держави-члени не визнавати анексію без огляду на результати «референдумів», що відбулися у вересні.⁴⁶⁶ Важливо також додати, що Росія використовує всі ці «рефе-

рендуми» як «інструмент легітимізації», як попереднього разу в Криму, і навіть залучає європейських союзників (зокрема членів Європарламенту) як «спостерігачів», щоб легітимізувати свої територіальні забаганки.⁴⁶⁷ Розподіл голосів у цьому разі теж був доволі переконливий: 143 держави-члени проголосували за резолюцію, 5 — проти і ще 35 утрималися, засвідчивши чітку відмову підтримувати дії Росії.

Згодом Генеральна Асамблея ухвалила ще ряд резолюцій, які стосувалися різних аспектів війни. Жодна з них не була покликана допомогти Росії чи підсилити її позицію — навпаки, усі вони свідчили про явне зменшення підтримки. Так, резолюцію від 14 листопада, що закликала Росію виплатити воєнні репарації Україні, підтримали 94 держави, лише 14 голосували проти й 73 утрималися.⁴⁶⁸ Резолюція від 23 лютого 2023 року з вимогою негайно покласти край війні та вивести російські війська з території України, чітко класифікувала дії Росії як порушення Хартії ООН.⁴⁶⁹

Водночас Рада Безпеки так і не спромоглася ухвалити жодних важливих рішень щодо цього, тоді як питання можливої кримінальної відповідальності за російську агресію (включно зі злочинами проти людяності та воєнними злочинами) вже почали порушувати між державами та в публічному просторі. Під час зустрічі Ради Безпеки 24 лютого міністр закордонних справ України наголосив на потребі створити спеціальний кримінальний трибунал, у юрисдикції якого перебував би злочин агресії. Це питання досі залишається відкритим.⁴⁷⁰

У підсумку ми бачимо, що Росія втратила вагомі позиції в ООН та її органах, а повномасштабне вторгнення призвело до серйозних інституційних змін або принаймні перерозподілу політичного впливу. Утрата значущості Ради Безпеки ще ніколи не була такою очевидною: це може мати тривалі наслідки для структури міжнародного права у звичному для нас вигляді.

3. Росія і Рада Європи

3.1. Утрата членства у Раді

Членство Росії у Раді Європи, найважливішій із регіональних європейських організацій, завжди було дещо проблемним. Зберігаючи за собою членство як важливу складову континентального впливу, Росія часто використовувала його, щоб втручатися чи навіть вносити сум'яття у питання, пов'язані з Європою та ЄС. Як приклад можна розглянути дії Росії щодо Протоколу 14 Європейської конвенції з прав людини.⁴⁷¹ Так, Росія поступово призвела

до загострення стосунків із Радою Європи та деякими її органами, зокрема розташованим у Страсбурзі Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), що вже тоді почав уживати активних заходів із розслідування порушень прав людини Росією, кількість яких дедалі зростала з окупацією Криму й інших українських територій. Така його активність не влаштовувала Путіна та російську владу, проте явний розрив між Росією та Радою Європи стався тільки після відкритого вторгнення в Україну 24 лютого. Більше не було потреби надягати маску — у новій ситуації напругу можна було винести на поверхню.

Шістнадцятого березня 2022 року Комітет міністрів, головний керівний орган Ради Європи, ухвалив рішення припинити 26-річне членство Російської Федерації в Раді Європи.⁴⁷² Цьому безпосередньо передувала заява російського уряду від 15 березня 2022 року, що інформувала Генерального секретаря про вихід Росії з Ради Європи згідно зі статутом останньої, а також про намір денонсувати Європейську конвенцію з прав людини, фактично усунувшись з-під юрисдикції Європейського суду з прав людини.⁴⁷³

Рішення Комітету міністрів про виключення Росії ґрунтувалося на процедурі, розпочатій згідно зі статтею 8 Статуту Ради Європи. Звісно, російська влада всіляко намагалася уникнути ганебного становища «вигнанки», але сьогодні це вже не має великого значення. Ще до кінця 2022 року, може, й була різниця, піде Росія з власної волі чи її силоміць викинуть з організації. Потім обидва ці шляхи могли призвести лише до тих самих юридичних наслідків для Росії — припинення членства в Раді і втрати будь-якого інституційного впливу в найважливішій із європейських організацій.

3.2. Розрив із Європейським судом з прав людини

Конфлікт Росії з ЄСПЛ тривав довго й був глибоко вкорінений у їхні двосторонні відносини. Фінальний постріл пролунав 7 червня 2022 року, коли російська Державна Дума ухвалила кілька законопроектів про припинення юрисдикції ЄСПЛ щодо Росії,⁴⁷⁴ що стало актом формального розриву інституційних зв'язків. Однак у відносинах Росії та ЄСПЛ уже назріли проблеми, адже діалог останнього з російським Конституційним судом віднедавна став предметом професійних і правозахисних дискусій.⁴⁷⁵ Проект поправки до російської Конституції 2015 року включив до юрисдикції Конституційного суду Росії розгляд петицій щодо «виявленої розбіжності» між російською Конституцією та будь-яким рішенням страсбурзького суду.⁴⁷⁶ Безпрецедентний закон, немислимий для правової системи жодної з решти держав-членів Ради Європи, дав змогу Конституційному суду Росії не дотримуватися жод-

ного рішення ЄСПЛ у разі виявлення «розбіжності». Так російська влада гарантувала собі можливість не виконувати зобов'язань щодо прав людини, узятих у межах Європейської конвенції з прав людини, і згодом не раз цією можливістю користувалася.⁴⁷⁷

Рішення російського парламенту від 7 червня лише поставило остаточну крапку не тільки в сумному процесі виходу Росії з найповажнішої європейської спільноти, а й у відмові її від цінностей прав людини, закріплених у Конституції. Авжеж, цінності — поняття дещо суб'єктивне, як зазначив Вячеслав Володін, спікер нижньої палати російського парламенту, про ЄСПЛ: «Деякі з його рішень прямо суперечили російській Конституції, нашим цінностям і нашим традиціям».⁴⁷⁸ Однак немає сумніву, що це не так питання цінностей, як намагання зачистити політичний простір від перешкод, пов'язаних із правами людини.

Вихід Росії з Ради Європи, а передовсім зі складу провідної європейської правозахисної організації, осудили всі важливі суб'єкти політичного процесу, особливо правозахисні групи, стурбовані ймовірним послабленням захисних заходів і наслідками для постраждалих від теперішніх і майбутніх порушень прав людини в Росії.⁴⁷⁹ З огляду на це, рішення держав-членів Ради Європи про виключення Росії також зазнає критики, хоч очевидно, що Росія й сама вдалася би до цього кроку.

Вихід Росії зі структури Ради Європи має не лише символічну вагу, а й тягне за собою конкретні наслідки. Оскільки Європейська конвенція з прав людини більше не поширюється на Росію, жертви порушень прав людини з боку російської держави (зокрема й люди, які проживають на окупованих Росією українських територіях) не зможуть звернутися по захист до ЄСПЛ, а отже, Росію складніше буде притягнути до відповідальності. Водночас варто наголосити, що сам факт розриву з ЄСПЛ і виходу з Ради Європи не звільняє Росію від зобов'язань у царині прав людини, зате позбавляє її можливості безпосередньо впливати на рішення європейського рівня.

4. Росія та Міжнародний кримінальний суд

Відносини Росії та Міжнародного кримінального суду (МКС) ніколи не були простими. Ще до лютого 2022 року вони погіршилися, коли МКС ухвалив рішення почати попереднє розслідування у зв'язку з кількарічним збройним конфліктом між Росією та Україною.⁴⁸⁰ У листопаді 2016 року Росія оголосила про відкликання підпису під Римським статутом, установчим договором МКС. Міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров

пояснив це тим, що МКС «не виправдав пов'язаних із ним сподівань і не став по-справжньому незалежним».⁴⁸¹ У цьому твердженні не було нічого нового: його часто повторюють держави та суб'єкти політичного процесу, щоб привернути до себе увагу МКС. Однак Росія вдалася до такого контрверсійного кроку після публікації доповіді тодішньої Прокурорки МКС Фату Бенсуди,⁴⁸² яка містила деякі різкі заяви та правові моменти, що обурили російську владу й уже тоді розходилися з офіційними твердженнями Росії. Так, у цій доповіді вперше пролунало, що збройний конфлікт на території України є міжнародним збройним конфліктом Росії та України, а ситуацію у Криму варто класифікувати як «поточний стан окупації». Також у ньому йшлося про інші питання, як-от катастрофа «боїнга» МН17.

Уже тоді ці заяви МКС явно суперечили офіційній риторичі Росії, згідно з якою російських військ на території України не було, а Крим приєднався до Росії внаслідок добровільного волевиявлення жителів на чесному та прозорому референдумі (критика цих аргументів є у попередній частині). Тоді, заперечуючи існування «війни» як такої, позиціонуючи себе поборницею багатосторонніх відносин і міжнародного миру, Росія конструювала для себе образ, дещо схожий на пізніший, сконструйований упродовж і після повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року.⁴⁸³

Після початку відкритої російської агресії у лютому 2022-го картина дещо проясніла. Оскільки ні Росія, ні Україна не були державами-засновниками міжнародного договору МКС — Римського статуту — суд потребував спеціального сполучного елемента, щоб надати йому оперативну юрисдикцію.

Згідно з Римським статутом, це можливо через звернення Ради Безпеки ООН, яка мала би передати відповідну справу до МКС. Такий крок логічно потребував би згоди або щонайменше утримання Російської Федерації, однак жодного сумніву не було, що вона заблокує його за правом вето. І справді, кілька років тому схожий прецедент уже траплявся, коли виникла ідея створити спеціальний трибунал для покладання потенційної відповідальності за катастрофу борту МН17.⁴⁸⁴ Навіть якби це було здійснено з політичного погляду, пов'язані з цим питання однаково могли постати. Такий метод звернення не довів ефективності, як свідчить мій аналіз попередніх років і конфліктів.⁴⁸⁵

Однак у поточній ситуації потреби в тому не було, адже у 2014–2015 роках Україна вже визнала юрисдикцію МКС в односторонньому порядку та згідно з відповідними положеннями Римського статуту.⁴⁸⁶ З огляду на це,

Офіс Прокурора МКС уже почав попереднє розслідування, що призвело до відсторонення Росії від МКС 2016 року, коли остання відкликала підпис з установчого статуту замість того, щоб завершити процедуру ратифікації.⁴⁸⁷ Це означає, що юрисдикція МКС поширюється на всі злочини, пов'язані з війною, вчинені на території України від самого початку війни — незалежно від громадянства винуватця. Відтак Прокурор МКС одразу заявив про намір ініціювати розслідування, що можуть призвести до справжніх обвинувачень.⁴⁸⁸

Водночас у питанні юрисдикції спостерігаємо один цікавий поворот. У своїй заяві прокурор закликав держави-учасники МКС передати звіт про ситуацію в Україні до суду згідно зі статтею 14, тоді як на підставі статті 15 він міг би ініціювати розслідування і, за потреби, висунути звинувачення *proprio motu* («з власної ініціативи»), маючи таке право на підставі вищезгаданих декларацій України. Багато держав-учасників дуже швидко відгукнулися на цей заклик, що може, однак, спровокувати кілька питань. Досі держави-підписанти Римського статуту звітували лише щодо ситуацій на своїй території — у жодному разі не на території іншої держави-підписанта і тим паче не-підписанта статуту. Єдиний випадок, схожий на цей, стосувався Венесуели і завершився тим, що ця держава мусила подати звіт самостійно.⁴⁸⁹ З точки зору логіки, так Прокурор намагався оминати досудову процедуру, необхідну для реалізації положень статті 15, у якій зазначено: коли Прокурор ініціює розслідування *proprio motu*, він повинен мати на це дозвіл суду. Реалізація положень статті 14, у якій ідеться про подання звіту та порушення справи державою-підписантом Римського статуту, натомість такого дозволу не потребує, тож розслідування можна почати негайно.

Очевидно, що Прокурор МКС мав на меті заощадити час і якнайшвидше почати політично тиснути на Росію. Цікаво, що один із головних аргументів США проти МКС від самого початку був зосереджений довкола обмеження повноважень Прокурора у разі, якщо він спробує переступити правила.⁴⁹⁰ Розв'язання цієї проблеми полягало в досудовій процедурі — тій самій, яку, як тепер видається, обійшов прокурор МКС. Ця проблема має здебільшого теоретичний характер, адже будь-які практичні питання, що можуть виникнути, у нас іще попереду, як-от чи має право держава-підписант Римського статуту порушити справу на підставі статті 14, якщо ситуація, щодо якої вона збирається звітувати, перебуває поза її юрисдикцією (досі МКС порушував справи за принципом комплементарності та нормами міжнародного права). На сьогодні той факт, що Прокурор МКС миттю здобув потрібну підтримку

держав-підписантів Римського статуту, свідчить про слабку позицію Росії у стосунку до ймовірної кримінальної відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності.

Сімнадцятого березня 2023 року МКС видав перші ордери на арешт. Досудова палата видала ордери на арешт Володимира Путіна та Марії Львої-Белової за підозрою у скоєнні злочинів, пов'язаних із депортацією та «незаконним вивезенням» дітей з окупованих територій України.⁴⁹¹ Представників російської влади звинувачують у тому, що вони були безпосередньо залучені або сприяли скоєнню воєнних злочинів, про які йдеться, із вагомими підставами вважати, що вони не лише співпрацювали з іншими винуватцями, а й безпосередньо чинили злочинні дії. Окреме звинувачення для Володимира Путіна полягає у тому, що він не скористався президентськими повноваженнями, аби завадити депортації дітей з території України.

Між цією подією та подіями попереднього дня є чіткий зв'язок. Шістнадцятого березня 2023 року Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні опублікувала свій перший звіт Раді ООН з прав людини, у якому йшлося про те, що російська влада відповідальна за широке коло порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини у різних регіонах України.⁴⁹² Ці звинувачення вже лунали з вуст багатьох суб'єктів політичного процесу, і численні держави зобов'язалися підтримувати та допомагати висвітлювати звірства, скоєні під час конфлікту.

Не дивно, що російська влада заперечила всі звинувачення, означила ордери на арешт як «обурливі» та заявила, що вони «не мають законної сили», оскільки Росія не визнає юрисдикції МКС, не є його державою-учасником і не зобов'язана співпрацювати з ним.⁴⁹³ Вище я вже пояснив, що юрисдикція МКС поширюється на територію України, тож ці аргументи не витримують критики. І навіть якщо Путін (чи будь-який інший росіянин) не боїться постати перед Судом, сама наявність ордерів на арешт уже впливає на зовнішню політику Росії. Ордери обмежують свободу міжнародного пересування суб'єктів, яких будь-яка держава-підписант Римського статуту зобов'язана арештувати на вимогу МКС, якщо вони з'являться на її території.

5. Висновки: зростання ціни за порушення міжнародного правопорядку

Багато хто боявся, що відкрита агресія Росії знаменуватиме кінець поточного багатолітнього міжнародного правопорядку у звичному для нас вигляді. Ці страхи цілком обґрунтовані, однак іще не час для остаточних висновків,

адже складно передбачити, як розгортатимуться події і які можливі наслідки матимуть руйнівні дії Росії.

Утім, сьогодні ми вже бачимо, що поточну міжнародну систему не так легко вбити, як видається, і вона має у запасі безліч способів відбиватися від агресора. Це не новий і не унікальний феномен у міжнародних відносинах: кожна країна завжди мусить сплачувати політичну ціну за те, що її односторонні дії порушують чи ставлять під загрозу поточний міжнародний правопорядок. Це стосується і США, що втратили підтримку та вплив через дії в Іраку,⁴⁹⁴ і, як у значно більш відповідному випадку, відокремлення Косова від Сербії, що створило політичний прецедент для дій Росії щодо інших держав пострадянського простору.⁴⁹⁵ Інші, менш масштабні, систематичні порушення чи випадки нехтування міжнародного права такими державами як Ізраїль (у стосунку до ситуації у Палестині) та їхні наслідки можна розглядати у контексті дальшого вивчення прикладів.⁴⁹⁶ Це підвищує політичну ціну за дії держави, що варто враховувати перед тим, як ухвалювати зовнішньополітичні рішення.

Заради як майбутнього, так і поточного правопорядку ми можемо лише сподіватися, що інші держави це розуміють і не захочуть платити високу ціну в майбутньому за хибні рішення сьогодні. Нехай ця війна виявиться однією з останніх серед подібних конфліктів.

Переклала Анна Вовченко

Вимушене переміщення українців під час війни: закономірності внутрішньої та зовнішньої міграції (2014–2022 роки)

*Оксана Міхеєва, Вікторія Серєда,
Лідія Куземська*

---

1. Вступ

Україна постала перед явищем вимушеної міграції у контексті російської агресії. Мільйони українців були змушені покинути домівки з різних причин, пов'язаних із війною, і переїхали як у межах країни (внутрішня вимушена міграція), так і за кордон (зовнішня вимушена міграція). Перша хвиля масового переміщення відбулася після російської окупації Криму та частин Донецької та Луганської областей 2014 року. Ця хвиля здебільшого відбувалася всередині країни, тому людей, яких вона стосувалася, можна вважати внутрішньо переміщеними особами (ВПО). Друга, значно більша хвиля була спрямована як усередину, так і назовні, поза межі країни — її спричинило повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 року.

Цей розділ пропонує огляд та аналіз факторів, цифрових даних і різних типів міграції українців, які були змушені тікати через війну, загрозу для безпеки. У першому підрозділі ми розглядаємо особливості внутрішнього переміщення в межах України. У другому описуємо транскордонні потоки з 2014 року та порівнюємо моделі реагування на міграцію в сусідніх країнах. У фінальній частині як окремий випадок, що потребує особливої уваги, розглядаємо ситуацію українських громадян, переміщених унаслідок війни у Росію.

2. Внутрішня міграція: дві хвили українського внутрішнього переміщення

2.1. Огляд показників і контексту внутрішнього переміщення

У цій частині публікації йтиметься про внутрішнє вимушене переміщення людей. Його специфіка полягає в тому, що воно відбувається у межах однієї країни: вимушені мігранти не перетинають державних кордонів. Це впливає на сприйняття внутрішньої вимушеної міграції як менш проблематичної, що не заслуговує на таку ж увагу, як біженство, і робить вимушено переміщених осіб (далі - ВПО) до певної міри невидимими.⁴⁹⁷ Проте ситуація для них може бути значно більш проблематичною, ніж для біженців. Отримання статусу біженця забезпечує людині захист із боку міжнародного права та міжнародних організацій, тимчасом як організації, що прагнуть допомогти людям, «які не перетнули кордон, потребують дозволу від тієї самої політичної влади, яка може бути відповідальною за переміщення».⁴⁹⁸ У ситуаціях внутрішнього переміщення люди постають перед низкою обмежень, пов'язаних із різними можливостями у сфері політичних прав, власності, доступу до медичних послуг, а також ставленням до них суспільстві загалом.⁴⁹⁹ Усе це актуалізує один із принципів допомоги та захисту ВПО, а саме «суверенітет як відповідальність». Як пояснюють Вайс і Корн, ця ідея має «два основні складники: уряди мають відповідальність за дотримання прав людини для своїх громадян як частину сутності державності; коли вони не бажають або не можуть забезпечити захист і добробут своїх громадян, виникає міжнародна відповідальність за захист і безпеку вразливих осіб».⁵⁰⁰ У процесі захисту прав ВПО важливу роль відіграє і їхня агентність.⁵⁰¹

За даними Глобальної доповіді про внутрішнє переміщення у 2022-му, кількість внутрішньо переміщених осіб неухильно зростає. У 1998 році їх було 17 мільйонів; на кінець 2021 року у світі вже налічувалося 59,1 мільйона внутрішньо переміщених осіб (53,2 мільйона становлять ті, хто вимушено перемістився внаслідок конфліктів і насильства, 5,9 мільйона — внаслідок стихійних лих).⁵⁰² Таке зростання показників вимушеної міграції привернуло посилену увагу до цього явища. За даними Світового звіту про міграцію (2022) Україна увійшла у двадцятку країн із найбільшою кількістю внутрішньо переміщених осіб.⁵⁰³ За даними Глобальної доповіді про внутрішню міграцію (2022), Україна посіла друге місце після Туреччини серед європейських країн із найбільшою кількістю вимушених мігрантів.⁵⁰⁴ (Однак варто

ззначити, що ці цифри передають ситуацію на кінець 2021 року, не беруть до уваги ситуації після повномасштабного російського вторгнення, а дані звіту не збігаються з кількістю офіційно зареєстрованих ВПО в Україні.)

За даними Міжнародної організації з міграції (далі — МОМ), майже третина всього населення України була змушена покинути місця постійного проживання принаймні на деякий час. Станом на жовтень 2022 року 6,2 мільйона українців залишалися вимушеними переселенцями внаслідок війни.⁵⁰⁵ Улітку 2023 року, за оцінками МОМ, було зафіксовано 5,1 мільйонів ВПО.⁵⁰⁶ Масштаби та специфіка внутрішнього переміщення в Україні, а також державна та суспільна реакція на цю проблему мають значний евристичний потенціал. У цьому сенсі український досвід варто брати до уваги, коли шукатимуть шляхи розв'язання проблеми вимушеної внутрішньої міграції на глобальному рівні.

Масове внутрішнє переміщення в Україні, пов'язане з початком російської агресії 2014 року, створило багато викликів для української державності. Основні риси цієї першої хвилі можна узагальнити у таких пунктах:

- *Вимушене переміщення відбувалося у два етапи, які суттєво відрізнялися за контекстом. Першим етапом була так звана м'яка (тобто без застосування зброї) окупація Кримського півострова з його дальшою анексією та включенням до складу Російської Федерації як окремого федерального округу. Другий етап — російське гібридне вторгнення та окупація частин Донецької та Луганської областей із дальшим створенням квазідержавних утворень «ДНР» та «ЛНР» — фактично колабораціоністських урядів на окупованих територіях.*
- *Потоки внутрішніх мігрантів мали різні політичні вподобання та рівні згуртованості залежно від того, звідки і на якому етапі вони були змушені мігрувати. Якщо в ситуації з окупацією Кримського півострова вимушений від'їзд був пов'язаний із соціальною напруженістю та ворожим ставленням до людей із проукраїнською позицією, то з Донецької та Луганської областей люди були змушені виїжджати через воєнні дії та пряму загрозу життю. Цей контекст зумовив політичні вподобання груп ВПО. Переселенці з Криму були більш однорідними у своїй проукраїнській позиції і, відповідно, згуртованішими. Люди, які виїхали з Донецької та Луганської областей через початок бойових дій, становили набагато більш неоднорідну за своїми поглядами групу, а отже, мали значно нижчий рівень соціальної згуртованості. Ця різниця значною мірою визначила*

дальші дії різних сегментів ВПО та їхню здатність усвідомлювати себе як соціальну групу зі специфічними потребами та політичним порядком денним.

- *Вимушена міграція мала значний масштаб*, хоча точний обсяг цього переміщення невідомий. На початковому етапі зовнішньої агресії приблизно 2 мільйони людей були змушені покинути місця постійного проживання. Згодом, до повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, кількість офіційно зареєстрованих ВПО становила в середньому 1,5 мільйона осіб. Ці цифри не точно відображають увесь масштаб внутрішньої міграції, адже частина ВПО відмовлялася офіційно реєструватися. Частково ця відмова була пов'язана з небажанням переселенців перекладати власні проблеми на державу, а частково була зумовлена стигматизаційним характером статусу та специфічним сприйняттям переселенців в українському суспільстві на початковому етапі російської агресії. Однак ми говоримо про ситуацію, у якій понад 1,5 мільйона людей одночасно почали звертатися до державної системи з певними запитами.
- *Внутрішнє вимушене переміщення мало радше дисперсний, ніж концентрований характер*. Значна частина міжнародної наукової літератури, пов'язаної з вивченням внутрішньої міграції, зосереджена на випадках, коли внаслідок вимушеного переміщення мігранти опиняються у компактних поселеннях, часто у таборах біженців. Однак в українському випадку вимушене переміщення здебільшого відбувалося на індивідуальному рівні або за допомогою волонтерських груп.⁵⁰⁷ У 2014 році не було централізованої евакуації населення із зон бойових дій, організованої державою. Це визначило і характер розселення ВПО. Вони переважно самостійно вибирали нове місце проживання, спираючись на попередній досвід і контакти. Це могли бути родинні зв'язки або професійні контакти, можливість працевлаштування або доступніші ціни на житло.
- *Ця хвиля вимушеного переміщення була насамперед «міська»* — люди здебільшого переїжджали до великих міст. Як наслідок, велика група ВПО майже одразу стала невидимою, розчинившись у міському просторі. Це ускладнило надання допомоги та спонукало до пошуку нових моделей підтримки й інтегрування людей, які не мали повсякденних стійких зв'язків одне з одним. Важливо, що значна частина ВПО намагалася оселитися ближче до лінії розмежування. Частково через бажання не від'їжджати надто далеко від дому, мати змогу час від часу перевіряти стан свого житла, а також підтримувати родичів.

- *Більшість людей, зареєстрованих як ВПО на підконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей, були пенсійного віку.*⁵⁰⁸ Значна їх частина жила на окупованих територіях, а на підконтрольну українському уряду територію в'їжджала час від часу для проходження ідентифікаційних процедур та отримання пенсій (це також підтверджують масштаби перетину лінії розмежування: до запровадження обмежень, пов'язаних із COVID-19, через КПВВ щомісяця проходило від одного до двох мільйонів людей).⁵⁰⁹ Водночас специфіка державної політики щодо окупованих територій поставила людей пенсійного віку у складні обставини, обмеживши їхнє право на отримання пенсій у солідарній пенсійній системі України, а маломобільних людей узагалі позбавила цього права. Дослідження вимушеної іммобільності важливе, щоб критично розуміти вимушену міграцію загалом.⁵¹⁰ З іншого боку, ця сама політика створила умови, за яких стало проблематично підрахувати кількість ВПО, які не лише зареєстровані на підконтрольній Україні території, але й фактично переїхали та потребують відповідної державної політики допомоги, а також сприяння в інтеграції у приймаючі громади.

Брак чіткого розуміння реальної кількості ВПО, які постійно проживають на підконтрольній українському уряду території, а не просто формально зареєстровані, була одним із факторів, що перешкождали реалізувати низку проєктів для їх підтримки (зокрема тих, які могли б підтримати іноземні донори). Ключовими проблемами на цьому етапі переміщення були і залишаються проблеми житла та працевлаштування. Проблема доступного житла була пов'язана з браком в Україні соціального житла як такого та відповідної державної політики з цього питання, а також із поширеністю тіньових практик оренди житла, що залишало обидві сторони неформальної угоди незахищеними та призводило до накопичення негативного досвіду. Проблеми з працевлаштуванням часто були пов'язані з регіональними відмінностями у структурі економіки, місцевим рівнем безробіття, необхідністю перекваліфікації та зміни професії. Державна допомога ВПО була недостатньою навіть для базового виживання: для людей з інвалідністю та непрацездатних сума становила 1000 грн (36 євро) щомісяця до 2022 року, а для працездатних — 442 грн (16 євро) щомісяця.⁵¹¹ Отже, ВПО могли жити на підконтрольній українському уряду території лише за умови працевлаштування та отримання заробітної плати, яка давала б їм змогу винаймати житло.

Друга хвиля вимушеної внутрішньої міграції пов'язана з повномасштабною агресією Росії проти України, що почалася 24 лютого 2022 року. Це сутте-

во змінило масштаби та характер внутрішнього переміщення. За даними МОМ, майже третина всього населення України була змушена покинути місця постійного проживання принаймні на деякий час. Станом на жовтень 2022 року 6,2 мільйона українців залишалися вимушеними переселенцями внаслідок війни. З них 41% — чоловіки та 59% — жінки; 25% від загальної кількості ВПО — діти (1,1% — немовлята, 4,7% — діти віком до 5 років та 19,4% — діти віком від 5 до 17 років).⁵¹²

Складність роботи як із кількістю, так і з наслідками вимушеного внутрішнього переміщення зумовлена динамічною природою переміщення, зокрема його процесуальним характером. Люди постійно мігрують залежно від масштабу та результатів бойових дій. Станом на жовтень 2022 року налічувалося 6 млн 36 тис. репатріантів (21% з яких повернулися з-за кордону). Отже, у цьому контексті варто говорити не лише про кількість вимушених переселенців, а й про тривалість цього переміщення. Так, середня тривалість внутрішнього переміщення станом на 27 жовтня 2022 року становила 168 днів, водночас 79% переселенців не були вдома як мінімум три місяці, а більш ніж половина — понад шість місяців.⁵¹³ Крім того, серед ВПО, опитаних у жовтні 2022 року, 46% домогосподарств мали членів віком 60 років і старше, 44% — дітей віком від 5 до 17 років, 38% — хронічно хворих людей, 26% — людей з інвалідністю, 14% — дітей віком від 1 до 5 років, а 6% вказали, що в домогосподарстві є вагітні жінки.⁵¹⁴ Основними мотивами повернення були возз'єднання сім'ї, переїзд у власне житло (фінансово дешевше, ніж оренда) та повернення до роботи. Фактори, що перешкождали поверненню додому, були пов'язані насамперед із питаннями безпеки. Однак із часом з'явилися додаткові мотиви не повертатися додому, зокрема робота на новому місці або влаштування дітей до школи.

Ця друга хвиля вимушеного внутрішнього переміщення була значно більш масова, ніж перша. Її особливістю стало те, що вона триває під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Це зробило всі регіони країни проблемними з точки зору безпеки й умов життя. Систематичні російські обстріли об'єктів інфраструктури створили додаткові труднощі для населення загалом, а також посилили проблемність ситуації з ВПО. Суттєво змінилася і географія переміщення: якщо 2014 року більшість переселенців оселялися поблизу лінії зіткнення, то в умовах повномасштабного вторгнення люди прагнули переїхати далі від зони збройного конфлікту. За даними МОМ, найбільша кількість переселенців у жовтні 2022 року була в Харківській (431 793), Дніпропетровській (342 228) та Київській (329 756) областях.

Міста з найбільшою кількістю ВПО — Київ, Дніпро, Запоріжжя, Кривий Ріг та Одеса. З іншого боку, більшість переселенців були мешканцями Донецької, Харківської та Луганської областей.⁵¹⁵

2.2. Трансформаційний потенціал вимушеного внутрішнього переміщення

Війна та вимушене переміщення стали каталізаторами змін у українському суспільстві. Важливим моментом у розумінні цієї ситуації є те, що значна кількість ВПО свідомо чи ні стали агентами змін. Українська державна система 2014 року постала перед одноразовим переселенням приблизно 2 мільйонів людей,⁵¹⁶ які змушені були розв'язувати власні проблеми у нових умовах. Масовість і систематичність звернень до державних структур створили підґрунтя для необхідних змін.

Наприклад, це сприяло реформам у медичній сфері. Результатом цих змін стали: незалежність надання послуг від місця реєстрації потенційного пацієнта; нова система сімейних лікарів, з якими люди можуть укласти контракти на обслуговування; поява у публічному полі дискусій, пов'язаних із розвитком системи охорони не тільки фізичного, а й психічного здоров'я.⁵¹⁷ Усі ці зміни значно покращили медичну допомогу, удоступнивши її для тих, хто раніше не міг її отримати через брак реєстрації за місцем фактичного проживання. Активність ВПО в обстоюванні своїх політичних прав привела до того, що їхнє право вибирати та бути обраними на місцевих виборах, втрачене 2014 року, відновили 2020-го.⁵¹⁸ У цьому разі важливим був не лише результат, а й сам процес боротьби за політичні й інші права людини, привернення уваги до ситуації, коли громадяни однієї країни мають справу з різними видами нерівності, що робить нерівноправною природу громадянства та підриває соціальну справедливість. Ситуація з вимушеним переселенням також порушила у суспільстві питання про тіньову оренду житла і брак адекватної державної політики щодо надання соціального житла. Це питання важливе не лише для ВПО, але й для низки інших соціальних груп, які не можуть дозволити собі мати власне житло і змушені сплачувати значні суми за оренду. На жаль, ця проблема залишається нерозв'язаною в Україні й сьогодні.

У всіх звітах про становище ВПО в Україні людям пенсійного віку приділяють величезну увагу. Питання виплати пенсій було особливо проблематичним. У солідарній моделі, яка досі існує в Україні, пенсії мають бути пов'язані з громадянством, а не з місцевими бюджетами та соціальною допомогою. Однак 2014 року пенсії були прив'язані до місцевих бюджетів. У першій хвилі

переміщення люди пенсійного віку мусили реєструватися на підконтрольній українському уряду території та проходити принизливі процедури ідентифікації щокілька місяців. Така політика особливо вплинула на маломобільних людей похилого віку, яких зрештою повністю позбавили доступу до пенсій. За оцінками, понад пів мільйона людей у 2014–2015 роках не змогли отримати пенсію.⁵¹⁹

У другій хвилі, яка розпочалася з повномасштабним російським вторгненням, площа окупованих територій зростає. Тепер це вже не лише проблема громадян України, які живуть в умовах окупації у Криму та в окремих районах Донецької та Луганської областей. Це також проблема мешканців частини Херсонської, Харківської та Запорізької областей. Хоч процедуру нарахування пенсій спростили (вона автоматично продовжується, а гроші можна перерахувати за допомогою банківської картки), проблемою для пенсіонерів на окупованих територіях залишається неможливість отримати ці кошти. Російська Федерація блокує український мобільний зв'язок та обмежує доступ мешканців окупованих територій до українських сайтів і сервісів через інтернет. Навіть якщо мешканці окупованих територій мають банківську картку з переказаними на неї грошима, їх ніде перевести у готівку й ними не розрахуєшся у магазинах.

На сьогодні, здається, вщухли гострі дискусії щодо можливості виплати пенсій літнім українцям, які живуть на окупованих територіях. Українська держава демонструє максимальну лояльність щодо нарахування пенсій тим, хто заробив їх за солідарною пенсійною системою в Україні, хоч де ці люди перебувають. Після попередніх неоднозначних і негативних заяв щодо мешканців окупованих територій, урядовці тепер чітко артикують, що люди — першочерговий державний інтерес і цінність. Нинішня політика української держави та суспільства щодо жертв повномасштабного російського вторгнення, значно гуманніша та менш дискримінаційна за характером, постала внаслідок широких суспільних дискусій та активної боротьби за свої права перших вимушених переселенців.

2.3. Агентність переселенців

У відповідь на початок російської агресії 2014 року та масове переміщення міжнародні гуманітарні організації та українські громадські активісти посилили діяльність в Україні. У цьому контексті українські ВПО не залишилися на рівні реципієнтів допомоги, а й самі долучилися до різноманітної діяльності для розв'язання проблем вимушених переселенців і мешканців «сірої

зони», а також тих, хто залишився на окупованих територіях. Ключовим елементом у становленні агентності українських ВПО стала підтримка міжнародних організацій, які не лише надавали гуманітарну допомогу, а й допомагали формувати досвід і практики громадської активності. Іншим напрямком діяльності українського громадянського суспільства стала підтримка армії та участь у добровольчих військових формуваннях.

Міжнародні організації були готові підтримувати громадські мирні ініціативи, спрямовані на допомогу різним категоріям населення, постраждалим від військового конфлікту. Однак ідею підтримки державної армії та забезпечення військових частин, вочевидь, ці організації та фонди не сповідували. Тож паралельно з розвитком громадянського сектору за міжнародної підтримки в Україні почали формуватися громадські організації та волонтерські групи, які шукали та знаходили внутрішні ресурси для розв'язання проблем захисту державного суверенітету. Вихід за звичні межі громадської добровільної діяльності, залучення до питань безпеки та захисту територіальної цілісності та суверенітету держави — це специфічні риси українського волонтерства. Російська агресія та вимушене переміщення 2014 року активізували створення неформальних коаліцій і мереж взаємодії, що призвело до формування «слабких» зв'язків,⁵²⁰ «об'єднаною» (*bridging*) капіталу.⁵²¹ Участь у таких коаліціях, спільних проєктах, логістичних схемах допомоги стала інструментом подолання недовіри та механізмом нарощування соціального капіталу через формування зв'язків між представниками різних соціальних і статусних груп.

Усе це відіграло важливу роль у формуванні довіри та нового рівня взаємодії як між державними структурами й організованим громадянським суспільством, так і всередині самого громадянського суспільства. «У порівнянні із західною моделлю, яка була відтворена в Україні до 2013 року, українська модель, що формується, менш формальна, більш активістська та має сильний політичний вимір. Подібно до західних колег, волонтери в Україні надають послуги тим, хто їх потребує. Водночас волонтер у країні — це більше, ніж просто постачальник послуг. Він також має потенціал відігравати активну роль у розбудові держави та нації. Волонтер — це захисник демократії».⁵²² Усе це стало важливим фактором стійкості української державності в умовах повномасштабної російської агресії. Кінцевим результатом стало те, що національні громадські організації та волонтерські групи змогли негайно зреагувати на вторгнення 2022 року, тоді як міжнародні організації діяли з явним запізненням. Як зазначали, «за деякими винятками, навіть міжна-

родним організаціям, які вже працювали в Україні, знадобилося щонайменше п'ять тижнів, щоб повернутися і наростити свою присутність, перш ніж вони почали надавати будь-яку допомогу».⁵²³

3. Міграція за межі країни: дві хвили переміщення у західному та східному напрямках

3.1. Напрямок до ЄС перед повномасштабним вторгненням: біженці та трудові мігранти

У дослідженнях українських біженців, які починаючи з 2014 року вимушено тікали за межі країни, розрізняють за напрямком руху: ті, що вимушено перемістилися на Захід (до країн ЄС), на Схід (до Росії) чи на Південь (до Туреччини й інших країн). Однак потрібно розрізняти біженців і трудових мігрантів, а також першу хвилю вимушеної зовнішньої міграції, яка почалася після окупації Криму і бойових дій на сході України та другу хвилю (починаючи з лютого 2022 року). Щодо першої хвилі вимушеної зовнішньої міграції, то у 2015 році кількість заяв про надання притулку, поданих громадянами України в європейських країнах, зросла у 20 разів порівняно з попереднім періодом і перевищила 22 000.⁵²⁴ З них протягом перших двох років лише 415 заявників отримали статус притулку відповідно до Женевської конвенції на території ЄС (28 країн) 2015 року і ще 475 — 2016 року (або приблизно 2% від тих, хто подав заяви). У наступні роки після замороження активних бойових дій та тимчасового припинення вогню після підписання Мінських угод I і II, кількість заяв про надання притулку зменшилася майже вдвічі, а кількість успішних заяв зросла, адже у багатьох випадках рішення у конкретній справі ухвалювали тривалий час.⁵²⁵

Аналіз потоків трудової міграції також показує несподівану картину: тривалий час Росія була головною країною призначення для українських трудових мігрантів, але після російської агресії проти України 2014 року ситуація різко змінилася і міграційний потік розвернувся на захід.⁵²⁶ Угода про безвізовий режим, підписана 2017 року між Україною та ЄС (що дає громадянам України безвізовий в'їзд до країн Шенгенської зони терміном до 90 днів протягом будь-якого 180-денного періоду), ще більше сприяла цій зміні у потоках міжнародної мобільності українців.⁵²⁷

Однак, як показують дослідження сучасної глобальної міграції, транскордонна міграція через її масштаби та соціально-економічні наслідки щораз частіше політизується державами-реципієнтами.⁵²⁸ Хоча політика транскордонної міграції ґрунтується на універсальних договорах, вона характеризується фундаментальною асиметрією влади, яка становить те, що Стівен Кастельс називає «ієрархією громадянства».⁵²⁹ Держави зберігають значний ступінь автономії у визначенні міграційної політики, що дає їм змогу максимізувати вигоди та мінімізувати витрати, пов'язані з мобільністю. Такі вигоди не завжди лише економічні, вони можуть стосуватися питання безпеки, підтримки прав людини та зусиль з розбудови миру⁵³⁰ — або, навпаки, з однією з форм транскордонного націоналізму.⁵³¹

Забезпечення захисту біженців ідеологічно позиціують як глобальне суспільне благо, яке держави повинні колективно цінувати та підтримувати. Однак насправді держави мають мало стимулів брати на себе роль сторони-реципієнта через невизначеність гуманітарних і безпекових переваг надання притулку біженцям. Ті країни, що беруть на себе роль сторони-реципієнта, підпорядковують шукачів притулку політиці, яка дедалі більше ґрунтується на системі обмежувальних заходів.⁵³² Чжеюн Кім⁵³³ запроваджує поняття «міграційного капіталу», нерівномірний розподіл якого призводить до матеріальної та символічної стратифікації мігрантів на місцевому, національному та глобальному рівнях. Це поняття можна застосувати, щоб показати, як у сучасних дебатах про «кризу біженців» у Європі різні державні та недержавні актори мобілізують конкурентні погляди на те, які саме групи біженців або нелегальних мігрантів заслуговують бути «поряткованими» чи отримати статус біженців у їхній країні. Покликаючись на наявні правові й етичні рамки міжнародного гуманітарного права та законодавства стосовно прав людини, держави можуть переслідувати власні інтереси. Вони використовують засоби масової інформації або політичні кампанії, щоб «пояснити», чому певну категорію мігрантів вважають «гідною порятунку» або оголошують пріоритетною, а іншу — ні.

Українські переміщені особи, які вирішили виїхати за кордон, можуть бути цікавим кейсом, щоб вивчати практики та риторику сусідніх держав з управління міграцією, пов'язаною з конфліктом. На їхньому прикладі можна показати, як дискурс про політику гуманізму («порятунок українських біженців») можна використовувати для посилення політичного впливу,⁵³⁴ економічної вигоди, «управління етнічною інакшістю» у межах національних кордонів,⁵³⁵ або навіть як цинічний привід для розв'язання війни (як у випадку з Росією, де одним з аргументів для виправдання вторгнення в Україну

в лютому 2022 року була теза про гуманітарний порятунок депортованих із Донбасу). Український випадок також може пролити світло на обмежувальну політику та критерії добору, які використовують сусідні країни, щоб контролювати масовий приплив біженців із зон тривалих конфліктів, і на те, які виклики вони створюють для глобального режиму управління біженцями.

Далі ми зосередимося на трьох країнах: Польщі та Угорщині, безпосередніх сусідах України, а також Німеччині, близькій сусідці та важливому пункті призначення для українських шукачів притулку. Хоча всі три країни розташовані у безпосередній близькості одна від одної і належать до ЄС, їхня міграційна політика та політика щодо біженців часто становить різні політичні та міграційні режими. Варто зазначити, що перший приплив українських мігрантів до цих країн збігся із розгортанням кризи біженців у Європі, спричиненої масовою втечею з постраждалих від війни країн Глобального Півдня (переважно із Сирії).

Польща та Угорщина до лютого 2022 року можуть бути прикладом того, як універсальний дискурс про підтримку біженців і відповідальність за захист трансформується через державну політизацію того, які групи належить першочергово приймати або не приймати. Критерії такого підходу базуються на ієрархічних преференціях і перспективах економічних вигод при наданні права в'їзду чи притулку. Майже одночасно з угодою про безвізовий режим з Україною 2017 року Польща лібералізувала процедури працевлаштування та легалізації українських громадян, продовжила термін дії дозволів на тимчасове проживання та підписала двосторонню угоду про соціальне забезпечення з Україною. Приклад Польщі наслідували Угорщина та Чехія. Як наслідок, Польща стала основним пунктом призначення української міграції в ЄС, включно з тимчасовими працівниками, студентами та постійними трудовими мігрантами. Кількість українських мігрантів у Польщі майже потроїлася до 2017 року, сягнувши 507 000.⁵³⁶ Згідно з опитуванням, проведеним 2018 року серед українських мігрантів у Польщі,⁵³⁷ понад 70% опитаних мали різні типи довгострокових дозволів і лише 4,2% заявили, що не мають необхідних легальних підстав для перебування в країні. Серед опитаних тільки 5% трудових мігрантів, опитаних 2017 року, приїхали зі східних регіонів України (Донбасу та Харківської області).

Водночас польська влада, усупереч правовому статусу українських трудових мігрантів, намагалася представити їх як біженців, які шукають притулку, використовуючи це як аргумент проти квоти ЄС на прийом сирійських біженців. У 2016 році прем'єр-міністерка Польщі Беата Шидло відкинула квоту на сирійських біженців і заявила в Європарламенті, що натомість

Польща прийняла «мільйон українських біженців». Насправді статус притулку в Польщі на той час отримали лише вісім українців.⁵³⁸ Так само, коли Угорщина постала перед нестачею робочої сили, уряд прем'єр-міністра Віктора Орбана надав пільги українським трудовим мігрантам і громадянство українським громадянам угорської національності, але відмовився приймати сирійських біженців.⁵³⁹ Згодом Угорщина увійшла до п'ятірки країн ЄС, які прийняли найбільше українських трудових мігрантів. Як і Польща, орбанівська Угорщина використовувала карту «українських біженців», представляючи трудових мігрантів як справжніх біженців. Однак, згідно з даними УВКБ ООН, 2016 року в Угорщині було лише 19 біженців за мандатом УВКБ ООН і п'ятеро осіб, які отримали офіційний статус шукачів притулку.⁵⁴⁰ Польський та угорський приклади показують, що навіть демократичні держави ЄС використовують дискурс гуманізму («порятунок українських біженців») із політичною метою (надання паспортів угорській меншині в українському Закарпатті), щоб отримати економічні вигоди (обмежити доступ до статусу притулку та перенаправити потенційних шукачів притулку до трудової міграції), а також щоб управляти інакшістю в межах національних кордонів (намагаючись уникнути «небажаних» потоків мігрантів і біженців).

За даними УВКБ ООН⁵⁴¹ та Євростату, Німеччина була однією з провідних країн ЄС за кількістю заяв про надання притулку від українців з 2015 до 2020 року (4570 у 2015 році, 2390 у 2016 році, 1090 у 2017 році та 460 у 2020 році).⁵⁴² Опитані респонденти, які прибули до Німеччини або Польщі з тимчасово окупованих територій Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей, розповідали, що їм пояснили: заяви про надання притулку від громадян України майже автоматично відхиляються на тій підставі, що більша частина України перебуває поза зоною конфлікту, а перевагу віддають біженцям з інших країн. Як наслідок, багато переміщених українців не були впевнені у своїх правах і процедурах. Тому абсолютна більшість респондентів замість подати заяву на отримання статусу біженця вибрали шлях легальної або нелегальної трудової міграції, навчання, укладення шлюбу або поєднання кількох тактик як спосіб міграції. У тих поодиноких випадках, коли мігранти подавали заяву на отримання статусу біженця й отримували відмову, респонденти змушені були наймати юристів, щоб переглянути свій статус і уникнути депортації.

Аналіз основних тенденцій транскордонного переміщення у 2014–2021 роках, спричиненого анексією Криму та військовим конфліктом у частині Донецької та Луганської областей, показує, що громадянство було

важливим маркером соціальної ієрархізації та іншування. Вимушено переміщені особи з України ставали свідками ієрархізації на підставі громадянства у країнах-реципієнтах. Їхній досвід біженства рамкувався символічною владою держави щодо номінації та категоризації — символічними та фізичними кордонами, адміністративними практиками. Їх включали у транснаціональні ієрархії за громадянством. Їхні долі ставали частиною політизованих дебатів про можливість застосувати політику гуманізму та порятунку щодо тих чи інших груп мігрантів із політичною метою — обмежити доступ для небажаних груп мігрантів.

3.2. Позиція країн ЄС після повномасштабного вторгнення: особливості приймання біженців у Німеччині та Польщі

Після лютого 2022 року характер української міграції до ЄС докорінно змінився. Якщо попередня хвиля вимушеного переміщення була локалізована переважно всередині країни, то нова хвиля активно спрямовувалася за її межі. Ніхто не міг передбачити реальних масштабів кризи біженців, яка виявилася найбільшим європейським переміщенням населення з часів Другої світової війни, коли в окремі пікові дні кордон перетинали приблизно 50 000 осіб. Цього разу ЄС і багато інших країн продемонстрували найвищий рівень підтримки, майже миттєво запровадивши швидко та ефективно політику приймання біженців. Безвізовий режим, поєднаний зі спрощеними процедурами приймання на підставі директиви про тимчасовий захист в ЄС терміном до трьох років, дали змогу біженцям з України оминати тривалі процедури подання заяви про надання притулку та відкрили нові можливості для українських біженців (ранки праці, доступ до освіти, соціальний і медичний захист).

Станом на листопад 2022 року УВКБ ООН зареєструвало 7 867 219 біженців з України в усій Європі, з яких 4 751 065 біженців були зареєстровані в програмі тимчасового захисту ЄС або аналогічних національних програмах. За той самий період понад 7 мільйонів людей перетнули український кордон у зворотному напрямку (ця цифра відображає транскордонні переміщення, а не окремих осіб).⁵⁴³

Однак через відмінності між країнами в реалізації програми тимчасового захисту й інші фактори, як-от рівень підтримки громадянського суспільства,

масштаби української трудової міграції чи культурна близькість, деякі країни стали передусім транзитним простором (Угорщина, наприклад, мала 2 933 815 перетинів кордону станом на липень 2023 року, але лише 36 315 біженців зареєструвалися, щоб отримати тимчасовий захист) або стають лише другорядними пунктами призначення (Ліхтенштейн — тільки 640, Боснія і Герцеговина — 75 біженців, які звернулися за національними програмами захисту). Інші країни, як-от Польща та Німеччина, стали справжніми центрами приймання українських біженців. За даними УВКБ ООН, від початку російської агресії до кінця липня 2023 року польсько-український кордон перетнули понад 12 724 955 громадян України, з яких 1 618 785 подали заяви про надання тимчасового захисту. Набагато складніше оцінити кількість українців, які залишилися у Польщі. У квітні 2022 року їх почали реєструвати за системою PESEL. Ця електронна система реєстрації присвоює ідентифікаційні номери українським біженцям, що надає їм доступ до безкоштовних державних послуг, наприклад медичної допомоги, охорони здоров'я, шкіл, а також працевлаштування. Наразі у PESEL добровільно зареєстрували понад мільйон українців. Інший спосіб визначити кількість українців у Польщі — порахувати тих, хто легально може працювати в країні. Такі люди зобов'язані сплачувати внески до ZUS, польської системи соціального страхування, яка лише 2022 року зареєструвала понад 500 000 українців. У грудні 2022 року в Польщі офіційно працювало понад 766 000 українців, хоча ця кількість охоплює як трудових мігрантів, так і новоприбулих біженців.⁵⁴⁴

Згідно з останнім звітом ООН,⁵⁴⁵ Німеччина — друга країна за кількістю переміщених українців — прийняла 1 072 705 людей, із яких 958 590 зареєстровані в програмі тимчасового захисту (а наприкінці 2023 країна вийшла на перше місце). Однак кількість прибулих може бути завищена через повільну процедуру зняття з реєстрації. Німеччина також пережила стрімкий сплеск прибуття на початку березня і квітня 2022 року, що передбачало інтенсивну підтримку громадянського суспільства, включно із зустрічанням біженців і мігрантів на залізничних станціях та інших пунктах в'їзду, перекладом, забезпеченням їжею, одягом і притулком, а також наданням медичної та психологічної допомоги, юридичної та іншої необхідної підтримки. Попри стрімкий наплив, він, однак, не був такий швидкий та інтенсивний, як у Польщі, адже українці спочатку мали дістатися Польщі, а потім продовжити свою подорож. Вони прибували поступово. Як і в Польщі, першими зреагували громадянське суспільство, волонтерські організації та мережі самодопомоги, а державні та місцеві органи влади долучилися із запізненням. Знову-таки, як і в Польщі, українські біженці тяжіли до головних міст краї-

ни, які врешті-решт були змушені оголосити, що зачиняють свої двері для новоприбулих. За даними Федерального міністерства внутрішніх справ, до вересня 2022 року 12 із 16 земель Німеччини повідомили, що вони досягли межі своїх можливостей.⁵⁴⁶ Порівняно з Польщею, українським біженцям у Німеччині було складніше знайти роботу. Станом на жовтень 2022 року приблизно 423 000 українців зареєструвалися як такі, що шукають роботи, з них лише 51 000 були працевлаштовані на повний робочий день, а ще 17 000 мали неповний робочий день. Ці цифри не охоплюють самозайнятих людей, адже на час опублікування звіту їх ще не додали до статистики.⁵⁴⁷ Наше дослідження⁵⁴⁸ показує, що таке відставання у працевлаштуванні можна пояснити повільною бюрократією в Німеччині, тривалими періодами очікування на влаштування до шкіл і дитячих садків, а також вимогами знання мови для працевлаштування. Крім того, українські біженці у Німеччині, які не знають німецьку мову на достатньому рівні, мають пройти шестимісячні мовні курси, що також затримує вихід на ринок праці.

Багато спостерігачів підкреслюють особливий характер цієї хвилі вимушеної зовнішньої міграції як з точки зору кількості переміщених осіб за короткий проміжок часу, так і з огляду на її соціально-демографічні характеристики. Це масове переміщення, спричинене війною, і має виразно відмінний соціально-демографічний профіль порівняно з попередніми хвилями біженців до ЄС починаючи з кінця 1990-х років. Особливо це стосується попередніх великих хвиль біженців із Сирії, Лівії та Афганістану, у яких переважно були молоді самотні чоловіки, які втікали від мобілізації.⁵⁴⁹ На противагу цьому, за законами воєнного часу в Україні, чоловікам заборонено залишати країну, тому більшість біженців — це жінки і діти, які часто перетинали український кордон групами разом із родичами або друзями. Опитування УВКБ ООН серед українських біженців, проведене в дев'яти європейських країнах із травня по листопад 2022 року за участю 43 571 респондента, допомогло створити узагальнений профіль втікачів. Воно свідчить про тотальне домінування молодих (лише 13% були віком понад 60 років) жінок (85%) переважно з вищим рівнем освіти — 47% вищої та 29% професійно-технічної, 73% з яких працювали до початку війни. Серед головних сфер зайнятості: роздрібна торгівля (15%), освіта (14%), охорона здоров'я (9%). Жінки та діти становлять 87% усіх членів сімей, які виїхали з України.⁵⁵⁰ Такий демографічний профіль вимушених переселенців, переважно молодих жінок із кількома дітьми та літніми людьми, які потребують додаткової допомоги, створив нові обставини та нові інституційні виклики щодо їхнього приймання й адаптування.⁵⁵¹

Ця нова хвиля міграції з України, спровокована російською агресією, та її переважно жіночий характер спричинили зростання солідарності та спонтанних ініціатив допомоги біженцям у всіх сусідніх країнах.⁵⁵² Біженці, які перетинали кордони України, отримували різні форми підтримки, формували власні групи взаємодопомоги. Соціологічні опитування, проведені в цей час, свідчать про радикальну зміну поглядів на прийняття біженців: лише 3% у Польщі та 4% у Німеччині заявили, що українців не варто пускати до себе.⁵⁵³

З тимчасовою стабілізацією лінії фронту, що розпочалася у травні 2022 року, кількість перетинів кордону на в'їзді та виїзді з країни майже наблизилася до співвідношення 1:1. Дані УВКБ ООН свідчать про розрив у майже 15 мільйонів людей між кількістю перетинів кордону до Європи та кількістю біженців з України, зареєстрованих там для отримання тимчасового захисту або аналогічних національних схем захисту. Цю різницю можна частково пояснити активним волонтерством і переміщенням гуманітарної та військової допомоги, а також тим, що частина українських біженців використовує стратегії, опановані колишніми сезонними трудовими мігрантами. Це стосується людей, які використовують право на 90-денне безвізове перебування в ЄС, а потім повертаються до своїх родин ще на 90 днів. Після початкового етапу легалізації та адаптації багато біженців регулярно повертаються до своїх сімей (чоловіків або літніх людей, які не могли або не хотіли переїжджати). Така стратегія також може стати додатковим стримувальним фактором для швидкого та повного інтегрування вимушено переміщених осіб у місцеві ринки праці та доступу до соціальних виплат у країнах-реципієнтах, адже вона часто передбачає добровільну відмову від статусу тимчасового захисту. Однак масштабне руйнування Росією об'єктів критичної інфраструктури й електростанцій може спровокувати тривалу хвилю біженства, коли люди шукатимуть порятунку для себе, дітей і літніх людей і ще тривалий час не зможуть повернутися у свої темні, холодні та зруйновані міста.

Обговорюючи міграцію з України, ми не повинні залишати осторонь вплив вторгнення 2022 року на приблизно 400 000 іммігрантів в Україні, які представляють різноманітні групи: дисидентів з інших пострадянських країн, як-от Казахстан, Білорусь і Росія; біженців унаслідок інших конфліктів у регіоні — у Грузії, Чечні та Азербайджані; біженців із країн Глобального Півдня та іноземних студентів. Організація їхньої евакуації в межах країни й особливо у сусідні країни ЄС або їхні власні країни викликали певні тертя та суперечності. Протягом перших тижнів масового переміщення у лютому 2022 року повідомляли про випадки расової дискримінації під час визначення пріоритетності тих, хто міг покинути країну, а також про відмову в до-

пуску з боку сусідніх країн-реципієнтів. Останнє ґрунтувалося на аргументі, що ці люди — громадяни країн, які не мають безвізового режиму з ЄС, тому українські посвідки на тимчасове проживання не є достатньою підставою. Були також випадки, коли відмовляли у в'їзді або реєстрації українським ромам, що тікали від війни до сусідніх країн.

З іншого боку, деякі критики вказували на привілейоване ставлення до українців як до білих і християн, на відміну від попередніх хвиль міграції біженців. Такий підхід створює спрощене уявлення про українських біженців як про єдину групу та не враховує етнічного і релігійного розмаїття населення України.⁵⁵⁴ Крім того, він не враховує характеру війни, яка викликала почуття солідарності, а також тривалу історію ієрархізації громадянства, дискримінації та інакшості щодо громадян України у європейському просторі, який виявлявся до лютого 2022 року включно.

3.3. Переміщені війною українські громадяни в Росії: непевність даних, депортації та замовчування української ідентичності

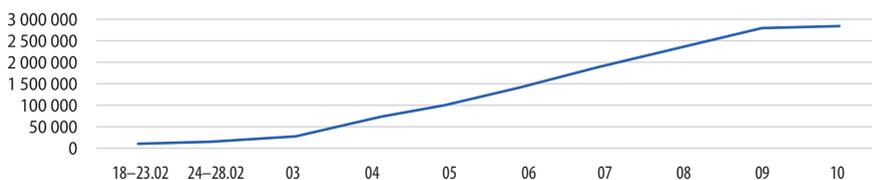
Вимушено переміщені громадяни України, які опинилися на території держави-агресора, перебувають у складній ситуації, адже мають обмежену інституційну підтримку поза діяльністю її органів державної влади або підконтрольних їй організацій. На відміну від будь-якої іншої країни, українці в Росії не можуть розраховувати на підтримку своїх дипломатів у захисті прав чи отриманні державних послуг за кордоном, оскільки Україна розірвала дипломатичні відносини з агресором у перший день вторгнення. Українські банківські картки, SIM-картки й електронні документи в Росії не діють, тому спілкування та підтримка з-за кордону майже неможлива. Існують також обмеження на легальний обмін українських гривень на російські рублі, що обмежує українців у повсякденному житті та планах на майбутнє. Ба більше, діяльність тих міжнародних організацій, які традиційно надають допомогу в ситуаціях масового вимушеного переміщення, як-от УВКБ ООН, МОМ і МКЧХ, також обмежена в Росії. Використовуючи метафору зашморгу, Мадяр і Мадловіц стверджують, що російська внутрішньополітична система ґрунтується на знищенні автономних дій і «постійній загрозі можливих [і застосованих! — Л. К.] репресій»,⁵⁵⁵ які карають більшість організованих незалежних ініціатив і запобігають їх появі. Крім того, з початком повномасштабного вторгнення в Україну Росія ще більше перетворилася на «кри-

мінальну державу, центральним проектом якої є злочин проти людства».⁵⁵⁶ Ця секція ілюструє, що її мішенню є також Україна й українці.

Від 24 лютого до 3 жовтня 2022 року УВКБ ООН зафіксувало 2 852 395 перетинів кордону з України до Росії. Ще 105 000 людей перетнули кордон із РФ з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) з 18 по 23 лютого після того, як окупаційна влада оголосила про так звану евакуацію. Припускають, що загальна кількість українських біженців у Росії становить 2,8 мільйона людей.⁵⁵⁷

Статистика УВКБ ООН, однак, має кілька обмежень. По-перше, вона надходить переважно з урядових джерел, тому достовірність даних про перетин кордону, наданих Росією, складно перевірити. Українські та російські офіційні джерела дають дуже різні цифри щодо кількості вимушеного переміщених українців у Росії — 1,6 мільйона⁵⁵⁸ проти 4,7 мільйона⁵⁵⁹ у жовтні 2022 року — і вони суттєво відрізняються від даних УВКБ ООН. По-друге, УВКБ ООН використовує термін «біженці» для позначення всіх людей, які були змушені втікати від війни, незалежно від їхнього правового статусу в країні призначення. У випадку з українськими громадянами, переміщеними внаслідок війни в Росію, термін «біженець» оманливий, адже більшості з них не надають ні національний, ні міжнародний статус захисту в Росії. Натомість українців змушують подавати заяви на отримання російського громадянства, якщо їм потрібно залишитися у Росії довше — дії, які продовжують попередню політику примусової паспортизації на окупованих територіях Донбасу та Криму.⁵⁶⁰

Рисунк 1. Динаміка переміщення внаслідок війни з України до Росії (лютий — жовтень 2022 року)

Джерело: на основі щомісячних дайджестів Представництва УВКБ ООН в Росії (<https://www.unhcr.org/ru/monthlydigest>)

Також варто зважати, що дії держави-агресора щодо цивільного населення в Україні сплановані. З другої половини березня 2022 року почали надходити повідомлення про депортацію цивільних з окупованих територій до Росії, особливо з Маріуполя.⁵⁶¹ Незабаром після цього Міністерство з питань

реінтеграції тимчасово окупованих територій видало інструкцію про те, як поводитися у разі депортації до Росії або ОРДЛО.⁵⁶² Приблизно 27 тисяч цивільних, які хотіли виїхати з території активних бойових дій, були зобов'язані пройти процедуру «фільтрації» (станом на 19 квітня 2022 року), адже Росія заблокувала гуманітарні коридори на підконтрольну Україні територію.⁵⁶³ Українські правозахисні організації заявили, що треба підтримувати, а не засуджувати цивільних, які залишилися під окупацією і не мають фінансових або інших можливостей виїхати.⁵⁶⁴ Зрештою, український уряд закликав своїх громадян використовувати будь-які засоби, щоб виїхати з окупованих територій, навіть якщо для цього доведеться їхати через Росію або отримувати російські проїзні документи, запевняючи, що їх за це не притягнуть до відповідальності.⁵⁶⁵ У ситуації, коли люди не можуть вибрати маршрут втечі із зони активних бойових дій, можна говорити про депортацію значної кількості громадян України з окупованих територій. Міністерство з питань реінтеграції окупованих територій повідомило, що громадянам України, які також мають російські паспорти, не дають виїхати з Росії на шляху до Естонії та Латвії, роблячи їх фактично заручниками.⁵⁶⁶ Загалом «депортовані» або «вимушено переміщені цивільні особи» були б точнішими термінами, ніж «біженці».⁵⁶⁷

Ще однією проблемою статистики УВКБ ООН є те, що вона не враховує вторинні переміщення людей. Тисячі громадян України, які були змушені їхати транзитом через російську територію до інших держав (до країн ЄС/ЄЕЗ, Кавказу й навіть Центральної Азії), досі включені до 2,8 мільйона перетинів кордону, зафіксованих УВКБ ООН. Наприклад, на кінець 2022 року Грузія зафіксувала 25 204 українських біженців, Азербайджан — майже 4 000, Вірменія — 360, Казахстан — приблизно 3 000.⁵⁶⁸ Ці цифри не враховують громадян України, які прямували транзитом через ці країни. Наприклад, звіт УВКБ ООН та *World Vision Georgia* вказує: щонайменше половина українських біженців у країні прибули з Росії та походять із Донецької і Херсонської областей.⁵⁶⁹ Водночас немає даних про кількість українців, які повернулися в Україну з Росії або перетинали кордон кілька разів.⁵⁷⁰

Верховна Рада України визнала примусове переміщення цивільних до Росії, особливо дітей, частиною геноциду проти українців.⁵⁷¹ *Human Rights Watch*⁵⁷² та *Amnesty International*⁵⁷³ опублікували доповіді, у яких задокументували серйозні порушення прав людини та воєнні злочини, скоєні Росією, зокрема каральне та жорстоке масове незаконне збирання біометричних даних, особисті обшуки, обшуки особистих речей і телефонів, допити про політичні погляди та зв'язки з українськими збройними силами, відмову

повернути документи, свавільні затримання, тортури, тиск, щоб змусити свідчити про нібито воєнні злочини українських збройних сил, зникнення та вбивства. Жахи фільтраційних таборів стали однією з підстав для розслідувань російських воєнних злочинів.⁵⁷⁴

Опинившись у Росії, вимушено переміщені українці мають обмежений вибір стратегій виживання залежно від їхніх соціальних зв'язків, наявних ресурсів і соціально-демографічних характеристик. Ті, хто має родичів чи друзів у Росії, достатні фінансові можливості або бажає уникнути посиленого нагляду, можуть спробувати обійти офіційний шлях обов'язкового розподілу по регіонах Росії за урядовими квотами⁵⁷⁵ та поселення в одному з пунктів тимчасового розміщення (ПТР). Станом на 24 жовтня 2022 року міністерство надзвичайних ситуацій Росії повідомило, що в 58 регіонах функціонує 807 ПТР, у яких розміщено 40 680 людей, зокрема 12 470 дітей.⁵⁷⁶ Діти без супроводу, розлучені з батьками або осиротілі, люди похилого віку та люди з інвалідністю з України найбільш вразливі, коли йдеться про брак вибору щодо місця призначення та дальшого перебування в Росії.⁵⁷⁷ Українські правозахисники стверджують, що приблизно 50 000 дітей з окупованих територій депортували до Російської Федерації з лютого до жовтня 2022 року.⁵⁷⁸ Російська уповноважена з прав дитини Марія Львова-Белова підтвердила, що від 1,5 до 2,5 тисяч дітей з ОРДЛО перебували в російських ПТР протягом 2022 року і що «лише 380 із них були влаштовані в російські прийомні сім'ї».⁵⁷⁹ Представництво УВКБ ООН в Росії закликала Львову-Белову допомогти з пошуком сімей розлучених дітей і відновленням родинних зв'язків в Україні.⁵⁸⁰ Доля дітей, влаштованих у прийомні сім'ї в Росії, залишається на національному та міжнародному порядку денному,⁵⁸¹ проте лише 125 із них повернули в Україну до кінця 2022 року.⁵⁸²

УВКБ ООН у Росії не працює безпосередньо з українцями (точніше, йому не дає цього робити російська держава), крім періодичних спільних моніторингових візитів до ПТР разом із російськими посадовцями. Натомість воно покладається на партнерство з кількома місцевими організаціями, як-от Комітет громадського сприяння, благодійний фонд «Здоров'я і життя», фонд «СІАСИЛА» і, що найважливіше, з Російським Червоним Хрестом, який в усій країні тісно співпрацює з державними органами влади, допомагаючи задовольнити базові потреби для вимушено переміщених унаслідок війни цивільних (їжа, одяг, ліки та консультації).⁵⁸³ Інший великий постачальник гуманітарної допомоги та притулку в усій країні — Російська православна церква, яку фінансово підтримує Фонд президентських грантів.⁵⁸⁴

На основі моніторингових місій УВКБ ООН повідомляє,⁵⁸⁵ що найпоширеніші питання, які ставлять українці в ПТР, стосуються того, як подати заяву про надання статусу біженця в Росії, можливостей поселення, в'їзду в Росію та виїзду з неї, отримання гуманітарної та медичної допомоги, обміну валюти, відновлення втрачених або знищених документів, отримання фінансової допомоги від уряду (10 000 рублів), пошуку роботи, доступу до пенсій і банківських рахунків в Україні, доступу до соціальних виплат у Росії та компенсації за втрачене майно в Україні. Як повідомляють, багато з них висловили надію повернутися в Україну, але поки що подали заяви на отримання тимчасового притулку або громадянства в Росії.⁵⁸⁶

Вимушено переміщені внаслідок війни українці, які живуть поза межами російської державної системи надання тимчасової допомоги, також постають перед численними повсякденними проблемами. За відсутності державного нагляду й офіційних надавачів гуманітарної допомоги вони переважно покладаються на допомогу знайомих, волонтерів та інших переміщених людей у Росії. Вони потребують допомоги у проходженні складних бюрократичних процедур та інформації про численні правові статуси, на які можуть претендувати в Росії; до того ж такі норми постійно змінюються. З огляду на приголомшливу, хоч і непевну цифру у 2,8 мільйона перетинів кордону з України в Росію протягом 2022 року, промовистою є статистика щодо легалізації українців у Росії. Згідно зі звітом Комітету громадського сприяння, який базується на статистиці міністерства внутрішніх справ Росії, станом на 30 вересня 2022 року лише 28 українців отримали статус біженця, тоді як 88 658 осіб отримали статус «тимчасового захисту».⁵⁸⁷ Водночас 303 786 громадян України отримали російське громадянство протягом 2022 року.⁵⁸⁸

За словами Светлани Ганнушкіної, голови комітету, розташованого в Москві, громадяни України в Росії намагаються отримати доступ до державних послуг (освіта, охорона здоров'я, фінансова та соціальна підтримка) без попередньої легалізації перебування в Росії, яка часто триває від трьох до шести місяців.⁵⁸⁹ Бюрократичні затримки, втрата або знищення документів через війну, труднощі з отриманням необхідних документів у Росії, як-от реєстрація місця проживання, медичні висновки й офіційні переклади українських документів ставлять людей у фінансово нестабільне становище. Офіційне працевлаштування та довгострокова оренда житла потребують легального статусу в Росії. Люди похилого віку, люди з інвалідністю та поранені внаслідок війни не можуть отримати доступ до необхідної соціальної підтримки та медичної допомоги. Очікуючи на документи, багато вимушено переміщених українців у Росії працюють на тимчасових неофіційних роботах і живуть

у вкрай важких умовах. Деякі з них змушені звертатися по волонтерську допомогу з базовими харчовими продуктами, непродовольчими товарами, засобами гігієни, постільною білизною, меблями, канцелярським приладдям для дітей і вживаною комп'ютерною технікою для навчання та роботи. Крім політичних і моральних дилем, які постають перед українцями, змушеними покладатися на добродійну допомогу в державі-агресорі (яка й спричинила їхнє вимушене переміщення), також почали з'являтися повідомлення про випадки дискримінації та цькування вимушено переміщених дітей у російських школах.⁵⁹⁰

Що чекає на вимушено переміщених українців у Росії? Аналізуючи попередню державну політику Росії щодо вимушено переміщених з ОРДЛО з 2014 року, Ірина Кузнецова зазначила: «Росія проводить селективну політику щодо біженців, яка базується на націоналістичних наративах слов'янського братерства та сучасній геополітичній ситуації, у якій Росія намагається повернути втрачений вплив [у своєму геополітичному регіоні сусідства]». ⁵⁹¹ Кузнецова описує цю політику як «ручне управління» президента Путіна, спираючись на визначення Карес Шенк про «техніку авторитарного правління, застосовувану російськими політичними елітами, які використовують особисте втручання у вироблення політики, щоб підтримати народну легітимність режиму та зміцнити вертикаль влади». ⁵⁹² Уже у 2014–2021 роках в українців, змушених переїхати в Росію, було мало можливостей зберегти мову та культуру, адже їхня українська ідентичність фактично замовчувалася. ⁵⁹³ Водночас їх активно заохочували подавати заявки на участь у російській програмі переселення співвітчизників як швидкий шлях до отримання громадянства. З 2014 до 2021 року 1,4 мільйона громадян України з окупованих територій Донбасу отримали російське громадянство. ⁵⁹⁴ До 2017 року інтерес російських медіа до вимушено переміщених осіб з України стрімко зменшився, державна підтримка була зведена до мінімуму, і вони могли покладатися лише на себе, волонтерські групи та кілька неурядових організацій. ⁵⁹⁵ Можна очікувати, що російська влада, ймовірно, дотримуватиметься такого підходу до нинішньої хвилі вимушено переміщених осіб, хоч і з більшим акцентом на тому, щоб вони не становили жодної «загрози безпеці» Росії.

Чому деякі громадяни України вирішують залишатися в Росії (принаймні поки що), попри всі виклики, які постають перед ними? На думку Лідії

Моніави, директорки благодійного фонду «Маяк», який надає підтримку приблизно 7000 вимушено переміщеним з України в Москві та Московській області,⁵⁹⁶ є три основні причини.⁵⁹⁷ По-перше, люди бояться невідомості, з якою вони стикнуться на новому місці, особливо якщо не знають іноземних мов і не мали попереднього досвіду подорожей за кордон. По-друге, багато хто виснажений війною, вимушеним переміщенням і повсякденною боротьбою за виживання, тому хоче осісти, принаймні на деякий час. Крім того, літні люди або люди, які потребують негайної медичної допомоги, та їхні опікуни також не можуть виїхати. Зрештою, у багатьох людей є надія на те, що вони зможуть возз'єднатися з членами сім'ї або родичами в Росії; вони сподіваються, що їх підтримають друзі та знайомі, яких, можливо, не мають в інших країнах; вони сподіваються, що колись зможуть повернутися додому, і хочуть залишатися поруч із рідними.

Громадяни України, які хочуть виїхати з Росії, покладаються на волонтерську мережу, наприклад Rubikus.helpUA, які можуть допомогти їм виїхати з країни або організувати подорож самостійно. З грудня 2022 року Державна міграційна служба України видає дозволи на повернення тим, хто втратив українські проїзні документи або їх відібрала чи знищила російська влада. Ці дозволи чинні протягом трьох місяців, і власник може повернутися з ними в Україну.⁵⁹⁸ Однак не зрозуміло, як ці документи доставлять їхнім власникам, які наразі перебувають на території Росії. Українці, які вже виїхали з території Росії й наразі перебувають в інших країнах (наприклад, в Естонії, Грузії, Казахстані, Туреччині та Латвії), мають отримати допомогу від місцевих посольств України у відновленні документів і поверненні додому.⁵⁹⁹

3. Висновки та майбутні дилеми

У цьому розділі ми обговорили різні форми й особливості зовнішньої та внутрішньої вимушеної міграції українців через російську агресію. Один зі способів підбити підсумки двох хвиль переміщення (після 2014 та 2022 років) — проаналізувати те, чи мали вимушено переміщені особи можливість вільно вибирати маршрут утечі та місце призначення, а також чи сприяли їхньому переміщенню до місця призначення державні та/або приватні інституції. У Таблиці 1 узагальнено основні характеристики першої та другої хвиль внутрішньої та зовнішньої міграції з цього погляду.

Таблиця 1: Дві хвилі внутрішньої та зовнішньої міграції українців за рівнем свободи та сприяння у виборі напрямку міграції (активність відповідних суб'єктів)

	Внутрішня міграція		Зовнішня міграція	
	діяльність держави	активність громадянського суспільства	активність країн ЄС	активність Росії
Перша хвиля (з 2014 року)	непідготовленість державного апарату	активний волонтерський рух	міграція дозволена, але політизована	замовчування української ідентичності, паспортизація
Друга хвиля (з 2022 року)	трансформовані державні послуги	продовження активізму	за підтримки країн ЄС (наприклад, Польщі та Німеччини)	ненадання статусу захисту, масова депортація, паспортизація

Процес вимушеної міграції породжує низку дилем. Щодо внутрішньої міграції, то українська держава постане перед кількома проблемами, які потрібно буде розв'язувати в майбутньому. З огляду на можливий тривалий характер воєнних дій, потрібно розробляти дальші заходи реагування та політики щодо ситуації із внутрішнім переміщенням. Потрібно розв'язати проблему вигорання серед активних представників громадянського суспільства, які працюють для мінімізації впливу війни на життя людей. Так само потрібно розв'язати і практичну проблему, скільки часу людина має жити зі статусом ВПО (тобто як визначити момент припинення такого статусу). Крім того, громадська активність ставить питання як перед політиками, так і перед соціологами: чи є перспектива інституціоналізації волонтерства в Україні, або ж інституційна «слабкість» — його цінність і сила? Найближчим часом актуальність цих питань тільки зростатиме.

Оскільки цей процес триває, низка питань, пов'язаних із поточною хвилею втечі українців від війни до країн ЄС, має бути в центрі уваги майбутніх досліджень. По-перше, з точки зору країн-реципієнтів, є очевидна невідповідність між високим попитом на робочі місця та високим рівнем людського капіталу з погляду освіти і навичок українських біженців і здатністю місцевих ринків праці задовольнити ці потреби, не витісняючи новоприбулих у сектор низкооплачуваної некваліфікованої праці. По-друге, з точки зору України, питання відтоку людського капіталу справедливо звучить у тому контексті, що діти українських біженців поступово долучаються до місцевої системи

освіти, а літні люди отримують доступ до медичних послуг, і обидва ці фактори можуть легко стати новими факторами закріплення на новому місці. По-третє, необхідно розглянути роль статусу тимчасового захисту, оскільки він надає українським біженцям більшої гнучкості з точки зору мобільності та доступу до ринку праці, але не забезпечує довгострокового правового статусу і може бути скасований будь-якої миті. Нарешті, якщо війна триватиме ще деякий час і українських біженців поглинуть місцеві ринки праці, як зреагує економіка громад-реципієнтів, коли біженці почнуть повертатися додому?

Нарешті, складна ситуація з переміщеними (і примусово депортованими) внаслідок війни українцями в Росії ставить кілька питань, які потребуватимуть політичних дій із боку України та її міжнародних союзників. Найбільш нагальне питання стосується вдосконалення механізмів запобігання депортації або примусовому переміщенню цивільних, особливо найбільш вразливих (дітей, людей похилого віку, людей з інвалідністю) в умовах війни, а також гарантування їхнього безпечного повернення або переселення з Росії. Які інструменти та яких акторів можуть мобілізувати Україна і міжнародні організації, щоб підтримати українців, які перебувають на території Російської Федерації, або щоб сприяти їхньому транзиту до інших країн? Крім того, залишається нерозв'язаним питання політики повернення та реінтеграції українських громадян, вимушено переміщених через війну до Росії, зокрема чи повинна вона бути такою ж, як і щодо українських біженців, які повертаються з інших країн. І, нарешті, остання та складна тема — фактичне подвійне громадянство багатьох переміщених війною українців унаслідок примусової паспортизації, а також потенційні випадки співпраці з державою-агресором — це та сфера, у якій українська держава повинна розробити політику до кінця війни.

Авторський переклад

III.

Геополітичні структури та війна. Зміни позицій Росії та України

Сходження півмісяця? Реакція країн Балтії, Румунії та V3 на російсько-українську війну 2022 року⁶⁰⁰

Жомбор Зеольд

«Найсуттєвіша загроза – неоімперіалістична політика влади Російської Федерації, здійснювана, зокрема, і військовими засобами» (Національна безпекова стратегія Польщі, 2020 рік).⁶⁰¹

Вступ

Мета цього розділу — описати реакції різних центрально- та східноєвропейських держав (зокрема країн Балтії, Чеської Республіки, Польщі, Румунії та Словаччини) на російську агресію проти України 2022 року з міжнародного погляду. Ці країни вирішили довго та потужно підтримувати Україну, і їхню позицію легко пояснити (національним) безпековим підходом. Утім, мета принаймні деяких із цих країн не обмежується альтруїзмом і їхні дії можна вважати відповіддю на процеси, виклики та зміни, що виникають у Європейському союзу і Сполучених Штатах Америки.

Стівки для цих країн дуже прості й водночас надзвичайно запутані: доведеться визначити, яку роль виконує європейська напівпериферія (у ЄС і НАТО) у формуванні міжнародної системи. Це впливає і на формування союзів і суперництва у межах цієї напівпериферії — розмір, політичний вплив та економічна потужність становлять вирішальні фактори у цьому процесі.

Із поновленням активної фази війни 2022 року нагальнішим стало головне питання розділу: чи стане цей процес постійним, ще більше посиливши зміцнілі міжнародні позиції згаданих країн? Нова роль країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та їхня нова відповідальність тісно пов'язані з обставинами, за яких війна могла б закінчитися і які впливають не лише на *простір, що його країни матимуть для маневру*, а й на майбутні формати регіональної співпраці.

Геополітичний контекст: війна, що почалася 2014 року

Щоб оцінити процеси, які сформували не лише згаданий підхід центрально- та східноєвропейських країн до війни між Росією та Україною 2022 року, та, ймовірно, вплинуть на їхні подальші кроки, варто звернутися до історії майже десятилітньої давнини. Реакцію цих країн на регіональні, зовнішні виклики не відділити від ширшого міжнародного контексту. Тож її варто розглядати як регіональну відповідь на складну проблему, що поширюється не лише на Росію (чи Україну), але й на становище ЄС і Трансатлантичного альянсу.

Для більшості перелічених країн війна почалася не 2022-го, а 2014 року. Незаконна анексія Кримського півострова Російською Федерацією викликала рішучі реакції, здебільшого з боку країн Балтії, Польщі та Румунії, і спонукала до формування тривалого стратегічного уявлення про Росію та роль цих країн у напівпериферії НАТО і ЄС.⁶⁰²

У другій половині 2010-х років побудова коаліцій (класична дипломатія) та розмір країни були ключовими факторами, і згадані п'ять країн намагалися здобути ширшу міжнародну підтримку для своєї політики щодо Росії. Цими роками вони шукали оптимального шляху і намагалися скористатися подіями у ЄС і США.

ЄС у 2010-х: зсув політичного центру на схід

Ефективна робота ЄС десятиліттями залежала від якості та глибини франко-німецької співпраці та противажних дій Великої Британії. За таких обставин Лондон вважав деякі центрально- та східноєвропейські держави природними партнерами, прагнучи врівноважити вплив Парижа та Берліна. Втім, Брекзит не просто припинив таку проблемно-орієнтовану співпрацю з деякими центрально- та східноєвропейськими країнами, а й — як стало зрозуміло пізніше — створив додаткові виклики для політичного майбутнього регіону в межах ЄС. До того ж Брекзит спричинив зсув політичного центру ЄС до «прибулих 2004 року» зі Сходу, спровокував політичні реакції (здебільшого з Німеччини) та, ймовірно, підживив прагнення інтенсивнішої політичної кооперації у межах Вишеградської четвірки (V4) — низькорівневого інституціоналізованого об'єднання Чеської Республіки, Угорщини, Польщі та Словаччини.⁶⁰³

Коли доводилося ефективно продемонструвати силу в межах ширших міжнародних структур, країни Центральної та Східної Європи завжди по-

ставали перед двома ключовими проблемами. По-перше, регіон політично фрагментований. До того ж країни, які до нього належать, дуже різняться розмірами та чисельністю населення. Щоб ефективно репрезентувати регіональні політичні інтереси, місцеві актори можуть вдаватися до двох стратегій: або об'єднати (частини) країн ЦСЄ у межах регіону, або інтегруватися у ширші та сприятливіші альянси. Однак обидві стратегії можуть «погладити проти шерсті» акторів з-за меж регіону.

Натомість коли йдеться про регіон, зовнішній фактор, що заважає здобути кращі політичні важелі, походить із Німеччини: наприклад, замість погодитися на спільну зустріч V4 та Німеччини у Будапешті, Берлін пристав на спільну зустріч за словацького головування у другій половині 2017 року — успішно (і видимо) розполовинивши групу (на Польщу та Угорщину з одного боку й Чеську Республіку та Словаччину з іншого).

Через фундаментальні відмінності всередині групи Вишеградська четвірка не спромоглася здобути постійної ролі, коли структура влади в Європейському Союзі видозмінилася. Намагаючись отримати зиск із вакууму влади, який виник у ЄС після Брекзиту, більші — а отже, і впливовіші — країни ЦСЄ спробували досягнути цієї мети, вдавшись до різних рамок і спробувавши здобути підтримку менших регіональних країн. У середині 2010-х років з'явилася можливість представити регіональні інтереси в ширшому міжнародному середовищі й у такий спосіб успішно забезпечити підтримку з-за меж ЦСЄ. Деякі центрально- та східноєвропейські політики звернулися на інший бік Атлантики.

Прекрасний принц потойбіч Атлантики: американська політика щодо ЦСЄ та відповіді на регіональні виклики між 2016 та 2020 роками

У 2016-2017 роках у США сталася фундаментальна зміна: новообрана президентська адміністрація на чолі з Дональдом Дж. Трампом запровадила міжнародну політику, яка різко відступилася від принципів його попередників. Її основою було повільне змаління впливу США й намагання водночас встановити домовленості з основними суперниками (Російською Федерацією та Китаєм) та з допомогою обраних партнерів досягнути злагоди з усім світом. (Можна сказати, що США змахнули пил із теорії Гартленду сера Галфорда Джона Маккіндера⁶⁰⁴ й адаптували її до викликів попереднього десятиліття.) Для Вашингтона великі владні перегони стали основою для нової ери

зовнішньої політики.⁶⁰⁵ Коли йшлося про Європу, Вашингтон відводив помітнішу роль для країн її Центру та Сходу, щоб досягнути зовнішньополітичних цілей.

Цю політику провадили і за допомогою економічних інструментів (збільшуючи обсяг експорту американського зрідженого природного газу в Європу), і за допомогою політичних важелів. Щодо останніх, то основною відмінністю для ЦСЄ стала зміна американсько-німецьких відносин. За адміністрації Обами Вашингтон перекладав підтримку політичних відносин між США та ЦСЄ на Берлін. Трампова адміністрація натомість вирішила вести справи безпосередньо з країнами ЦСЄ — це зменшило політичну вагу Берліна у Вашингтоні.

Країни ЦСЄ скористалися з цих змін і знайшли додаткові способи підтримати ключові цілі американської зовнішньої політики. Одним із таких способів була «Ініціатива трьох морів» (ІТМ), спершу польсько-хорватська спілка, спрямована на спротив згубним російським і китайським впливам на три галузі — енергетичну безпеку, цифрову та фізичну інфраструктуру. Мета ІТМ полягала в тому, щоб об'єднати дванадцять країн ЦСЄ (країни Балтії, країни Вишеградської групи, Австрію, Болгарію, Хорватію, Румунію та Словенію), забезпечити противаги для російської присутності та цілей в енергетичному міксі ЄС і очолюваної Китаєм ініціативи «Пояс і шлях». Втім, до Ризького саміту ІТМ 2022 року публічно не проголошували, що цей проект був із природи військовий і мав забезпечити інтер- та інтра регіональну військову мобільність на основі залізничних і дорожніх мереж по території НАТО.⁶⁰⁶

Ключові проблеми у межах ІТМ стосувались як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Найбільш наполеглива прихильниця ініціативи, Польща, не змогла ні об'єднати інших членів довкола спільної мети, ні зібрати достатньо коштів. Додатковою проблемою (про яку не згадували публічно) було суперництво між дванадцятьма країнами. Після незаконної анексії Криму російської загрози стали очікувати не лише з боку Балтійського моря, а звернули увагу й на Чорноморський регіон. Румунія, рада скористатися з цього, зіпсувала відносини з Польщею та підживила її страх втратити вплив. (Втім, підхід Бухареста і страх подальшої російської агресії був добре обґрунтований, особливо зважаючи на бої за острів Зміїний 2022 року.⁶⁰⁷) Щодо зовнішніх факторів, то неоднорідний регіональний проект, який США вважали просто «європейським», не зміг зібрати достатньо фінансової підтримки з протилежного боку Атлантики, щоб гарантувати йому успіх. Вашингтон сприймав власний фінансовий внесок як *придаток* до частки європейських

партнерів. Ситуація зайшла в глухий кут, вихід з якого знайшли тільки під час Мюнхенської безпекової конференції 2020 року, коли держсекретар Майк Помпео *попередньо* пообіцяв виділити на ініціативу до мільярда доларів.⁶⁰⁸ Хоч ІТМ підтримували й інші американські структури — наприклад, Міністерство енергетики мало платформу Р-ТЕС⁶⁰⁹ (*Partnership for Transatlantic Energy Cooperation*), — ця обіцянка була запізнолюю.

Та навіть якщо не зважати на політичні зміни у США, Міністерство оборони почало роботу над сценаріями, які передбачали відмову від теоретичної перспективи конфлікту на два фронти. Вони ґрунтувалися на припущенні, що США не зможе водночас боротися з двома супротивниками, тож Вашингтону доведеться визначитися з основною загрозою. Один із ключових творців трампістської зовнішньої політики, Аарон Весс Мітчелл, 2020 року сформулював сценарії, де переосмислювали концептуальні інструменти, з якими підходили до втрати довіри серед колишніх союзників і які наголошували на тому, що важливо уважно стежити за депріоритизованими географічними регіонами.⁶¹⁰

Вашингтон уже почав діяти відповідно до запропонованих варіантів⁶¹¹ (виграти час із тривалою загрозою, консолідуватися з другорядним суперником, сконцентруватися тільки на основній загрозі, використовувати наявні союзи для боротьби з основною загрозою) і, ймовірно, втілюватиме їх і в наступні роки. Серед ключових питань буде те, у чому ці стратегії перетинаються, але одностороння спроба змінити стратегію США, ймовірно, вплине на Центрально-Східну Європу — здебільшого коли йдеться про побудову союзів.

Туманні дороги попереду: політика адміністрації Байдена щодо Росії та ЦСЄ

Адміністрація Байдена хуленько повернулася до підсилення Німеччини і спершу мала непевну політику щодо Росії. (Тимчасові стратегічні настанови з національної безпеки 2021 року⁶¹² згадують Росію шість разів, тоді як Китай фігурує на їхніх сторінках 22 рази.)

Піар спрацював чудово: Вашингтон змінив «суперництво великих сил» Трампа на «стратегічне суперництво». Суттєва зміна стосувалася того, що Китай визнали основним конкурентом США («Цей порядок денний підсилить наші тривкі переваги і дасть нам здобути першість у тривалому змаганні з Китаєм чи будь-якою іншою країною»)⁶¹³. Отже, зусилля спрямували на чергове «перезавантаження» з Росією. Для Центральної Європи це мало кілька наслідків.

По-перше, адміністрація Байдена зняла санкції з російського енергетичного проекту «Північний потік-2»⁶¹⁴ (можливо, ідеться про спробу запобігти тому, щоб Китай отримав доступ до більшої кількості природного газу).

По-друге, США відвернулися від Європи — це послабило регіональні формати на зразок «Ініціативи трьох морів».

Зменшення потенційних фінансових внесків в ІТМ до 600 мільйонів доларів США й додавання відновлюваної енергії до Р-ТЕС, перейменованої на Р-ТЕСС (*Partnership for Transatlantic Energy and Climate Cooperation*),⁶¹⁵ спричинило зміни в підходах країн ЦСЄ до Вашингтона. Це посилило політичну напругу і спроби деяких країн налагодити двосторонню (фінансову) співпрацю з США. Перше трапилося з Польщею, у якій дійшло до публічних атак на посла США Марка Бжезінського.⁶¹⁶ Литва натомість вибрала інший шлях: припинила дипломатичні зв'язки з Китаєм, запросила до країни тайванський капітал і у листопаді 2021 року забезпечила собі торговельну угоду з США на 600 мільйонів доларів.⁶¹⁷ Три місяці по тому Росія почала повномасштабний напад на Україну — це кардинально змінило американську політику щодо Росії, відносини з ЦСЄ стали формуватися навколо військових питань, а національну безпекову стратегію довелося підрихтувати, щоб вона (принаймні) визнавала загрозу з боку Росії:

Випередження Китаю та стримування Росії [...]: КНР та Росія дедалі більше об'єднуються, але загрози від них різняться у важливі способи. Ми зосередимося на утриманні та зміцненні конкурентної переваги над Китаєм, але стримуватимемо й досі вкрай небезпечну Росію.⁶¹⁸

На час російської агресії 2022 року згаданий процес (боротьба з вакуумом влади в Європі й здатність центральноєвропейського регіону привертати до себе увагу) знову опинився на порядку денному. За винятком Угорщини, держави ЦСЄ вирішили надавати Україні посилену підтримку.

Повномасштабне вторгнення та півмісяць ЦСЄ: не (зовсім) альтруїстична реакція

Реакція держав регіону на вторгнення виходить за межі українського питання, але підтримка Києва — це чудовий лакмусовий папірець, який дає змогу оцінити їхні стратегічні цілі. Зважаючи на свою історію та досвід взаємодії з імперіалістичною Росією, країни ЦСЄ чудово знають різницю між «сферою впливу» та «сферою інтересів». Тож вони майже колективно підтри-

мали Україну — навіть суттєво знизивши власну обороноздатність (Рисунок 1).⁶¹⁹ Усупереч загальному переконанню реакція країн ЦСЄ не була цілковито альтруїстичною. Її природа була також раціональною та розрахованою (уже 25 лютого 2022 року польський економічний портал написав про можливі наслідки війни для польської економіки).⁶²⁰

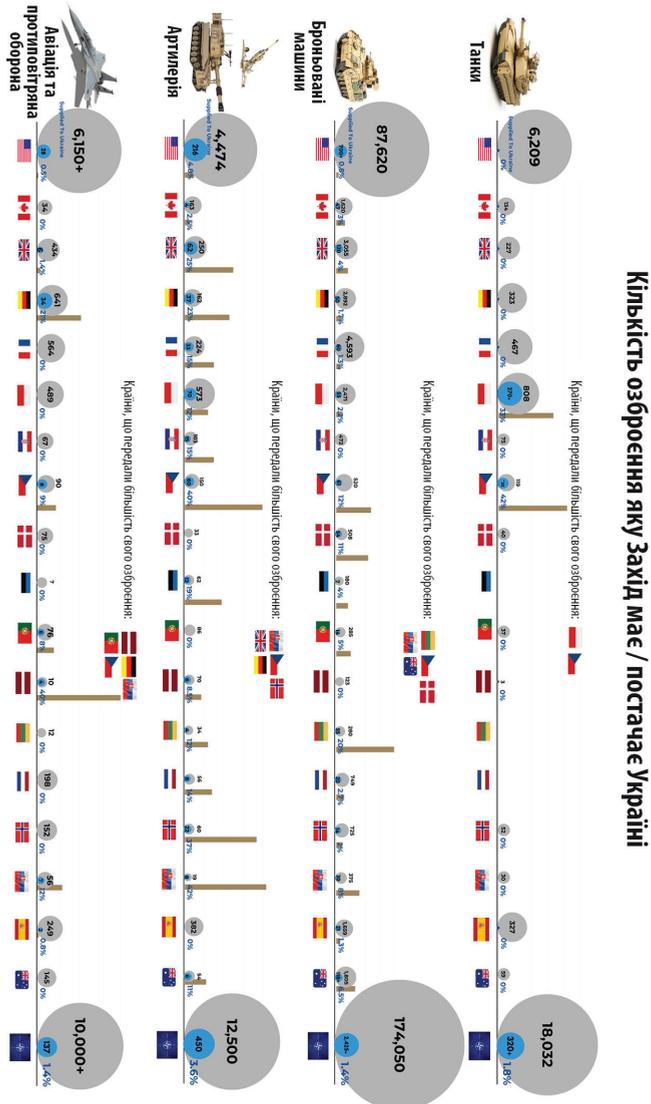
Війна відродила реалістичний підхід до дипломатії, відповідно до якого чотирма визначальними факторами є розмір країни, географічне розташування, населення та економічні показники. Природно, що регіон поділений відповідно до всіх цих чинників, але, зважаючи на екзистенційну зовнішню загрозу, менші країни почали прихилитися до Польщі — найбільшій регіональній державі за площею суходолу, обсягами економіки та чисельністю населення. Польські дипломати успішно об'єднали центральноєвропейські країни на підтримку України та скористалися з браку класичної (невійськової) дипломатії США та Західної Європи щодо Росії. Унаслідок цього дрібніші регіональні держави (на зразок країн Балтії) стали використовувати Варшаву як рушій, щоб просувати власні національні інтереси та здобути впливовіше місце на міжнародному рівні.

Вторгнення Росії в Україну 2022 року створило умови для більшого впливу центральноєвропейських держав. Річ не лише в тому, що виправдалося їхнє постійне ставлення до Росії як до агресивного актора. Про надійність цих країн свідчила й масштабна підтримка України. На початку 2023 року серед найнагальніших питань, навислих над долею центральноєвропейських країн, було чи залишаться вони *вартими довіри* міжнародними партнерами всередині ЄС і НАТО. Ця надійність тісно пов'язана зі здатністю скористатися з доречної комбінації класичної, військової та культурної дипломатії, адже всі вони підсилюють здатність будувати та втримувати союзи. Згадані країни обмежені невеликими розмірами дипломатичних корпусів, тож така стратегія потребує не лише ретельного вибору (регіональних) ініціатив, а й використання двосторонніх відносин. Оскільки цей регіон ніколи не був (і не буде) цілковито незалежним від процесів за його межами, його країни мусили планувати заздалегідь, зважаючи і на трансатлантичну, і на європейську перспективу. Тож побудова коаліцій і з країнами регіону, і за його межами, ймовірно, і далі матиме вагу.

Варто зауважити, що не в усіх країнах населення поділяє погляди еліт на Росію та її агресію. Деякі суспільства, наприклад словацьке⁶²¹ чи — меншою мірою — румунське,⁶²² поділені. Втім, з міжнародної перспективи позиція еліт *натепер* важливіша. Однак не можна виключати, що, коли у деяких країнах зміняться уряди, станеться зміна і в цьому підході — навіть після пе-

реобрання естонської прем'єр-міністрки Каї Каллас у березні 2023 року.⁶²³ Врешті-решт, польське суспільство та його політична еліта однаково дивляться на Росію та війну, тож соціальний фактор підсилює польську позицію й претензії на здобуття та утримання звання ключового регіонального партнера — і для України, і у межах НАТО.

Рисунок 1. Візуалізація даних щодо передання важкого озброєння Україні

Source: Volodymyr Dacenko's visualization, Twitter

Польща: центр регіонального тяжіння

Щоб визначити ймовірні підходи, до яких у майбутньому можуть вдатися країни центральноєвропейського регіону, нам слід докладніше розглянути польський випадок. На початку 2023 року головна мета Варшави полягала у тому, щоб наразі прикута до регіону увага стала постійною. Ймовірно, буде вікно можливостей, що триватиме приблизно від 5 до 8 років, коли Польща (й інші країни регіону) зможе створити згаданий раніше внутрішньоєвропейський союз у регіоні.

Попри готовність більшості держав регіону згуртуватися довкола Польщі, центральноєвропейські країни, які підтримують Україну, змагаються між собою за кращі позиції на міжнародному рівні. До найбільш нагальних проблем у регіоні належить нависла конкуренція між Польщею та Румунією в межах НАТО. Ця боротьба стосується відносної ваги Балтійського та Чорноморського регіонів для союзу. (Унаслідок дій російського флоту в Чорному морі деякі американські аналітичні кола заохочують розробити постійну стратегію для Чорного моря:⁶²⁴ за такої політики Бухарест отримає ключову роль, а це перешкоджатиме меті Варшави залишатися найвпливовішою партнеркою НАТО на східному фланзі щодо російських питань.) Такі політичні наміри щодо Чорного моря добре відомі, і, якщо вірити інтерв'ю з колишнім головою міжнародного бюро польської адміністрації президента⁶²⁵ у січні 2023 року, Польща намагатиметься їх пом'якшити. (Імовірно, саме спроба пом'якшити політику в чорноморському регіоні та посилити безпекову співпрацю між двома країнами проявилася у призначенні Павела Солоха, колишнього керівника Бюро національної безпеки Польщі, послом у Румунію влітку 2023 року.)⁶²⁶

Отже, щоб і далі підтримувати Україну (політично, економічно та військово), Польща, ймовірно, незабаром розширить політичні інструменти у чотирьох основних сферах і чинитиме так:

- братиме до уваги позарегіональне міжнародне середовище, коли ухвалюватиме рішення щодо стратегічного планування;
- використовуватиме формати регіональної кооперації, щоб підтримати місцеві ініціативи;
- посилюватиме значення двосторонньої співпраці як інструмента польської зовнішньої та торговельної політики;
- провадитиме відповідну сприятливу економічну та торговельну політику.

Деякі з цих політичних інструментів виходять за межі політики щодо України та підтримки Києва.

Зважаючи на ранні кроки адміністрації Байдена (наприклад, зняття санкцій із «Північного потоку-2», розширення системи американської військової співпраці у Тихоокеанському регіоні),⁶²⁷ цілком імовірно, що елементи згаданого раніше звіту Мітчелла — тимчасове потурання Росії, пріоритизація Китаю, побудова коаліції для протистояння Пекіну⁶²⁸ — уже запроваджені. Ця стратегія досить цілісна, тож, з огляду на залежність ЦСЄ від зовнішніх факторів, ймовірно, що документ Мітчелла зможе стати чудовим фундаментом, щоб реалізувати ті фактори.

4.1 Ми не (?) самотні: ізоляціонізм проти інтернаціоналізму в питаннях національної безпеки

Хоч окремі (маргінальні) голоси у Польщі висловлюються на захист відродження ізоляціонізму,⁶²⁹ польський уряд запровадив кроки, що вказують на протилежну стратегію.

Точка фокуса — відносини між НАТО і Польщею та — меншою мірою — відносини між США і європейськими членами НАТО. Під час візиту до Польщі у лютому 2023 року президент Байден заявив:

Правда полягає ось у чому: США потребує Польщі та НАТО не менше, ніж НАТО потребує США, адже [...] щоб ми могли діяти деінде у світі, щоб наші зобов'язання розширювалися за межі Європи, нам потрібна безпека в Європі. Ось так — усе просто і логічно.⁶³⁰

Якщо розглядати президентську заяву в контексті російсько-української війни 2022 року та стратегічного суперництва між Китаєм і США, цілком правдоподібно, що довготермінова американська мета полягає у тому, щоб *перекласти на плечі* європейських партнерів НАТО відповідальність не тільки за безпеку регіону, але й за його прикордоння — і то не лише в Арктиці, а й у Північній Африці. Ключова мета цієї політики — «вгамувати» Росію; це завдання має виконувати регіональна коаліція, до якої належить не лише НАТО, а й Україна. Щоб зберегти лідерство в регіоні, Польщі доведеться зосередитися на чотирьох ключових питаннях.

Обмеження для більш активної зовнішньої та безпекової політики. Коли після середньострокової імплементації політичної зміни *Zeitenwende*,⁶³¹ Німеччина відшукає «новий голос», Польща, імовірно, матиме значно менше

простору для маневру. У цьому сенсі спроби Варшави сильніше натиснути на Берлін (скажімо, з вимогами надати Україні танки «Леопард») можна розцінювати як намагання перешкодити німецьким планам. Щоб Варшава мала більше часу, їй слід втримувати більшу коаліцію — а це може бути не просто у межах ЄС. Станом на квітень 2023 року в ЄС досі тривали дискусії щодо майбутніх консенсусних рішень у зовнішній політиці та загрози чимраз більших розбіжностей у поглядах.⁶³² Іншим питанням є майбутні європейські перспективи України — якщо ЄС надасть позитивні рекомендації, Київ невдовзі матиме чудові шанси здобути європейські фінансові ресурси, хоч іншим регіонам, наприклад, Західним Балканам, може бракувати цих коштів.

- *Як Варшава може продовжувати масштабну підтримку Києва, особливо якщо перспективи добре озброєної та мстивої повоєнної України й далі можливі?* Як демонструють вибух ракети неподалік польсько-українського кордону в листопаді 2022 року⁶³³ та відтермінування підтримуваного опозицією закону⁶³⁴ про зняття кримінальної відповідальності з поляків, що воюють в Україні наприкінці грудня 2022 року,⁶³⁵ масштаби підтримки України мають межі. Польща — насамперед член НАТО, тож мусить мінімізувати будь-які можливі негативні наслідки для альянсу. Тим часом, зважаючи на зростання впливу Пекіна, ймовірно складно буде утримувати увагу до України, коли теперішня інтенсивність бойових дій зменшиться. (Скориставшись пакетами військової допомоги, спрямованими, зокрема, на тривалу перспективу, Вашингтон уже зараз готує Україну до часів, коли більше не надаватиме їй військової підтримки.) Станом на липень 2023 року не можна виключати ймовірність тривалої війни, тож точне розташування українських кордонів залишається нерозв'язаним питанням. Відповідно додатковою проблемою буде те, чи Україна у подальші роки вирішить почати масштабнішу операцію, щоб відвоювати (частину) територій, які незаконно окупувала Росія. Тобто воєнні операції 2023 року визначать, чи побачимо ми появу тимчасово замороженого конфлікту.
- *Яку роль Польща може відіграти у формуванні та здійсненні контролю НАТО над Арктикою та Північною Африкою?* Станом на квітень 2023 року Вашингтон не дійшов до жодного очевидного рішення щодо «ключових» держав для цієї ролі. Втім, деякі звіти, датовані кінцем 2022 року, вказують на готовність Польщі надати необхідні повітряні потужності,⁶³⁶ які теоретично можуть стати ядром зовнішніх операцій НАТО. (Водночас слід зауважити, що польська армія суттєво розширила

зсяг територіальної оборони — це вказує, що Варшава, найпевніше, має завдання стримувати Росію без значного американського залучення.⁶³⁷) Проте перед Вільнюським самітом НАТО у червні 2023 року в медіа періодично з'являлась інформація щодо інтегрування нордичної проти-повітряної оборони⁶³⁸ та дансько-німецького об'єднання сухопутних сил⁶³⁹ — це попереднє рішення щодо поділу відповідальності між країнами східного флангу НАТО підказує, що вага блокової політики лише зростатиме.)

- *Як Варшава могла би послабити вплив зміни фокуса з Балтійського на Чорноморський регіон?* Польща та Румунія — не єдині країни, які змагаються за владу. Зокрема, Варшаві варто взяти до уваги зростання впливу Туреччини. Хоч і є тристоронній польсько-румунсько-турецький консультаційний форум, відносна різниця у розмірах між Туреччиною та Польщею, поєднана з російською окупацією Криму, ймовірно, звуть Польщі простір для маневру.

Укупі ці проблеми вказують на ймовірність, що європейська напівпериферія поділиться відповідно до блокової політики. Будь-які спроби запровадити регіональну кооперацію мають відображати цю ймовірність і взяти до уваги потребу в диверсифікованій і цілеспрямованій двосторонній дипломатії.

У промові перед польським парламентом 13 квітня 2023 року міністр закордонних справ Збігнев Рау приділив увагу⁶⁴⁰ деяким зі згаданих проблем. Погоджуючись з одностайною європейською зовнішньою політикою,⁶⁴¹ Рау вказав на важливість коаліції між Польщею, Туреччиною та Румунією.⁶⁴² Щодо останньої, то, зважаючи на економічні та безпекові причини, квітень 2023 року яскраво продемонстрував, що є потреба сприяти двосторонній польсько-румунській співпраці.⁶⁴³

Міністр був дуже прямолінійний: з огляду на власні розміри та роль голо-су регіону, наші найближчі сусіди — Центральна та Східна Європа — становлять ключову точку відліку для польської зовнішньої політики.⁶⁴⁴ Тож, запевнивши, що країни регіону колективно зможуть якнайефективніше впливати на формування політики вільного світу, демократичної Європи та Північноатлантичного альянсу,⁶⁴⁵ Польща повинна черпати політичний потенціал із власних дій у регіоні [...] і впроваджувати політичні ініціативи, які об'єднуюватимуть інтереси, цінності та політичні досвіди країн, з якими ми поділяємо минуле і з якими хотіли б побудувати майбутнє.⁶⁴⁶

Успіх цих цілей залежатиме від того, чи зможе Варшава поєднати інструменти культурної дипломатії з іншими дипломатичними засобами.

4.2. Регіональна співпраця: історичне значення польсько-українського примирення

Польське ставлення до регіональної співпраці почало змінюватися 2021 року,⁶⁴⁷ коли, зважаючи на зростання загроз (наприклад, передвісники гібридної загрози з боку Білорусі чи посилення тиску на Україну), безпековий підхід став пріоритетним. Після лютого 2022 року цей процес досягнув абсолюту — для Варшави (та й більшості центральноєвропейських країн) регіональна співпраця має значення, лише якщо поширюється на військовий захист і лише коли досить сконцентрована, щоб надавати дієві інструменти для розв'язання безпекових чи економічних проблем.

Для Польщі зміна зовнішніх загроз спричинила суттєвий поворот у підході до регіональної кооперації. Зважаючи на те, що Угорщина дивилася на війну зовсім інакше, ніж решта країн Вишеградської групи,⁶⁴⁸ інтерес до до-теперішнього рівня залученості у це утворення змалів.

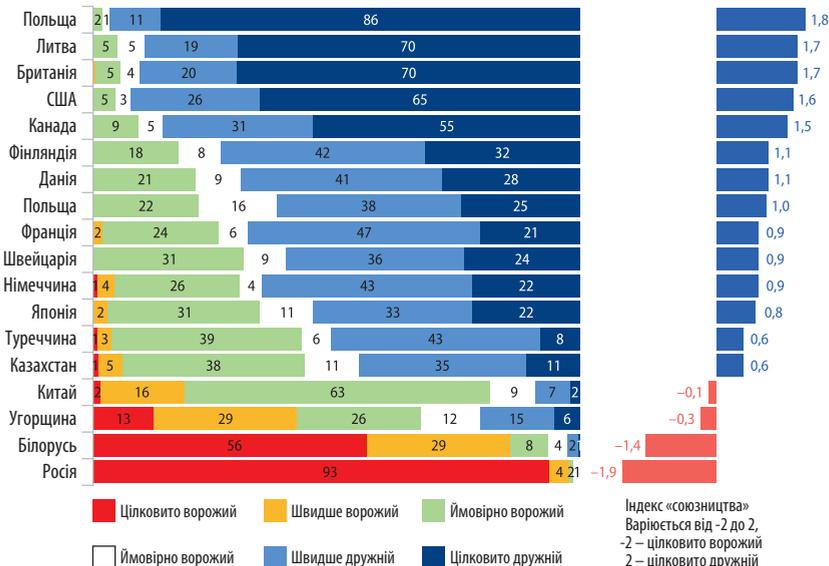
Зміни в міжнародному середовищі вплинули і на «Ініціативу трьох морів». З одного боку, стала очевидною й дієвою її військова природа.⁶⁴⁹ З іншого — недоліки ініціативи теж стали більш очевидними. Вона простягається на теренах великого регіону, де єдності щодо спільних проблем можна досягнути лише частково. Втім, російська агресія каталізувала рух до багатьох первісних цілей ініціативи, змусивши країни-учасниці шукати зовнішнього фінансування. І хоча на Ризькому саміті 2022 року згадували і збільшення обсягів підтримки для України, і співпрацю з Японією, приязно налаштованим глобальним партнером,⁶⁵⁰ двосторонні торговельні угоди — на відміну від домовленостей між усіма членами ініціативи — за останні півтора року набули ваги. Особливо важким ударом для сталості ІТМ стала литовська торговельна угода з США в листопаді 2021 року, фінансово порівнювана з сумами, які Вашингтон погодив для всієї ініціативи. З того часу Вільнюс забезпечив тайванські інвестиції у секторах економіки з високою доданою вартістю⁶⁵¹ і працював на посилення торговельних відносин з Австралією,⁶⁵² продемонструвавши, що азійський капітал до регіону може надходити не лише з Китаю.

Створення восени 2022 року формалізованої мережі⁶⁵³ дослідників у межах ІТМ на базі Польської Академії Наук, розташованої у Варшаві (*Polska Akademia Nauk; PAN*), можна вважати спробою «розвантажити» польське Міністерство закордонних справ від роботи над згаданою ініціативою. Це дало би змогу міністерству зосередитися на двосторонніх (торговельних) відносинах.⁶⁵⁴ Імовірно, завдяки інформації, яку надаватиме *PAN* та інші

польські аналітичні центри, польське міністерство закордонних справ створить мережу підтримки, яка зробить внесок у регіональну торгівлю.

Україна, Литва та Польща вирішили створити нову регіональну ініціативу 2021 року — Люблінський трикутник. Відтоді відбулися дві зустрічі країн-учасниць на високому рівні. Під час другої трапилася безпрецедентна подія — присутні спільно визнали тісні історико-культурні зв'язки, у яких Польща відігравала вирішальну роль.⁶⁵⁵ Слід пам'ятати, що однією з проблем, які гальмували розвиток «Ініціативи трьох морів» у середині 2010-х років, була стурбованість щодо відродження асертивної польської зовнішньої політики міжвоєнних часів, яка відвела б другорядні ролі іншим учасникам ініціативи на зразок Литви. Втім, комбінація польських дипломатичних зусиль і російської агресії 2022 року дала плоди навіть короткотерміново, привівши до зустрічі 2023 року й початку історичного примирення між польським та українським суспільствами і ключовими фігурами їхніх політичних еліт. Складно переоцінити значення такого примирення. Його історичну вагу в масштабах Східної Європи можна порівняти з франко-німецьким примиренням у Західній Європі після Другої світової війни, яке стало запорукою створення ЄС. Дані нещодавнього опитування підказують, що ставлення українського суспільства до поляків та литовців можна використати для розвитку ближчих економічних і торговельних відносин (Рисунок 2).⁶⁵⁶

Рисунок 2. Преференції українського суспільства щодо зовнішньої політики (жовтень 2022)

Source: Rating Grou

4.3. На перетині соціальних симпатій і торговельно-економічної політики

У забезпеченні масштабної підтримки Україні польська держава вбачає можливість потенційно *принести зиск обом* країнам. Від літа 2022 року Варшава завзято ініціювала низку двосторонніх угод, спрямованих, зокрема, на розвиток економічної та транспортної співпраці. Перші плоди цього завзяття можна побачити вже 2023 року, коли завершать створювати залізничне сполучення між Варшавою та Львовом за європейським стандартом.⁶⁵⁷

Економічні фактори можуть відіграти роль і в інших царинах, зокрема у безпековій співпраці⁶⁵⁸ і політиці щодо прихистку українських біженців у Польщі. Надавши документи шукачам порятунку та проклавши шлях до їхнього (майбутнього) працевлаштування у Польщі,⁶⁵⁹ уряд, серед іншого, намагається впоратись і з внутрішніми проблемами на зразок структурного безробіття та створення можливостей для польських компаній тримати виробництво на такому ж рівні, як і до 2022 року.⁶⁶⁰

Згадані взаємовигідні дії поширюються на спроби посилити зв'язки між польськими й українськими дрібним і середнім бізнесом. Ще у січні 2015 року тодішній уряд, очолюваний Громадянською платформою, запропонував програму на 100 мільйонів євро, спрямовану на підтримку входу польських компаній на український ринок, посилення двосторонньої торгівлі та економічних відносин між двома країнами.⁶⁶¹ Інформація про цю програму та її результати зникла того-таки року. Ймовірно, проблеми, пов'язані зі структурними відмінностями — на зразок корупції, — вплинули на реалізацію заявлених цілей.

Російська агресія 2022 року, зокрема, довела, що польська держава та державні актори мали реалістичні уявлення щодо бізнесових практик, яких варто очікувати від українських економічних дієвців. Варшава сподівається, що війна і заходи, яких українська влада вжила для боротьби з корупцією і запровадження змін в українському законодавстві, матиме позитивний вплив і забезпечить польські компанії можливостями для участі у відновленні зруйнованої війною країни.

У 2022 році *Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK)* і Польське агентство інвестицій і торгівлі (*Polska Agencja Inwestycji i Handlu; PAIH*) почали програму з об'єднання дрібних і середніх бізнесів. Принагідна інформація з відкритих джерел вказує на значний інтерес з боку польських компаній, зважаючи на те, що *PAIH* згадує⁶⁶² про 1750 бізнесів, які станом на кінець лютого 2023 були зацікавлені взяти участь у програмі. Не дивно, що визначеною ціллю стала

підготовка польських компаній до особливостей української правової системи — скажімо, правил публічних закупівель.⁶⁶³

Суто з економічного погляду посилення співпраці між польським та українським середнім і малим бізнесом та участь Варшави у відбудові України, ймовірно, стане для Польщі можливістю підготуватися до часів, коли Україна робитиме внесок до бюджету ЄС. Є ймовірність, що нинішня напруга між Польщею та ЄС відображає це — ще одна причина, чому пошук рішення для тривалих непорозумінь в інтересах Варшави. Втім, відносини з ЄС мають ще один (дуже) проблемний аспект: майбутнє відносин із Німеччиною та Францією і здатність Польщі скористатися Веймарським трикутником як платформою, на якій можна показати, що Польща — відповідальний міжнародний актор.

Однак будь-яка потенційна ширококомаштабна відбудова повоєнної України має одну важливу передумову: наявність і застосовність міжнародних безпекових гарантій для України, які спиратимуться на впливових акторів. Станом на липень 2023 року, зважаючи на теперішній стан бойових дій і невиконання мінімальних умов для припинення активної фази війни для обох сторін конфлікту, міжнародна спільнота далека від забезпечення будь-чого, навіть віддалено подібного на безпекові гарантії.

4.4. Економічна і торговельна політика: Україна як інструмент, а не ціль

Одним із основних чинників, які провокують занепокоєння європейських країн, що підтримують Україну, є фінансове майбутнє Європейського Союзу. Природно, що російська агресія 2022 року призвела до суттєвого збільшення військових видатків і закупівель — у цьому контексті *важливі вчасні* постачання та їхня достатня кількість. Через це європейські виробники зброї опиняються у невідгідній ситуації й зростає ймовірність (і загроза), що європейські військові закупівлі приведуть до економічного зростання країн за межами ЄС.⁶⁶⁴

Серед способів урівноважити ситуацію — посилення двосторонньої економічної та торговельної кооперації з регіональними партнерами (наприклад, з Україною) і країнами з-за меж регіону. Ймовірно, політичні обмеження у цій сфері розширяться. Коли країни на зразок Японії, Південної Кореї та Австралії запровадять зміни до своїх безпекових заходів у відповідь на більшу загрозу з боку Китаю, вони стануть ймовірними довготерміновими політико-економічними партнерами для країн ЦСЄ.

Теоретично польські наміри досягнути згаданих цілей ще можуть змінитися, якщо польська політична еліта втратить значну частку підтримки польського суспільства. Крім фінансових видатків на підтримку біженців, інший аспект наявної напруги у польському суспільстві щодо українців (але не України як країни) має історико-культурні передумови і стосується фундаментально відмінного способу сприйняття Степана Бандери⁶⁶⁵ в обох країнах. Наприкінці 2022 — на початку 2023 років польська інтелігенція та медіа зауважили, як після 2014 року поширився культ Бандери і як Росія може скористатися з породженої цим напруги. Парламентські вибори у Польщі та передвиборча кампанія ймовірно будуть чудовими індикаторами дальшої ваги історичної пам'яті.

Крім Польщі: регіональні висновки

Подібно до Польщі на агресію Росії проти України зреагували й інші держави регіону — країни Балтії, Чеська Республіка, Румунія та Словаччина.⁶⁶⁶ Панівні політичні еліти у цих країнах сконцентрувалися на стратегіях, покликаних створити простір для маневру власних держав, а не для себе особисто. Показовий приклад — дії словацьких політичних еліт, які попри внутрішнє невдоволення трималися проукраїнської стратегії, надавши летальну зброю стороні, яка себе захищає.

Мета (і, ймовірно, стратегія) цих країн — уникнути повернення ідеї про «сфери впливу», що передбачає одностороннє застосування військової сили — сили, яку ЄС як організація не спромоглася започаткувати й ефективно використовувати. Кроки, впроваджені цими країнами, отже, можна розглядати як спроби зберегти вагу ЄС на міжнародному рівні.⁶⁶⁷

Усе вказує, що станом на квітень 2023 року в польському розумінні поновилася блокова політика. Якщо йдеться про європейський субконтинент, питання полягає у здатності напівпериферії успішно об'єднуватися (ідеться про країни з обох сторін кордонів ЄС та НАТО). З огляду на географічне розташування та розміри, Україна дуже важлива. З точки зору східного флангу НАТО, найважливішу проблему досі не розв'язано: як Польща, Румунія та Туреччина (три країни, чий розмір дає змогу претендувати на важливу роль у формуванні політики щодо України та Росії) збалансують співпрацю та кооперацію.

Втім, з погляду міжнародної системи, виникає проблема: питання України та європейської напівпериферії не відділити від Москви. Блокова політика за

визначенням передбачає, що належить зважати на потенційних суперників. У російському випадку міжнародній спільноті доводиться звертатися до країни, яка стає чимдалі закритішою і має дедалі більше контролю над Білоруссю. Питання Білорусі особливо болюче для Польщі, адже від літа 2022 року білоруська влада почала виокремлювати польську меншину в країні й систематично руйнує культурні пам'ятки⁶⁶⁸ та зв'язки⁶⁶⁹ — додатково до репресій лідерів польської громади.⁶⁷⁰

Коли йдеться про блокову політику та Захід, не варто забувати про два фактори. По-перше, згадані країни ЦСЄ, ймовірно, і надалі вважатимуть США і НАТО ключовими військовими партнерами та гарантами безпеки. По-друге, позиція, яку Вашингтон зайняв щодо Китаю, і загроза, яку Пекін становить для очолюваного США світопорядку, ймовірно, не зміниться.

На перетині цих двох чинників — заходи, яких можуть (або повинні) вжити країни ЦСЄ для протидії китайській загрозі. Зважаючи на приклад, який подали Литва (радикальна переорієнтація з Китаю й пізніше забезпечення торговельних угод з США) та Румунія (яка задекларувала, що вилучить китайські компанії з контрактів, пов'язаних із державною інфраструктурою)⁶⁷¹ постає питання, чи ці країни повинні здебільшого (а то й цілком) перейняти підхід США до Китаю — і, якщо не цілком, то якою мірою? Використавши приклад російської агресії 2022 року, згадані країни ЦСЄ зробили суттєві кроки, щоб убезпечитися від систематичних зовнішніх загроз, але чи може ця політика⁶⁷² перекинутися й на їхні відносини з Китаєм?⁶⁷³ Між 2024 і 2026 роками ці країни, ймовірно, ухвалять національні безпекові стратегії, тож дальші стратегічні документи забезпечать відповіді на поставлені запитання.

Трансформаційна сила, прагнення впливати на політики інших країн наявна й очевидна у двосторонніх відносинах згаданих країн та України. У цьому можна помітити два підходи. З одного боку, Варшава, скориставшись своєю підтримкою Києва, вдається до економічно-соціального, непримусового підходу, покликаного усунути двосторонні торговельні бар'єри і залагодити історичні суперечки. Українська держава також концентрується на подоланні корупції,⁶⁷⁴ тож може виявитися, що поляки збирають вершки. З іншого боку, Румунія, інша ключова регіональна країна, вдається до елементів примусу та звертається до міжнародних організацій,⁶⁷⁵ щоб розв'язати питання румунської меншини в Україні.⁶⁷⁶ На підставі інформації,⁶⁷⁷ опублікованої Українським інститутом центральноєвропейської стратегії, ефективність польського підходу, ймовірно, вища.

Хай який підхід переможе — примусовий, непримусовий чи, може, якась комбінація обох — примус за жодних обставин не має заважати стратегічній меті України — ближчої інтеграції з євроатлантичними структурами.

Щодо ЦСЄ та ролі, яку в цьому регіоні прагне відігравати Польща, то одним із ключових питань є готовність інших країн прийняти польські (економічні) цілі. Президент Анджей Дуда нещодавно теж на цьому наголосив.⁶⁷⁸ Судячи з публікацій у медіа, Німеччина передумала відкривати у Польщі ремонтний центр для озброєння, яке передають Україні.⁶⁷⁹ У промові 2023 року міністр закордонних справ Рау досить відверто заявив, що Польща планує використати «Ініціативу трьох морів» під час відновлення України⁶⁸⁰ — цілком можливо, що призначення⁶⁸¹ Беати Дачинської-Музички головою *Bank Gospodarstwa Krajowego* має на меті забезпечити для цього необхідне дипломатичне тло. Щоб діяти від імені одинадцяти держав, потрібна буде однастайна воля та відповідь держав ЦСЄ.

Переклала Галина Герасим

Сумнівна лояльність Угорщини: стратегія режиму Орбана у російсько- українській війні

Балінт Мадловіч, Балінт Мадяр

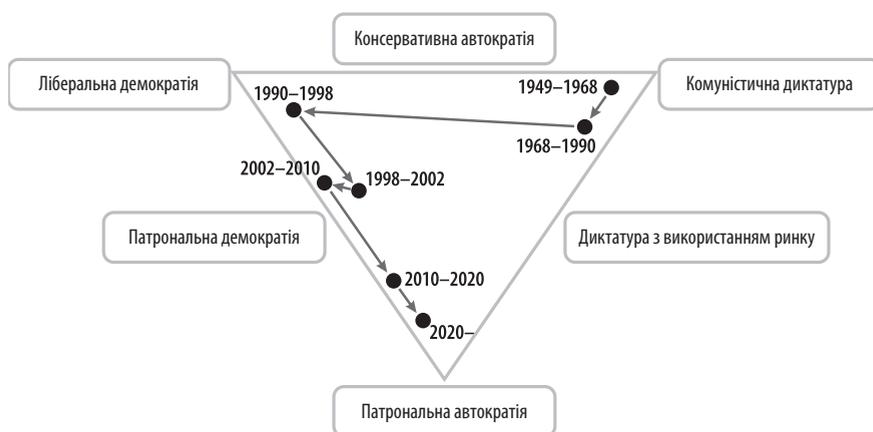
1. Угорська патрональна автократія та повномасштабне вторгнення

Сьогоднішня Угорщина — це посткомуністична мафіозна держава. У 2010 році автократичний прорив замінив собою світ конкурентних корупційних мереж, тобто патрональну демократію, і створив однопірамідальну патрональну мережу на чолі з верховним патроном Віктором Орбаном (Рисунок 1). З двома третинами більшості в парламенті Орбан зміг односторонньо переписати конституцію та виборче законодавство й останніми роками, посиляючись на різні види кризових ситуацій (міграція, пандемія, російсько-українська війна), керував через укази без будь-яких демократичних обмежень. Йому також вдалося призначити власних клієнтів очільниками установ, які в демократичному режимі зазвичай мали б контролювати та збалансовувати державну владу (конституційний суд, контроль над ЗМІ, національна рада нагляду за судами, органи моніторингу виборів тощо), не потребуючи консенсусу. Створення необмежених конституційних і призначальних повноважень спустошило формальну інституційну систему: до людей, які мають владу, на практиці належать політичні підставні особи на різних рівнях. Вони не використовують повноваження посади автономно, а лише виконують у межах законності рішення, ухвалені поза законодавчо визначеними інституціями. Рішення, ухвалені неформальною патрональною мережею, прийомною політичною родиною Орбана, можна описати й зрозуміти через

подвійні мотиви концентрації влади та накопичення багатства за допомогою знекровлених засобів державного примусу, який застосовують із широким діапазоном свавілля. Отже, цей режим — патрональна автократія, а державу за такого режиму можна ототожнювати з мафіозною державою.⁶⁸²

З 2010 року по лютий 2022 року Орбана і його партію «Фідес» двічі переобирала більшість (дві третини голосів) на маніпульованих виборах.⁶⁸³ У цей самий період у зовнішній політиці зростала напруженість між Угорщиною та її західними партнерами, а також посилювалася формальна та неформальна залежність від Росії. Відбулося кілька конфліктів з ЄС через його критику дедемократизації в Угорщині, тимчасом як російська газова дипломатія, поточне розширення АЕС «Пакш» та інші подібні угоди поставили Угорщину в зобов'язане, залежне становище в обмін на приватну вигоду.

Рисунок 1. Змодельована траєкторія Угорщини (1949–2023 роки)

Джерело: Magyar and Madlovics (2022, 218)

Коли 24 лютого 2022 року почалося повномасштабне російське вторгнення в Україну, угорські політики були заклопотані майбутніми квітневими виборами. Страхітливі новини про війну в сусідній країні разом із дедалі більшим потоком українських біженців одразу піднесли цю тему в центр кампанії. Поки об'єднана опозиція не могла мати єдину відповідь на події, війна створила несподівану ситуацію і для патрональної автократії Орбана.

У цьому розділі ми аналізуємо реакцію Орбана на російське повномасштабне вторгнення радше у контексті його режиму (а не країни), стратегії, а також патронально-кліентарних відносин, які розвиваються з путінською Росією з 2010 року. У період до вторгнення стратегія режиму Орбана на гео-

політичному рівні була зосереджена на захисті корупційних операцій його мафіозної держави від ЄС та розширенні їх у бік Росії. У наступних підрозділах ми пояснимо позицію Угорщини в ЄС, кроки у розвитку патронально-клієнтарних відносин із Путіним і проаналізуємо два наративи, які Орбан як популіст, що застосовує ідеологію, ретельно виробив у межах стратегії свого режиму: негативний і делегітимувальний — для ЄС («ми не будемо колонією») і позитивний та дестигматизувальний — для путінської Росії («відкриття на схід»).

Стівен Левицький і Лукан Вей у відомій книзі про конкурентний авторитаризм стверджують, що західні зв'язки та вплив приводять до демократизації країни.⁶⁸⁴ На відміну від цього, коли почалося повномасштабне російське вторгнення, мафіозна держава Орбана мала західні зв'язки і перебувала під російським впливом. Результат, який аналізуємо у другій половині розділу, свідчить про протилежні до демократичних зміни: криза ролі Угорщини як «містка» між Заходом і Сходом, дальші спроби Орбана підтримувати цю роль у будь-якому разі, а також його антиукраїнська кампанія на внутрішній арені та проросійські кроки на міжнародній вказують на тривале існування мафіозної держави на периферії ЄС.

2. Член ЄС у кримінальній екосистемі Росії: ситуація в орбанівській Угорщині перед вторгненням

2.1. Угорська мафіозна держава та Європейський Союз

Починаючи з 2010 року, патрональна автократія Орбана прагнула закріпити позиції, знищуючи автономії, які потенційно загрожують її владі (автономні ЗМІ, автономні неурядові організації, автономію підприємців та автономію громадян), хоч індивідуальні свободи вона змогла обмежити найменше. Це принаймні частково можна пояснити тим, що Угорщина належить до ЄС.⁶⁸⁵

З іншого боку, Угорщина — єдина мафіозна держава в ЄС. Хоча корупція ендемічна в інших посткомуністичних країнах, які долучилися до ЄС, як-от у Румунії та Болгарії, пропорційні виборчі системи та розділена виконавча влада в цих країнах запобігли появі однопірамідальної патрональної мережі.⁶⁸⁶ Тип автократичного режиму, який Орбан встановив в Угорщині, дуже відрізняється від спроби Ярослава Качинського встановити автократію в Польщі, попри подібність у їхніх ідеологічних аргументах. (За «аргу-

менти» ми визнаємо заздалегідь підготовлені ідеологічні пояснення та аргументи, які можуть бути витягнуті в будь-який час і використані, щоб легітимізувати й захистити режим від критиків.) Якщо режим Орбана прагне багатства, а ключові рішення ухвалюють через неформальні механізми замість формальних інституцій, Качинський здійснює консервативно-автократичний експеримент, керований як ідеологією, так і прагненням влади.⁶⁸⁷ Ані неформальний патроналізм, ані централізовано організована корупція не з'являються у польському випадку, лише партійний непотизм⁶⁸⁸ і розширення формальних повноважень держави внаслідок націоналізації.⁶⁸⁹

ЄС заснували на презумпції гомогенності режимів, тобто всі його члени будуть ліберальними демократіями; навіть якщо їхні лідери розходяться в думках або їхні інтереси відрізнятимуться, вони матимуть спільну платформу із загальними для всіх нормами, щоб розв'язати ці розбіжності. Тому ЄС бракує належних механізмів, щоб подолати гетерогенність режиму. Хоча більшість членів ЄС — це західні ліберальні демократії, їх супроводжують спроба встановити консервативну автократію (Польща), патрональні демократії (Болгарія, Румунія та Словаччина) та патрональна автократія (Угорщина). Серед них патрональна автократія найбільш руйнівна, адже несумісна із західними державами-членами, а також із політичними основами ЄС (ліберальна демократія) та його економічними основами (ринкова економіка).

І якщо брак ефективних захисних механізмів, які сприяли би гомогенності режиму, є структурним недоліком ЄС, то раціональність спільних цінностей, заявлених ЄС, наразилася на раціональність геополітики з її тиском обставин. Зокрема, Центральна Європа (а в її межах — мафіозна держава Орбана) розташована на периферії імперій, між Західною Європою з одного боку та патрональною автократією, якою є Росія, з другого. Перед повномасштабним вторгненням в Україну дилема в баченні ЄС була така: прийняття посткомуністичних країн Балкан і Східної Європи в ЄС призведе до катастрофічного занепаду системи спільних цінностей — однак категоричне неприйняття цих країн, не кажучи вже про вилучення автократичних режимів із ЄС, дасть Російській імперії, яка зараз у процесі реінкарнації, можливість розширитися в бік Заходу.

Таке сприйняття підштовхнуло ЄС створити «буферну зону» з країн, розташованих у межах ЄС, але значною мірою за межами єврозони. Відмовившись від романтичних переконань і початкової місії після падіння Берлінського муру, західноєвропейська політична еліта почала розглядати країни буферної зони, як-от Угорщину, не як відсталіх у культурному плані супутників, а лише як зони, на які потрібно впливати економічно. ЄС прагне

нув досягти геополітичних цілей, підтримуючи буферні держави; водночас сам ЄС мав засоби лише для того, щоб усунути епізодичні порушення загальноєвропейських цінностей за допомогою посередництва, переконання та судових механізмів; йому бракувало інструментів, щоб запобігати систематичній ерозії ліберальної демократії. Орбан зловживав цією суперечністю, використовуючи кошти ЄС, які становлять приблизно 4% угорського ВВП щороку,⁶⁹⁰ щоб фінансувати власних клієнтів і згодом зміцнити свій авторитарний режим.⁶⁹¹

2.2. Стратегія режиму замість стратегії країни: геополітика мафіозної держави та дестигматизація Росії

Злочинна організація, приватна чи державна, має дві основні функції. По-перше, вона намагається накопичити багатство для своїх членів, що потребує певного джерела грошей і здатності їх відмивати; по-друге, їй потрібна змога забезпечити безкарність для своїх членів і деактивувати такі механізми контролю,⁶⁹² як правоохоронні органи та прокуратура, що заважали б їм витратити накопичене багатство.⁶⁹³ На внутрішньому рівні Орбан має політичну владу для досягнення цих цілей — як формально (через свою надбільшість), так і неформально (через своїх клієнтів).⁶⁹⁴ На міжнародному рівні він має досягати цих цілей у специфічному геополітичному середовищі з різними акторами, країнами та міжнародними організаціями, різні аспекти яких цьому сприяють або перешкоджають.

Перемігши 2010 року, Орбан постав перед головоломкою — як накопичити багатство і зберегти безкарність. З одного боку був ЄС, який надавав Угорщині кошти (накопичення багатства), але також мав можливість нагляду (що загрожувало безкарності). З іншого боку — східні авторитари, які й самі належать до патрональних акторів, тому не скаржитимуться на корупційні ризики чи проблеми верховенства права стосовно міжнародних торговельних угод (безкарність), але які ще не встановили відносин із прийомною політичною родиною Orbana (перешкода накопиченню багатства). Логіка мафіозної держави, однак, диктувала послаблення зв'язків із ЄС, максимально зводячи відносини до матеріальної підтримки, одночасно зміцнюючи зв'язки зі східними авторитарними, зокрема з путінською Росією. Кінцевою метою цієї стратегії було здобути роль «містка» у буферній зоні на периферії Заходу та Сходу. Орбан мав намір закріпити свій режим, «оподатковуючи дві імперії»: черпаючи зі структурних фондів і фонду гуртування ЄС, тоді як

енергетичні угоди з Російською імперією забезпечили додаткове надходження коштів».⁶⁹⁵ Однак така геополітична рівновага передбачала протилежні рухи до ЄС та Росії.

Усе це відбиває стратегію режиму замість стратегії країни. Хоч остання позиціонувала Угорщину як країну в геополітичному просторі, дії Орбана відображали переважно інтереси режиму щодо підтримки, розширення та збереження патронального автократичного правління. Ідеологічна «стратегія країни» уряду, що користується ідеологічними аргументами на кшталт «національного суверенітету» та «відкриття на схід»,⁶⁹⁶ складалася як не узгоджена за цінностями, але функційно узгоджена комбінація. На основі так званого «відкриття на схід» національний суверенітет віддали в руки путінської Росії, від якої і країна, і сам Орбан стали значною й дедалі більшою мірою залежними (про це нижче). З іншого боку, аргументи про «національний суверенітет» з'являлися лише для того, щоб відвернути західну критику дедемократизації та корупції в Угорщині, тимчасом як стосовно Росії, рух до якої схвалений на підставі «відкриття на схід», вони ніколи не виникали і це прикметно.

Грунтуючись на режимній стратегії протилежних рухів до ЄС та путінської Росії, функційна узгодженість виявилася в симетричній інтерпретації цих двох іноземних суб'єктів (Таблиця 1). Ідеологічні аргументи були ретельно дібрані, щоб відповідати двом наративам, адаптованим до геополітичних позицій мафіозної держави: негативний наратив, елементи якого були підлаштовані для делегітимації ролі ЄС та його нагляду, і позитивний наратив, елементи якого були підлаштовані для легітимації нових відносин із путінською Росією. Якщо перша позиція неминуче конфронтаційна і породжує та посилює почуття образи в суспільстві, друга — неконфронтаційна і покликана примирити суспільство з його новими геополітичними союзниками.

Використовуючи аргумент національного суверенітету щодо ЄС, Орбан стверджує, що тільки «ми, угорці» маємо право ухвалювати рішення у справах національного інтересу, тоді як іноземне втручання рівнозначне порушенню цього права, незаконному звуженню простору для маневрів законного, національного уряду. Як він заявив 15 березня 2012 року, в державне свято, що вшановує угорську революцію 1848 року, Угорщина «не буде колонією» ЄС.⁶⁹⁷

Таблиця 1. Симетричні інтерпретації ЄС та Сходу в наративі орбанівського режиму

Стосовно ЄС (негативний наратив)	Стосовно путінської Росії (позитивний наратив)
делегітимація: національний інтерес легітимно визначається внутрішніми, а не зовнішніми акторами (із наголошенням на витратах, а не вигодах).	легітимація: національний інтерес полягає в розвитку нових економічних відносин із повагою до іноземних режимів та їхніх лідерів (із наголошенням на вигодах, а не витратах).
стигматизація: фреймування ЄС як того, хто підтримує «їх» супроти «нас» із розрахунком на наявне в суспільстві почуття образи (на мігрантів, ЛГБТ тощо).	дестигматизація: фреймування Росії як того, хто підтримує «нас» супроти «них», приборкання наявного в суспільстві почуття образи (на комуністів тощо).

«Боротьба за національну свободу» Орбана — це боротьба мафіозної держави за безкарність усередині ЄС. Політики «Фідес» використовували національний суверенітет, щоб виправдати відмову Угорщини долучитися до Прокуратури Європейського Союзу⁶⁹⁸ та — регулярно — щоб ухилитися від критики в дискусіях про верховенство права й демократію. У відповідях на ґрунтовну критику, як-от доповіді Тавареса та Сарджентіні,⁶⁹⁹ просте посилення на національний суверенітет перетворилося на ширший наратив про конфлікт бачень майбутнього Європи — як «Європи націй» чи імперських «Сполучених Штатів Європи», як пояснив Орбан у Європейському парламенті 2013 року.⁷⁰⁰ Насправді «Європа націй» у програмі Орбана — це просто вимога нових відносин із ЄС: зберігаючи зобов'язання щодо переказування європейських коштів для конвергенції, водночас забезпечити автономію для створення окремих національних демократій, а саме автократій.

З іншого боку, такі країни, як путінська Росія, вбудовані у позитивний контекст символічного гасла «відкриття на схід». Уперше Орбан заговорив про «східний вітер, що віє у світовій економіці», 2010 року — пізніше він кілька разів використовував у виступах цю метафору.⁷⁰¹ У цьому контексті національний інтерес ототожнений із прагненням «найбільш інтенсивної співпраці з Китаєм, Росією, арабським світом і регіоном Центральної Азії, що розвивається», як пояснив Орбан угорським дипломатам 2011 року.⁷⁰² На відміну від наративу делегітимації щодо ЄС, який підкреслює обмеження, накладені на режим європейською спільнотою, наратив легітимації щодо Сходу підкреслює (економічні) вигоди цих зароджуваних відносин, не згадуючи будь-які можливі (політичні) витрати.

З 2010 до 2022 року Орбан зустрівся з Путіним одинадцять разів — і в Москві, і в Будапешті.⁷⁰³ Зазвичай після цих дипломатичних зустрічей російська й угорська сторона випускали пресрелізи, що висловлювали похвалу іншій країні й очікування на розвиток тісніших економічних відносин. У 2013 році Орбан пояснював, що «в основних інтересах Угорщини мати добрі відносини та підтримувати тісну співпрацю з Росією» і що «ми, угорці, усвідомлюємо [...] вагу і важливість Росії, але повага, яку маємо до Росії, насамперед пов'язана не з розмірами Росії, а з її культурою, і наша повага до російської культури — основа нашої доброї економічної співпраці».⁷⁰⁴

До симетрії в делегітимації ЄС та легітимації Росії додавалася аналогічна симетрія у відповідних стигматизації та дестигматизації. З 2015 року в Угорщині провели кілька загальнонаціональних, спонсорованих державою кампаній проти ЄС, у яких Брюссель зображували як союзника Джорджа Сороса і прихильника нелегальної міграції та пропаганди ЛГБТ.⁷⁰⁵ Інтенсивні кампанії ненависті та страху вийшли за межі електоральної бази «Фідес»: на референдумі щодо гаданої загрози процедури зміни статі для неповнолітніх 2022 року приблизно 3,6 мільйона людей проголосували «ні»; як підказувала кампанія «Фідес», це перевищило кількість списків «Фідес» приблизно на 3 мільйони.⁷⁰⁶

Коли путінська автократія у популістському наративі Орбана перейшла зі сторони «їх» на сторону «нас», можна було також спостерігати подібний крок дестигматизації, тобто приборкання суспільного почуття образи. Раніше, коли Орбан був опозиційним політиком, він ставився до Путіна дуже критично, публічно осуджуючи військове вторгнення Росії в Грузію 2008 року і стверджуючи, що Угорщина не повинна стати «найщасливішим баракком “Газпрому”» (посилання на вислів про Угорщину як про «найщасливіший барак» Східного блоку до зміни режиму). Прагнучи надати легітимності новій геополітичній лінії Угорщини, Орбан мав змінити цю риторичку і зобразити Путіна та Росію в позитивному світлі.

Замість безпосередньої кампанії варто сказати про комбінований ефект трьох елементів. Перший — це переосмислення антикомунізму. Орбан почав політичну кар'єру до зміни режиму, виступаючи проти Радянського Союзу та російського гніту. Це чітко констатовано у промові, що запам'яталася радикальністю: 16 червня 1989 року він закликав вивести радянські війська з Угорщини, і це згодом стало точкою відліку в тому, як «Фідес» інтерпретував історію зміни режиму.⁷⁰⁷ Антикомунізм був міцною опорою ідентичності «Фідес», але з часом цей термін перетворився на загальний негативний груповий маркер. Як і Путін, що, спираючись на російський історичний

досвід, ототожнює всіх опонентів із «нацистами» (наприклад, українців), відв'язуючи термін від його історичного або фактичного значення, «Фідес» використовує термін «комуністи» щодо опонентів, усуваючи російський елемент з історичного значення цього терміна. До 2010 року «Фідес» застосовував згаданий епітет до соціалістично-ліберальної коаліції (MSZP SZDSZ); пізніше він став зневажливою назвою як опозиції «Фідес», так і ЄС. Орбан заявив у виступі на державному святі 23 жовтня 2013 року:

Ми знаємо, що в угорської свободи були не тільки герої, а й зрадники. Ми знаємо, що всі наші революції були придушені ззовні. Ми також знаємо, що завжди були ті, хто допомагав зовнішньому ворогу. Австро-російські колаборанти, пуфайкоші, червоні барони — залежно від того, що на той час було в моді. [...] Ми знаємо, що були й завжди будуть ті, хто готовий знову віддати Угорщину колонізаторам. [...] [Вони хочуть] забрати наш, угорців, шанс по-справжньому вирішувати, яким буде наше життя. Не політика й не політичні партії, а саме наше життя.⁷⁰⁸

Другий елемент у дестигматизації Росії — поширення кремлівської пропаганди державними ЗМІ та патроналізованими приватними ЗМІ, що зображує Росію в позитивному світлі в угорських новинних програмах та інформаційних службах.⁷⁰⁹ Відтворення російських фейкових новин і наративів самолегітимації, як-от боротьба Росії проти «декадентських» західних тенденцій на кшталт прав ЛГБТ, було особливо впливовим, як зважати на контрольоване медіасередовище, створене режимом Orbana.⁷¹⁰

Нарешті, широко і позитивно оприлюднені зустрічі високопоставлених політичних діячів Угорщини та Росії — насамперед Orbana та Путіна, а також міністрів закордонних справ Петера Сійярто та Сергея Лаврова — також сприяли зростанню суспільного визнання східних акторів, особливо поряд із суворою критикою на адресу Заходу. Загальним ефектом дестигматизації стала відносна популярність Путіна в Угорщині, особливо серед виборців «Фідес». У 2017 році 53% населення стверджували, що Угорщина повинна займати якусь позицію поміж Заходом та Сходом, і лише 39% заявили, що вона має бути на боці Заходу; водночас 44% населення позитивно ставилися до Путіна (найвищий такий показник серед країн Вишеградської групи), що також було на 6% вище, ніж підтримка Меркель, і лише на 1%

нижче, ніж підтримка Орбана. Серед виборців «Фідес» Путін у 2018 році мав індекс симпатії 54%, що значно вище за середній (43%) і значно вище за індекс Меркель (29%).⁷¹¹ Дальші дослідження того самого року показали, що Путін був найпопулярнішим іноземним лідером в Угорщині у віковій групі 18–59 років, особливо серед тих, хто не мав вищої освіти.⁷¹²

2.3. Зростання залежності від Путіна: перетворення на «субсуверенну мафіозну державу» Росії

Публічна позиція Орбана щодо Росії фундаментально змінилася 2009 року, як пояснюють двоє журналістів у довгій статті-розслідуванні відносин Орбана та Путіна.⁷¹³ Вони пишуть:

У листопаді 2009 року Орбан, уже фаворит майбутніх виборів, зустрівся з російським лідером Владіміром Путіним у Санкт-Петербурзі. Мета цієї зустрічі полягала в тому, щоб ці двоє політиків, які ніколи раніше не зустрічалися, познайомилися. [Пізніше] двоє впливових угорських бізнесменів [відвідали] Москву за кілька тижнів до парламентських виборів в Угорщині у квітні 2010 року. Обидва чоловіки належали до внутрішнього кола [...] Орбана [...]. Одним із них був Лайош Сімічка, давній друг Орбана та його союзник у перетворенні «Фідес» на панівну політичну силу Угорщини. Другим був Жолт Нергеш, один із соратників Сімічки та давній друг сім'ї Орбанів. [...] Метою поїздки Сімічки та Нергеша було встановлення нових ділових відносин між керівництвом двох країн. [...] Одне джерело назвало це «ознайомчим візитом». За словами іншого, чиновник ФСБ сказав Сімічці та Нергешу, що, коли їм знадобиться допомога в бізнесі, вони «можуть покластися на Росію».

Хоча ширилися непідтверджені чутки про раніші корупційні угоди між Орбаном та Росією в 1990-х роках,⁷¹⁴ згадані зустрічі визначили поворот у політиці Орбана, який не можна пояснити ідеологічними міркуваннями. Він радше був спровокований потребами мафіозної держави, яка шукає джерела грошей, дбаючи про можливості відмивати гроші, а також про безкар-

ність. Дві описані вище зустрічі схожі на «співбесіду» на посаду клієнта головного патрона Росії. Це призвело до поглиблення міжнародної залежності Угорщини від Росії та особисто Орбана від Путіна.

З 2010 року зовнішня політика Угорщини, у супереч зобов'язанням ЄС і трансатлантичним зобов'язанням, полягає у спробах легітимізувати та здобувати фінансові послуги від Путіна й інших східних автократів. Це не що інше, як розширення масштабу діяльності прийомної політичної родини, тобто накопичення нею влади і багатства за допомогою інструментів зовнішньої політики. Простіше кажучи, зовнішню політику та зовнішньоторговельну політику замінено на родинний бізнес, і багатоетапну трансформацію інституційної системи зовнішньої політики також здійснювали з огляду на цю мету.⁷¹⁵ Раніше зовнішню політику очолювало міністерство закордонних справ, укомплектоване переважно кар'єрними дипломатами, тоді як зовнішньоторговельною політикою опікувалося міністерство економіки. Коли 2012 року колишнього речника «Фідес», а пізніше керівника кабінету, преси, міжнародного й організаційного персоналу Орбана, Петера Сійярто, призначили державним секретарем із закордонних справ і координатором зовнішньої торгівлі Угорщини зі Сходом, це було ознакою майбутніх змін у завданнях зовнішньої політики.

Як безпосередньому представнику головного патрона, Сійярто доручили відвідати безліч автократичних режимів — від Ер-Ріяда до Баку, від Москви до Пекіна. Якщо поглянути на бізнес-аспект формованих відносин, то інші члени Вишеградської групи явно зуміли досягти динамічнішого зростання торгівлі зі східними країнами. В Угорщині натомість зростає частка зовнішньоторговельних угод, пов'язаних із прийомною політичною родиною. На відміну від ЄС, східні автократії не надають коштів режиму Орбана — вони створюють корупційні можливості. Вони з'являються як альтернативне джерело багатства на радарі Орбана тому, що готові укласти торговельні угоди, коли немає вимог або можливості контролю. Якщо кошти ЄС виділяють на конкретні цілі і зловживання ними може призвести до наслідків для країни, то контракти, укладені зі східними автократами, позбавлені вимог, що стосуються високого корупційного ризику, завищення цін або будь-яких інших питань, пов'язаних із прозорістю та верховенством права. Незалежно від того, будуть ці гроші позичені Угорщині чи витрачені безпосередньо з угорського бюджету, надана дальшим бізнес-структурам свобода дає змогу здійснювати широкомасштабну й ефективнішу експропріацію грошей угорських платників податків.

У зв'язку з цим можна згадати чотири ключові угоди між орбанівською Угорщиною та путінською Росією.

- 1) Після конфіденційної зустрічі з Путіним у 2013 році Орбан узяв на себе зобов'язання щодо розширення атомної електростанції «Пакш», яке мали фінансувати здебільшого коштом російського кредиту в 10 мільярдів євро. Про угоду оголосили несподівано, адже її деталі були випрацьовані таємно, тоді як транзакційні документи засекретили на 30 років. Згідно з оцінками, витрати на будівництво, визначені в контрактах, які були укладені без публічних тендерів і доходи з яких, отже, ідуть прямо в кишені прийомної політичної родини, становлять приблизно 40% від загального бюджету.⁷¹⁶
- 2) Державна угорська електроенергетична компанія Magyar Villamos Művek (MVM) уклала безліч нових контрактів з енерготрейдером MET Holding AG, що частково належить офшорним компаніям. Модель централізованого грошового насоса — за участю парламенту, уряду, гігантської державної компанії та офшорної приватної компанії — вилилася у дивіденди обсягом приблизно 50 мільярдів форинтів (приблизно 160 мільйонів євро). Хоча ця модель офіційно не залучала російську державу, російський приватний актор був серед власників офшорної компанії, і «Газпром» не заперечував проти угоди, хоча це явно порушувало його інтереси. Експерти й анонімні джерела також підтверджують причетність Росії до цього випадку.⁷¹⁷
- 3) Угорський уряд віддав пріоритет російським інтересам над угорськими, коли вирішив профінансувати російську компанію замість угорського переможця єгипетського тендеру на закупівлю 1300 залізничних вагонів вартістю в багато сотень мільярдів форинтів.⁷¹⁸
- 4) Путін знайшов в уряді Орбана зацікавленого партнера для свого проекту повернення до життя однієї з інституцій колишнього Радянського блоку — Міжнародного інвестиційного банку (МІБ). Підозрюваний у шпигунстві, банк перемістив штаб-квартиру з Москви у Будапешт, отримавши багато привілеїв від угорського уряду. Банк відіграє роль альтернативного джерела грошей для мафіозної держави, яка може отримувати кредити та підтримку для проектів, нефінансованих ЄС.⁷¹⁹

Угорщина, однак, додатково до незначних оборудок прийомної політичної родини може мало що запропонувати, крім неояльності до ЄС та НАТО. Режим Орбана буденно транслює підривну російську пропаганду і допомагає руйнувати європейську довіру до ЄС, НАТО та ліберальної демократії зага-

лом,⁷²⁰ а також надає прихисток для діяльності російських спецслужб.⁷²¹ Коли Угорщина критикувала західні санкції під час анексії Криму, коментуючи їх як неефективні заходи, що не сприяють розв'язанню проблеми, це була демонстрація лояльності до Путіна і жест, спрямований на посилення легітимації, — як і зняття дипломатичного карантину Путіна та теплий прийом його в Будапешті у лютому 2015 року.

Геополітичні відносини між угорською та російською патрональними автократіями можна інтерпретувати у термінах світ-системної теорії, дещо адаптувавши її звичні категорії. У світ-системній теорії як «центри» розуміють країни, де сконцентровані вигоди глобального розподілу праці, а як «периферії» — ті, у яких найбільші збитки.⁷²² Хоча ця теорія розроблена для аналізу формальних і легальних економічних акторів (зокрема, США та їхніх відносин з іншими країнами), можемо зосередитися на неформальних і нелегальних економічних акторах та їхніх системних взаємозв'язках, позаяк вони утворюють так звану кримінальну екосистему.⁷²³ Отже, можемо сказати, що Росія — центр кримінальної екосистеми, тоді як Угорщина стала її «напівпериферією», де незаконні угоди держави-центру укладаються з основними носіями політичної влади, тобто з місцевим головним патроном, який отримує вигоди, але також вступає у патронально-клієнтарні відносини з головним патроном держави-центру. Описані вище угоди хоч і слугують цілям мафіозної держави Орбана, також вписують її у кримінальну екосистему Путіна у напівпериферійному васальному становищі.

Коротко кажучи, програма «відкриття на схід» в угорській зовнішній політиці спрямована на здобуття суспільно неконтрольованих, вільно витрачуваних ресурсів для прийомної політичної родини через її зв'язки з Путіним та іншими автократами. Тут потрібно розуміти три аспекти:

- 1) це не класична торгівля, адже головний товар — нелояльність Угорщини до ЄС, за яку прийомна політична родина отримує фінансову користь;
- 2) «відкриття на схід» покликане створити приязну, родинну атмосферу не між країнами та народами, а між автократами;
- 3) відносини між Орбаном і Путіним — це не партнерство «двох рівних собі злочинців», а партнерство підпорядкування.

Орбан отримує доступ до корупційних угод із Росією, але протилежно не стається: Путін очікує не корупційних грошей від Угорщини, а радше зростання імперського впливу. Попри взаємовигідний обмін, той факт, що незаконні матеріальні вигоди отримує Орбан, а не Путін, створює відносини залежності, від яких Орбан не може відступитися. З формального боку

угорський уряд стає корисним інструментом в агресивній енергетичній дипломатії Москви, покликаний здобувати вплив; він не тільки нічого не робить, щоб зменшити енергетичну залежність Угорщини від Сходу, а й поглиблює її. З неформального боку прийомна політична родина Орбана сплутується з неформальною патрональною мережею Путіна, з якої немає вільного виходу.

3. Мафіозна держава та війна: західні зв'язки та російський вплив

3.1. Криза ролі «містка» між Заходом і Сходом

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну Орбану довелося постати перед тим, що роль «містка», яка забезпечувала безкарне накопичення багатства для його режиму, фактично зникла. З одного боку, породжені вторгненням відраза та відчуття небезпеки, що виникли у західних країнах, усунули геополітичну реальність толерування напівавтократичних режимів у буферній зоні. У війні немає місця проміжним позиціям, особливо для суб'єктів усередині ЄС, які служать російським інтересам. З іншого боку, Орбан, який раніше знаходив у західних популістських колах союзників для всіх популістських кампаній, наразився на раніше неможливу західну єдність проти Росії перед лицем російського вторгнення. Моральна дискредитація режиму Путіна така, що західні популістські партії, які раніше були (відкрито чи опосередковано) проросійські, більше не могли підтримувати двовекторну політику Орбана.

Внутрішню політику також струсонувало несподіване повномасштабне вторгнення, яке почалося 24 лютого, лише за 38 днів до угорських національних виборів 2022 року (3 квітня). Ця подія, здавалося, застала угорський уряд зненацька, судячи як із комунікацій, так і з дій. Невдовзі у країну почала прибувати величезна кількість біженців з України. За тиждень через угорсько-український кордон перейшло приблизно 128 тисяч біженців; ще за тиждень на угорсько-румунському кордоні також з'явився потік біженців, що прибували такими ж темпами. Середня кількість біженців, які прибували за добу в період з 24 лютого до 8 травня, становила 13 655 людей.⁷²⁴ Хоча більшість біженців не хотіла залишатися в Угорщині, угорські соціальні служби не були готові до такого потоку, особливо через занедбану систему надання прихистку відповідно до антимигрантської риторики попередніх років. Це завдання спонтанно підхопило громадянське суспільство, неурядові організації та приватні особи. Прикметно, що це контрастувало з попередньою ри-

торикою орбанівського режиму, яка атакувала неурядові організації, зокрема Migration Aid, що допомагали біженцям.

Кількість угорців, які надавали українським біженцям допомогу, притулок і волонтерили, засвідчила, що в безлічі людей до біженців виникло співчуття. Раніше орбанівські кампанії залякування проти міграції стигматизували «нелегальних мігрантів» із Близького Сходу — різного культурного, етнічного та релігійного походження. Тоді урядова кампанія успішно підвищила негативні почуття з помірнього або середнього рівня до межового.⁷²⁵ Цього разу деякі з біженців були закарпатськими угорцями, які прибували з регіону, безпосередньо дотичного до кордону, і навіть якщо не брати їх до уваги, більшість українських біженців становили білі жінки й діти християнського віросповідання. Українські біженці не мали потенціалу породжувати страх, — це зазвичай стає критерієм добору групи, яка зазнає стигматизації в ідеологічних кампаніях, — вони мали потенціал провокувати симпатію. Цей потенціал був також очевидний у випадку України як країни — через наочність російської агресії, візуалізацію та презентацію у ЗМІ нападу і дальших воєнних злочинів. За тиждень після початку повномасштабного вторгнення 64% виборців «Фідес» вважали, що наступ не виправданий, і це створило безпрецедентний поділ у таборі «Фідес».⁷²⁶

Проте Орбан потрапив у залежні відносини з путінською Росією. З початком війни він опинився в ситуації, коли жертву підтримував його раніше критикований союзник, ЄС (а разом з ним і США), тоді як сам прем'єр був пов'язаний з агресором, Росією, патронально-клієнтарними відносинами. Він не хотів відмовлятися від ролі «містка», яку будував, як і не хотів розривати зв'язки з Росією й однозначно присвячувати себе Заходу, ризикуючи втратити фінансування режиму чи власної безкарності. Отже, Орбан мав повернути навспак виникле народне співчуття Україні, формально підтримати західні санкції, зберігаючи корупційні відносини з Росією, і застосувати своє право вето, щоб шантажувати ЄС, а отже, забезпечити фінансування, мінімізувати контроль і — у кількох випадках — вдатися до дій в інтересах Росії.

3.2. Антиукраїнська кампанія Орбана: породження страху, реверсія солідарності та заохочення егоїзму

Хоч українським біженцям бракувало потенціалу для породження страху, Орбан досі міг побудувати виборчу кампанію на такому потенціалі самої війни. На цій основі він провів нові лінії розколу у внутрішній політиці: між тими, хто служить національним інтересам, і тими, хто їх зраджує. Уже в лю-

тому Орбан наголошував, що Угорщина «не повинна бути втягнена у цей конфлікт», тому він «відкинув пропозиції лівих, які закликають уряд надіслати в Україну війська та зброю». ⁷²⁷ Повідомлення повторювали на всіх урядових каналах: безпека угорського народу була головним пріоритетом «Фідес», тоді як опозиційна позиція на підтримку України поставила б угорський народ під загрозу.

Аморфний страх війни став груповим страхом, перенесеним на опозицію. У комунікації Орбана опозицію використали, щоб антропоморфізувати страх війни, і завдяки цьому уряду вдалося перетворити позицію утримання від війни на груповий конфлікт між «мирною» та «войовничою» сторонами. Створенню контексту значною мірою посприяла раніша заява Петера Маркі-Зая, спільного кандидата від опозиції на пост прем'єр-міністра, який заявив, що Угорщина може навіть надіслати в Україну зброю та солдатів, якщо євроатлантичний альянс (маючи на увазі членство Угорщини в НАТО) так вирішить. Подаючи умовну фразу Маркі-Зая як стверджувальну, на підставі цього фрагмента з інтерв'ю під час кампанії заявляли, що опозиція втягне Угорщину у війну.

Другим елементом кампанії після проведення нових ліній розколу та породження страху за зазначеними параметрами було обмеження українського потенціалу викликати солідарність. Пряма кампанія стигматизації проти напливу біженців була неможлива, та й в урядовій комунікації їх зазвичай називали біженцями, а не мігрантами, на відміну від тих, хто прибував із Близького Сходу у 2015–2016 роках. Однак режим намагався зменшити видимість біженців. На протигагу виниклій стихійній єдності громадян представники уряду швидко оголосили, що це державний обов'язок — піклуватися про біженців, яких автобусом перевозили до спортивного комплексу ВОК у Будапешті. У багатьох випадках їхні проблеми там не розв'язували, ⁷²⁸ а неурядові організації та журналісти, які раніше з емпатією повідомляли у ЗМІ про наплив біженців, у комплекс не допускали. Спортивний комплекс відгородили, а доступ до нього надавала поліція. ⁷²⁹

Щоб делегітимувати солідарність з українською державою, Орбан зображав російське вторгнення як внутрішні справи слов'ян, до яких Угорщина не мала жодного стосунку. Він чітко заявив в інтерв'ю:

Ми ніколи не брали участі в дискусіях про те, скільки держав насправді утворює велике слов'янське море на схід від нас, зі скількох націй воно утворене. Ми ніколи не брали участі в дискусіях, які угоди про військову без-

пеку вони укладають одне з одним: чи дає Росія Україні гарантії безпеки, чи дає Україна Росії гарантії безпеки, чи може Україна вступати до НАТО, а чи ні. Це не дебати для нас, це не дебати, у яких ми були чи будемо брати участь — це дебати між двома іншими країнами.⁷³⁰

Варте уваги, що Орбан використовує елементи російського нарративу щодо безпекових потреб країни та проблеми вступу України до НАТО. Пізніше, у програмній промові в Беїле-Тушнад, Орбан описав це докладніше і повторив російську позицію фактично дослівно, що справжня причина війни — те, що Захід «відкидає пропозицію» зупинити розширення НАТО. Він також наполягав: те, як Захід інтерпретує ситуацію, абсолютно неправильно, адже Україна не виграє війну із західною зброєю та інструкторами через перевагу російської армії; санкції не вплинуть на Москву, тільки вдарять по Європі; і «більшість світу явно не на боці [України]», зокрема Китай, Індія, Бразилія, Південна Африка, арабський світ та Африка.⁷³¹

ЗМІ орбанівського режиму також намагалися розпалити відверте обурення, висвітлюючи скарги на угорців в Україні, особливо щодо суперечливого закону про українську мову, запровадженого у попередні роки. Месидж про те, що «це не наша справа» й «Україна заслуговує на свою долю», ще більше підкріпили проурядові ЗМІ, які транслювали кремлівську пропаганду, поки тривала кампанія.⁷³² На найбільших угорських новинних порталах можна було натрапити на значно більший відсоток термінів для опису російської агресії, суголосних російській пропаганді («військова операція», «звільнення») чи розпливчастих («конфлікт», «ситуація», «криза»), ніж у західних ЗМІ на кшталт ВВС.⁷³³

У провладних колах звичайним явищем стали теорії змови, що президент України Володимир Зеленський — американський агент і Росія, нападаючи, просто захищала себе. Сам Орбан у переможній промові після виборів назвав Зеленського супротивником.⁷³⁴ Режим намагався релятивізувати такі події, як Бучанська різанина, яка привернула велику увагу ЗМІ та чітко засвідчила скоювані Росією воєнні злочини. Орбан відмовився прямо засудити Росію за Бучанську різанину, заявивши, що спочатку має бути слідство, адже «ми живемо у час масових маніпуляцій» — цю заяву критикував, зокрема, Качинський.⁷³⁵

Останнім елементом кампанії, яка тривала навіть після виборчого періоду, стало апелювання до колективного егоїзму. Ця концепція стосується елемента популізму, який морально звільняє виборців від тягаря солідарності.

Виставляння виборців популістів («нас») за жертв дає їм змогу байдужіти до долі всіх решти («інших») і потурати неприховуваному егоїзму в ім'я колективу, тобто національного інтересу.⁷³⁶

У кампанії Орбана перший такий месидж з'явився вже в лютому, коли угорський прем'єр сказав, що угорці «не повинні платити ціну війни».⁷³⁷ Цей месидж був здебільшого пов'язаний із питаннями енергетики загалом можливими санкціями на імпорт газу зокрема. В Угорщині на російський газ припадає 36% споживання первинної енергії, що значно перевищує показники інших країн ЄС, і ще більше ситуація загострюється газовим сховищем країни — менша його заповненість тільки у Болгарії.⁷³⁸ На основі цієї залежності, яку Орбан не зменшив, а збільшив останніми роками, він зробив ключовим елементом кампанії те, що позитивні відносини з російським урядом засадничі для підтримування знижених цін на комунальні послуги — така пропагандистська політика була втілена кілька років тому. Отже, особистий матеріальний інтерес угорців був проголошений важливішим за будь-яку по жертву заради солідарності. Виборці «Фідес» були звільнені від вияву солідарності з жертвами — українським народом. Як-не-як, ми були жертвами ще від Тріанонського договору: усі нам винні, ми не винні нікому — так можна описати жалість до себе середньостатистичного угорця, чий індивідуальний егоїзм був узаконений кампанією в єдиному колективному «національному» егоїзмі.⁷³⁹ Солідарність з українською нацією, вже ослаблена зазначеними елементами, була протиставлена національним інтересам, що знімало тягар солідарності з плечей електорату і натомість легітимізувало, ба навіть заохочувало відвертий егоїзм останнього.

Колективний егоїзм був найбільш відчутним після виборів в антисанкційній кампанії Орбана. Основним месиджем тут було те, що санкції не працюють, але шкодять нам, породжуючи в країні серйозні економічні проблеми, як-от рекордно високу інфляцію. Орбан повторював кілька разів, що в усіх економічних труднощах варто звинувачувати війну і без санкцій ціни на енергоносії припинять зростати, а інфляція негайно зменшиться вдвічі.⁷⁴⁰ Цей месидж із формулюваннями «санкційна інфляція» та «воєнна інфляція» ширили в рекламі у соціальних мережах, а також у державних і патрональних ЗМІ. Зокрема, уряд почав загальнонаціональну мобілізаційну кампанію «національна консультація», частиною якої були білборди, де фактично зображували падіння бомби з написом «санкції». Поруч із бомбою писали: «Санкції Брюсселя нас руйнують».⁷⁴¹

Антисанкційна кампанія пов'язала колективний егоїзм із геополітичною стратегією орбанівського режиму. Вона стигматизувала та делегітимувала ЄС і Захід в очах людей, одночасно атакуючи на комунікаційному фронті санкції, запроваджені проти путінської Росії.

Пропаганді вдалося змінити громадську думку. Опитування, проведене з 28 лютого по 3 березня, показало, що 72% населення вважають напад Росії невинуватим, зокрема і дві третини виборців «Фідес».⁷⁴² До кінця місяця 43% виборців «Фідес» вважали, що агресія Росії була виправдана, причому лише 37% з них осудили вторгнення.⁷⁴³ У травні виборці «Фідес» на основі власних уподобань у середньому дали Путіну 47 балів зі 100 (супроти 22% серед опозиції та 37% серед безпартійних виборців), причому 55% із них вважали, що, коли перед Угорщиною стоїть вибір, вона має вибрати тісніші відносини з Росією, ніж з іншими геополітичними гравцями (24% вибрали США у відповіді на це питання). Останній показник становив 65% серед молодих виборців «Фідес» віком від 18 до 39 років.⁷⁴⁴ Зрештою, репрезентативне опитування, проведене у жовтні, показало, що серед виборців «Фідес»:

- більшість звинувачувала у війні США, на другому місці була Україна й лише на третьому — Росія;
- 90% стверджували, що санкції завдають більшого удару по громадянах ЄС, ніж по Росії, і лише 3% стверджували протилежне;
- 71% повністю погодилися та ще 9% погодилися з твердженням, що Угорщина повинна залишатися нейтральною, а Україну «ніяк» не варто підтримувати;
- 70% повністю погодилися та ще 11% погодилися, що Україна «неминуче» програє і потрібно укласти мир, навіть якщо це означає, що Україна втратить частину території на користь Росії.⁷⁴⁵

Такі думки не обмежуються табором «Фідес». Уже у квітні глобальне опитування показало, що 90% угорців вважають, ніби їхня країна не повинна брати військову участь у війні (середній глобальний показник становив 72%), і лише 53% погодилися з тим, що Угорщина має підтримувати суверенні країни, коли на них нападають (середній глобальний показник становив 70%).⁷⁴⁶ До травня частка тих, хто вважав Росію агресором, впала з 64% до 56%, а 25% вважали, що вторгнення було захисним кроком із боку Росії. Приблизно 72% респондентів відповіли «ні» на запитання «Чи підтримали б ви санкції проти Росії, якби це означало для вас більші ціни на енергоносії?», причому негативно відповіли 94% виборців «Фідес».⁷⁴⁷

3.3. Стратегія режиму у війні: замість виходу з ЄС підбивна діяльність як клієнта-автократа на Заході

Стратегія режиму Орбана завжди вбрана у найвідповідніші ідеологічні шати. Тут варто згадати три ключові промови, які не розкривають патроналізму чи подвійних мотивів мафіозної держави, проте легітимізують основні віхи її розвитку.

- 1) У 2009 році Орбан виголошував промову в Кетче про «реалістичну можливість того, що наступні 15–20 років угорської політики не будуть визначені подвійною структурою влади». Натомість «велика панівна партія, центральне поле політичної сили [...] зможе сформулювати національні питання — не у постійних дебатах, а репрезентуючи їх за своєю суттю». ⁷⁴⁸ Це була мова *автократичного прориву*, що вказувала на стратегію створення однопірамідальної патрональної мережі, покінчивши з конкурентним світом патрональної демократії.
- 2) У 2014 році Орбан пояснив у Беїле-Тушнад, що «нова держава, яку ми будемо в Угорщині, неліберальна» і «сьогодні зірки міжнародних аналітиків» — це «незахідні, неліберальні» режими, які зробили свої країни успішними, як-от «Сінгапур, Китай, Індія, Росія та Туреччина». ⁷⁴⁹ Це була промова *автократичної консолідації*, яка, повідомивши про успішне створення нового режиму, проголосила його новою нормою і передбачила дальшу експансію та стабілізацію.
- 3) У 2022 році Орбан виголосив промову про *геополітику клієнта-автократа*. На приватному заході Орбан (згідно зі зредагованою версією виступу, яку опублікував його політичний директор) стверджував, що російське вторгнення та його наслідки повернули «блоковий міжнародний устрій епохи “холодної війни”», від якого Угорщина «повинна триматися якомога далі», інакше стане периферією Заходу. Говорячи про війну та санкції як про дві рівнозначні помилки, які «роблять торговельні шляхи між Сходом та Заходом непрохідними», Орбан стверджував, що Угорщина має зберегти та збільшити кількість міждержавних зв'язків, а не розривати їх: «ні» роз'єднанню, «так» встановленню зв'язків». ⁷⁵⁰

Остання згадана промова відбиває прагнення зберегти роль Угорщини як «містка», попри її очевидну кризу. Крім репрезентації ідеальної геополітичної рівноваги, над чим працював Орбан, збереження ролі «містка» також логічне для мафіозної держави, адже означає уникнення чіткої та безсумнівної інтеграції із Заходом, що може потягнути за собою посилення контролю

через верховенство права, підвищену потребу узгодження на рівні режиму і менше важелів для мобілізації ресурсів у мафіозних інтересах режиму. Підтримування зв'язку зі східною стороною — це потреба: по-перше, з патрональних відносин із Путіним немає вільного виходу, а по-друге, роль «містка» допомагає Орбану залишати за собою можливість вибору на випадок, якщо знадобиться шлях відступу, щоб зберегти автократичне правління. На відміну від вигнаних під час кольорових революцій лідерів, які втекли до Путіна,⁷⁵¹ або Владіміра Плахотнюка, який покинув Молдову із двором свого патрона на приватному літаку,⁷⁵² Орбан, якому більше загрожують міжнародні політичні процеси, ніж внутрішні, волів би «втекти» разом зі своєю країною. Вихід із Західного блоку на користь Сходу може здатися нерозумною стратегією для країни, але як стратегія режиму за певних обставин, з погляду збереження концентрації влади та накопиченого багатства, це найменш поганий сценарій для прийомної політичної родини.

Однак Нухіт, або вихід Угорщини з ЄС, у найближчому майбутньому здається малоімовірним із трьох причин. По-перше, Орбан залишатиметься в ЄС доти, доки будуть гарантовані дві його цілі — накопичення багатства коштом фондів ЄС і безкарність. Після початку повномасштабного вторгнення перше було поставлено під сумнів, адже ЄС почав проти Угорщини процедуру верховенства права і заморозив значну частину коштів, доки не буде вжита низка (антикорупційних) заходів.⁷⁵³ Санкції ЄС, однак, нормативні та не спрямовані на порушника, тобто прийомну політичну родину безпосередньо,⁷⁵⁴ й Орбан зміг розморозити частину коштів, шантажуючи ЄС своїми вето (про це нижче). По-друге, єдиний ринок ЄС і «чотири свободи» — вільний рух товарів, капіталів, послуг і людей — створюють для режиму економічні вигоди (наприклад, через присутність транснаціональних компаній і збільшення податкових надходжень) і залишаються дуже популярними серед угорського населення, хоча критичне ставлення до ЄС зросло під час урядових антиєвропейських кампаній.⁷⁵⁵ По-третє, Нухіт не був би вигідний і з російського погляду, адже Орбан втратив би найціннішу валюту, тобто вплив і підривний потенціал у ЄС.

Замість виходу з ЄС раціональна стратегія режиму угорської мафіозної держави полягає в тому, щоб підтримувати зв'язки з Росією, намагаючись не надто зіпсувати зв'язки із Заходом. Це помітно у діях Орбана від початку повномасштабної війни. Він засудив російське вторгнення, але ніколи не згадував імені Путіна і не піддавав сумніву його особисту відповідальність (Орбан відверто відмовився називати Путіна воєнним злочинцем;⁷⁵⁶ замість цього він назвав Джо Байдена, Джорджа Сороса та давнього внутрішнього

опонента Ференца Дюрчання основними розпалювачами війни);⁷⁵⁷ він неохоче проголосував за кожен пакет санкцій, але постійно прагнув пом'якшити їх, намагаючись усунути російських олігархів із санкційних списків (про це нижче) та домовляючись про звільнення Угорщини від нафтового ембарго й обмеження цін на російську нафту. (Через сильну антисанкційну пропаганду половина виборців «Фідес» вважають, що Орбан не голосував за санкції взагалі.⁷⁵⁸)

Замість того щоб зменшити енергетичну залежність від Росії, як це зробили інші західні країни, Угорщина й далі виконує зобов'язання контракту щодо атомної електростанції «Пакш-2», а також 15-річного (непублічного) контракту з «Газпромом», укладеного 2021 року й продовженого з додатковими 700 мільйонами м³ природного газу в липні 2022 року.⁷⁵⁹ Хоч ідеологічним прикриттям для цього було забезпечення країни дешевим і надійним газом, Орбан урешті-решт купив газ за найвищою ціною у Східній Європі. Тоді як середня ціна російського імпортного газу в листопаді 2022 року становила 191 євроцент за м³, Угорщина отримала його за 237 євроцентів.⁷⁶⁰ Резонно запитати: ці винятково високі ціни на російський газ для Угорщини становлять частину поганого політичного розрахунку чи корупційної угоди?

Тут варто згадати міністра закордонних справ і торгівлі Петера Сійярто, який у жовтні 2022 року поїхав у Москву, щоб зустрітися з генеральним директором «Газпрому» Алексеем Міллером і закріпити «довгострокові плани» компанії з Угорщиною.⁷⁶¹ Сійярто, якого Лавров нагородив Орденом Дружби в Москві у грудні 2021 року, не повернув нагороди й протягом повномасштабної війни вів переговори з російською стороною. Крім неодноразових поїздок у Росію для зустрічі з Лавровим, Сійярто також зустрівся з ним у Нью-Йорку у вересні 2022 року, попри чітке прохання ЄС не робити цього,⁷⁶² а в листопаді взяв участь у міжнародному форумі ядерної енергетики в Москві (як єдиний західний учасник).⁷⁶³ У лютому 2023 року Сійярто відвідав Мінськ, де його зустрів білоруський колега Сяргей Алейнік. Він повторив урядові аргументи про те, що «канали зв'язку залишаються відкритими» й «угорці виступають за мир» і розкритикував західних акторів, які використовують «риторику війни» та постачають в Україну зброю, ризикуючи продовжити або загострити війну.⁷⁶⁴ У квітні Алейніка запросили у Будапешт, де він схвально відгукнувся про той факт, що Угорщина, як і Білорусь, також за мир; Сійярто, стоячи поруч із ним, підкреслив важливість економічних відносин між двома країнами.⁷⁶⁵ У липні Угорщина прийняла російського міністра охорони здоров'я Міхаїла Мурашка, який став першим російським міністром, що відвідав країну ЄС із початку війни.⁷⁶⁶

Хоча майже всі країни-члени ЄС вислали російських шпигунів, що діяли під дипломатичним прикриттям, з початку вторгнення з Угорщини не був висланий жоден російський дипломат. Навпаки, Будапешт залишається шпигунським прихистком для російських спецслужб.⁷⁶⁷ У 2021 році у посольстві Росії в Будапешті працювали 46 акредитованих дипломатів; у 2022 році їх було 56 (у чотири рази більше, ніж у Варшаві, і в шість разів більше, ніж у Празі). Хоча Болгарія, Чехія, Румунія та Словаччина припинили членство в Міжнародному інвестиційному банку (МІБ) вже у березні 2022 року, Угорщина вирішила залишитися в банку, підозрюваному у шпигунстві.⁷⁶⁸ Угорщина вийшла з МІБ у квітні 2023 року лише після того, як США наклали санкції на угорського віцепрезидента банку.⁷⁶⁹

Крім того, що Орбан не розриває зв'язків із Росією, він служить російським інтересам як клієнт-автократ у ЄС. На військовому фронті Угорщина, на відміну від західних країн та інших членів Вишеградської групи, систематично відмовлялася надавати будь-яку підтримку українським збройним силам, відмовляючи не тільки у зброї (як летальній, так і нелетальній), а й захисних шоломах і бронежилетах.⁷⁷⁰ Водночас Орбан стверджував, що Україна стала такою залежною від підтримки Заходу, що більше не суверенна країна, і США могли би домогтися припинення вогню та мирних переговорів «хоч завтра вранці», що було би найкращим планом дій.⁷⁷¹ На санкційному фронті сильним символічним жестом для Росії стало виключення патріарха Кіріла з санкційного чорного списку ЄС після протесту Угорщини. Посилаючись на «святість релігійної свободи», угорська мафіозна держава захистила патріарха — рішучого прихильника Путіна та вторгнення, а також олігарха-мільярдера — від заморожування активів та відмови у візі.⁷⁷² У червні 2023 року Кіріл нагородив Орбана орденами Слави та Пошани першого ступеня за його «наполегливі зусилля» у сприянні розвитку Угорщини, підтримці незалежної зовнішньої політики та захисті християнських цінностей.⁷⁷³

Згідно з анонімними дипломатичними джерелами, Угорщина також намагалася тричі вилучити кількох російських олігархів із санкційного списку у вересні 2022 року, а також у січні та лютому 2023.⁷⁷⁴ Останню спробу підтвердив Сійярто в інтерв'ю російському державному інформаційному агентству РІА Новості, де сказав, що Угорщина працювала над скасуванням санкцій проти дев'яťох людей — «відповідальних членів бізнес-спільноти», які зробили «дуже важливі інвестиції» в Центральній Азії.⁷⁷⁵ Хоча ці спроби досі були марні, вони свідчать або про «пропозицію, від якої неможливо відмовитися», від головного російського патрона, або про корупційні відносини між угорським режимом і російськими олігархами, про яких ідеться.

Справи вийшли за межі символічних жестів, коли Орбан наклав вето на спільну позику ЄС для України у грудні 2022 року, стверджуючи, що нато-мість Угорщина надала би перевагу двостороннім угодам.⁷⁷⁶ Зрештою, це вето було зняте, коли решта членів ЄС погодилися на спільну позику без участі Угорщини. Проте аргумент на користь двосторонніх угод підкреслює характерну рису стратегії орбанівського режиму. Справді, Угорщина вирішила утриматися не тільки від спільної позики та згаданого вище нафтового ембарго, а й від спільної схеми закупівель газу з іншими державами ЄС. Хоча спільний вплив членів ЄС значно більший, ніж вплив Угорщини, тому спільні закупівлі мають призвести до зниження цін (що обіцяла людям пропаганда), такі міркування, які враховують стратегію країни, вторинні щодо стратегічних міркувань режиму. Режим міркує, що двосторонні угоди набагато легше корумпувати, адже, з одного боку, в угоді набагато простіше враховувати приватні інтереси прийомної політичної родини, а з іншого — двостороння угода більше придатна для встановлення умов, тобто для шантажу. Мафіозна держава вибирає двосторонні угоди через їхню непрозорість, про що свідчать угоди Угорщини з Росією та іншими східними автократіями (як-от Азербайджан) і диктатурами (як-от Китай).⁷⁷⁷

Принципова закономірність політики вето орбанівського режиму свідчить як про представлення інтересів російського патрона у європейському просторі, так і про тактику використання права вето як засобу шантажу для посилення переговорної позиції режиму в (ніяк більше не пов'язаних) питаннях. У зв'язку з ЄС слід згадати блокування вступу Фінляндії та Швеції до НАТО. Хоча обидві країни подали заявку на членство у травні 2022 року у відповідь на російську загрозу, депутати «Фідес» неодноразово голосували проти внесення цього питання до порядку денного парламенту, де його остаточно обговорили в березні 2023 року — лише для того, щоб відкласти рішення, принаймні доки угорська делегація не проведе «роз'яснювальні обговорення» з представниками урядів Фінляндії та Швеції щодо їхніх попередніх «відвертих наклепів» на демократію та верховенство права в Угорщині.⁷⁷⁸ Зрештою парламент ратифікував членство Фінляндії в НАТО 27 березня,⁷⁷⁹ але підтримку членства Швеції Орбан обумовив тим, що його має підтримати і Туреччина.⁷⁸⁰ Затримки та нові виправдання уряду в цій справі, свідками яких ми були протягом останнього року, становлять ніби жест у бік російського та турецького автократичних режимів, так і чітко свідчать, що режим Орбана має намір використовувати це питання для шантажу та політичної агітації проти Заходу.⁷⁸¹

Що більше війна змушуватиме ЄС займатися угорською проблемою, що сильнішими будуть заходи, які він впроваджує для стримування інтересів мафіозної держави, то більшу мотивацію матиме Орбан закріплювати свою позицію або на периферії ЄС, або за його межами. ЄС, однак, може лише обмежувати й ізолювати Угорщину, адже не має ні засобів, ні влади (ні волі, як на те), щоб втручатися у внутрішнє функціонування режиму або виганяти країну зі своїх лав. Тим часом як Орбан, так і його патрон Путін зацікавлені в тому, щоб Угорщина залишалася в ЄС. З огляду на останній бюджет схоже, що угорський уряд задовольняється більш довгостроковим вичерпуванням фінансування ЄС — на таку ціну він готовий, щоб забезпечити собі безвідповідальність (для захисту автократичного функціонування) та безкарність (для захисту патронального функціонування). Це може призвести до правового глухого кута, коли режим Орбана перебуватиме «в ЄС так, ніби його там немає». Іронічно, проте можна сказати, що Угорщина на шляху до того, щоб стати в ЄС тим, чим є Придністров'я для Молдови — субсуверенною мафіозною державою та «привідним пасом» російських (і, ймовірно, китайських) інтересів, на яку «материнська країна» оперативно впливати не може і яка у найближчому майбутньому залишається у межах її кордонів.

4. Висновок: Угорщина у пастці стратегії режиму

Двадцятого серпня 2023 року, у національний день заснування угорської держави, Орбан привітав у своєму кабінеті таких гостей: президента Туреччини Реджепа Тайіпа Ердогана, президента Азербайджану Ільхама Алієва, президента Узбекистану Шавката Мірзієєва, еміра Катару Таміма бін Хамада аль Тані, президента Киргизстану Садира Жапарова, президента Сербії Александра Вучича, президента Туркменістану Сердара Бердимухамедова, президента Республіки Сербської (утворення в межах Боснії та Герцеговини із сербською більшістю) Милорада Додика, колишнього прем'єр-міністра Чеської Республіки Андрея Бабіша, колишнього австрійського канцлера Себастьяна Курца й очільника Татарстану (суб'єкта у складі РФ) Рустама Мінніханова.⁷⁸² Ці люди, яких Орбан назвав своїми «друзями», символічно демонструють геополітичну позицію, у яку поставив себе і свою країну головний угорський патрон. Більшість патрональних автократів зі Сходу, включно з агресором, Росією, так само промовиста, як і відсутність провідних політиків із Заходу (за винятком Курца, який подав у відставку і проти якого зараз висунули звинувачення, і Бабіша, який спробував провести патрональну трансформацію

у Чехії, але зазнав невдачі). Поворот Орбана на Схід і його ізоляція у системі західного альянсу загострилися під час російсько-української війни, але почалися раніше, ще після його автократичного прориву 2010 року.

Стадії геополітики Орбана до та після повномасштабного вторгнення можна описати як ініціативну й реактивну відповідно. На ініціативній стадії Орбан встановив цілі щодо того, як він хоче перебудувати геополітичні відносини, і відповідно визначив власний популістський наратив. Основних цілей Орбана як головного патрона мафіозної держави — накопичення багатства та забезпечення безкарності — можна досягнути через послаблення відносин із ЄС і розвиток відносин зі східними автократіями, зокрема путінською Росією. Стигматизуючи та делегітимізуючи ЄС, водночас легітимізуючи та дестигматизуючи Росію, Орбан зміг довести Угорщину через корумповані ділові угоди та збільшення енергетичної залежності до напів периферійного становища у російській кримінальній екосистемі.

На другій, реактивній стадії провідну роль відігравали вже не наміри, а обмеження, у яких вони мали бути реалізовані. Після повномасштабного російського вторгнення в Україну йшлося вже не про розвиток системи відносин між режимом Орбана та путінською Росією, а про реакцію на раптову геополітичну подію у межах наявної геополітичної системи. Після понад десятиліття посилення російської залежності Орбан тепер опинився у ситуації, коли він фінансово пов'язаний із державою-агресором. Тому він був змушений здійснити неабиякий поворот — змінити антиросійські та проукраїнські настрої угорського народу та піти проти західного світу (включно зі своїми ранішніми союзниками) у ретельно розробленому, антиукраїнському та проросійському популістському наративі. Це супроводжувалося діяльністю на міжнародній арені у сплетінні західних зв'язків і російського впливу, коли Орбан діяв у ЄС відповідно до самопроголошеної ролі «піску в шестернях машини, палиці в колесі, колючки у плоті».⁷⁸³

Стадії до та після повномасштабного вторгнення також можна простежити з погляду становища Орбана в ЄС. На ініціативній стадії Орбан намагався розширити патрональний вплив у Центральній Європі. Сюди належить не тільки переосмислення Вишеградської групи та патроналізація угорських меншин у Румунії та Сербії, а й — із наслідками для ЄС — спроба створити з автократичними лідерами регіону альянс для шантажу. До цього «автократа інтернешна» входили передусім патрональні актори (Янез Янша у Словенії, Александр Вучич у Сербії, Роберт Фіцо у Словаччині, Андрей Бабіш у Чехії), а також консерватор Качинський у Польщі. Цей експеримент здавався сумнівним уже після європейських виборів 2019 року,⁷⁸⁴ але його справжній крах

стався з повномасштабним вторгненням. Польсько-українське примирення, значення якого можна порівняти з франко-німецьким примиренням, що призвело до заснування ЄС, вказує на створення нового східноєвропейського центру сили за участю країн Балтії та Румунії. Угорщина залишається поза цим альянсом, існування якого діаметрально протистоїть не просто нахилу Орбана до Росії, але і його залежності від путінського режиму. У 2023 році єдиний, хто залишився від орбанівського «автократів інтернешнл», — це Вучич, який також балансує між Путіним і Заходом, і якого Орбан відтоді прагнув запевнити у своїй підтримці.⁷⁸⁵

Очевидно, що, тимчасом як ліберально-демократичні держави-члени ЄС дотримуються стратегій, орієнтованих на конкретні країни (чи регіони), Угорщина більше схожа на Росію — замість конкурентних стратегій країни вона дотримується стратегій, орієнтованих на режим та імперію. (Є навіть схожість у риторичі: якщо Путін говорить про імперські інтереси, Орбан у третій програмній промові передбачив для Угорщини «статус середньої держави».) Це відображає два протилежні види раціональності: один ґрунтується на громадянській легітимності, у якій раціональність політики чи стратегії суспільство оцінює через структуровані процеси громадського обговорення; інший вважає дію раціональною або ірраціональною з погляду виживання режиму, тоді як наслідки для країни стають несуттєвими. Ось чому режим може «успішно» вижити в умовах, коли політичне, соціальне та психічне становище країни об'єктивно погіршується. Тим часом як ЄС та Україна ведуть боротьбу за свободу, стратегія режиму в Угорщині призводить до дедалі вразливішого, залежнішого становища перед більшою, імперською патрональною автократією.

Переклала Марія Косенко

Захисне підкорення, вигідна нейтральність, мовчазне відсторонення: пострадянські патрональні автократії в тіні російського вторгнення

Анатолій Рєшетніков

---

1. Розбіжні реакції на війну в Україні сусідів Росії

Якщо реакція ліберальних демократій на різку інтенсифікацію російсько-української війни 24 лютого 2022 року була відносно однотайною — майже всі вони підтримали Україну, — то патрональні автократії однотайно не виступили ні за, ні проти агресії Росії. Як показало голосування у Генеральній Асамблеї ООН 2 березня 2022 року, у відповідь на конфлікт вони вибрали різні стратегії.⁷⁸⁶ Деякі патрональні автократії, як-от Угорщина, засудили агресію та підтримали резолюцію Генеральної Асамблеї, але сприяли дискусивній неоднозначності вдома.⁷⁸⁷ Інші патрональні автократії, особливо ті, що безпосередньо сусідять із Росією, вирішили бути обережнішими. Деякі просто не брали участі у відповідній сесії ООН, відмовляючись займати будь-яку позицію (наприклад, Азербайджан, Туркменістан та Узбекистан). Інші були присутні, але утрималися під час голосування, виказуючи нейтральність, а отже, непрямю потакаючи діям Росії (наприклад, Казахстан). Інші натомість голосували проти резолюції, показуючи повну підтримку інтервенції (наприклад, Білорусь).

Особливий інтерес становить аналіз тих режимів, які мають близькі географічні, економічні та політичні зв'язки з Росією (а в багатьох випадках і залежні від неї). Попри ці зв'язки, як і попри всю подібність між історією та

політичними режимами цих країн,⁷⁸⁸ їм доводиться маневрувати в умовах, коли регіональний гегемон вочевидь припускається помилок, що можуть мати негативні регіональні та глобальні наслідки. Балансуючи між підтриманням хороших відносин із Росією та спробами знайти життєздатну стратегію навігації у розв'язаній міжнародній кризі, пострадянські патрональні автократії змушені перевинаходити себе, щоб утриматися на плаву в нових політичних реаліях. Водночас вони певною мірою обмежені попередніми політичними виборами і траєкторіями, а також власними економічними та ресурсними потенціалами. А втім, у них лишається певна свобода у плануванні свого прогнозованого розвитку, яку вони активно намагаються використовувати для мінімізації можливих збитків.

Докладний аналіз усіх патрональних автократій на пострадянському просторі та їхніх відповідей на російсько-українську війну виходить за межі цієї частини, тому я хотів би сконцентруватися на трьох начебто полярних реакціях, які згадані режими продемонстрували. Це захисне підкорення (у найочевиднішій формі його практикує Білорусь), вигідна нейтральність (її обрав Азербайджан)⁷⁸⁹ і мовчазне відсторонення (яке намагається провадити Казахстан). Можна впевнено припустити, що як патрональні автократії ці режими, крім формальних і відкритих дипломатичних каналів, покладаються на неформальні канали у внутрішній та зовнішній політиці.⁷⁹⁰ Втім, така неформальна комунікація досить нова, тож поки що для нас вона прихована.

2. Теоретичні засади та дизайн дослідження

Як дослідник дискурсу, я звертаюся до офіційної політичної риторики, яку продукували протягом війни президенти Білорусі, Азербайджану та Казахстану, а також порівнюю її з риторикою, яку вони продукували напередодні повномасштабного вторгнення. Водночас я відмовляюся від чіткої опозиції між, з одного боку, реальними мотивами головних патронів і, з другого, їхніми риторичними маневрами для відвертання уваги. Основне тут не те, що патрони не можуть брехати та маніпулювати аудиторією (вони постійно це роблять), а те, що у нас як дослідників «немає систематичного способу говорити, а отже, й аналізувати [їхні приховані мотиви], не повертаючись до публічно змістовних понять».⁷⁹¹ Чужа душа — темний ліс для будь-кого і для дослідників зокрема. Тож, щоб мати змогу приписувати мотиви, завжди потрібно покладатися на міжособистісні публічні вияви потреб і бажань іншого.

Майже всі уряди (незалежно від типу режиму) вважають за потрібне вести і регулярно оновлювати вебсайти, на яких немає нічого, крім офіційних заяв. Ця риторика може бути маніпулятивною і нещирою, а також суттєво відрізнитися від висловленого за зачиненими дверима. Проте вона залишається важливою для зв'язку з громадськістю та виконує важливу функцію, демонструючи політичні стратегії та амбіції. Коли така риторика належно контекстуалізована й інтерпретована, вона здатна пролити світло на можливі мотиви, а також прагнення і страхи політичних акторів. У цій частині я маю намір запропонувати подібну контекстуалізацію та інтерпретацію офіційних дискурсів, що їх продукували президенти Білорусі, Азербайджану та Казахстану після і напередодні вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року.

Інформацію я зібрав з офіційних президентських вебсайтів: www.president.gov.by, www.president.az та www.akorda.kz. Усі три вебсайти тримовні та публікують документи англійською і російською додатково до основної мови (білоруської, азербайджанської та казахської відповідно). Стиль подання президентських промов і заяв варіюється залежно від вебсайту та мови. Іноді вебсторінка містить повний текст промови чи сесії запитань і відповідей. Іноді на вебсторінці є короткий виклад події від третьої особи з розгорнутими цитатами з виголошеної промови. Ту саму подію можуть по-різному презентувати у версіях різними мовами. Я переважно працював з англійськими версіями документів, але також часто звіряв їх із російськими версіями, що іноді давало цікаві відкриття (про це, зокрема, у секції про Казахстан нижче).

Крайньою точкою для збору даних було 31 січня 2023 року. Початкові точки різняться залежно від конкретного прикладу (через зазначені нижче причини), але розташовані в проміжку між 1 грудня 2021 року та 12 червня 2019 року. Я використовував функцію пошуку на трьох вебсайтах, щоб знайти та завантажити всі президентські заяви, які містять слово «Україна». Коли Україну згадували дуже рідко, як у випадку з президентом Казахстану Касимом-Жомартом Токаєвим, я додавав інші релевантні програмні промови, які стосувалися еволюції політичного режиму держави і того, як президент бачить міжнародну ситуацію (наприклад, звернення до нації або промови в ООН).

У випадку Казахстану я також додав промову Токаєва, виголошену на його першій інавгураційній церемонії 12 червня 2019 року. Основною причиною було те, що, на відміну від Аляксандра Лукашенка в Білорусі й Ільхама

Алієва в Азербайджані, що десятиліттями були головними патронами своїх режимів (з 1994 і 2003 років відповідно), Токаєв прийшов до влади лише нещодавно і за обставин, коли попередній головний патрон, Нурсултан Назарбаєв, залишався на деякий час важливою політичною фігурою та очолював Раду Безпеки й керівну партію Казахстану «Нур Отан». І все-таки, певно, рішення Назарбаєва піти у відставку з поста президента можна інтерпретувати як важливу вузлову точку в еволюції казахстанської патрональної автократії, яка завершилася його усуненням з усіх постів після протестів у Казахстані у січні 2022 року й ухваленням нової конституції у червні 2022 року. Тому специфіку відповіді Казахстану на російське вторгнення в Україну можна краще осмислити, якщо зважати на наративи, які Токаєв просував від самого початку президентства. Для відносно вкорінених і незмінних патрональних режимів в Азербайджані та Білорусі, які постійно легітимізують себе, використовуючи набори наративів, що залишаються відносно стабільними впродовж останніх років, я вирішив узяти початкові точки, що передують російському вторгненню у 2022 році лише кількома місяцями, а саме грудень і листопад 2021 року.

Як наслідок, я склав три схожі за розміром набори даних та опрацював усі промови, приділяючи особливу увагу згадкам України та Росії, а також контексту, у якому їх згадано. Я також сфокусувався на президентських твердженнях, які виражали бачення місця та ролі їхніх країн у міжнародній ситуації, регіональній політиці та російсько-українській війні. Наостанок я звернув увагу на свіжі заяви, які описують політичний характер кожного з трьох режимів, їхні прагнення та перспективи, а також їхніх головних політичних Інших.⁷⁹² У наступних підрозділах подаю результати мого аналізу, а також короткі контекстуалізації політичних траєкторій для кожного з режимів щодо Росії та України до та після лютого 2022 року.

3. Білорусь: захисне підкорення

3.1. Передісторія

З усіх пострадянських держав Білорусь завжди зберігала найближчі зв'язки з Росією. Проект Союзної держави Росії та Білорусі, запущений за президентства Бориса Єльцина 1996 року, дав початок швидкому зближенню двох країн, яке після кількох стадій інтеграції та супутніх суперечок щодо

фінальної структури⁷⁹³ залишилося на другому плані. В обмін на відкритість до співпраці та виняткову лояльність Росія запропонувала Білорусі не лише безперешкодний доступ до власного ринку,⁷⁹⁴ але й субсидовані ціни на нафту і газ, щедри позики та гранти.⁷⁹⁵

У політичному вимірі Білорусь розвивалася у дуже схожому напрямку до партнера в Союзній Державі, випереджаючи багато автократичних тенденцій і кроків, які пізніше були вповні розгорнуті в Росії (особливо путінській). Лукашенко маніпулював виборами та фальсифікував їх,⁷⁹⁶ організовував популістські референдуми, щоб розв'язати проблему «лише двох» президентських термінів поспіль,⁷⁹⁷ і фактично зруйнував білоруську партійну систему.⁷⁹⁸ Уже наприкінці 1990-х Білорусь стала повністю консолідованим патрональним⁷⁹⁹ і автократичним⁸⁰⁰ режимом із непропорційною кількістю влади, сконцентрованої в руках президента,⁸⁰¹ який фактично взяв на себе роль верховного патрона.

Водночас взаємини між Білоруссю та Росією не розвивалися як рівноправне партнерство. Їх радше можна описати як патронажно-клієнтарні відносини, спроектовані на сферу міжнародної політики.⁸⁰² Інакше кажучи, для пильних спостерігачів завжди було очевидно, що є значна міра безумовності та нерівності у тандемі Путін — Лукашенко. Нерівність часто проглядається навіть в офіційних промовах (описано нижче). Втім, упродовж тривалого часу Лукашенкові майстерно вдавалося перебувати у цій залежності та зберігати певний рівень автономії і навіть впливу на Росію⁸⁰³ — привілей, який клієнти рідко мають. Ще у лютому 2019 року, коли Лукашенко приїхав у Сочі, щоб знову обговорити енергетичну співпрацю з Росією, він твердо стояв на своєму та відбивав усі інсинуації, що Білорусь може колись втратити суверенітет на користь Росії, а також погрожував у відповідь, що Росія може «втратити єдиного союзника на захід від себе», якщо економічний тиск Росії триватиме.⁸⁰⁴

Мабуть, можливість у такий спосіб нюансовано балансувати скінчилася під час фальсифікованих виборів 2020 року, коли Білорусь пережила найбільші вуличні протести у своїй сучасній історії.⁸⁰⁵ Легітимність Лукашенка в очах ширшої публіки була фактично зруйнована, і він міг залишитися при владі лише завдяки необмеженому використанню погроз і насильства.⁸⁰⁶ Перебуваючи у дуже складній ситуації, Лукашенко звернувся до Путіна по підтримку й отримав деякі обмежені безпекові гарантії,⁸⁰⁷ а також 1,5 мільярда американських доларів позики⁸⁰⁸ — ймовірно, щоб компенсувати кошти, витрачені на придушення дедалі більших заворушень, і витримати нові санкції, накладені Заходом.⁸⁰⁹

Лукашенко та його режим досі несуть цей тривожний багаж щораз більшої залежності від Росії та щораз меншої внутрішньої легітимності. Найімовірніше, це обмежило простір для маневру в Лукашенка, коли справа дійшла до допомоги у підготовці та проведенні масштабного наступу Росії проти України. Білорусь відкрила кордони для російських солдатів і зброї під приводом спільних військових навчань. Ці сили пізніше використали для нападу на Україну.

3.2 Аналіз

Відбиваючи щораз більшу, а тому суперечливу залежність від Росії, базова дискурсивна позиція Лукашенка була і досі є амбівалентною. З одного боку, він висловлював повну підтримку дій Росії як до, так і після вторгнення. Наприклад, на зустрічі зі своїми генералами 29 листопада 2021 року Лукашенко поклав провину за потенційний конфлікт на колективний Захід і застеріг, що «якщо вони знову почнуть війну на Донбасі або десь на кордоні з Росією, Білорусь не стоятиме осторонь [і] зрозуміло, на чий стороні буде Білорусь» (29.11.2021).⁸¹⁰ Одразу після того, як Росія напала на Україну, Лукашенко заявив, що «ми [тобто Білорусь] не будемо зрадниками, ми не дозволимо вам [тобто колективному Заходу] стріляти в спину російським людям» (24.02.2022). Найімовірніше, ця метафора про Білорусь, яка прикриває спину Росії, припала Лукашенкові до душі й він використав її щонайменше ще п'ять разів у наступних промовах (10.03.2022, 11.03.2022, 03.07.2022, 04.10.2022 і 10.10.2022). Лукашенко також визнав, що Білорусь і Росія тісно переплетені — як економічно, так і культурно. Для нього Росія була «братською державою [...], найближчою державою у світі» (03.07.2022), а її народ був «рідним народом, що проростає з одного коріння» (17.03.2022) і тією самою «цивілізацією» (02.12.2021), тому насправді два народи «завжди були одним» (09.05.2022). Економічно Білорусь і Росія були представлені як «глибоко інтегровані у виробничу систему [одна одної, утворюючи] єдиний ринок». Вони «майже одне ціле у виробництві, економіці, продажах, [а також] військово» (17.03.2022).

З іншого боку, Лукашенко твердо наполягав, що Білорусь — повністю незалежна та суверенна держава, яка завжди вирішувала за себе і зберігала повний контроль над своїми кордонами. Іноді він згадував і різко критикував думку, що Білорусь може бути інкорпорована у Росію. Він наголошував, що обидві «незалежні держави» були «достатньо розумні, щоб не інкорпорувати одна одну» і за останні 30 років, які минули від часу розпаду Радянсько-

го Союзу, «загроза поглинання чи інкорпорації», яких усі чекали, так і не справдилася (30.06.2022). У контексті військової присутності Росії у Білорусі проблема контролю державних кордонів здавалася Лукашенку особливо делікатним питанням. Безпосередньо перед, але також і після початку повномасштабного вторгнення він особливо часто висловлювався про контроль над кордонами. У проаналізованому наборі даних Лукашенко згадує кордони і контроль над кордонами понад 60 (!) разів, наполягаючи, що «безпека [Білорусі] починається з кордону, тому що суверенітет [Білорусі] забезпечується всередині [її] кордону» (24.01.2022). Саме біля білоруських кордонів «українські націоналісти» нібито встановили «тренувальні табори, щоб [підготувати] “волонтерів” для участі у білоруських подіях» (01.03.2022). Звісно, Лукашенко також обіцяв дії у відповідь, «якщо [білоруський] кордон буде порушено», наголошуючи, що «відповідь буде негайна» (10.03.2022). Ця одержимість кордонами і їх порушенням була уособлена в метафорі, яка порівнює Білорусь з Брестською фортецею, що стала символом захисту прикордоння завдяки героїчній і тривалій історії (навіть якщо стратегічно нецільний) опору впродовж першого місяця операції «Барбаросса» 1941 року (02.12.2021). Така семантика риторики Лукашенка безпосередньо вторує поширеному конспірологічному нарративу про «Фортецю Росія».⁸¹¹

Попри всі спроби представити Білорусь як недоторкану та повністю незалежну, а також рівну Росії в усіх вимірах, Лукашенко не зміг приховати своє прийняття геополітичних ієрархій і підкорення їм. Як він висловився, описуючи загострення глобального суперництва, «наші вибори, “диктатура”, Лукашенко не є проблемою. [...] Проблема в геополітиці» (14.12.2021). За його словами, у глобальному суперництві існують сильніші актори, включно зі США та Росією, які керують всім і можуть робити все що їм заманеться зі слабшими державами. Такий погляд трансльований не лише в постійній зомбіфікації України, яка часто показана як контрольована Заходом маріонетка (01.03.2022, 17.03.2022, 05.05.2022, 09.05.2022, 04.10.2022 тощо), але і в непрямому визнанні повного підкорення Білорусі перед Росією. Щось подібне Лукашенко визнав у показовому коментарі для японського телебачення, коли сказав, що «Росія пропонує Україні такі речі, які зараз маємо тут, у Білорусі. Україна мала б стати такою самою країною, як і Білорусь, з певними нюансами». Це, на його думку, було «абсолютно прийнятною угодою», і «якщо Зеленський не прийме її, [...] йому невдовзі доведеться підписати акт про капітуляцію» (17.03.2022).

У міру того, як російський наступ, відбитий стійкістю та опором України, затягувався, захисне підкорення Лукашенка почало набувати дедалі песимістичніших і навіть фаталістичніших відтінків. Уже у травні 2022 року в інтерв'ю Associated Press президент Білорусі визнав, що, на його думку, «операція затягнулася» (05.05.2022). У липні він припинив використовувати наратив про «денацифікацію», який у його попередніх промовах посідає помітне місце (наприклад, 01.03.2022, 17.03.2022 і 22.03.2022), визнаючи, що «денацифікація й інше — це філософія, [тоді як] головне — це безпека Росії» (21.07.2022). Зрештою, у жовтневому інтерв'ю з NBC Лукашенко прогнозував «загрозу глухого кута», у якому не вигравав би ні Путін, ні Захід, але принаймні «Путін пропонував розв'язок» (14.10.2022).

Зрештою, еволюція дискурсивної позиції Лукашенка відбиває неоднозначність, а також брак альтернатив, спричинений щораз більшою залежністю його режиму від Росії. Зайнявши російську сторону в конфлікті, Лукашенко відмовився від гнучкості, яку міг собі дозволити у стосунках з Путіним до 2020 року. Він прийняв і залежність, й ієрархію. Попри спроби захистити білоруську автономію, Росія дедалі більше захоплює режим Лукашенка з усіх боків: починаючи з посилення російської культурної гегемонії всередині Білорусі⁸¹² й закінчуючи фактичним формуванням об'єднаних збройних сил (10.10.2022) та цензуруванням Росією кіберпростору Білорусі.⁸¹³ Як наслідок, наразі складно уявити майбутнє режиму Лукашенка, яке могло би суттєво відрізнитися від майбутнього режиму Путіна в Росії.

4. Азербайджан: вигідна нейтральність

4.1. Передісторія

Після розпаду Радянського Союзу незалежний Азербайджан розвинув режим з особливостями, які роблять його дуже схожим на сучасні Росію і Білорусь. Усі три країни характеризуються високим рівнем патроналізму⁸¹⁴ президентіалізму⁸¹⁵ й автократизму.⁸¹⁶ Як і в Росії, «трансформована секретна служба розташована в ядрі» патрональної мережі Азербайджану, тоді як її перший пострадянський головний патрон, Гейдар Алієв, перед цим мав успішну кар'єру в радянському КДБ.⁸¹⁷ Як і Росія, Азербайджан значною мірою покладається на експорт нафти та газу і залежить від нього: це водночас джерело прибутку для національної економіки і джерело корупційної ренти для керівного клану.⁸¹⁸ Як і Білорусь, Азербайджан більш ніж один раз

організовував популістські референдуми, щоб сконцентрувати фактично необмежену владу в руках президента і продовжити його строк на посаді. Наприклад, 2009 року новий головний патрон Азербайджану, Ільхам Алієв (син Гейдара), провів суперечливий референдум, який дозволив йому скасувати обмеження на кількість президентських строків та урізати свободу преси. У 2016 році він подовжив президентський строк з п'яти до семи років, а також наділив себе правом розпускати парламент.⁸¹⁹ Режим Ільхама Алієва — патрональна автократія, така консолідована, як і Лукашенкова, — теж поставав перед спробами кольорових революцій і вдало придушував їх, вдаючись до надмірних репресій і жорстокості.⁸²⁰ На початку сильну і добре організовану політичну опозицію до режиму Алієва доволі швидко нейтралізували та маргіналізували в обох її виявах: формально-політичному та більш орієнтованому на громадянське суспільство.⁸²¹

Утім, на відміну від Білорусі, пострадянський Азербайджан початково зберігав доволі холодні відносини з Росією, переважно через те, що вона підтримала Вірменію в нагірнокарабаському конфлікті і тиснула на приєднання до Організації договору про колективну безпеку, з якої Азербайджан зрештою вийшов 1999 року.⁸²² Коли Путін прийшов до влади 2000 року і режими почали зближатися у патроналістських тенденціях, стаючи на шлях корупції на найвищих рівнях, Азербайджан і Росія знайшли взаємовигідні шляхи до співпраці, і їхні стосунки стали значно тепліші та прагматичніші. На цьому етапі взаємин між Азербайджаном і Росією відбулося багато спільних проєктів та економічних обмінів, що ґрунтувалися на взаємній симпатії між Путіним та Алієвим як двома головними патронами.⁸²³

Вторгнення Росії в Грузію 2008 року було тривожним сигналом для Азербайджану, який мав власні нерозв'язані територіальні суперечки з Вірменією. Грузія, націлена відновити територіальну цілісність, яку визнавали міжнародна спільнота і міжнародне право, зазнала нападу з боку Росії, яка діяла, порушуючи міжнародне право в інтерпретації Азербайджану. Оскільки один із засадничих наративів режиму Алієва базувався на визнанні незаконними дій Вірменії у 1990-х, Азербайджан водночас підтримував верховенство правового консенсусу, прийнятого міжнародними організаціями, і критикував Росію за його ігнорування (пізніше Алієв розчарувався неефективністю міжнародних інституцій і закликав до масштабної реформи Ради Безпеки ООН — про це нижче). Унаслідок цього Азербайджан зайняв обережнішу позицію у відносинах із Росією, уникаючи прямого антагонізму, але й водночас стараючись зберегти нейтральність у всіх політичних та економічних

питаннях, які безпосередньо не стосуються національних інтересів Азербайджану. Анар Валієв порівняв цей вибір політики з «фінляндизацією», порівнявши позицію Азербайджану до позиції Фінляндії після Другої світової війни перед потенційними військовими загрозами з боку ворожого східного сусіда.⁸²⁴

У контексті агресії Росії проти України Алієв старався зберегти нейтральність, відмовляючись стати на чийсь бік. Узимку 2022 року він відвідав і Зеленського (14.01.2022), і Путіна (22.02.2022), формально зустрічаючись з обидвома лідерами та пропонуючи подальший розвиток двосторонньої взаємодії. Спільні декларації внаслідок обидвох зустрічей наголошували на економічній, культурній і стратегічній взаємодії між Азербайджаном і його регіональними партнерами. Водночас, хоча протест України проти порушення власної територіальної цілісності резонував з боротьбою Азербайджану за територіальну справедливість, це не завадило Алієву увійти у стратегічне партнерство з Росією: «формат відносин [який він вважає] найвищим» (23.02.2022). У наступному підрозділі я аналізую, як Азербайджан дискурсивно використовував нейтральність, щоб отримати вигоду від позаблокового статусу.

4.2 Аналіз

Так склалося, що Ільхам Алієв був у Москві з офіційним візитом у переддень нападу Росії на Україну в лютому 2022 року. Саме тоді Алієв і Путін підписали Декларацію про союзницьку взаємодію, яка зробила Росію та Азербайджан стратегічними партнерами. Коли того ж дня Алієв давав пресконференцію російським ЗМІ, його запитали, що може змінитися у російсько-азербайджанських відносинах, якщо міжнародний політичний клімат зазнає певних якісних трансформацій. У відповіді президент Алієв запевнив, що «в позиціях азербайджанської та російської сторін не буде поправок у зв'язку з подіями, що вже сталися чи ще можуть статися в нашому регіоні» (23.02.2022). Зважаючи на надзвичайність напруги, що зростала у зв'язку з Україною, можна впевнено припустити, що інтервенцію Росії брали до уваги в горизонті події, що могли потенційно трапитися у регіоні.

Водночас це не означає, що Азербайджан вибрав сторону в конфлікті, який назріває. Алієв не раз наголошував, що його позиція нейтральна попри стратегічний альянс із Росією. Справді, він помітно пишався своїми

дипломатичними здобутками, описуючи новий стан справ як «історичне досягнення», яке виявляє себе в тому, що тепер Азербайджан «має союзницькі зв'язки з двома великими країнами, двома сусідами», тобто з Росією і Туреччиною, одна з яких член НАТО, а інша — «*де-факто* лідер ОДКБ» (23.02.2022). Крім того, у тлумаченні Алієва ці союзницькі зв'язки були не ідеологічно мотивовані, а «ґрунтувалися на спільних інтересах, прагматизмі та схожості» (23.02.2022).

Справді, після вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року Алієв не змінив риторики. Він наголошував на «незалежному характері зовнішньої політики Азербайджану, ґрунтованій на національних інтересах», яка ставить за пріоритет «безпеку та співпрацю». Згідно з Алієвим, «без безпеки не буде ні співпраці, ні економічної вигоди» (29.04.2022). Економічна вигода була і залишається основною метою, яку Алієв часто виголошує у промовах. На відміну від Лукашенка, який описує економічне сплетення Білорусі з Росією радше як об'єктивне обмеження, до якого Білорусь мала пристосуватися через неекономічні причини (культурна подібність, кровна спорідненість тощо), Алієв подає свою нейтральну позицію як економічно найбільш доцільну, тоді як інші (неекономічні) чинники вважають другорядними.

Алієв стверджує, що Азербайджан стає чимраз важливішим у нових міжнародних реаліях: і як «регіональний транспортний хаб», адже «експорт через Азербайджан із Центральної Азії та Китаю [зріс] більш ніж на 20%», і як «коридор [який ...] став дуже важливим [...] для російських компаній, яким тепер складно експортувати товари до європейських пунктів через санкції» (02.09.2022f). Алієв також радо поділився тим, що Азербайджан отримав «запити від більш ніж десяти європейських країн щодо збільшення наявних постачань чи початку постачання [енергоресурсів]» і наразі країна «не має достатньо газу, щоб задовольнити всі запити» (25.11.2022). Інакше кажучи, російсько-українська війна спричинила шалений попит на природні ресурси Азербайджану. Алієв також засвідчив, що під час його зустрічі з Урсулою фон дер Ляен у Баку вони обговорили енергетичні постачання до Європейського Союзу й він має «великі плани на збільшення обсягу постачань електроенергії в Європу» (25.11.2022). Загалом видається, що Алієв і його патрональна мережа задоволені розвитком подій, адже «роль Азербайджану зростає [...] і ми [тобто країна] мусимо цим скористатись» (10.01.2023). Безперечно, як годиться патрональним автократіям, вигоди та здобутки, про які каже Алієв, не будуть розподілені рівномірно між усіма громадянами Азербайджану.

Вибір Алієва на користь вигідної нейтральності може бути зумовлений й іншими причинами, ніж фінансова вигода. Як стає видно з його промов,

Азербайджан сприймає серйозно своє членство у Русі неприєднання. За всім набором даних Алієв згадає Рух неприєднання принаймні десять разів, часто нагадуючи аудиторії, що Азербайджан зараз головує в ньому, і наголошуючи на потребі посилити його реальний політичний вплив, наприклад завдяки кращій репрезентованості в ООН (наприклад, 22.04.2022, 10.01.2023, 28.01.2023). Втім, сама ООН принаймні у теперішньому вигляді не має довіри в Алієва. Навіть попри те, що президент Азербайджану постійно риторично стверджує важливість дотримання міжнародного права і натякає, що Росія порушила його, чим підірвала наявний міжнародний порядок (02.09.2022), він також висловлює незадоволення діяльністю та структурою ООН. Оскільки організація виявилася неспроможною врегулювати нагірнокарабаський конфлікт на самому початку, коли міжнародні інституції мали бути на боці Азербайджану, вона потребує реформи, яка зробила б організацію більш різноманітною, неупередженою та інклюзивною. Зокрема, Алієв обстоює, що «слід переглянути склад Ради Безпеки», оскільки переможці Другої світової війни більше не можуть керувати долею світу, коли «йде Третя світова війна» (10.01.2023). Він запропонував зарезервувати одне постійне місце для мусульманської держави і ще одне — для країни з Руху неприєднання.

Стисло кажучи, азербайджанська патрональна автократія не надто постраждала від російсько-української війни та її глобальних наслідків. Навпаки, режим Алієва сприйняв це як можливість посилити міжнародну присутність Азербайджану й отримати додаткову економічну вигоду, перебравши на себе частку енергетичного експорту Росії. Крім того, Азербайджан став важливим сполученням і транспортним хабом, який використовують обидві сторони конфлікту: ті, хто дотримується санкційного режиму і хоче ізолювати/обійти Росію, а також ті російські компанії, які хочуть знайти нові несанкціоновані маршрути до замовників. Хоча теперішні можливості азербайджанських компаній та інфраструктури не можуть задовольнити чимраз більший попит, патрональна мережа країни працює над розв'язанням цієї проблеми.

5. Казахстан: мовчазне відсторонення

5.1. Передісторія

На відміну від країн Балтії та деяких інших колишніх радянських республік, Казахстан не породив масових антиавторитарних рухів за незалежність перед розпадом СРСР. Республіка, безсумнівно, мала традицію локального націоналізму⁸²⁵ і навіть пережила заворушення, які можна описати як першо-

чергово мотивовані націоналістичними настроями (наприклад, Желтоксан, або Грудневе повстання 1986 року). Однак ні казахська політична еліта, ні загалом населення не мали радикальних антирадянських настроїв. Деякі дослідники регіону навіть називають пострадянський Казахстан країною, «народженою за замовчуванням», маючи на увазі, що Москва просто відмовилася підтримувати місцевий режим 1991 року, і казахстанська еліта просто була вимушена проголосити незалежність, ставши останньою радянською республікою, яка це зробила (лише за десять днів до того, як Радянський Союз припинив існування).⁸²⁶ Безумовно, ця історія про спонтанну незалежність може бути помилковою. Втім, одне можна сказати напевно: замість того щоб отримати імпульс для демократичного переходу, як сталося з багатьма іншими колишніми радянськими республіками, політична система Казахстану загрузла у власній політичній спадщині. Здобувши незалежність, Казахстан на початку відтворював старий політичний режим під новою вивіскою, тоді як колишній комуністичний очільник, Нурсултан Назарбаєв, став першим президентом країни.

Герберт Кітшелт і його колеги визначають тип комунізму, сконструйований у радянському Казахстані (а також у радянських Білорусі й Азербайджані) як «патримоніальний»,⁸²⁷ тобто «такий, що ґрунтується на особистих мережах лояльності і взаємного обміну, поєднаних із патронажем, корупцією та непотизмом».⁸²⁸ З цієї вихідної позиції незалежний Казахстан почав свій політичний розвиток. Патримоніальна — або патрональна — спадщина виявилася стійкою у багатьох пострадянських державах, навіть у тих, які зараз вважають демократичними, як Киргизстан.⁸²⁹ Однак, згідно з Мадяром і Мадловічем, у пострадянській траєкторії Казахстан «був найближче до ідеальнотипової патрональної автократії».⁸³⁰ Назарбаєв як верховний патрон Казахстану й один із «немонархів», які найдовше у світі очолювали державу, успішно трансформував бюрократичний патримоніальний комунізм у неформальний автократичний патроналізм ще 1995 року, коли, змінивши конституцію, суттєво розширив свою владу і подовжив президентський строк.⁸³¹ Перед двома референдумами, які були проведені у квітні та серпні 1995 року і легалізували вкрай президенціалістський характер казахстанського режиму, Назарбаєв залякав парламент і змусив його самоліквідуватися у грудні 1993 року, фактично нейтралізуючи будь-які серйозні системні виклики власному одноставному правлінню.⁸³² Назарбаєв і його прийомна політична сім'я користувалися перевагами повністю консолідованої патрональної автократії відтоді й до 2019 року, коли він вирішив піти у відставку після трьох десятиліть президентства.

На початку відставка Назарбаєва не вплинула негативно на його позицію верховного патрона, адже під його контролем залишилося кілька важливих посад. Серед них Лідер Нації (Єлбаси) — посада, створена спеціально для Назарбаєва за кілька років до його відставки, а також посади голів Ради Безпеки Казахстану та керівної партії «Нур Отан». Ці посади забезпечили Назарбаєву недоторканність, а також право вето і *де-факто* виконавчу владу ухвалювати політичні рішення.⁸³³ Визначений ним наступник, кар'єрний дипломат Касим-Жомарт Токаєв, мав стати безпечним вибором як ветеран політичної системи Назарбаєва.⁸³⁴ Токаєв і був безпечним вибором аж до протестів, які спалахнули у січні 2022 року й охопили всю країну. На початку протести були реакцією на раптове підвищення ціни на зріджений газ, але пізніше трансформувалися у відкрито політичні, у центрі яких було невдоволення громадян урядом, а також повсюдні нерівність і корупція.⁸³⁵

Реагуючи на протести, Токаєв вибрав відповідь, яку можна описати як збалансовану з погляду автократичного лідера і як радикальну з погляду наступника верховного патрона, який залишився активним на політичній арені країни. З одного боку, Токаєв попросив ОДКБ — фактично російські війська — захистити його владу та придушити заворушення.⁸³⁶ З іншого боку, після того як повстання стихло, він почав широкий наступ на Назарбаєва і його прийомну політичну родину, поступово позбавляючи Лідера Нації всіх привілеїв і титулів.⁸³⁷ Також Токаєв презентував план фундаментальної демократичної реформи політичної системи Казахстану і відтоді дотримується цієї риторики, навіть попри вторгнення Росії в Україну.

Щодо відносин Казахстану з Росією, то вони від самого початку були дружніми, але не виключними. «Багатовекторна зовнішня політика»,⁸³⁸ вибрана Казахстаном як пріоритетна дипломатична стратегія, передбачала і хороші стосунки з Росією, й одночасне зближення з Китаєм та США; така політика нікуди не зникла з порядку денного. Токаєв продовжив дотримуватися її та доволі часто обстоював незалежність і автономію від Росії. Одним яскравим прикладом є те, що, сидючи поруч із Путіним під час дискусії на Петербурзькому міжнародному економічному форумі (18.06.2022), Токаєв назвав АНР і ДНР «квазідержавними утвореннями», які Казахстан ніколи не визнає.

Загалом Токаєв досить послідовно продовжує дотримуватися лінії щодо автономії Казахстану навіть попри прохання про військову допомогу, з яким він мусив звернутися до ОДКБ (тобто Росії), щоб придушити протести у січні 2022 року.

5.2. Аналіз

Якщо спробувати скласти думку про позицію Токаєва щодо російсько-української війни, читаючи його промови, опубліковані на офіційному сайті президента, виникає враження, що він вирішив зберігати майже повну тишу щодо цього питання. Коли Токаєв згадує Україну, то завжди наголошує на дипломатичній і гуманітарній сторонах конфлікту, уникаючи будь-якого обговорення військового аспекту. Наприклад, у розмові з федеральним президентом Німеччини Франком-Вальтером Штайнмаєром 7 березня 2022 року президент Казахстану описує українську кризу як «дійсно складну у своєму походженні» й закликає обидві сторони шукати «нових дипломатичних можливостей [...] задля мирного розв'язання конфлікту». Він також був готовий «надати гуманітарну допомогу громадянам України з медикаментами та іншою необхідною продукцією» (07.03.2022). Так само у розмові з Володимиром Зеленським Токаєв наголосив на «важливості досягнення домовленостей на перемовинах з метою зупинки і подальшого припинення бойових дій в Україні». Водночас Казахстан міг би запропонувати «співпрацю [...] в гуманітарній сфері» (02.03.2022). Говорячи з турецьким президентом Реджепом Таїпом Ердоганом, Токаєв схвально оцінив його «миротворчі зусилля з мирного врегулювання ситуації в Україні» (04.04.2022). У Санкт-Петербурзі, сидючи на одній сцені з Путіним, на питання про ставлення в Казахстані до дій Росії в Україні Токаєв ухильно відповів, що «є різні думки, [оскільки Казахстан —] це відкрите суспільство» (18.06.2022).

Водночас Токаєв не відмовився від близької співпраці з Росією через війну. На другому місяці повномасштабної війни у розмові з Путіним Токаєв погодився «посилити співпрацю між [Казахстаном і Росією] по найбільш важливих товарах [...] для збереження динаміки двосторонньої торгівлі» (02.04.2022). До того ж у листопаді 2022 року він схвально оцінив «взаємовигідне стратегічне партнерство» між Казахстаном і Росією, а також дедалі більшу кількість російських інвестицій в економіку Казахстану та пообіцяв зробити все можливе, «щоб гарантувати безпеку [цих] інвестицій і залучити [ще більше]» (28.11.2022). Втім, така прихильність до Росії завжди була у межах казахстанської багатовекторної дипломатії. Хороші взаємини з Росією бажані для Токаєва так само, як і хороші взаємини з «Китаєм і братніми країнами Центральної Азії». Ба більше, він також прагне «розвинути різнобічну співпрацю зі Сполученими Штатами, ЄС, державами Азії, Близького Сходу та Закавказзя, а також усіма зацікавленими країнами» (26.11.2022). У цьому

аспекті, на відміну від Білорусі, але подібно до Азербайджану, Росія для Казахстану — один із векторів взаємодії серед багатьох інших.

У контексті дискусії про пострадянські патрональні автократії та їхні трансформації важливо зазначити, що серед трьох верховних патронів Токаєв — єдиний, хто часто говорить про демократичні цінності та права людини, а також про демократизацію своєї країни. Такі продемократичні настрої повсюдні, тобто є і у внутрішніх, і у міжнародних промовах. Наприклад, у промові в ООН у вересні 2021 року Токаєв згадав про необхідність розвивати демократію знизу вгору, допомагати біженцям і скасувати смертну кару, а також висловив бажання Казахстану долучитися до Ради ООН з прав людини (23.09.2021). До того ж у кількох зверненнях до нації Токаєв говорив про зміцнення інституцій, що захищають права людини, і важливість залучення громадян до політичних процесів (16.03.2022 і 06.06.2022). У його риториці та запропонованих реформах (наприклад, у реформі партійної системи) Токаєв дещо нагадує Дмитрія Медведєва у ранні роки його президентства у Росії (2008–2011). Медведєву так ніколи і не вдалося послабити хватку верховного патрона, який початково й поставив його на посаду. На відміну від нього, Токаєву вдалося витіснити верховного патрона з гри.

Ще належить з'ясувати, чи щиро Токаєв хоче демократизувати Казахстан. На сьогодні його риторика досі виявляє багато патроналістських тенденцій і проблематичних скорочень: починаючи з його улюбленої формули «сильний Президент — авторитетний Парламент — підзвітний Уряд» (наприклад, 20.09.2022) і закінчуючи деякими ознаками того, що він піддаштовує повідомлення під різні аудиторії. Останнє можна пояснити простими помилками і людським фактором, хоча наявні розбіжності досі заслуговують на згадку. Мабуть, найбільш ілюстративним прикладом є обговорення реформи медіа, яка є одним із ключових аспектів демократизації. У зверненні до нації 16 березня 2022 року Токаєв презентував десять пунктів, у яких виклав свої основні завдання. Сьомий пункт стосувався реформи медіа, яка передбачала певну лібералізацію, але також фактично легітимізувала пропагандистський підхід до національних медіа, вимагаючи патріотичного запалу від казахських журналістів і медіаресурсів. Цікаво, що цього пункту — який, мабуть, не зрезонував би із західною аудиторією — немає в англійському перекладі промови Токаєва (16.03.2022). У російській і казахській версіях, а саме цими мовами була виголошена промова, сьомий пункт є. Крім того, оскільки стиль презентації промов Токаєва іноді різниться залежно від однієї з трьох мов (повна розшифровка vs стислий виклад від третьої особи з великими цитатами),

це технічно створює можливість підсвітити чи приховати ту інформацію, на якій потрібно наголосити чи якої варто уникнути. Отже, «неминучий» характер «поточних демократизації і соціополітичної трансформації», який Токаєв згадає в оригінальній промові перед закордонним дипломатичними представництвами, і який залишається в англійській стенограмі, змінює контекст у російськомовному стислому викладі з цитатами (04.11.2022). Початково згаданий у контексті реформи медіа, він поданий без контексту і від третьої особи, тоді як реформу медіа випущено з тексту.

Як і Азербайджан, Казахстан утримався від того, щоб стати на чийсь бік у російсько-українській війні, і продовжив співпрацю з Росією; цю співпрацю подавали як продовження багатовекторної демократії та суверенної автономії. Конкретна тактика, яку Токаєв узяв на озброєння, — не казати нічого щодо питання, коли це можливо. У тих випадках, коли це неможливо, Токаєв висловлювався обережно, намагаючись не антагонізувати жодну зі сторін. Водночас він наполегливо підкреслював автономію Казахстану і своє бажання розвивати партнерство з усіма його сусідами, а також глобальними акторами. Також він послідовно просував дискурс, що стосується демократії та прав людини, у якому, втім, досі були патроналістські елементи, і закликав до обмеженого демократичного перетворення Казахстану. Ймовірно, використовуючи цю амбіцію, Токаєв намагався віддалити свій режим від Росії, яка вочевидь розвивається у протилежному напрямку.

6. ВИСНОВКИ

Перебуваючи у тіні недавнього вторгнення Росії в Україну, пострадянські патрональні автократії постали перед важливими дилемами. Вибрати бік Росії, регіонального гегемона і близького режиму, означало підважити відносини зі значною частиною решти світу, включно з постійними партнерами, які засудили вторгнення (наприклад, Туреччиною, США та ЄС). Вибрати бік України означало для них зіпсувати відносини з Росією, з якою вони інтегровані економічно і яку сприймали як гаранта безпеки у регіоні. Крім того, спроба російського режиму здавалася ризиковою та необережною, адже могла потенційно зашкодити стабільності режиму. Отже, більшість пострадянських патрональних автократій, крім однієї, виявили обережність й уникали того, щоб стати на чийсь бік, водночас винаходячи способи отримати зиск від вторгнення (наприклад, перебираючи на себе частку постачань тепер санкційних російських товарів і ресурсів до Європи й інших пунктів призначення). Я візуалізую деякі виниклі риторичні патерни у Таблиці 1.

Таблиця 1. Категорії, які вживали чи не вживали пострадянські верховні патрони щодо російсько-української війни

		Лукашенко (Білорусь)	Алієв (Азербайджан)	Токаєв (Казахстан)
Наратив Росії	«спеціальна воєнна операція»	++	-	+ ⁸³⁹
	«безпека Росії»	+	-	-
	«нацисти»	++	-	-
Описові	«криза»	-	+	+
	«конфлікт»	++	++	+
	«війна»	++	++	-
Критичні до Росії	«вторгнення»	-	-	-
	«агресія [Росії]»	-	-	-
	«воєнний злочин»	-	-	-

Легенда: «++» означає часто вживані (більше, ніж 3 рази), «+» означає вживані (1-3 рази), «-» означає не вживані (0 разів)

Реакція Азербайджану здається найскравішим виявом такої обачної позиції. Проголосивши нейтральність і пропустивши голосування в ООН, Алієв одразу почав планувати, як Азербайджан може отримати зиск від війни і які інфраструктурні інвестиції потрібні, щоб максимізувати здатність країни частково перебрати на себе експорт із Росії, що перебуває під санкціями. Водночас він визначав конфлікт як «російсько-українську війну», втім, не називаючи його «вторгненням» чи «агресією». Головний патрон Казахстану також вибрав нейтральність, але віддав перевагу замовчуванню питання в офіційній комунікації. Заразом Токаєв спробував впровадити демократичну реформу, яка мала б віддалити Казахстан від його теперішнього, майже досконало впровадженого ідеального типу патрональної автократії. Наразі невідомо, якою мірою його мотивація щира і як далеко він готовий піти.

Щоправда, Білорусь становить важливий виняток із цієї групи пострадянських патрональних автократій. Лукашенко не лише повністю підтримав Росію на дискурсивному рівні, але й відкрив білоруські кордони для російських солдатів і зброї, допомагаючи організувати повномасштабне вторгнення в Україну. Втім, видається, що його підтримка дій Росії не цілком добровільна і не сповнена ентузіазму. Тобто видається, що альянс Лукашенка

обумовлений його попередніми політичними виборами та домовленостями з Путіним — єдиним близьким автократом, хто прийшов на допомогу режиму Лукашенка, коли той тримався на волосині у 2020 році.

Переклав Кирило Туріна

Список посилань на президентські промови:

- Алієв, Ільхам.* 2022a. The Presidents of Azerbaijan and Ukraine made press statements. 14 січня. <https://president.az/en/articles/view/55259>.
- Алієв, Ільхам.* 2022b. Ilham Aliyev, President of Russia Vladimir Putin, held a one-on-one meeting. 22 лютого. <https://president.az/en/articles/view/55493>.
- Алієв, Ільхам.* 2022c. Ilham Aliyev met with the heads of Russia's top mass media outlets at TASS headquarters. 23 лютого. <https://president.az/en/articles/view/55507>.
- Алієв, Ільхам.* 2022d. Speech by Ilham Aliyev at the 5th Congress of World Azerbaijanis in Shusha. 22 квітня. <https://president.az/en/articles/view/55859>.
- Алієв, Ільхам.* 2022e. Ilham Aliyev attended the international conference themed “South Caucasus: Development and Cooperation” at ADA University. 29 квітня. <https://president.az/en/articles/view/55909>.
- Алієв, Ільхам.* 2022f. Ilham Aliyev was interviewed by the Italian “Il Sole 24 Ore” newspaper in Cernobbio. 2 вересня. <https://president.az/en/articles/view/57095>.
- Алієв, Ільхам.* 2022g. Speech by Ilham Aliyev at the international forum in Cernobbio, Italy. 2 вересня. <https://president.az/en/articles/view/57093>.
- Алієв, Ільхам.* 2022h. Ilham Aliyev attended the opening of the conference under the motto “Along the Middle Corridor: Geopolitics, Security and Economy,” 25 листопада. <https://president.az/en/articles/view/57968>.
- Алієв, Ільхам.* 2023a. Ilham Aliyev was interviewed by local TV channels. 10 січня. <https://president.az/en/articles/view/58555>.
- Алієв, Ільхам.* 2023b. Presidents of Azerbaijan and Egypt made press statements. 28 січня. <https://president.az/en/articles/view/58741>.
- Лукашенко, Аляксандр.* 2021a. Meeting on military security. 29 листопада. <https://president.gov.by/en/events/coveshchanie-po-voprosam-voennoy-bezopasnosti-1638192456>.

- Лукашенко, Аляксандр*. 2021b. Meeting with Chairman of Russia's State Duma Vyacheslav Volodin. 2 грудня. <https://president.gov.by/en/events/vstrecha-s-predsdatelem-gosudarstvennoy-dumy-rossii-vyacheslavom-volodinym-1638447372>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2021c. Meeting with senior officials of Mogilev Oblast. 14 грудня. <https://president.gov.by/en/events/vstrecha-s-aktivom-mogilevskoy-oblasti-1639577224>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022a. Aleksandr Lukashenko approves decision on guarding Belarus' state border for 2022. 24 січня. <https://president.gov.by/en/events/utverzhenie-resheniya-na-ohranu-gosudarstvennoy-granicy-organami-pogranichnoy-sluzhby-v-2022-godu>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022b. Special meeting with the military. 24 лютого. <https://president.gov.by/en/events/operativnoe-soveshchanie-s-voennymi-1645711415>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022c. Meeting with members of Security Council, leadership of Council of Ministers. 1 березня. <https://president.gov.by/en/events/soveshchanie-s-chlenami-soveta-bezopasnosti-i-rukovodstvom-soveta-ministrov-1646152770>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022d. Meeting with high-ranking officials of Belarus' Defense Ministry. 10 березня. <https://president.gov.by/en/events/soveshchanie-s-rukovodstvom-ministerstva-oborony-1646912559>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022e. Negotiations with Russian President Vladimir Putin. 11 березня. <https://president.gov.by/en/events/peregovory-s-prezidentom-rossii-vladimirom-putinyim-1647076145>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022f. Interview with TBS Television from Japan. 17 березня. <https://president.gov.by/en/events/intervyu-yaponskomu-telekanalu-tbs-1647515901>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022g. Address to compatriots on occasion of Khatyn tragedy anniversary. 22 березня. <https://president.gov.by/en/events/obrashchenie-prezidenta-belarusi-po-sluchayu-godovshchiny-hatynskoy-tragedii-1647946252>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022h. Interview with Associated Press. 5 травня. <https://president.gov.by/en/events/intervyu-mezhdunarodnomu-informacionnomu-agentstvu-associated-press-1651753515>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022i. Victory Day celebrations. 9 травня. <https://president.gov.by/en/events/torzhestvennye-meropriyatiya-v-chest-dnya-pobedy-1652100852>.

- Лукашенко, Аляксандр*. 2022j. Meeting with Russia's Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov. 30 червня. <https://president.gov.by/en/events/vstrecha-s-ministrom-inostrannyh-del-rossii-sergeem-lavrovym-1656591143>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022k. Wreath-laying ceremony at Mound of Glory memorial. 3 липня. <https://president.gov.by/en/events/ceremoniya-vozlozheniya-cvetov-i-venkov-v-memorialnom-komplekse-kurgan-slavy-1656865820>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022l. Interview to Agence France-Presse. 21 липня. <https://president.gov.by/en/events/interview-to-agence-france-presse>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022m. Meeting to discuss military security. 4 жовтня. <https://president.gov.by/en/events/soveshchanie-po-voprosam-voennoy-bezopasnosti-1664894227>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022n. Meeting on security. 10 жовтня. <https://president.gov.by/en/events/soveshchanie-po-voprosam-bezopasnosti-1665472043>.
- Лукашенко, Аляксандр*. 2022o. Interview with U.S. National Broadcasting Company NBC. 14 жовтня. <https://president.gov.by/en/events/intervyu-amerikanskoj-telekompanii-nbc-1665750675>.
- Токаєв, Касим-Жомарт*. 2021. Kazakhstan President Kassym-Jomart Tokayev's video statement at the General Debate of the 76th session of the UN General Assembly. 23 вересня. <https://www.akorda.kz/en/kazakhstan-president-kassym-jomart-tokayevs-video-statement-at-the-general-debate-of-the-76th-session-of-the-un-general-assembly-228202>.
- Токаєв, Касим-Жомарт*. 2022a. President Kassym-Jomart Tokayev had a telephone conversation with President Vladimir Putin of Russia. 2 березня. <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayev-had-a-telephone-conversation-with-president-vladimir-putin-of-russia-225420>.
- Токаєв, Касим-Жомарт*. 2022b. President Kassym-Jomart Tokayev had a telephone conversation with Federal President Frank-Walter Steinmeier of Germany. 7 березня. <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayev-had-a-telephone-conversation-with-federal-president-frank-walter-steinmeier-of-germany-725355>.
- Токаєв, Касим-Жомарт*. 2022c. State of the nation address. 16 березня. <https://www.akorda.kz/en/state-of-the-nation-address-by-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-17293>.

- Токаєв, Касим-Жомарт.** 2022d. President Kassym-Jomart Tokayev had a telephone conversation with President Vladimir Putin of Russia. 2 квітня. <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayev-had-a-telephone-conversation-with-president-vladimir-putin-of-russia-235634>.
- Токаєв, Касим-Жомарт.** 2022e. President Kassym-Jomart Tokayev had a telephone conversation with President Recep Tayyip Erdogan of Türkiye. 4 квітня. <https://www.akorda.kz/en/kassym-jomart-tokayev-had-a-telephone-conversation-with-president-recep-tayyip-erdogan-of-trkiye-433153>.
- Токаєв, Касим-Жомарт.** 2022f. President Kassym-Jomart Tokayev's Address to the people of Kazakhstan. 6 червня. <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayevs-address-to-the-people-of-kazakhstan-65338>.
- Токаєв, Касим-Жомарт.** 2022g. Kazakhstan's President Addresses Challenging Issues on International Agenda and Relations with Russia at Saint Petersburg Economic Forum. 18 червня. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/390248?lang=en>.
- Токаєв, Касим-Жомарт.** 2022h. Speech by the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at the General Debate of the 77th session of the UN General Assembly. 20 вересня. <https://www.akorda.kz/en/speech-by-the-president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-at-the-general-debate-of-the-77th-session-of-the-un-general-assembly-2082327>.
- Токаєв, Касим-Жомарт.** 2022i. Speech by the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at a meeting with the heads of foreign diplomatic missions accredited in Kazakhstan. 4 листопада. <https://www.akorda.kz/en/speech-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-at-a-meeting-with-the-heads-of-foreign-diplomatic-missions-accredited-in-kazakhstan-4101217>.
- Токаєв, Касим-Жомарт.** 2022j. Speech by President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at the Inauguration ceremony. 26 листопада. <https://www.akorda.kz/en/speech-by-the-president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-at-the-inauguration-ceremony-26102635>.
- Токаєв, Касим-Жомарт.** 2022k. President Kassym-Jomart Tokayev addressed the 18th Interregional Cooperation Forum of Kazakhstan and Russia. 28 листопада. <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayev-attends-the-18th-interregional-cooperation-forum-2810415>.

Російсько- українська війна і Китай: нейтралітет з імперським присмаком

Дьюла Крайцар

---

1. Вступ

Якщо роздивитися, чого прагне й чим переймається Китай у глобальному просторі, можна впевнено сказати, що війна в Україні його стурбувала. Цінь Ган, колишній посол у Вашингтоні, а згодом міністр закордонних справ КНР, назвав цю війну «небажаним конфліктом».⁸⁴⁰ Ми не знаємо, чи Сі Цзіньпін заохочував Владіміра Путіна під час їхньої зустрічі у Пекіні 4 лютого 2022 року, безпосередньо перед початком війни, чи про це не йшлося взагалі, хоч таке й складно уявити, бо сотні тисяч російських військових уже розташовувалися на українському кордоні. У підписаній тоді китайсько-російській угоді Україна не згадана, але у цій довгій і розлогій домовленості зазначено — і китайці говорять про це в незлічених суперечках, — що сторони проти дальшого розширення НАТО і закликають Північноатлантичний альянс відмовитися від ідеологічних підходів часів «холодної війни», поважати суверенітет, безпеку й інтереси інших країн та їхню цивілізаційну, культурну й історичну різноманітність, а також справедливий і об'єктивний внесок у мирний розвиток інших держав.⁸⁴¹ В угоді також зазначено, що дружба двох країн «не має меж» і заборонених сфер співпраці. Двадцять днів по тому ці фрази набули особливого значення, звісно, щодо того, чи дотримують їх у новій військовій ситуації.

Елементи стратегії Китаю, які можна застосувати до міжнародних відносин, — багатополярний світ, економічна глобалізація, мирний розвиток, цивілізаційне розмаїття, повага до суверенітету тощо — фактично ґрунтуються на поєднанні власних інтересів та ідентичності країни. Відносно постійним

у цьому аспекті є хіба те, що її інтереси обертаються навколо двох осей: одна — це внутрішній фокус, орієнтація на Китай, а друга — стабільність. Усі ідеї та ризики зіставляють зі згаданою позицією.

Від 1992–1993 років дії Китаю на міжнародній арені визначала необхідність вимагати глобалізації економіки та сприяти їй, а також бажання брати участь в управлінні світом відповідно до внутрішніх економічних потреб, політики відкритості та зовнішніх гарантій стабільності. У зовнішньому та внутрішньому середовищі, що змінилося з 2008–2010 років, чималі внутрішні структурні перетворення і нова промислова політика Китаю призвели до помітно агресивнішого досягнення тих самих міжнародних цілей, що стало виразнішим завдяки значному розвитку та збільшенню економічної, військової, дипломатичної та культурної ваги. У цьому процесі трансформації Китай дедалі більше стає глобальним конкурентом Сполучених Штатів. Інтереси двох країн зіткнулися у багатьох сферах, і це почало суттєво змінювати зовнішні відносини Китаю. Його стратегічне бачення істотно не змінилося, але адаптація створила абсолютно нові обставини.

Війна в Україні — не перший випадок, коли Китай постає перед конфліктом між своїми проголошеними принципами й інтересами. Також це не перший випадок, коли йому доводиться розв'язувати суперечку між двома країнами, з кожною з яких він має добрі та важливі відносини. Це тактичні виклики зовнішній політиці Китаю. Однак відносини з народами та державними утвореннями на півночі були стратегічним питанням протягом усієї історії Китаю. Ці відносини стосувалися Росії з XVII століття, потім Радянського Союзу протягом більшої частини XX століття і, нарешті, пострадянських держав. Для Китаю відносини завжди були неминучі з погляду безпеки, економіки, інфраструктури та міжкультурних взаємин. Історично сформовано низку рішень, поведінку та ставлення, і ці традиції й далі впливають на стратегічне мислення Китаю сьогодні.

У цьому дослідженні ми спочатку розглянемо теоретичні основи й те, чому Китаю складно сприймати суверенітет як зовнішню політику загалом, а також проаналізуємо його політику щодо власного ставлення до війни в Україні й, ширше, до пострадянського світу. Потім розглянемо відносини між Китаєм і відповідними пострадянськими державами, приділяючи особливу увагу військово-промисловій співпраці й тому, як ці відносини сформувала війна. Тоді розглянемо мотиви поведінки Китаю щодо війни і, нарешті, спробуємо стисло оцінити надії та ризики для Китаю, що їх несуть у собі зміни.

2. Зовнішня політика Китаю до війни: імперський суверенітет та економічний імперіалізм

2.1. Іншою стороною Китай вважає Захід

Тривалий час експерти вважали ледь не трюїзмом те, що Китай, як і багато постколоніальних або нових розвиткових країн, сповідує дуже чітку концепцію суверенітету. Про це свідчать п'ять принципів мирного співіснування, на яких вона ґрунтується. Ці принципи сформовані у вступній частині індійсько-китайської угоди 1954 року.⁸⁴² Вони базуються на взаємній повазі до суверенітету і територіальної цілісності, взаємному ненападі, невтручанні у внутрішні справи та мирному співіснуванні. Зазвичай цих принципів дотримуються дуже суворо, хоч їхнє практичне застосування у сфері міжнародного права часто передбачає неоднозначність, відображену у ставленні Китаю до такого права й інституцій. Важливу роль відіграє той факт, що зовнішні відносини Китаю традиційно характеризуються серединною свідомістю, конфуціанською ієрархією та ґрунтуються на моральних підходах. І хоча китайська держава намагається інтегруватися у міжнародну спільноту з початку ХХ століття (найпізніше) й прийняти норми, що спираються на західні правові розробки, на її спосіб мислення суттєво впливають культурні, політико-моральні й імперські погляди та традиції. Застосовність імперських традицій — або «китайських особливостей», як їх часто називають, — підкреслює той факт, що китайська влада має керувати величезною складною країною зі специфічною культурою.

Усе це призводить до того, що китайці тривалий час не беруть участі у миротворчій діяльності, бо не втручаються у внутрішні справи інших країн. Хоча останнім часом вони таки почали брати участь у миротворчих процесах, бо цього очікують від великої країни, яка має певну відповідальність. Іншим прикладом є те, що китайці без проблем співпрацюють із неприйнятними режимами, кажучи, що події у відповідній країні їх не стосуються. Збоку це часто здається цинізмом, але у такому підході помітна система, що базується на власних імперських міркуваннях. Ця суміш пристосування, бажання модернізуватися, внутрішніх інтересів і традиціоналізму завжди готує сюрпризи, адже до такої ситуації можна застосувати китайську приказку «Китай спить у тому самому ліжку, але сни бачить різні».

Коли 16 березня 2014 року в Криму відбувся псевдореферендум щодо відділення від України, Китай утримався від голосування в ООН як до, так

і після нього. Попереднє голосування у Раді Безпеки стосувалося резолюції про визнання референдуму недійсним, а наступне голосування у Генеральній Асамблеї стосувалося резолюції, яка закликала членів не визнавати жодних змін у міжнародному статусі Криму. Термін «нейтралітет» не використовували, але в дискусіях ООН кілька представників Китаю згадали, що Китай не підтримує жодну зі сторін. Характерно, що в китайському дискурсі Захід уже зображували як одну сторону, а Росію — як іншу на основі того, що в ООН західні країни підтримували одну позицію, а Росія — іншу. Прем'єр-міністр Лі Кецянь під час пресконференції сказав про саму Україну та її територію: «Ми поважаємо незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України». Він зауважив, що «питання України додало складності геополітичній ситуації та вплинуло на відновлення світової економіки».⁸⁴³ На думку Чжан Ліхуа, китайського автора, який працює у західній аналітичній екосистемі, для китайського менталітету з його традиційно філософським поглядом, індоктринованим імперією, про те, що всі істоти мають як їнь, так і ян, або, як він каже, «дао, тобто шлях, — це водночас і їнь, і ян»,⁸⁴⁴ дуже типово прагнути рівноваги.

2.2. Спробуйте полюбити Росію

Після анексії Криму Китай намагався підтримувати хороші відносини як з Росією, так і з Україною. Проте саме зв'язок із Росією був, очевидно, більш виразний і помітний як за обсягом, так і за значенням. Ці стосунки стали надзвичайно тісними після приходу Сі Цзіньпіна до влади 2012 року.

З іншого боку, тривалої традиції хороших російсько-китайських відносин немає. Тривалий час Росія грає роль неприємного сусіда на Далекому Сході. Після того як Російська імперія потрапила у поле зору Китаю, вона постійно поводитися як агресор і колонізатор, і навіть Радянський Союз був радше варацією тієї самої сутності. Інакше кажучи, китайська концепція суверенітету та безпеки, обтяжена імперськими традиціями, боролася з концепцією суверенітету та безпеки іншої країни, також обтяженою імперськими традиціями. Навіть після того, як до влади прийшли китайські комуністи, відносини між двома країнами стали хорошими лише на мить в історичному плані. З другої половини 1980-х відносини почали нормалізуватися, але Ден Сяопін упродовж усього життя вважав Радянський Союз найбільшою загрозою безпеці.

У міру того, як зростання Китаю набирало стрімких обертів, а ґрунтована на ньому політика ставала дедалі більш прагматичною, суспільний дискурс щодо Росії щораз більше стосувався енергетики, сировини й економічного

потенціалу Далекого Сходу. Найголовнішим було встановлення кордонів. Це потребувало значного самообмеження з боку китайців, адже великі території імперії Цін перейшли під російсько-радянський контроль, і навіть Мао Цзедун і пізніше Ден Сяопін не вважали це питання закритим. Спочатку Китай виявився активнішим у нормалізації відносин, здебільшого зосереджуючи увагу на економічних питаннях — закупівля енергоресурсів і будівництво необхідних трубопровідних систем і мереж, будівництво й взаємозв'язок транспортної та торговельної інфраструктури, сприяння працевлаштуванню китайців у Росії. Останнє питання виявилось особливо чутливим. Його активно обговорювали в Китаї, хоча воно лише спорадично проникало в ЗМІ. З кінця 1980-х років громадяни Радянського Союзу, а потім і Російської Федерації, почали вільно пересуватися, тож і так малонаселений Далекий Схід зазнав значної втрати населення через переселення в європейську частину країни. Водночас сусідні китайські провінції, відомі як Дунбей, уже давно вважають регіоном із гострими проблемами безробіття, де через кризу у важкій промисловості виник один із наймасштабніших «іржавих поясів». Сінофобія — страх, що китайці можуть напливти до Сибіру, — яка досі є в російському політичному мисленні, завадила більш гнучкій позиції щодо дозволів на роботу. До того ж у 1990-х Москва досі розглядала Росію як європейську державу, а відносини з Далеким Сходом утримували на помірному рівні.

Погіршення відносин Росії із Заходом не можна пов'язувати з одним моментом. Радше це був тривалий процес, який супроводжувався паралельним збільшенням відкритості до азійських сусідів, зокрема Китаю. Цей процес став найбільш очевидним в енергетичній та іншій економічно-інфраструктурній співпраці. Однак процес був нерівномірний і з китайської сторони. З 1994 року країни періодично підписували міждержавні угоди, використовуючи різні лінгвістичні формули для опису дедалі тісніших стосунків: «партнерство співпраці» 1994 року, «стратегічне партнерство співпраці» 1996 року та договір про «добросусідство, дружбу і співпрацю» 2001 року.⁸⁴⁵ Вони досягли домовленостей щодо низки міжнародних подій, як-от воєн у колишній Югославії, Косовому, Іраку та санкцій проти Ірану. Також є думка, що Арабська весна справді зблизила дві країни.⁸⁴⁶

Утім, наприклад, за словами Медейроса, «китайська загроза» — це не винятково американський або західноєвропейський винахід, вона також живе в Росії, переважно у формі вищезгаданої сінофобії чи ґрунтується на ній. Діють сильні негативні стереотипи: попри адміністративні труднощі з працевлаштуванням, у російських містах Сибіру та Далекого Сходу виникли малі та

великі китайські квартали, часто чути новини про побиття китайців і бійки з ними.

У китайській громадській думці імідж росіян теж не найкращий. Пам'ять про давню історію сповнена негативних символів, як-от «нерівноправні договори» та погроми в Благовещенську. Під час конфлікту з Радянським Союзом китайська пропаганда десятиліттями налаштовувала громадську думку проти Рад (росіян), тоді як після розпаду Радянського Союзу ідеологічно-політичний дискурс зазнав сильного впливу політики, яка привела до відмови від соціалістичного курсу в Радянському Союзі. Приблизно за останнє десятиліття ця картина помітно змінилася на приязнь, але ситуація досі дивна: китайська громадська думка розділилася щодо питання війни в Україні,⁸⁴⁷ оскільки є як антиросійські, так і проросійські прочитання китайського націоналізму.

2.3. Шлях — це будівництво торгового поясу

Після розпаду Радянського Союзу Китай почав межувати із Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном, а ще з Росією, а його безпосередньо оточили дві інші центральноазійські країни — Узбекистан і Туркменістан. Цінь Ган по-різному інтерпретував реакцію на розпад на обох кінцях євразійського континенту. З європейського боку рішення про розширення НАТО на схід спричинило поточні проблеми між Росією та Заходом. Однак з азійського боку створення так званого механізму «Шанхайської п'ятірки» та підписання 1996 року договору про поглиблення військової довіри у прикордонних регіонах між Китаєм і всіма чотирма його пострадянськими сусідами фактично розв'язали прикордонні проблеми.⁸⁴⁸ Хоча Таджикистан був спустошений тривалою громадянською війною, а Киргизстан — змінами режиму, які неодноразово супроводжували масові демонстрації, загальна політична та безпекова ситуації в регіоні лишалися збалансованими. Однак відносини регіону з більшими сусідами та їхній вплив відрізнялися. Хоча ці країни були особливо стурбовані питаннями власної незалежності, вони все-таки орієнтувалися на Москву щодо культури, безпеки й інфраструктури. Водночас Росія вже не могла надавати матеріальну допомогу на такому ж рівні, а отже, Китай через свої компанії зайшов в утворений вакуум і став найважливішим партнером регіону в торгівлі й інвестиціях. Ба більше, саме з наміром розвивати інфраструктурні зв'язки з цими країнами розпочали перший етап китайської ініціативи «Один пояс, один шлях». Кульмінацією процесу став Трансазійський газопровід із Туркменістану в Китай, який з'єднаний із Транс-

каспійським газопроводом по дну Каспійського моря і з російською мережею. Можна також сказати, що китайці виникли як культурно чужий елемент у цих фактично світських, але переважно мусульманських країнах, і рівень їхнього прийняття далеко не такий, як росіян. Крім того, в останні роки ситуація була підкріплена почуттям суспільної солідарності з проблемами, які виникають у Китаї в уйгурів.

Зовсім інші відносини склалися з Україною, яку китайці вважають країною далекою, але з великим бізнес-потенціалом. У 2013 році дві країни уклали договір про стратегічне партнерство. Після набуття чинності Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом у 2017 році Пекін побачив ще більший потенціал, щоб залучити країну до ініціативи «Один пояс, один шлях» через різні проекти. До початку 2020-х Китай став найбільшим торговим партнером України. У 2021 році підписали міжурядову угоду про розвиток інфраструктури. Тоді Президент Володимир Зеленський заявив, що Україна стане мостом Китаю до Європи.⁸⁴⁹ За даними посольства України в Китаї, товарообіг між двома країнами 2021 року становив 18,97 млрд доларів США із незначним позитивним сальдо з боку Китаю. Український експорт варіювався від руди та зерна до машин і виробів із деревини.⁸⁵⁰ Україна стала дуже важливим постачальником сільськогосподарської продукції. На неї припадає 80% імпорту кукурудзи в Китай. Наприклад, китайська компанія COFCO, яка торгує сільськогосподарською продукцією на міжнародному рівні, створила повний ланцюг створення вартості для багатьох різновидів сільськогосподарської продукції: від виробництва до великої торгівлі, і не лише в Китаї.⁸⁵¹ Для цього знадобилися значні інвестиції в будівництво нових спеціалізованих терміналів у чотирьох українських портах — Миколаєві, Чорноморську, Южному та Маріуполі. У Маріуполі, наприклад, потужності з перевантажування зерна зросли втричі. Китай також був комерційно залучений до проектів, покликаних зменшити залежність України від Росії. Наприклад, китайські технології постачали для переведення газові електростанції, які залежать від російського газу, на вугільні.

2.4. Китайське вторгнення у військово-промисловий симбіоз

Китай приділив пильну увагу оборонній промисловості України та Росії, які перебувають в особливій ситуації. Після розпаду Радянського Союзу значну частину колишньої радянської оборонної промисловості передали в Україну, головним ринком збуту якої стала російська армія, тоді як українська

армія стала важливим ринком для російської оборонної промисловості. Між двома країнами створили договірну систему, фактично налагоджений розподіл праці у розробленні озброєнь. Китай, який перебуває під ембарго на постачання зброї Сполученими Штатами та Європейським Союзом з 1989 року, увійшов у цю ситуацію як потенційний покупець та інвестор.⁸⁵² Сам Китай здійснював і далі здійснює дуже інтенсивну та диверсифіковану програму військового розвитку, намагаючись подолати своє технологічно невідповідне становище щодо Заходу, особливо Сполучених Штатів (яке досі значне у багатьох сферах). Ландшафт розвитку Китаю дуже нерівномірний, у деяких галузях він перебуває на світовому рівні, наприклад, коли йдеться про протикорабельні балістичні ракети (ПКР) і ракетну технологію загалом. Водночас у багатьох сферах паралельно з власним розвитком практикують придбання або інвестування в компанії із сучасними технологіями. Захід не може бути цілком у цьому разі, переважно через ембарго на постачання зброї.

Історія китайсько-радянського розвитку та торговельних відносин у сфері озброєнь сягає 1949 року. Хоча тривалий час ці дві країни позиціонували себе як супротивники, дуже важливі аспекти китайського військового розвитку були пов'язані саме з радянськими відносинами. У 1950-х разом із радянською культурою управління прийняли повні виробничі структури, але навіть тоді Радянський Союз не поділився найсучаснішими технологіями. Ба більше, розрив між двома країнами стався відносно швидко, китайці залишилися наодинці, намагаючись зрозуміти і розвинути технології та виробничі процеси, що опинилися в їхніх руках. Так сталося і з їхньою ядерною програмою, започаткованою на основі радянсько-китайського договору 1951 року. Згідно з ним Китай експортував у Радянський Союз уранову руду в обмін на інтенсивну допомогу з програмою, яка набрала серйозних обертів після Корейської війни 1954 року. Трохи менш ніж за десять років радянські фахівці, плани, документацію та дані відкликали, а китайці завершили програму самостійно.⁸⁵³

У 1980-х США й інші західні країни повільно послаблювали правила продажу зброї комуністичному Китаю. Тоді західну зброю передали китайським збройним силам. Однак 1989 року процес припинили, і відтоді ембарго на постачання зброї залишалося з незначними змінами. Об'єктом китайських військових закупівель став Радянський Союз, а невдовзі — Росія та Україна.

З 1990-х років на ситуацію помітно вплинув той факт, що Росія (і Україна), яка потерпала від безгрошів'я і мала нестабільні економічні показники, потребувала нових військово-промислових планів і структурних підходів, включно з виробництвом для експорту за межі колишнього Радянського

Союзу. Китай став покупцем у багатьох сферах, купуючи крейсери, підводні човни, винищувачі й інше обладнання, яке він також розробляв у межах країни. Водночас і росіяни, і китайці прагнули стратегічно позиціювати ці відносини. Росіяни розраховували, що їхні продажі вплинуть на напрям китайського військового розвитку в довгостроковій перспективі, що було важливим бізнес-міркуванням з огляду на радянську спадщину. Однак залишалися традиційні побоювання, тож росіяни не поспішали відкривати китайцям увесь технологічний арсенал. З іншого боку, Пекін шукав лише тимчасові рішення та основні технології, прагнучи до саморозвитку і самодостатності у довгостроковій перспективі. Отже, процесу не бракувало розбіжностей.

Кілька разів українці виконували роль постачальників, коли росіяни її виконувати не бажали. Це зіграло на користь Китаю з погляду управління ризиками, але й власне українська оборонна промисловість була бажаною ціллю для китайських покупців та інвесторів. Україна виробляє компоненти ракет, транспортні літаки, авіаційні двигуни, газові турбіни для кораблів, бронетехніку тощо. Наприклад, саме від України Китай отримав кораблі на повітряній подушці, необхідні для операцій на архіпелазі Південнокитайського моря, і «важкий авіаносний крейсер» «Варяг» (колишня «Рига») типу «Кузнецов», який на момент розпаду Радянського Союзу був завершений на миколаївських корабельнях на 68% і який став основою для першого китайського авіаносця «Ляонін». Про зміну уваги Китаю до України свідчило і придбання компанією Skyrizon, пов'язаною з відомим китайським інвестором Ван Цзіном, 41% акцій українського виробника авіаційних двигунів «Мотор Січ». Пізніше компанію «Мотор Січ» фактично ренаціоналізував український уряд під тиском США, коли Skyrizon внесли до американського санкційного списку військових кінцевих користувачів.

Анексія Криму радикально змінила цей військово-промисловий трикутник. Російсько-українські військово-промислові відносини були фактично демонтовані з дуже серйозними наслідками для обох сторін, головно через порушення ланцюгів створення вартості. Водночас Україна почала інтенсивніше орієнтуватися на Захід. Не дивно, що Китай також швидко знайшов точки дотику в новій ситуації. З одного боку, в Росії зростає готовність до співпраці, а з іншого і в Україні, зокрема прагнення скористатися тим фактом, що вже за багатьма параметрами Китай став сумісним з українською військовою промисловістю. Однак, як продемонструвала доля компанії «Мотор Січ», також відбувалися повільні зміни на шкоду Китаю.

Війна мала особливий вплив на ринок зброї. Росія, другий у світі експортер зброї, продала на 26% менше зброї за кордон 2022 року з тієї простої

причини, що потребувала її сама.⁸⁵⁴ Зброя, яку постачають у Росію, підпадає під санкції США та ЄС, яких, разом з іншими санкціями, дотримуються китайські компанії. Президент США Джо Байден неодноразово заявляє: «немає жодних доказів» того, що Пекін постачає зброю Росії, хоча джерела в розвідці неодноразово говорили про таку можливість. Торгівля зброєю зараз також розвивається у зворотному напрямку (під дією санкцій), адже Китай стає продавцем і його відкрито рекламують як основного експортера зброї в майбутньому.⁸⁵⁵

3. Китай і війна: Росія, США і червона лінія ядерної загрози

3.1. У межах імперського нейтралітету Росія, безумовно, важливіша

Китай явно намагався зайняти нейтральну позицію з початку війни в Україні. Як і щодо формального відокремлення Абхазії та Південної Осетії й анексії Криму, Китай не вибрав якоїсь сторони й намагався зберегти наявні відносини зі сторонами у кожному випадку. Проте, оскільки відносини з Росією були значно ширшими й інтенсивнішими, ніж із Грузією чи навіть Україною, у характерному нейтралітеті Китаю була чітко помітна набагато більша важливість братання з Росією. На це ще більше впливає той факт, що в очах Китаю Росія — потенційний полюс багатопольярного світу, полюс, який, принаймні на сьогодні, здається однією з противаг найбільш ворожому до Пекіна полюса — Сполученим Штатам. З цього погляду вага Грузії та України для Пекіна менш суттєва.

Проте самі конфлікти набувають додаткового значення в їхній китайській інтерпретації порівняно з «Ініціативою глобальної безпеки» Сі Цзіньпіна,⁸⁵⁶ яка спочатку привернула відносно помірковану міжнародну увагу, але яку широко висвітлювали китайські ЗМІ і яку, зрештою, підсумували в об'ємному документі.⁸⁵⁷ У ній Сі витлумачив п'ять принципів мирного співіснування для глобалізованого світу, доповнивши їх концепцією «неподільної безпеки». Це фраза з Гельсінського заключного акта 1975 року, який відображав зовсім іншу ситуацію у світі й був укладений як документ для управління ризиками «холодної війни».⁸⁵⁸ Представляючи ініціативу на форумі Боао 2022 року, Сі, серед іншого, зазначив, що всі сторони мають «залишатися віddаними дотриманню цілей і принципів Статуту ООН, відкинути менталітет “холодної війни”, протистояти одностороннім діям і сказати “ні” груповій політиці

та протистоянню блоків». З цієї позиції випливають проросійські елементи китайських заяв про війну в Україні, а саме, що НАТО загнало Росію в кут, бажаючи, щоб Україна (і Грузія) стали його членами; що НАТО мілітаризувала Східну Європу своїми діями; і що НАТО та США отримують фінансову вигоду від війни.

Китайські політики та ЗМІ найчастіше характеризують санкції проти Росії як «аморальні» та «незаконні». Це, зокрема, відбувається через те, що зазвичай говорять про санкції загалом, наприклад проти Ірану, стверджуючи, що вони перешкоджають вільному потоку товарів і послуг, а також виникненню та роботі ланцюгів створення вартості та постачання. Китай також заперечує проти ідеї того, що ухвалені у деяких країнах, особливо у США, закони можна застосовувати в інших країнах (екстериторіальна юрисдикція), а саме проти того, що санкції можуть накладати та виконувати не в тих країнах, де їх розробили. Проте у випадку з Росією зацікавленість Китаю у виживанні країни особливо очевидна. З одного боку, Китай і китайські компанії справді запроваджують санкції проти Росії. Фактично вони вийшли з російського технологічного сектора, а їхні великі активні банки, як-от ICBC та Bank of China, призупинили фінансову діяльність і діють дуже обережно, намагаючись не підписувати нові контракти навіть у регіонах, які серйозно не постраждали від санкцій. З іншого боку, вони відкрито визнають, що роблять це не з власної волі, а через аналіз витрат і вигод. Водночас Китай буцімто не хоче справити враження, нібито він узагалі підтримує війну Москви.⁸⁵⁹

Якщо ж говорити про позицію Китаю щодо санкцій, то йдеться не лише про захист росіян чи ланцюгів створення вартості у ширшому плані. Китай намагається не стати безпосереднім об'єктом санкцій. Водночас він підготував власну правову систему, щоб за потреби мати змогу застосовувати санкції, а в деяких випадках уже скористався цією можливістю.⁸⁶⁰

Янь Сюетун, декан Інституту міжнародних відносин Університету Цінхуа, безумовно, має вагомі підстави стверджувати, що Китай не має амбіцій відігравати роль у глобальних справах безпеки. Практичне пояснення полягає в тому, що у військовій сфері між Китаєм і США величезна прірва.⁸⁶¹ У доповіді Сі Цзіньпіна на 20-му партійному з'їзді восени 2022 року також йдеться лише про військовий потенціал, зокрема серед іншого країна повинна мати можливість «перемагати у локальних війнах».⁸⁶²

У контексті війни Росії проти України кілька політиків, аналітиків і ЗМІ поставили питання щодо Тайваню, чи спробує Китай здійснити військову окупацію острова зараз або якоїсь миті в найближчому майбутньому. Май-

же одностайна реакція Китаю — від пресекретарів і науковців — завжди була така сама, як і та, яку обстоює в цитованій статті Янь: доки США не запропонують військової підтримки незалежності Тайваню *де-юре*, мало-ймовірно, що Китай відмовитися від шляху мирного розвитку.⁸⁶³

3.2. Китай скрізь видивляється слід Сполучених Штатів

Війна Росії проти України виявилася значно більшою за масштабом, значно довшою за тривалістю і значно різкішою щодо формування світової політики, ніж колишні агресія та анексії з боку Росії. Події змусили всі країни світу, принаймні в ООН, зайняти певну позицію. Отже, китайська політика, випробувана згідно з добре відомими інструкціями, також потребувала суттєвого «переобладнання». Вихідною точкою стало твердження, що з погляду Китаю війна Росії проти України — це «небажаний конфлікт» і «Китай підтримує мир, виступає проти війни».⁸⁶⁴ Найбільш цитоване формулювання позиції взято з телефонної розмови між тодішнім міністром закордонних справ Ван Ї та його іспанським колегою Хосе Мануелем Альбаресом: «Китай не сторона цієї кризи, ба більше, він не хоче потрапити під санкції й має право захищати свої легітимні та законні права й інтереси».⁸⁶⁵ Додатковими мотивами в розробленні *де-факто* нейтральної політики стало те, що світ здається розділеним щодо питання війни Росії проти України, як видно з перших голосувань в ООН, і Китай не хоче поставити під загрозу свої відносини з Європою.

Усе це говорить про те, що китайська інтерпретація конфлікту двошарова. З одного боку, є явно антивоєнний пласт, згідно з яким Китай не є стороною конфлікту і хоче, щоб він закінчився якомога швидше. Ба більше, Китай вважає себе партнером обох сторін і сповідує повну повагу до національного суверенітету і територіальної цілісності. З іншого боку, є ширший конфлікт між НАТО і, зокрема США, з однієї сторони, та Росією з іншої, у якому, згідно з поглядами Китаю, НАТО хоче розширити та мілітаризувати регіон Східної Європи. З цього погляду НАТО розглядають як небажану за своєю природою конструкцію часів «холодної війни», і бомбардування посольства Китаю в Белграді силами НАТО 7 травня 1999 року становлять регулярну частину китайського дискурсу на цю тему. Перший пласт — віддзеркалення підходу звичайної держави. Другий узгоджується з підходом величній державі або імперії. Китайському підходу проросійського характеру (хоча сам підхід і лишається нейтральним) надає те, що, наголошуючи на суверенітеті та територіальній цілісності України, він не охоплює законних потреб безпеки українського народу, за захист яких відповідає українська держава.

Комплексний підхід Китаю формалізували у «мирному плані» з 12 пунктів, який підсумовує позицію Китаю щодо війни.⁸⁶⁶ Цей документ наголошує на визнанні суверенітету, незалежності та територіальної цілісності всіх країн, осуджує менталітет «холодної війни» і закликає припинити військові дії та відновити мирні переговори. Гуманітарна криза має бути розв'язана, а цивільне населення і військовополонені — захищені. У документі також розглядають ядерне питання за двома пунктами. З одного боку, у ньому наголошують на необхідності підтримувати у безпеці атомні електростанції, а з іншого — стверджують, що не можна використовувати ядерну зброю, вести ядерну війну, створювати ядерні загрози, а розповсюдженню ядерної зброї варто запобігати. У документі також ідеться про хімічну та біологічну зброю — її дослідження, розроблення та використання не схвалюють за будь-яких обставин. Резолюція окремо розглядає питання «односторонніх санкцій», зазначаючи, що вона може передбачати лише санкції, схвалені Радою Безпеки ООН.

Під час візиту до Москви в березні 2023 року Сі Цзіньпін неодноразово наголошував, що дружбі між Китаєм і Росією «немає меж». Владімір Путін у відповідь висловив прихильність до китайського «мирного плану». Пізніше Сі Цзіньпін також обговорив цю пропозицію онлайн з президентом України Володимиром Зеленським. Зеленський, звісно, не повинен відкидати жодні варіанти, але ні росіяни, ні українці поки що не налаштовані на мирні переговори. Спеціальний представник Китаю з урегулювання російсько-української війни Лі Хуей провів переговори у Москві, Києві та кількох європейських столицях, але мусив визнати, що ситуація не дозріла для мирних переговорів. Однак ці дії продемонстрували, що Китай — прихильник миру та мирних переговорів і актор, з яким усі готові говорити.

Для Китаю справжні ставки в цьому конфлікті стосуються основних подій у міжнародній системі та позиції Китаю в ній, а отже, його відносин зі США. Це найважливіший фактор у китайському формулюванні зазначеного питання, яке також задумане як своєрідний підхід рівноваги. На думку Китаю, домінування США, спосіб, у який Вашингтон веде міжнародні справи, — підхід часів «холодної війни», ґрунтований на антагоністичній грі, — перешкоджає розвитку Китаю, стримування якого дві останні американські адміністрації вже проголосили за мету. Водночас Сполучені Штати — фактично найважливіший партнер КНР з усякого погляду, а також важлива та визнана база розвитку Китаю. Інакше кажучи, Китай хоче керувати зв'язком

із Росією та війною, встановлюючи правильний баланс між тим, щоб обмежити вплив й охоплення Сполучених Штатів, і тим, щоб принаймні підтримувати різноманітне партнерство.

4. Висновок

У міжнародних відносинах концепції безпеки, суверенітету та нейтралітету майже сприймають як належні, взаємні категорії із взаємно необхідними гарантіями між юридично рівними країнами. Однак, коли країні надають прикметника «імперська», це призводить до глибоко нерівних відносин, як їх розуміють китайці, між цією країною, наприклад Китаєм, та рештою світу. У всіх трьох категоріях — імперська безпека, імперський суверенітет та імперський нейтралітет — неімперському партнеру відмовляють у тому, на що імперський актор має право, і в тому, що може передбачати захист.

Імперська безпека як для росіян, так і для китайців означає, що, хоч вони можуть становити загрозу для інших країн, інші країни не в змозі загрожувати їм. Імперський суверенітет означає, що, хоч імперська партія вважає свій суверенітет недоторканим, вона не вважає таким суверенітет неімперської сторони — ні в економічному, ні у військовому плані. Дволикий китайський «мирний план» визнає суверенітет України, але не вимагає вивести російські війська. Прийнятний мир, у розумінні Китаю, міг би передбачати припинення вогню з визнанням кордонів нині окупованих (принаймні тимчасово) територій, що було б непрямим визнанням окупованої Росією військової зони.

Нарешті, імперський нейтралітет — це нейтралітет, який тлумачать відповідно до власних інтересів Китаю. Мабуть, Пекін відчуває дедалі менше впевненості у своїй первісній надії на те, що конфлікт швидко закінчиться і доведеться лише трохи змінити усталену політику щодо всіх зацікавлених сторін. Відносно швидко Пекіну довелося встановити бар'єр для Росії у розгортанні війни: ядерні загрози, використання ядерної зброї, а також розроблення і використання хімічної та біологічної зброї — усе це вважали неприйнятним. Китай оголошує навіть загрозу використання цієї зброї масового знищення Росією як червону лінію, адже це унеможливить збереження нейтральної проміжної позиції і змусить Китай стати на бік Заходу на підтримку України. Однак Китай не хоче ставати на бік ані росіян, ані Заходу. Саме цей імперський нейтралітет дає Пекіну найбільший простір для маневру та можливість отримати максимальну користь із ситуації, бажано без ризику.

Китай також прагне зберегти позиції в Європі й хоче, щоб ЄС та окремі європейські країни «не ставали на чийсь бік». Водночас Китай має справу з тим, що багато європейських країн сприймають війну Росії проти України як переломний момент і значні європейські політичні сили працюють над обмеженням активності Китаю. Ця ситуація передвіщає тактично реактивну, але також дуже інтенсивну європейську політику, у якій проросійські нахили Китаю, очевидно, є головним недоліком.

Схоже, що росіяни приймають політику Пекіна щодо Росії, виражену в мирному плані (Китай встановлює певні обмеження, але в іншому випадку не змушуватиме чи не заохочуватиме Москву робити будь-які дії стосовно України), водночас прагнучи до найширшої можливої економічної співпраці. Для Китаю це важливо насамперед із погляду енергетики та транспортної логістики. Обидва аспекти потребують серйозних інфраструктурних розробок, багато з яких уже тривають, а інші «на креслярській дошці» й до яких дедалі частіше залучають країни Центральної Азії та Монголію як третю сторону.⁸⁶⁷ У згаданому процесі важливу роль відіграють санкції, але цю битву вже ведуть зі США, які надзвичайно потрібні Китаю як ринок, як джерело технологій, як партнер і як ключовий фактор у розвитку країни у XXI столітті. Так ми й завершуємо коло.

Переклала Ірина Гоял

Примітки

Передмова | Кіріл Рогов

- 1 Див. Henry E. Hale, *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Bálint Magyar and Bálint Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework* (Budapest—New York: CEU Press, 2020).
- 2 Robert A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition* (New Haven: Yale University Press, 1971).
- 3 Див. вступний розділ Madlovics and Magyar «Ukrainian Regime Cycles and the Russian Invasion», in *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion: The Russia-Ukraine War, Volume One*, edited by Bálint Madlovics and Bálint Magyar (Budapest—Vienna—New York: CEU Press, 2023), 3–53.

I. Патрональна демократія Росії. Еліти, суспільство та ідеологія під час війни

Еволюція російської патрональної системи: еліти під час повномасштабного вторгнення та після Путіна | Ніколай Петров

- 4 Vladimir Dubrovskiy, «Why Is the Russian Bureaucracy Failing in the Face of War?» *Review of Democracy*, February 24, 2023, <https://revdem.ceu.edu/2023/02/24/why-is-the-russian-bureaucracy-failing-in-the-face-of-war/>.
- 5 Див. вступний розділ Балінта Мадловіча та Балінта Мадяра «Ukrainian Regime Cycles and the Russian Invasion» у *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion: The Russia-Ukraine War, Volume One*, edited by Bálint Madlovics and Bálint Magyar (Budapest—Vienna—New York: CEU Press, 2023), 3–53.
- 6 Див. наприклад, підсумковий рейтинг 100 провідних російських політиків у 2022 році: Дмитрій Орлов, «100 Ведущих Политиков России в 2022 Году», *Независимая газета*, 9 январа 2023 года, http://www.ng.ru/ideas/2023-01-09/7_8629_100.html.
- 7 Про довоєнну картину див. Nikolay Petrov, «Putin's Neo-Nomenklatura System and Its Evolution», in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest—New York: CEU Press, 2019), 179–215.

- 8 Стаття Трайсмана вперше з'явилася як робочий документ 2006-го, а роком пізніше була опублікована в «Orbis». Див. Daniel Treisman, «Putin's Silovarchs», *Orbis* 51, no. 1 (2007): 141–53.
- 9 До списку мільярдерів Forbes у 2022 році увійшли 88 осіб, що майже на тридцять відсотків менше, ніж роком раніше (123 людини). «88 російських мільярдерів. Рейтинг Forbes» [88 российских миллиардеров. Рейтинг Forbes], Forbes.ru, 2022, <https://www.forbes.ru/milliardery/463151-88-rossijskih-milliarderovrejting-forbes-2022>.
- 10 Лісіна можна зарахувати як до «єльцинської», так і до «єльцинсько-путінської» групи, оскільки його статки накопичувалися в обидва ці періоди.
- 11 «Abramovich Is Suing the EU. He's Not the Only One», *POLITICO*, June 3, 2022, <https://www.politico.eu/article/roman-abramovich-sue-eu-sanctions-assets-visa-vladimir-putin-russia-warukraine-mikhail-fridman-petr-aven-alisher-usmanov/>.
- 12 Щодо концептуальної різниці див. Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 164–68.
- 13 Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 168–78.
- 14 Anton Troianovski and Ivan Nechepurenko, «Russian Tycoon Criticized Putin's War. Retribution Was Swift», *The New York Times*, May 1, 2022, sec. World, <https://www.nytimes.com/2022/05/01/world/europe/oligarch-putin-oleg-tinkov.html>.
- 15 Andrei Yakovlev, «Composition of the Ruling Elite, Incentives for Productive Usage of Rents, and Prospects for Russia's Limited Access Order», *Post-Soviet Affairs* 37, no. 5 (2021): 417–34.
- 16 Щодо поняття підставних осіб див. Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 180–83.
- 17 «Москва вошла в тройку городов с самыми богатыми миллиардерами», РБК, 9 апреля 2023 года, <https://www.rbc.ru/business/09/04/2023/6432b5b79a7947de26b86fe7>.
- 18 Chloe Taylor, «Deaths of 2 Russian Oligarchs within 48 Hours Add to Wave of Executives Found Dead in "Suspicious" Circumstances», *Fortune*, April 25, 2022, <https://fortune.com/2022/04/25/deaths-russian-oligarchs-wave-executives-found-dead-gazprom-novatek/>.
- 19 «Ravil Maganov: Russian Lukoil Chief Dies in "Fall from Hospital Window"», *BBC News*, September 1, 2022, sec. Europe, <https://www.bbc.com/news/world-europe-62750584>.

- 20 «Агаларов и Федун выйдут из правления РСПП» [Agalarov and Fedun leave the board of the RSPP], *RBC*, 14 марта 2023 года, <https://www.rbc.ru/business/14/03/2023/64103fea9a79477849294a69>.
- 21 «“Он тихо офигевает от всего происходящего”: когорту санкционных отставников пополнил Вагит Алекперов», *Biznes Online*, 21 апреля 2022 года, <https://www.business-gazeta.ru/article/547711>.
- 22 Див. David Murillo and Yun-dal Sung, «Understanding Korean Capitalism: Chaebols and Their Corporate Governance», Position Paper (ESADEge Center for Global Economy and Geopolitics, September 2013).
- 23 Про переговорну позицію чеболі в Південній Кореї див. David C. Kang, «Bad Loans to Good Friends: Money Politics and the Developmental State in South Korea», *International Organization* 56, no. 1 (2002): 177–207.
- 24 «Корпорацію» я розумію як силові інститути (примусову державну владу) і економічні корпорації на чолі з силовиками відповідно до (1) ідеї «приватизації» силових ресурсів держави та (2) ідеї влади та власності та відсутності поділу сфер, як це пояснено в роботі Мадяра і Мадловіча «*Анатомія посткомуністичних режимів*».
- 25 Слід зазначити, що на склад силовиків вплинули масштабні кадрові перетасовування, проведені у 2016 році, напередодні президентських виборів 2018 року.
- 26 Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 121–23.
- 27 23 серпня 2023 року Пригожина визнали загиблим в авіакатастрофі у Тверській області на північ від Москви разом із дев'ятьма іншими людьми.
- 28 «Russia Central Banker Wanted Out over Ukraine, But Putin Said No», *Bloomberg*, March 23, 2022, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-23/russia-central-banker-wanted-outover-ukraine-but-putin-said-no>.
- 29 Arkady Dvorkovich, Former top Kremlin official who chairs global chess federation decries Russia's war on Ukraine, interview by Daniel King, *Mother Jones*, March 14, 2022, <https://www.motherjones.com/politics/2022/03/chess-grandmasters-putin-russia-ukraine-war/>.
- 30 Про роль російських партій до повномасштабного вторгнення див. Zoltán Sz. Bíró, «The Russian Party System», in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest — New York: CEU Press, 2019), 319–52.

- 31 Magyar and Madlovics, *A Concise Field Guide*, 69–72.
- 32 Андрей Перцев, «В России из-за войны могут отменить выборы губернаторов, говорят источники “Медузы”», *Meduza*, 4 марта 2022 года, <https://meduza.io/feature/2022/03/04/v-rossii-iz-za-voyny-mogut-otmenit-vybory-gubernatorov-govoryat-istochniki-meduzu>.
- 33 «Дмитрий Козак стал основным кандидатом на пост главы Счетной палаты», *РБК*, 20 января 2023 года, <https://www.rbc.ru/politics/20/01/2023/63ca64b59a7947f808dbf1e8>.
- 34 А.В. Кынев, «Феномен губернаторов-“варягов” как индикатор рецентрализации (опыт 1991–2018 гг.)», *Полития: Анализ. Хроника. Прогноз (Журнал Политической Философии и Социологии Политики)* 93, no. 2 (2019): 125–50.
- 35 «Сечин и Ковальчук не поделили Саратов, поэтому он остался у Володина. По слухам, в губернаторы прочили Ольгу Баталину и Дениса Филиппова», *Бизнес-вектор*, 17 мая 2022 года, <https://www.business-vector.info/sechin-i-kovalchuk-ne-14203>.
- 36 «Подписан закон о единой системе публичной власти в субъектах России», официальный сайт президента России, 30 декабря 2021 року, <http://kremlin.ru/acts/news/67399>.
- 37 «Lawmakers Abolish Direct Mayoral Elections in Novosibirsk», *Meduza*, February 20, 2023, <https://meduza.io/en/news/2023/02/20/lawmakers-abolish-direct-mayoral-elections-in-novosibirsk>.
- 38 Е. А. Иванов, К. В. Мельников, Н. В. Петров, «Неформальная Структура Элитного Пространства России (Опыт Сетевого Анализа)», *Полития: Анализ. Хроника. Прогноз (Журнал Политической Философии и Социологии Политики)* 104, no. 1 (2022): 72–91.

Соціально інклюзивні та ексклюзивні бойові дії: порівняння способів ведення війни України та Росії | Андас Рач

- 39 Доктор філософії Андас Рач є старшим науковим співробітником Німецької ради з міжнародних відносин (German Council on Foreign Relations, DGAP) та старшим викладачем Університету імені Матвія Корвіна в Будапешті. Погляди, викладені тут, є виключно його власними. Дослідження для цієї статті стало можливим завдяки підтримці дослідницької стипендії імені Яноша Бояї, наданої Угорською академією наук у рамках дослідницького проекту «Роль і місце проксі-війни в російському військовому мисленні та практиці».

- 40 Як приклад варто навести слова російського військового блогера, який стверджував, що військових чиновників його країни заохочують знімати відео для перебільшення успіху, наприклад, «знищувати» одну й ту саму ціль кілька разів і заявляти, що було знищено кілька цілей. Читайте статтю Джона Джексона «Russian Military Told to Stage Videos to Exaggerate Success: Report» *Newsweek*, August 11, 2023, sec. World, <https://www.newsweek.com/russian-military-told-stage-videos-exaggerate-success-ukraine-1819237>.
- 41 Це питання проаналізує Ніколай Петров у своєму розділі у цьому виданні.
- 42 Важливо зазначити, що цей розділ зосереджений на військових аспектах війни та безпосередній військовій участі двох суспільств. Таким чином, ширші соціальні наслідки війни, такі як переміщення, еміграція чи безробіття, виходять за межі фокусу цього дослідження. Ще одним обмеженням цього розділу є те, що він зосереджується на подіях після лютого 2022 року. Тому події, що відбулися до цього, зокрема окупація Криму та частини Донбасу в 2014 році, не розглядаються детально; вони згадуються лише тоді, коли це необхідно для контексту більш пізніх подій.
- 43 President of Russia, «Address by the President of the Russian Federation», President of Russia, February 24, 2022, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>.
- 44 «Half of Russia's Foreign Exchange Reserves Frozen Due to Sanctions — Finance Minister», TASS, March 13, 2022, <https://tass.com/economy/1421403>.
- 45 Polina Ivanova, «Russia Prepares to Mobilise Economy for Longer War in Ukraine», *Financial Times*, July 7, 2022, <https://www.ft.com/content/fe233252-69fa-4259-8b35-a34d8738b968>; Yevgeni Gontmakher, «The Russian Economy Mobilizes for War», *GIS Reports*, December 5, 2022, <https://www.gisreportsonline.com/r/russia-economy-mobilization/>.
- 46 President of Russia, «Address by the President of the Russian Federation».
- 47 President of Russia, «Presidential Address to Federal Assembly», President of Russia, February 21, 2023, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/70565>.
- 48 Paul Sonne, «Ukraine's Zelensky to Russians: “What Are You Fighting for and with Whom?”» *Washington Post*, February 24, 2022, <https://www.washingtonpost.com/national-security/2022/02/23/ukraine-zelensky-russia-address/>.
- 49 Про це читайте статтю Балінта Мадловіца та Балінта Мадяра «Ukrainian Regime Cycles and the Russian Invasion», in *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion: The Russia-Ukraine War*, Volume One, edited by Bálint Madlovics and Bálint Magyar (Budapest—Vienna—New York: CEU Press, 2023), 3–53.

- 50 Міжнародний суд ООН на прохання України розслідував російські претензії і не знайшов жодних доказів ймовірного геноциду або підготовки до нього. Відповідне рішення МС ООН від 16 березня 2022 року: Lara Van Dousselaere, «The Court Indicates Provisional Measures».
- 51 EUvsDisinfo. «Key Narratives in Pro-Kremlin Disinformation: “Nazis”» EUvsDisinfo, September 20, 2022, <https://euvsdisinfo.eu/key-narratives-in-pro-kremlin-disinformation-nazis/>.
- 52 Manveen Rana, «Volodymyr Zelensky: Russian Mercenaries Ordered to Kill Ukraine’s President», March 24, 2023, <https://www.thetimes.co.uk/article/volodymyr-zelensky-russian-mercenaries-ordered-to-kill-ukraine-president-cvcksh79d>.
- 53 «Russians Twice Tried to Storm Zelensky’s Compound in Early Hours of War, Aide Says», The Times of Israel, April 29, 2022, <https://www.timesofisrael.com/russians-twice-tried-to-storm-zelensky-compound-in-early-hours-of-war-report/>.
- 54 Nebi Qena and Yuras Karmanau, «Moscow Says It Will Curb Assault on Kyiv, Chernihiv; Russian Troops Seen Withdrawing», The Times of Israel, March 29, 2022, <https://www.timesofisrael.com/moscow-says-it-will-curb-assault-on-kyiv-chernihiv-russian-troops-seen-withdrawing/>.
- 55 President of Ukraine, «Video Collection — Official Web Site of the President of Ukraine», Official Website of the President of Ukraine, <https://www.president.gov.ua/en/videos/videos-archive>.
- 56 Anchal Vohra, «Ukraine Is Serious About Taking Back Crimea», Foreign Policy, February 22, 2023, <https://foreignpolicy.com/2023/02/22/ukraine-crimea-russia-take-back/>.
- 57 «Ukraine War Must End with Liberation of Crimea – Zelensky», BBC News, August 10, 2022, <https://www.bbc.com/news/world-europe-62487303>.
- 58 «REPLAY: Ukraine’s Zelensky Speaks at Davos World Economic Forum», France 24, January 18, 2023, <https://www.france24.com/en/video/20230118-replay-ukraine-zelensky-speaks-at-davosworld-economic-forum>.
- 59 Benjamin Jensen, «Crippling Civilian Infrastructure Has Long Been Part of Russian Generals’ Playbook – Putin Is Merely Expanding That Approach», The Conversation, October 14, 2022, <http://theconversation.com/crippling-civilian-infrastructure-has-long-been-part-of-russian-generals-playbook-putin-is-merely-expanding-that-approach-192226>.

- 60 Brian (Chun Hey) Kot and Steven Feldstein, «Two Deeply Troubling Trends from Ukraine's Year of War», Carnegie Endowment for International Peace, February 22, 2023, <https://carnegieendowment.org/2023/02/22/two-deeply-troubling-trends-from-ukraine-s-year-of-war-pub-89086>.
- 61 «Russia Says Ukrainian Helicopters Hit Oil Refinery», April 4, 2022, <https://carnegieendowment.org/2023/02/22/two-deeply-troubling-trends-from-ukraine-s-year-of-war-pub-89086>.
- 62 Reuters, «Russian Refinery Says It Was Struck by Drones from Direction of Ukraine», *Reuters*, June 22, 2022, <https://www.reuters.com/world/europe/fire-broke-out-russias-novoshakhtinskoil-refinery-2022-06-22/>.
- 63 Dominique Arel and Jesse Driscoll, *Ukraine's Unnamed War: Before the Russian Invasion of 2022* (Cambridge University Press, 2023).
- 64 «Ukraine's New Military Branch: Citizens Protecting Their Neighborhood», *Politico*, February 13, 2022, <https://www.politico.eu/article/ukraine-russia-military-citizen-reservist-defense/>.
- 65 Maksym Butchenko, «Ukraine's Territorial Defence on a War Footing», *ICDS*, April 13, 2022, <https://icds.ee/en/ukraines-territorial-defence-on-a-war-footing/>.
- 66 «Для освобождения оккупированных территорий: специальные штурмовые бригады создают в Украине — как попасть в их ряды» [For the liberation of the occupied territories: special assault brigades are created in Ukraine – how to join their ranks], *Freedom*, February 4, 2023, <https://uatv.ua/dlya-osvobozhdeniya-okkupirovannyh-territorij-spetsialnye-shturmovyie-brigady-sozdayut-v-ukraine-kak-popast-v-ih-ryady/>.
- 67 Natalya Kava, «Много желающих: МВД будет формировать штурмовые бригады «Гвардии наступления» и после 1 апреля» [There are many who want to: the Ministry of Internal Affairs will form assault brigades of the «Offensive Guard» after April 1], *РБК-Украина*, February 12, 2023, <https://www.rbc.ua/ukr/news/bagato-ohochih-mvs-bude-formuvati-shturmovi-1676218800.html>.
- 68 Gábor Dienes, «Az a béke, amiről a magyar kormány beszél, Ukrajna tragédiája lenne, mondta az ukrán parlamenti képviselő Budapesten» [The peace that the Hungarian government is talking about would be a tragedy for Ukraine, stated a Ukrainian parliamentarian in Budapest], 444, March 4, 2023, <https://444.hu/2023/03/04/az-a-beke-amirolo-a-magyar-kormany-besz-el-ukrajna-tragediaja-lenne-mondta-az-ukran-parlamenti-kepviselo-budapesten>.

- 69 Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, «Join the International Legion of Defence of Ukraine!» 2022, <https://fightforua.org>.
- 70 «Volunteer Fighters from 52 Countries Join International Legion», *Ukrinform*, March 11, 2022, <https://www.ukrinform.net/rubric-ato/3426983-volunteer-fighters-from-52-countries-join-international-legion.html>.
- 71 Arkadiusz Legieć, «Profiling Foreign Fighters in Eastern Ukraine: A Theoretical Introduction», in *Not Only Syria? The Phenomenon of Foreign Fighters in a Comparative Perspective*, (Chisinau: IOS Press, 2017), 22–30; Andras Racz, «The Elephant in the Room: Russian Foreign Fighters in Ukraine», in *Not Only Syria? The Phenomenon of Foreign Fighters in a Comparative Perspective*, (Chisinau: IOS Press, 2017), 60–73.
- 72 *Reuters*, «Russia Is Conducting Covert Mobilisation Campaign, Ukraine Spy Chief Says», *Reuters*, June 25, 2022, <https://www.reuters.com/world/europe/russia-is-conducting-covert-mobilisation-campaign-ukraine-spy-chief-2022-06-25/>.
- 73 Sam Cranny-Evans, «Understanding Russia's Mobilisation», September 28, 2022, <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/understanding-russias-mobilisation>.
- 74 «Why Russia Is Urgently Forming a Combat Army Reserve BARS?» September 13, 2021, <https://bulgarianmilitary.com/2021/09/13/why-russia-is-urgently-forming-a-combat-army-reserve-bars/>.
- 75 «We Were Nothing to Them': Russian Volunteer Reservists Return from War against Ukraine Feeling Deceived», *Radio Free Europe/Radio Liberty*, August 12, 2022, <https://www.rferl.org/a/russia-volunteers-ukraine-treatment-minimal-training-war/31985377.html>.
- 76 Yaroslav Trofimov, «Russia's Wagner Troops Exhaust Ukrainian Forces in Bakhmut», *WSJ*, March 5, 2023, <https://www.wsj.com/articles/russias-wagner-troops-exhaust-ukrainian-forcesin-bakhmut-b58e726c>.
- 77 «White House: Wagner Group Has Suffered over 30,000 Casualties in Ukraine», *Reuters*, February 17, 2023, <https://www.reuters.com/world/europe/white-house-wagner-group-has-suffered-over-30000-casualties-ukraine-2023-02-17/>.
- 78 Pjotr Sauer, «Wagner Mercenary Group Will “Decrease” as Prisoner Recruitment Ends, Says Boss», *The Guardian*, February 15, 2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/feb/15/wagnermercenary-group-will-decrease-as-prisoner-recruitment-ends-says-boss>.

- 79 Anastasia Tenisheva, «Murders, Drugs and Brawls: Russia's Pardoned Ex-Convicts Return Home After Fighting in Ukraine», *The Moscow Times*, August 18, 2023, <https://www.themoscowtimes.com/2023/08/18/murders-drugs-and-brawls-russias-pardoned-ex-convicts-return-home-afterfighting-in-ukraine-a82175>.
- 80 Paul Sonne, «Wagner Founder Rebuffs Order Over Fighter Contracts With Russian Military», *The New York Times*, June 11, 2023, <https://www.nytimes.com/2023/06/11/world/europe/wagner-russia-defense-ministry-contract.html>
- 81 Mark Krutov and Sergei Dobrynin, «Who's Who Among Russia's Mercenary Companies», *Radio Free Europe/Radio Liberty*, May 23, 2023, <https://www.rferl.org/a/russia-other-mercenary-companies-ukraine/32424520.html>; «It's Not Just Wagner. At Least Three Gazprom-Linked Private Military Companies Now Have Fighters in Ukraine», *Meduza*, May 16, 2023, <https://meduza.io/en/feature/2023/05/16/it-s-not-just-wagner>.
- 82 Bálint Magyar and Bálint Madlovics, *A Concise Field Guide to Post-Communist Regimes: Actors, Institutions, and Dynamics* (Budapest—Vienna—New York: CEU Press, 2022).
- 83 «Russian Lower House Votes to Allow Governors to Create Their Own Military Organisations during Wartime», *Novaya Gazeta Europe*, July 25, 2023, <https://novayagazeta.eu/articles/2023/07/25/russian-lower-house-votes-to-allow-governors-to-create-their-own-military-organisations-during-wartime-en-news>.
- 84 «Wagner Making “Africa Even More Free”, Says Prigozhin in First Post-Rebellion Video», *The Guardian*, August 22, 2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/aug/22/wagner-prigozhin-recruiting-post-russia-rebellion-video-africa-putin>.
- 85 «Wagner chief Prigozhin was on plane that crashed in Russia, aviation agency says», *CNN*, August 23, 2023, <https://edition.cnn.com/2023/08/23/europe/russia-wagner-prigozhin-plane-crash-intl/index.html>.
- 86 «NBU Opens Special Account to Raise Funds for Ukraine's Armed Forces (Updated)», *National Bank of Ukraine*, March 1, 2022, <https://bank.gov.ua/en/news/all/natsionalniy-bank-vidkriv-spetsrahunok-dlya-zboru-koshtiv-na-potrebi-armiyi>.
- 87 Come Back Alive Foundation, «About the Foundation – Come Back Alive», <https://savelife.in.ua/en/about-foundation-en/>.
- 88 «Serhiy Prytula Charity Foundation», <https://prytulafoundation.org/en>.
- 89 «Lithuanian Bayraktar Arrived in Ukraine», *European Pravda*, July 8, 2022, <https://www.eurointegration.com.ua/eng/news/2022/07/8/7142874/>.

- 90 «Ten Bayraktar dla Ukrainy został kupiony dzięki Polakom. Dostał symboliczne imię» [This Bayraktar for Ukraine was bought thanks to Poles. It was given a symbolic name], *Onet Wiadomości*, October 17, 2022, <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/ten-bayraktar-dla-ukrainy-zostal-kupiony-dzieki-polakom-ma-juz-imie/p9sjzn>.
- 91 «Ukraine War: Czech Crowdfunding Buys “Tomas the Tank” for Ukraine», *BBC News*, October 3, 2022, <https://www.bbc.com/news/world-europe-63121649>.
- 92 «Czech Crowdfunding Successfully Raised Funds to Purchase 15 Viktor for Ukrainian Army», *MilitaryLeak*, January 2, 2023, <https://militaryleak.com/2023/01/02/czech-crowdfunding-successfully-raised-funds-to-purchase-15-viktor-for-ukrainian-army/>.
- 93 «Russians Buy Boots and Body Armor for the Troops, as the Kremlin Tries to Fix the Campaign’s Problems», *CNN*, December 22, 2022, <https://edition.cnn.com/2022/12/22/europe/russianscrowdfund-soldiers-ukraine-cmd-intl/index.html>.
- 94 Про одну з таких нещодавніх кампаній, наприклад: https://vk.com/uralza?w=wall-212936965_1267.
- 95 «Ukraine Fires Officials amid Corruption Scandal, as Allies Watch Closely», *The New York Times*, January 24, 2023, <https://www.nytimes.com/2023/01/24/world/europe/ukraine-corruption-firing-western-aid.html>.
- 96 Dan Peleschuk, «Ukraine Sacks Army Recruitment Chiefs in Anti-Graft Shakeup», *Reuters*, August 11, 2023, sec. Europe, <https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-fire-all-regional-military-recruitment-chiefs-zelenskiy-2023-08-11/>.
- 97 «Ukraine: UN Members Endorse Resolution to End War», *DW*, February 23, 2023, <https://www.dw.com/en/ukraine-un-members-endorse-resolution-to-end-war/a-64799465>.
- 98 General Assembly Vote on Ukraine | United Nations (2 March 2022), United Nations, YouTube video, 2:04, March 2, 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=THDHTlaSb50>.
- 99 Hyonhee Shin, «N.Korea Backs Russia’s Proclaimed Annexations, Criticises U.S. “Double Standards”», *Reuters*, October 3, 2022, <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/nkorea-backs-russias-proclaimed-annexations-criticises-us-double-standards-2022-10-03/>.
- 100 Bill Chappell, «Only 4 Countries Side with Russia as U.N. Rejects Annexations in Ukraine», *NPR*, October 13, 2022, <https://www.npr.org/2022/10/13/1128642820/un-rejects-russian-annexations-ukraine>.

- 101 Stefan Lehne, «After Russia's War against Ukraine: What Kind of World Order?» *Carnegie Europe*, February 28, 2023, <https://carnegieeurope.eu/2023/02/28/after-russia-s-war-against-ukrainewhat-kind-of-world-order-pub-89130>. Див. також розділ Дюлі Крайцара у цьому виданні.
- 102 «Russia and Iran Hesitate over Co-Operation as West Warns of Costs», *Financial Times*, March 6, 2023, <https://www.ft.com/content/b9361eae-5b05-4c17-8c59-7fb11e2579fe>.
- 103 Victor Cha, «North Korea Sends Ammunitions to Russia», November 7, 2022, <https://www.csis.org/analysis/north-korea-sends-ammunitions-russia>.
- 104 «Belarus Sends 20 T-72 Tanks to Russian Belgorod Region», *Army Recognition*, October 13, 2023, https://www.armyrecognition.com/defense_news_october_2022_global_security_army_industry/belarus_sends_20_t-72_tanks_to_russian_belgorod_region.html.
- 105 «More War Equipment on Belarus-Russia Trains, This Time It's Vehicles», *RailFreight.com*, November 16, 2022, <https://www.railfreight.com/specials/2022/11/16/more-war-equipment-onbelarus-russia-trains-this-time-its-vehicles/>.
- 106 Eric Banco and Sarah Anne Aarup, «“Hunting Rifles” — Really? China Ships Assault Weapons and Body Armor to Russia», *Politico*, March 16, 2023, <https://www.politico.com/news/2023/03/16/chinese-rifles-body-armor-russia-ukraine-00087398>.
- 107 Дивіться попередні результати голосування.
- 108 «2022 Person of the Year: Volodymyr Zelensky», *Time*, December 7, 2022, <https://time.com/person-of-the-year-2022-volodymyr-zelensky/>.
- 109 «Ukraine Conflict: What War Crimes Is Russia Accused Of?» *BBC News*, March 10, 2023, sec. World, <https://www.bbc.com/news/world-60690688>.
- 110 Christoph Trebesch et al., «The Ukraine Support Tracker: Which Countries Help Ukraine and How?» *Kiel Working Papers*, 2218 (2023), <https://www.ifw-kiel.de/publications/the-ukrainesupport-tracker-which-countries-help-ukraine-and-how-20852/>.
- 111 Joe Saballa, «Ukrainian Army Spotted Using Israeli-Made Armored Vehicles», *The Defense Post*, November 14, 2022, <https://www.thedefensepost.com/2022/11/14/ukrainian-army-israel-armored-vehicles/>.
- 112 «In First, Israel Said to Authorize Sale of Defensive Military Equipment to Ukraine», *The Times of Israel*, March 16, 2023, <https://www.timesofisrael.com/in-first-israel-said-to-authorize-sale-ofdefensive-military-equipment-to-ukraine/>.

- 113 Dylan Malyashov, «Finnish-Made Armored Vehicles Spotted in Ukraine», *Defence Blog*, September 28, 2022, <https://defence-blog.com/finnish-made-armored-vehicles-spotted-in-ukraine/>.
- 114 David Ignatius, «How the Algorithm Tipped the Balance in Ukraine», *The Washington Post*, December 19, 2022, sec. Global Opinions, <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/12/19/palantir-algorithm-data-ukraine-war/>.
- 115 Balázs Bozzay, «A mesterséges intelligencia már nemcsak a célpontot mutatja meg, hanem a hadmű-veletet is megtervezi [Artificial intelligence not only shows the target, but also plans the operation]», *Telex*, May 15, 2023, <https://telex.hu/tech/2023/05/15/mesterseges-intelligencia-haboruorosz-ukran-palantir-most-kezdjuk-csak-latni-mire-is-kepes-a-mesterseges-intelligencia-egyhaboruban>.

Фальсифікація історії: війна і російська політика пам'яті | Золтан Біро

- 116 «Путин назвал истинных виновников второй мировой войны», *Российская газета*, 20.12.2019, <https://rg.ru/2019/12/20/reg-szfo/putin-nazval-istinnih-vinovnikov-vtoroj-mirovoj-vojny.html>.
- 117 Владимир Путин, «75 лет великой победы: общая ответственность перед историей и будущим», *Президент России*, 29.07.2020, <http://kremlin.ru/events/president/news/63527>. Дослідження також опубліковане англійською: Vladimir Putin, «The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II», *The National Interest* (The Center for the National Interest, June 18, 2020), <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>.
- 118 Владимир Путин, «Быть открытыми, несмотря на прошлое», *Президент России*, 30.06.2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/65899>.
- 119 Владимир Путин, «Об историческом единстве русских и украинцев», *Президент России*, 19.07.2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.
- 120 «Путин заявил, что на долю России выпало «возвращать и укреплять земли»», *РБК*, 9.6.2022, <https://www.rbc.ru/politics/09/06/2022/62a1fef99a79478be49a944d>.
- 121 Резолюція Європейського парламенту від 19 вересня 2019 року про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи — прим. пер.
- 122 «Европарламент выполнил политический заказ Польши», *Российская газета*, 22.09.2019, <https://rg.ru/2019/09/22/evroparlament-vypolnil-politicheskij-zakaz-polshi.html>.

- 123 «Путин назвал истинных виновников второй мировой войны».
- 124 Див. Н. Л. Поболь та П. М. Поляйн, Сталинские депортации: 1928-1953 (Международный фонд «Демократия» 2005), 791.
- 125 Путин, «75 Лет Великой Победы».
- 126 «Инструкция народному комиссару обороны СССР К. Е. Ворошилову, 7 августа 1939 г.» у *Документы внешней политики СССР*, том 22, кн. 1 (Москва: Международные отношения, 1992], 584.
- 127 Про візит Молотова до Берліна у 1940, див. «Директивы И.В. Сталина В.М. Молотову перед поездкой в Берлин в ноябре 1940 г.», *Новая и новейшая история* №. 4 (1995).
- 128 Борис Хавкин, «К истории публикаций советско-германских секретных документов (1939-1941)» у *Великая Отечественная война: происхождение, основные события, исход* (Москва, МГИМО, 2010), 236.
- 129 «Заседание Российского организационного комитета “Победа”», *Президент России*, 12.12.2019, <http://kremlin.ru/events/president/news/62293>.
- 130 «Постановление съезда народных депутатов СССР “О политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 23-го августа 1939 г.”» у *Второй съезд народных депутатов СССР, 12-24 декабря, 1989 г.*, том 4 (Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1990), 256-79, 378-81.
- 131 «Сергей Иванов предложил гордиться пактом Молотова-Риббентропа», *РБК*, 16.09.2019, <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5d7f90b49a79475cbfb95e55>.
- 132 «Система коллективной безопасности рушится не “под собственным весом”», *Известия*, 2.09.2019, <https://iz.ru/915277/izvestiia/sistema-kollektivnoi-bezopasnosti-rushitsia-ne-pod-sobstvennym-vesom>.
- 133 «Немые свидетели: в Москве открылась выставка о начале войны», *РИА Новости*, 20190820T1912, <https://ria.ru/20190820/1557709491.html>.
- 134 Владимир Мединский, «Дипломатический триумф СССР», *РИА Новости*, 23.08.2019, <https://ria.ru/20190823/1557826932.html>.
- 135 Путин, «Об историческом единстве русских и украинцев».
- 136 «Самые выдающиеся личности в истории», Левада-Центр, 21.06.2021, <https://www.levada.ru/2021/06/21/samye-vydayushhiesya-lichnosti-v-istorii/>.
- 137 «Самые выдающиеся личности в истории».

- 138 «В марте этого года исполняется 50 лет со дня смерти Сталина. Как Вы считаете, какую роль сыграл Сталин в жизни нашей страны?», Левада-Центр, 3.03.2003, <https://www.levada.ru/2003/03/03/v-marte-etogo-goda-ispolnyaetsya-50-let-so-dnya-smerti-stalina-kak-vy-schitaete-kakuyu-rol-sygral-stalin-v-zhizni-nashej-strany/>.
- 139 «Уровень одобрения Сталина россиянами побил исторический рекорд», *Левада-Центр*, 16.04.2019, <https://www.levada.ru/2019/04/16/uroven-odobreniya-stalina-rossiyanami-pobil-istoricheskij-rekord/>.
- 140 «Уровень одобрения Сталина россиянами побил исторический рекорд».
- 141 «Послание Президента Российской Федерации от 01.12.2016 г. б/н», *Президент России*, 30.01.2023, <http://kremlin.ru/acts/bank/41550>.
- 142 «Володин рассказал, какой должна быть память о событиях 1917 года», *RIA Novosti*, January 11, 2017, <https://ria.ru/20170111/1485467637.html>.
- 143 «Стратегия государственной культурной политики на период до 2030 года», 2016, <http://static.government.ru/media/files/AsA9RAyYVAJnoBuKgH0qEJA9IxP7f2xm.pdf>.
- 144 «Доктрина информационной безопасности Российской Федерации», *Российская Газета*, переглянуто 7.02.2023, <https://rg.ru/documents/2016/12/06/doktrina-infobezobasnost-site-dok.html>.
- 145 «Концепция внешней политики Российской Федерации», *Rossiyskaya Gazeta*, *Российская Газета*, переглянуто 7.02.2023, <https://rg.ru/documents/2008/05/26/konceptsiya-dok>.
- 146 «Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 №549 “О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России”», <http://special.kremlin.ru/acts/bank/29288>.
- 147 «Указ Президента Российской Федерации от 30.07.2021 №442 О Межведомственной комиссии по историческому просвещению», <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107300042?index=0&rangeSize=1>.
- 148 Анна Шухина, «Отремонтированный памятник Дзержинскому открыли в Симферополе», *Известия*, 13.09.2021, <https://iz.ru/1221058/2021-09-13/otremontirovannyi-pamiatnik-dzerzhinskomu-otkryli-v-simferopole>.
- 149 «Москвичи о памятнике Дзержинскому», Левада-Центр, 19.05.2021, <https://www.levada.ru/2021/05/19/moskvichi-o-pamyatnike-dz-erzhinskomu/>.
- 150 «Самые выдающиеся личности в истории».

- 151 «Конфликт с Украиной», *Левада-Центр*, 31.03.2022, <https://www.levada.ru/2022/03/31/konflikt-s-ukrainoj/>.
- 152 «Конфликт с Украиной: июль 2022 года», *Levada Center*, August 1, 2022, <https://www.levada.ru/2022/08/01/konflikt-s-ukrainoj-iyul-2022-goda/>.
- 153 «Конфликт с Украиной: оценки декабря 2022 года», *Левада-Центр*, 23.12.2022, <https://www.levada.ru/2022/12/23/konflikt-s-ukrainoj-otsenki-dekabrya-2022-goda/>.
- 154 «Одобрение институтов, положение дел в стране, доверие политикам», *Левада-Центр*, 2.12.2021, <https://www.levada.ru/2021/12/02/odobrenie-institutov-polozhenie-del-v-strane-doverie-politiki-kam-i-elektoralnye-rejtingi-partij-2/>.
- 155 «Одобрение институтов, положение дел в стране, доверие политикам».
- 156 «Доверие политикам, одобрение институтов и положение дел в стране», *Левада-Центр*, 2.07.2021, <https://www.levada.ru/2021/07/02/doverie-politikam-odobrenie-institutov-i-polozhenie-del-v-strane-3/>.
- 157 «Одобрение институтов и рейтинги политиков», *Левада-Центр*, 22.12.2022, <https://www.levada.ru/2022/12/22/odobrenie-institutov-i-rejtingi-politikov-2/>.
- 158 «Настроение окружающих», <https://media.fom.ru/fom-bd/d292022.pdf>.
- 159 Кирил Рогов, «Широкий фронт неадекватности. Социальные настроения лета 2022 года», *Re: Russia*, 8.05.2022, <https://re-russia.net/analytics/015/>.
- 160 «Одобрение институтов и рейтинги политиков».
- 161 «“Военная операция” на Украине: Отношение россиян. Восьмая волна (28-31 Июля)», *Russian Field*, Липень 2022, <https://russianfield.com/nuzhenmir>.
- 162 «Конфликт с Украиной», 23.12.2022.
- 163 «Конфликт с Украиной».
- 164 «“Военная Операция” на Украине».
- 165 «“Специальная военная операция” в Украине: Отношение россиян. 10 Волна (29 Ноября – 5 Декабря)», *Russian Field*, Грудень 2022, <https://russianfield.com/yubiley>.
- 166 Светлана Єрпылева, Вероника Птицына «“Возможно, он дед, который не выпил таблетки”: шесть аргументов оправдания войны в рассуждениях россиян», 15.07.2022 p., <https://re-russia.net/expertise/011/>.

Вихід «кривавого клоуна»: український президент Володимир Зеленський в об'єктиві російської медіамашини | Костянтин Федоренко

- 167 Peter Pomerantsev, *Nothing is True and Everything is Possible: The Surreal Heart of the New Russia* (New York: Public Affairs, 2014).
- 168 Peter Pomerantsev, *This is Not Propaganda: Adventures in the War against Reality* (New York: Public Affairs, 2019).
- 169 Masha Gessen, *The Future Is History: How Totalitarianism Reclaimed Russia* (London: Penguin Publishing Group, 2017).
- 170 Olga Khvostunova, «A Brief History of the Russian Media», *The Interpreter*, December 6, 2013, <https://www.interpretermag.com/a-brief-history-of-the-russian-media/>.
- 171 Oleksiy Yarmolenko and Serhii Pyvovarov, «Putin Often Quotes the Philosopher Ivan Ilyin and General Anton Denikin. They Lived a Century Ago, Both Denied Ukraine's Independence and Advocated Dictatorial Rule», *Babel*, April 6, 2022, <https://babel.ua/en/texts/77596-putin-oftenquotes-the-philosopher-ivan-ilyin-and-general-anton-denikin-they-lived-a-century-ago-both-denied-ukraine-s-independence-and-advocated-dictatorial-rule-and-this-is-how-they-described>.
- 172 Питер Дикинсон, «Переломный момент. Как революция в Украине изменила мир», *New Voice*, 25 ноября 2020 года, <https://nv.ua/opinion/vladimir-putin-pochemu-oranzhevaya-revoluciya-napugala-rossiyu-novosti-ukrainy-50126146.html>.
- 173 «Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося?», *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва*, 6 лютого 2014 року, <https://dif.org.ua/article/vid-maydanu-taboru-do-maydanu-sichi-shcho-zminilosya>.
- 174 Соня Кошкіна, *Майдан: Нерозказана історія* (Київ: Брайт Букс, 2015).
- 175 Андрей Авдеенков и Елизавета Шишлакова, «Присоединение Крыма к Российской Федерации: контент-анализ российских печатных СМИ», *Высшая школа экономики*, 3 марта 2016 года, <https://www.hse.ru/data/2016/03/03/1125955854/Авдеенко,%20Шишлакова.pdf>; John R. Haines, «Russia's Use of Disinformation in the Ukraine Conflict», *Foreign Policy Research Institute*, February 17, 2015, <https://www.fpri.org/article/2015/02/russias-use-of-disinformation-in-the-ukraine-conflict/>.
- 176 Назар Чорний, «ТОП-10 фейків про Петра Порошенка», *Букви*, 8 липня 2020 року, <https://bykvu.com/ua/mysli/top-10-fejkov-o-petre-poroshenko/>.

- 177 Жанна Ульянова и др., «“Шоколадный президент”: как победил Петр Порошенко», *РБК*, 25 мая 2014 года, <https://www.rbc.ru/politics/25/05/2014/57041d669a794761c0cea21a>.
- 178 Катерина Гончарова, «Звідки у ЗМІ з'явилася теза про “Зеленського-наркомана”», *Детектор Медіа*, 26 квітня 2019 року, <https://ms.detektor.media/manipulyatsii/post/22796/2019-04-26-zvidky-u-zmi-zyavylasya-teza-pro-zelenskogo-narkomana/>.
- 179 «Зеленський дав Порошенку 24 години: хоче дебатів на Олімпійському», *Українська правда*, 3 квітня 2019 року, <https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/3/7211209/>.
- 180 Ирина Панкевич, «Путін зник з України за одну ніч: Зеленський пояснив, що сталося», *Знай.ua*, 11 квітня 2019 року, <https://znaj.ua/politics/225350-putin-znik-z-ukrajini-za-odnu-nich-zelenskiy-poyasnivshcho-stalosya>.
- 181 Тереза Лашук и Юлиана Скибицкая, «Западные СМИ опасаются Коломойского, российские — выжидают: что пишут о победе Владимира Зеленского», *Бабель*, 24 апреля 2019 года, <https://babel.ua/ru/texts/29173-zapadnye-smi-opasayutsya-kolomoyskogo-rossiyskie-vyzhidayut-cto-pishut-o-pobede-vladimira-zelenskogo>; Ксения Новикова, «“Проиграли идиоты из команды Порошенко”. Выборы в Украине глазами телевидения в России», *Настоящее время*, 1 апреля 2019 года, <https://www.currenttime.tv/a/russian-tv-about-ukrain-election/29854365.html>.
- 182 «Методологія дослідження ЗМІ в окупованих районі в Донецької та Луганської областей», *Інститут масової інформації*, 24 вересня 2019 року, <https://imi.org.ua/monitorings/metodologiya-doslidzhennya-zmi-okupovanyh-rajoniv-donetskoyi-ta-luganskoyi-oblastej-i29725>. Подальше підтвердження ґрунтується на дослідженні в ще не опублікованому розділі для колективного проекту, присвяченого дослідженню невизнаних республік на пострадянському просторі: Kostiantyn Fedorenko, «Media and legitimization strategies of the de facto regimes», 2022.
- 183 «СБУ документує інформаційну агресію іноземних спецслужб в ОРДЛО», *Служба Безпеки України*, 25 травня 2020 року, <https://web.archive.org/web/20200610125032/https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/21/view/7619#9lapvHf.dpbs>.
- 184 «“Буду помогать”: Коломойский о планах на Зеленского. Эксклюзив НТВ», *НТВ*, 27 апреля 2019 года, <https://www.ntv.ru/novosti/2184066/>; YuraSumy, «И все-таки — марионетка...», *NewsFront*, 16 октября 2019 года, <https://news-front.info/2019/10/16/i-vse-taki-marionetka/>; Віктор Уколов, «Зеленський — не клоун, а марионетка — Уколов», *Прямий*, 31 березня 2019 року, <https://prm.ua/zelenskiy-ne-kloun-a-marionetka-ukolov/>.

- 185 «Zelensky's New Year address: Everyone should answer the question: who am I?», *Unian*, January 1, 2020, <https://www.unian.info/society/10816211-zelensky-s-new-year-address-everyone-shouldanswer-the-question-who-am-i.html>.
- 186 Максим Віхров, «“Зійтися десь посередині” не вийде: відчайдушна спроба втечі Зеленського приречена на фіаско», *UAInfo*, 11 січня 2020 року, <https://uainfo.org/blognews/1578651393--ziytisy-des-poseredini-ne-viyde-vidchaydushna-sproba-vtechi.html>; «Соцмережі про привітання Зеленського: «правильна ідея» та «ковбасна риторика», *BBC News Ukraine*, 1 січня 2020 року, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-50964448>.
- 187 «Зеленский в новогоднем поздравлении призвал украинцев к объединению», *РИА Новости*, 1 января 2020 года, <https://ria.ru/20200101/1563055481.html>.
- 188 «Поклонская прокомментировала новогоднее обращение Зеленского», *РИА Новости*, 2 января 2020 года, <https://ria.ru/20200102/1563080416.html>.
- 189 Софія Середа і Павло Холодов, «“Та сторона”. Чому Зеленський уникає згадок про Росію, говорячи про війну на Донбасі?», *Радіо Свобода*, 15 липня 2020 року, <https://www.radiosvoboda.org/a/30728032.html>.
- 190 Maite Fernández Simon and David L. Stern, «Who Is Viktor Medvedchuk, the Pro-Russia Mogul Arrested in Ukraine?» *Washington Post*, April 13, 2022, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/28/ukraine-russia-medvedchuk/>.
- 191 Середа і Холодов, «“Та сторона”».
- 192 Nicolaus von Twickel, Events in the «People's Republics» of Eastern Ukraine, *Human Rights Monitoring in Eastern Ukraine*, Annual Report 2019.
- 193 Любко Петренко, «Зеленський проти Медведчука», *Zaxid.net*, 4 лютого 2021 року, https://zaxid.net/zelenskiy_proti_medvedchuka_n1513956; Карл Волох, «“Інколи й найпалкіший прихильник Оккама й Хенлона починає сумніватися...” — Карл Волох», *Спектр Ньюс*, 2 січня 2022 року, <https://spektrnews.in.ua/news/nkoli-y-naupalkshiy-prihil-nik-okkama-y-henlona-pochina-sumn-vatisya---karl-voloh/126788#gsc.tab=0>.
- 194 «Більшість українців не може оцінити “формулу Штайнмаєра” — опитування», *TCH*, 2 жовтня 2019 року, <https://tsn.ua/ukrayina/bilshist-ukrayinciv-ne-mozhe-ociniti-formulu-shtaynmayera-opituvannya-1420476.html>.
- 195 Дмитро Гордон, «Аваков про переговори в нормандському форматі: У Суркова задали нерви. Він кинув Єрмаку папери на стіл: мовляв, ми так не домовлялися!», *Gordonua.com*, 10 грудня 2019 року, <https://gordonua.com/ukr/publications/>

avakov-pro-peregovori-v-normandskomu-formati-u-surkova-zdali-nervi-vin-kinuv-jermaku-paperi-na-stil-movljav-mi-tak-ne-domovljalisja-1478666.html.

- 196 Наприклад, Ксения Богачева, «Нормандская заморозка», *Lenta.ru*, 10 грудня 2019 року, https://lenta.ru/articles/2019/12/10/norm_itogi/.
- 197 Юрій Вишневський, «Берлінський провал. Який порядок капітуляції висунув Путін Зеленському», *DS News*, 16 вересня 2020 року, <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/berlinskiy-proval-kakoy-ultimatum-zelenskomu-vydvinul-putin-15092020-399191>.
- 198 Поняття «політолог» у пострадянському просторі відрізняється від «дослідника політичних наук»; зазвичай так описують або медійного коментатора політичних подій, або «політичного технолога», який проводить політичні кампанії та займається відносинами з громадськістю або поєднує обидві ці ролі.
- 199 «Томос» — це документ, який визнає право православної церкви на незалежність. Православна Церква України отримала цей статус 2019 року за підтримки Порошенка, що спровокувало сильну критику як із боку Російської Православної Церкви, так і від російських політиків.
- 200 Дмитрий Бавырин, «Россия загнала Зеленского в коронавирусную ловушку», *Взгляд*, 10 декабря 2020 года, <https://vz.ru/world/2020/12/10/1074902.html>.
- 201 Це стосується раніше згаданої теорії змови про ймовірний алкоголізм Порошенка.
- 202 Ростислав Ищенко, «Ничтожество в нормандском формате», *Ukraina.ru*, 28 июля 2020 года, <https://ukraina.ru/20200728/1028376708.html>.
- 203 Анна Юранец, «“Не икона, не идол”: итоги года президентства Зеленского», *Gazeta.ru*, 20 мая 2020 года, https://www.gazeta.ru/politics/2020/05/19_a_13089229.shtml.
- 204 Юрий Ткачев, «Год у власти», *Огонек*, 25 мая 2020 года, <https://www.kommersant.ru/doc/4348154>.
- 205 «Why is Billionaire George Soros a Bogyman for the Hard Right?» *BBC*, September 7, 2019, <https://www.bbc.com/news/stories-49584157>.
- 206 Василий Стоякин, «Зеленский начинает резко менять политический курс Украины», *Взгляд*, 23 марта 2020 года, <https://vz.ru/world/2020/3/23/1030174.html>.
- 207 Игорь Шишкин, «Владимир Зеленский. Год зиц-президентства “на отлично”», *Regnum*, 3 мая 2020 года, <https://regnum.ru/news/polit/2937406.html>.
- 208 Vladimir Putin, «On the Historical Unity of Russians and Ukrainians», *Official Kremlin Website*, July 12, 2021, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>; оригінальну

- російську версію див. тут: Владимир Путин, «Об историческом единстве русских и украинцев», *Официальный сайт Президента РФ*, 12 июля 2021 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.
- 209 Виктор Николаев, «Путин: Запад пытается создать “анти-Россию”», *Московский комсомолец*, 3 марта 2022 года, <https://www.mk.ru/politics/2022/03/03/putin-zarad-pytaetsya-sozdat-antirossiya.html>; «Путин: “анти-Россия” на Украине — новое геополитическое оружие Запада», *News.ru*, 27 апреля 2022 года, <https://news.ru/vlast/putin-ukrainskomu-narodu-ugotovlena-sudba-rashodnogo-materiala/>.
- 210 «Путин призвал ВСУ сложить оружие и “идти домой”», *Lenta.ru*, 24 февраля 2022 года, <https://lenta.ru/news/2022/02/24/vsu/>.
- 211 Michael Schwartz et al., «How Putin’s War in Ukraine Became a Catastrophe for Russia», *New York Times*, December 16, 2022, <https://www.nytimes.com/interactive/2022/12/16/world/europe/russia-putin-war-failures-ukraine.html>.
- 212 Александр Мельман, «Клоун-президент и клоун-террорист: Зеленский проявил человечность», *Московский комсомолец*, 28 июля 2020 года, <https://www.mk.ru/social/2020/07/28/klounprezident-i-klounterrorist-zelenskiy-proyavil-chelovechnost.html>.
- 213 Mykhaylo Zabrodskiy et al., «Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia’s Invasion of Ukraine: February — July 2022», *Royal United Services Institute*, November 30, 2022, <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/preliminary-lessons-conventional-warfighting-russias-invasion-ukraine-february-july-2022>.
- 214 Holly Bancroft, «“Nonsense”: Russia Dismisses US Claims of False Flag Operation in Ukraine», *Independent*, February 4, 2022, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-us-ukraine-invasion-b2007598.html>.
- 215 Calder Walton, «False-Flag Invasions Are a Russian Specialty», *Foreign Policy*, February 4, 2022, <https://foreignpolicy.com/2022/02/04/false-flag-invasions-are-a-russian-specialty/>.
- 216 Vladimir Putin, «Address by the President of the Russian Federation», *Official Kremlin Website*, February 24, 2022, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>; оригінальну російську версію див. тут: Владимир Путин, «Обращение Президента Российской Федерации», *Официальный сайт Президента РФ*, 24 февраля 2022 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/67843>.

- 217 «Фейк: В биологических лабораториях Украины проводили опыты с коронавирусом летучих мышей», *StopFake.org*, 10 марта 2022 года, <https://www.stopfake.org/ru/fejk-v-biolaboratoriyah-ukrainy-provodili-opyty-s-koronavirusom-letuchih-myshej/>.
- 218 «China Pushes Conspiracy Theory about U.S. Labs in Ukraine», *Bloomberg*, March 8, 2022, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-08/china-pushes-russia-conspiracy-theory-about-u-s-labs-in-ukraine>.
- 219 Jon Jackson, «QAnon Embraces Russia Conspiracy Theories on Ukraine Labs», *Newsweek*, March 10, 2022, <https://www.newsweek.com/qanon-embraces-russia-conspiracy-theories-ukraine-labs-1686816>.
- 220 Марія Щур та Robert Coalson, «Падіння літака рейсу МН17: одна трагедія, одна правда, безліч версій», *Радіо Свобода*, 17 липня 2015 року, <https://www.radiosvoboda.org/a/27133581.html>.
- 221 Bálint Magyar and Bálint Madlovics, *A Concise Field Guide to Post-Communist Regimes: Actors, Institutions and Dynamics* (Budapest — Vienna — New York: Central European University Press, 2022), 68.
- 222 Peter Pomerantsev, процитовано за Joshua Yaffa, «Is Russian Meddling as Dangerous as We Think?» *The New Yorker*, September 7, 2020, <https://www.newyorker.com/magazine/2020/09/14/is-russian-meddling-as-dangerous-as-we-think>.
- 223 Анатолий Кропивницкий и Аля Денисенко, «“Мне с этим легче жить”: почему факты не спасут от пропаганды», *После*, 14 декабря 2022 года, <https://posle.media/mne-s-etim-legche-zhitpochemu-fakty-ne-spasut-ot-propagandy/>.
- 224 «Вниманию российских средств массовой информации!», *Роскомнадзор*, 27 марта 2022 года, <https://rkn.gov.ru/news/rsoc/news74224.htm>.
- 225 Елизавета Горячева, «“Эхо Москвы” и “Дождь” закрыты, но это не значит, что замолчали и их журналисты. Рассказываем, где их теперь смотреть, слушать и читать», *Медуза*, 27 марта 2022 года, <https://meduza.io/slides/eho-moskvy-i-dozhd-zakryty-no-eto-ne-znachit-cto-zamolchali-i-ih-zhurnalistyrasskazyvaem-gde-ih-teper-smotret-slushat-i-chitat>.
- 226 «Роскомнадзор объяснил блокировку “Медузы” и других СМИ “лживой информацией о сущности военной операции” в Украине», *Meduza*, 4 марта 2022 года, <https://meduza.io/news/2022/03/04/roskomnadzor-ob-yasnil-blokirovku-meduzy-i-drugih-smi-rasprostraneniem-lzhivoy-informatsii-o-suschnosti-voennoy-operatsii-v-ukraine>.

- 227 «Роскомнадзор ограничил доступ к изданию “Новая газета. Европа”», *РИА Новости*, 29 апреля 2022 года, <https://ria.ru/20220429/dostup-1786120187.html>.
- 228 William Andrews Evans, *The Anomaly of Ekho Moskvu: Adaptation Strategies for the Survival of Diversity of Viewpoints in Russian Media During the Putin Era*, master thesis, *Department of Slavic and European Studies*, Duke University, 2012, accessed January 16, 2023, https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/5519/Evans_duke_0066N_11445.pdf?sequence=1.
- 229 Оксана Мороз, «Від “хорошого” до “корисного” один Крим. Як опозиційні росіяни підігрують пропаганді РФ. Дослідження», *Українська правда*, 9 листопада 2022 року, <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/11/9/7375505/>.
- 230 На основі даних з Radiomap.eu.
- 231 Сергей Высоцкий, «ГУЛАГ от Донбасса до Владивостока: “ЛДНР” поглотило Россию», *Обозреватель*, 22 сентября 2022 года, <https://news.obozrevatel.com/russia/gulag-ot-donbassa-do-vladivostoka-ldnr-poglotilo-rossiyu.htm>.
- 232 Марина Перевозкина, «Зеленского все потеряли», *Московский комсомолец*, 25 февраля 2022 года, <https://www.mk.ru/politics/2022/02/25/zelenskogo-vse-poteryali.html>.
- 233 «Володин сообщил, что Зеленский покинул Киев», *РИА Новости*, 26 февраля 2022 года, <https://ria.ru/20220226/zelenskiy-1775244614.html>.
- 234 «Украинский депутат утверждает, что Зеленский давно сбежал из Киева», *РИА Новости*, 11 марта 2022 года, <https://ria.ru/20220311/zelenskiy-1777702499.html>.
- 235 «ФЕЙК: Владимир Зеленский сбежал из Украины после вторжения России», *Vox Ukraine*, 11 марта 2022 года, <https://voxukraine.org/ru/fejk-vladymyr-zelenskiy-sbezhal-iz-ukrainy-posle-vtorzheniya-rossii/>.
- 236 Ани Кистаури, «Где записываются видеообращения Зеленского и что утверждают кремлевские СМИ?», *Myth Detector*, 17 октября 2022 года, <https://mythdetector.ge/ru/gde-zapisyvayutsya-videoobrashheniya-zelenskogo-i-chto-utverzhdaiut-kremlevskie-smi/>.
- 237 «Фейк: Визит Зеленского в Бахмут — постановка», *Stopfake.org*, 22 декабря 2022 года, <https://www.stopfake.org/ru/fejk-vizit-zelenskogo-v-bahmut-postanovka/>.
- 238 Катерина Гончарова, «Звідки у ЗМІ з’явилася теза про “Зеленського-наркомана”», *Детектор Медіа*, 26 квітня 2019 року, <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/22796/2019-04-26-zvidky-u-zmi-z-yavylasya-teza-pro-zelenskogo-narkomana/>.

- 239 David Gilbert, «The Kremlin Keeps Trying to Call Volodymyr Zelensky a Drug Addict», *Vice*, April 27, 2022, accessed January 18, 2023, <https://www.vice.com/en/article/88gpd3/russia-zelensky-drug-addict>.
- 240 «Указ президента про позбавлення громадянства Коломойського та Коє, але засекречений — джерело ZN.UA в ОПУ», *Дзеркало тижня*, 21 липня 2022 року, <https://zn.ua/ukr/POLITICS/ukaz-prezidenta-pro-pozbavlenija-hromadjanstva-kolomojskoho-ta-ko-je-ale-zasekrochenij-dzherelo-dtua-v-opu.html>.
- 241 Роман Костюченко, «В Україні “націоналізують”, “Мотор Січ”, “Укрнафту”, “АвтоКРАЗ”: Зеленський пояснив, навіщо», *Обозреватель*, 7 листопада 2022 року, <https://news.obozrevatel.com/ukr/economics/economy/v-ukraini-natsionalizuyut-motor-sich-ukrnaftu-avtokraz-zmi.htm>.
- 242 Люсин Восканян, «Неделя с Владимиром Соловьевым: основные тезисы и манипуляции кремлевской пропаганды», *Fact Investigation Platform*, 13 мая 2022 года, <https://fir.am/ru/19284>.
- 243 Елена Лексина, «Эксперт: Зеленский шантажирует Запад разговорами о ядерном оружии», *Взгляд*, 20 февраля 2022 года, <https://vz.ru/news/2022/2/20/1144639.html>; Михаил Катков, «Украине указали на место. Чем Зеленский разозлил Запад», *РИА Новости*, 2 июля 2022 года, <https://ria.ru/20220702/ukraina-1799511548.html>.
- 244 Connor Perrett, «Russia is Promoting “Outlandish and Ridiculous” Propaganda about the Killings in Bucha, Fact-Checkers Say», *Business Insider*, April 6, 2022, <https://www.businessinsider.com/russia-promoting-outlandish-and-ridiculous-propaganda-about-bucha-killings-2022-4>.
- 245 На основі дослідження ще не опублікованого розділу колективного проекту, присвяченого дослідженню невизнаних республік у пострадянському просторі, див. Kostiantyn Fedorenko, «Media and Legitimization Strategies of the De Facto Regimes», 2022.
- 246 Christo Grozev, «Russian Spying is Privatized and Competitive. Counterespionage Should Be Too», *Newsweek*, July 27, 2020, <https://www.newsweek.com/russia-report-intelligence-trolls-interference-1520725>; Matthew A. Lauder, «“Wolves of the Russian Spring”: An Examination of the Night Wolves As a Proxy for the Russian Government — Analysis», *Canadian Military Journal* 18, no. 3 (2018), 5, <http://www.journal.forces.gc.ca/vol18/no3/page5-eng.asp>.

- 247 David Gilbert, «Russian TikTok Influencers Are Being Paid to Spread Kremlin Propaganda», *Vice*, March 11, 2022, <https://www.vice.com/en/article/epxken/russian-tiktok-influencers-paid-propaganda>.
- 248 ІА Амітел, «Скільки заробити “За Росію” співшиє перед барнаульцями Uma2rman и Сергей Бобунец», *Амик*, 13 мая 2022 года, <https://www.amic.ru/news/obschestvo/skolko-zarabotali-za-rossiyu-spevshie-pered-barnaulcami-uma2rman-i-sergey-bobunec>.
- 249 Роман Петренко, «В ефірі телеканалу вийшов текст “капітуляції Зеленського”, президент відреагував», *Українська правда*, 16 березня 2022 року, <https://www.ppravda.com.ua/news/2022/03/16/7331861/>.
- 250 Максим Іншаков, «Російські хакери зламали трансляцію Україна — Уельс та замість футболу пустили пропаганду РФ», *Обозреватель*, 5 червня 2022 року, <https://news.obozrevatel.com/ukr/sport/football/rosijski-hakeri-zlamali-translyatsiyu-ukraina-uels-ta-zamist-futbolu-pustili-propagandu-rf.htm>.
- 251 Олена Качуровська, «Зеленский прокомментировал фейк о своем здоровье», *Корреспондент*, 21 июля 2022 года, <https://korrespondent.net/ukraine/4497507-zelenskiy-prokommentiroval-feik-o-svoem-zdorove>.
- 252 D7News | Demokratyczna Sokyra, *Telegram post*, 20 листопада 2022 року, 09:34, https://t.me/D7_channel/22330?single.
- 253 Перша приватна мемарня, *Telegram*, 1 лютого 2022 року, 16:58, <https://t.me/privatnamemarnya/12943>.
- 254 Альона Мазуренко, «Після “брудної бомби” — “бойові комарі”: Небензя в ООН озвучив черговий маразм», *Українська правда*, 28 жовтня 2022 року, <https://www.ppravda.com.ua/news/2022/10/28/7373988/>.
- 255 Pjotr Sauer, «“We Have Already Lost”: Far-Right Russian Bloggers Slam Military Failures», *The Guardian*, September 8, 2022, <https://www.theguardian.com/world/2022/sep/08/we-have-already-lost-far-right-russian-bloggers-slam-kremlin-over-army-response>.
- 256 Sarah Lain, «Russia and the West: Whose “Rules-Based Order” Is It Anyway?» *Royal United Services Institute*, July 6, 2017, <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/russia-and-west-whose-rules-based-order-it-anyway>.
- 257 Володимир Фесенко, «Два тижні без “каналів Медведчука”: як змінився рейтинг Зеленського, Порошенка та кума Путіна?», *24 канал*, 16 лютого 2021 року, <https://24tv.ua/dva-tizhni-bez-kanaliv-medvedchuka-yak-zminivsia-reyting-zelenskogo-poroshenka-ta-kuma-putina?> n1543831.

- 258 «China Pushes Conspiracy Theory About U.S. Labs in Ukraine», *Bloomberg*, March 8, 2022, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-08/china-pushes-russia-conspiracy-theory-about-u-s-labs-in-ukraine>.
- 259 Sophie Lawton, «Far-Right Influencers Push Russian Propaganda to Claim the Reported Potential War Crimes in Bucha Are a False Flag», *Media Matters*, August 4, 2022, <https://www.mediamatters.org/russias-invasion-ukraine/far-right-influencers-push-russian-propaganda-claim-reported-potential-war>; Jon Jackson, «QAnon Embraces Russia Conspiracy Theories on Ukraine Labs», *Newsweek*, October 3, 2022, <https://www.newsweek.com/qanon-embraces-russia-conspiracy-theories-ukraine-labs-1686816>.
- 260 «Tucker Carlson Accuses Volodymyr Zelensky of Waging a “War Against Christianity”», *Media Matters*, December 21, 2022, <https://www.mediamatters.org/fox-news/tucker-carlson-accuses-volodymyr-zelensky-waging-war-against-christianity>.
- 261 Наприклад, Соня Кошкіна, «УПЦ (нібито не МП): Синод як вирок самим собі», *LB.ua*, 24 листопада 2022 року, https://lb.ua/society/2022/11/24/536945_upts_nibito_mp_sinod_yak_virok.html; Людмила Жукова, «Зрадники в рясах: у Мелітополі за російськими паспортами стоять священики УПЦ МП», *РБК Україна*, 21 липня 2022 року, <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/predateli-ryasah-melitopole-rossiyskimi-pasportami-1658392942.html>.
- 262 Щодо ролі церкви в Україні, див. розділ Тетяни Калиниченко та Дениса Брильова «Релігійний ландшафт України: між репресіями та плюралізмом», in *Патрональна демократія в Україні та російське вторгнення*, 353–72.
- 263 Michael Schwirtz et al., «How Putin’s War in Ukraine Became a Catastrophe for Russia».
- 264 Max Seddon and Polina Ivanova, «How Putin’s Technocrats Saved the Economy to Fight a War They Opposed», *Financial Times*, December 16, 2022, <https://www.ft.com/content/fe5fe0ede5d4-474e-bb5a-10c9657285d2>.
- 265 Michael Schwirtz et al., «Putin’s War: The Inside Story of a Catastrophe», *The New York Times*, December 17, 2022, sec. World, <https://www.nytimes.com/interactive/2022/12/16/world/europe/russia-putin-war-failures-ukraine.html>.
- 266 Andreas Umland, «Aleksandr Dugin — A Russian Scarecrow», *New Eastern Europe*, March 20, 2017, <https://neweasterneurope.eu/2017/03/20/alexander-dugin-a-russian-scarecrow/>.
- 267 @prof_preobr, *Twitter*, November 15, 2022, at 12:59, https://twitter.com/prof_preobr/status/1592487545316995075.

- 268 Анастасія Печенюк, «Думали, что это для Кремля: тиктокеры из РФ за деньги озвучили пропагандистский бред (видео)», *Униан*, 28 декабря 2022 года, <https://www.unian.net/russianworld/dumali-chto-eto-dlya-kremlya-tiktokery-iz-rf-za-dengi-ozvuchili-propagandistskiy-bred-video-12093204.html>.
- 269 Magyar and Madlovics, *A Concise Field Guide*, 152–54.
- 270 Софія Мінджоца, «У ЄС розраховують, що Україна врахує рекомендації Венеційської комісії до закону про КСУ», *24 канал*, 23 грудня 2022 року, https://24tv.ua/reforma-ksu-yes-napolyagayut-shhob-ukrayina-doslulhalasya-venetsiyskoyi_n2223097;
Даша Птаховская, «Законопроект №5655 нарушит права землевладельцев и уничтожит достижения децентрализации, — АГУ», *24 канал*, 13 декабря 2022 года, https://24tv.ua/ru/chto-ne-tak-zakonoproektom-5655-agu-sdelali-zajavlenie_n2216924.
- 271 Magyar and Madlovics, *A Concise Field Guide*, 156–57.
- 272 Magyar and Madlovics, *A Concise Field Guide*, 156–57.
- 273 Magyar and Madlovics, *A Concise Field Guide*, 161.
- 274 «Моніторинг російського суспільства: Дзеркало Росії, листопад–грудень 2022 р»,, *ikar-thinktank.org*, 19 грудня 2022 року, <https://ikar-thinktank.org/ru/explorations/13>.

Авторитарна дефляція: як Росія прогала інформаційну війну із Заходом | Петер Креко і Богларка Редл

- 275 Цю публікацію та дослідження було підтримано Науковою стипендією імені Яноша Болаяї Угорської академії наук (отримувач: Петер Креко, дослідницький грант №: BO/00686/20/2).
- 276 Alexander Sergunin and Leonid Karabeshkin, «Understanding Russia's Soft Power Strategy», *Politics* 35, no. 3–4 (2015): 347–63.
- 277 Aleksey Pilko, «What Is Soft Power and How Should Russia Use It?» Valdai Club, September 28, 2012, https://valdaiclub.com/a/highlights/what_is_soft_power_and_how_should_russia_use_it/.
- 278 «Meeting with Russian Foreign Ministry Staff», President of Russia, February 12, 2013, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/17490>.

- 279 Anna Matveeva, «Russia's Power Projection after the Ukraine Crisis», *Europe-Asia Studies* 70, no. 5 (2018): 711–37.
- 280 Joseph S. Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (New York: PublicAffairs, 2005); Joseph S. Nye, «Power and Foreign Policy», *Journal of Political Power* 4, no. 1 (2011): 9–24.
- 281 Nye, *Soft Power*.
- 282 Mark Galeotti, «Controlling Chaos: How Russia Manages Its Political War in Europe — European Council on Foreign Relations» (ECFR, September 1, 2017), https://ecfr.eu/publication/controlling_chaos_how_russia_manages_its_political_war_in_europe/.
- 283 Marcel H. Van Herpen, *Putin's Propaganda Machine: Soft Power and Russian Foreign Policy* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2015).
- 284 «Security Council Meeting», President of Russia, October 7, 2014, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/46709>.
- 285 Valery Gerasimov, «The Value of Science in Prediction», *Military-Industrial Courier*, July 6, 2014, <https://inmoscowshadows.wordpress.com/2014/07/06/the-gerasimov-doctrine-and-russiannon-linear-war/>.
- 286 Vyacheslav Nikonov, «A Country's Image Primarily Depends on Its History», *Russkiy Mir*, February 12, 2013, <https://russkiymir.ru/en/news/131104/>.
- 287 Nerijus Maliukevičius, «(Re)Constructing Russian Soft Power in Post-Soviet Region», *Baltic Security and Defence Review* 15, no. 2 (2013): 70–97.
- 288 Herpen, *Putin's Propaganda Machine*.
- 289 Szabolcs Panyi, «Orbán Is a Tool in Putin's Information War against the West», *Index.Hu*, February 4, 2017, https://index.hu/english/2017/02/04/orban_is_a_tool_for_putin_in_his_information_war_against_the_west/.
- 290 Herpen, *Putin's Propaganda Machine*; Mitchell A. Orenstein and Péter Krekó, «A Russian Spy in Brussels? The Case of “KGBéla” — and What It Means for Europe», *Foreign Affairs*, May 29, 2014, <https://www.foreignaffairs.com/articles/hungary/2014-05-29/russian-spy-brussels>.
- 291 Див., наприклад, Herpen, *Putin's Propaganda Machine*.

- 292 «“He lived by the troll, he dies by the troll”: Putin takes on Prigozhin’s business empire», *The Guardian*, July 5, 2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/jul/05/putin-takes-on-yevgeny-prigozhin-business-empire>.
- 293 Ben Nimmo, «Anatomy of an Info-War: How Russia’s Propaganda Machine Works, and How to Counter It», *StopFake*, May 19, 2015, <https://www.stopfake.org/en/anatomy-of-an-info-warhow-russia-s-propaganda-machine-works-and-how-to-counter-it/>.
- 294 Peter Pomerantsev, *Nothing Is True and Everything Is Possible* (New York: PublicAffairs, 2014).
- 295 Peter Pomerantsev and Michael Weiss, «The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money» (New York: Institute of Modern Russia, 2014), <http://www.interpretermag.com/wp-content/uploads/sites/5/2015/07/PW-31.pdf>. Див. також нашу концепцію «інформаційної автократії», застосована до випадку Угорщини в Péter Krekó, «The Birth of an Illiberal Informational Autocracy in Europe: A Case Study on Hungary», *Journal of Illiberalism Studies* 2, no. 1 (2022): 55–72.
- 296 Ілля Yablokov, «Conspiracy Theories as a Russian Public Diplomacy Tool: The Case of Russia Today (RT)», *Politics* 35, no. 3–4 (2015): 301–15.
- 297 Jeanne L. Wilson, «Russia and China Respond to Soft Power: Interpretation and Readaptation of a Western Construct», *Politics* 35, no. 3–4 (2015): 287–300.
- 298 Christopher Walker, «What Is “Sharp Power”?» *Journal of Democracy* 29, no. 3 (2018): 9–23.
- 299 Christopher Walker and Jessica Ludwig, «From “Soft Power” to “Sharp Power”: Rising Authoritarian Influence in the Democratic World», in *Sharp Power: Rising Authoritarian Influence* (National Endowment for Democracy, 2017), 6–25, <https://www.ned.org/wp-content/uploads/2017/12/Introduction-Sharp-Power-Rising-Authoritarian-Influence.pdf>.
- 300 Christine Huang, «Views of Russia and Putin Remain Negative across 14 Nations», *Pew Research Center* (blog), December 6, 2020, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/12/16/views-of-russia-and-putin-remain-negative-across-14-nations/>.
- 301 Див. Péter Krekó, «How Authoritarians Inflate Their Image», *Journal of Democracy* 32, no. 3 (2021): 109–23.
- 302 Péter Krekó, Csaba Molnár, and András Rácz, *Mystification and Demystification of Vladimir Putin’s Russia* (Budapest: Political Capital Institute, March 2019), <https://politicalcapital.org>.

hu/pc-admin/source/documents/pc_mystification_and_demystification_of_russia_eng_web_20190312.pdf.

- 303 Daniel Milo, *The Image of Russia in Central and Eastern Europe and the Western Balkans* (Bratislava: Globsec, 2021), <https://www.globsec.org/sites/default/files/2021-04/Image-of-RussiaMighty-Slavic-Brother-or-Hungry-Bear-Nextdoor.pdf>.
- 304 «Disinfo: GDP of European Countries Like Great Britain, France or Italy Is Much Lower Than the Russia One», *EUvsDisinfo*, May 31, 2020, <https://euvsdisinfo.eu/report/gdp-of-european-countries-like-great-britain-france-or-italy-is-much-lower-than-the-russian-one>; «Disinfo: The Space Shuttle of Elon Musk Is Probably Made in Russia, Moon Landing of the Americans Is in Doubt», *EUvsDisinfo*, May 31, 2020, <https://euvsdisinfo.eu/report/space-shuttle-of-elon-musk-is-probably-made-in-russia-moon-landing-of-theamericans-is-in-doubt>;
- 305 Цитуємо за Peter Pomerantsev, *This is Not Propaganda: Adventures in the War against Reality* (New York: Public Affairs, 2019).
- 306 «Video of Dmitry Kiselyov's First Speech at RIA Novosti», *Interpreter mag*, December 13, 2013, <https://www.interpretermag.com/video-of-dmitry-kiselyovs-first-speech-at-rianovosti%E2%80%8F/>.
- 307 Rand Waltzman, «The Weaponization of Information: The Need for Cognitive Security» (RAND Corporation, April 27, 2017), <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT473.html>.
- 308 Наші підрахунки ґрунтуються на базі даних «Political Capital Institute» за 2022 рік. <https://telex.hu/belfold/2022/06/29/oroszbaratsag-oltasellenesseg-kutatas-political-capital>.
- 309 «Globsec Trends», 2022, <https://www.globsec.org/what-we-do/publications/globsec-trends-2022-central-and-eastern-europe-amid-war-ukraine>.
- 310 «330 Shades of Russian Disinformation: Exploring the Media Landscape of Eastern Europe», *Detector Media*, December 30, 2022, https://en.detector.media/post/330-shades-of-russian-disinformation-exploring-the-media-landscape-of-eastern-europe?fbclid=IwAR1-xICYVZ6GAZq_95cKz3FXKy0RTjWYWzfpCbfXGuZlGNSdDIZqNSa0yR4.
- 311 Kateryna Stepanenko and Frederick W. Kagan, «Russian Offensive Campaign Assessment, February 12, 2023», *Institute for the Study of War*, February 12, 2023, <http://dev-isw.bivings.com/>.

- 312 Rhys Leahy et al., «Connectivity Between Russian Information Sources and Extremist Communities Across Social Media Platforms», *Frontiers in Political Science* 4 (2022), <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2022.885362/full>.
- 313 Про концепт «інформаційної автократії» див. Krekó, «The Birth of an Illiberal Informational Autocracy in Europe».
- 314 «La France Face à la Guerre», TF1, March 14, 2022, <https://www.tf1info.fr/replay-tf1/video-lafrance-face-a-la-guerre-2213584.html>.
- 315 «Russia's war in Ukraine — Predictions and Scenarios», *Political Capital*, February 23, 2023, https://politicalcapital.hu/events.php?article_id=3146.
- 316 Див. розділ Балінта Мадловіча та Балінта Мадяра в цьому томі.
- 317 «Europe: No Signs of Fatigue in the Support for Ukraine» (Political Capital, February 24, 2023), https://politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/pc_flash_report_one_year_after_the_invasion_2023.pdf.
- 318 «One year in, global public opinion about the war in Ukraine has remained remarkably stable», *Ipsos*, January 31, 2023, <https://www.ipsos.com/en-th/war-in-ukraine-january-2023>.
- 319 Див. «Spring Eurobarometer 2023», <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3052>.
- 320 Moira Fagan and Laura Clancy, «Among European Right-Wing Populists, Favorable Views of Russia and Putin Are down Sharply», *Pew Research Center*, September 23, 2022, <https://www.pewresearch.org/short-reads/2022/09/23/among-european-right-wing-populists-favorableviews-of-russia-and-putin-are-down-sharply/>.
- 321 «Fragile unity: Why Europeans are coming together on Ukraine (and what might drive them apart)», *ECFR*, March 16, 2023, <https://ecfr.eu/publication/fragile-unity-why-europeans-are-coming-together-on-ukraine/>.
- 322 «Ukraine: Sanctions on Kremlin-Backed Outlets», Text, *European Commission*, March 2, 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_1490.
- 323 Waltzman, «*The Weaponization of Information*».
- 324 Ilya Yablokov, «The Five Conspiracy Theories That Putin Has Weaponized», *The New York Times*, April 25, 2022, <https://www.nytimes.com/2022/04/25/opinion/putin-russia-conspiracy-theories.html>.

II. Геополітика та війна: зміни ролей Росії зміни ролей Росії та України

У гравітаційному напруженні Сходу і Заходу. Системні та геополітичні моделі інтеграції України та Молдови | Калман Міждей

- 325 «European Council Meeting (23 and 24 June 2022) — Conclusions» (Брюссель: Європейська Рада, 24 червня 2022 р.), <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf>.
- 326 Один з авторів цього видання — мій співавтор у книжці Володимира Дубровського та ін. «Шість років після Революції гідності: що змінилося?» (Київ: CASE Україна, червень 2020 р.), https://case-ukraine.com.ua/content/uploads/2020/06/6-years-of-the-Revolution-of-Dignity_v-02_06.pdf. Див. також нещодавній збірник двох редакторів, який містить системний аналіз, важливий для написання цього розділу: Балінт Мадяр (Bálint Magyar) і Балінт Мадлович (Bálint Madlovics), «*A Concise Field Guide to Post-Communist Regimes: Actors, Institutions, and Dynamics*» (Будапешт—Відень—Нью-Йорк: CEU Press, 2022).
- 327 Випадок Молдови відрізняється, адже в її конституції закріплені нейтралітет. Звісно, ця війна, яка має багато наслідків для Молдови, може змінити перспективи безпеки.
- 328 Цю тезу заперечують Дмитро Коченов і Рональд Янсе: Dimitry Kochenov and Ronald Janse, «Admitting Ukraine to the EU: Article 49 TEU Is the “Special Procedure”», *SSRN Scholarly Paper* (Рочестер, Нью-Йорк, 13 квітня 2022 р.), <https://papers.ssrn.com/abstract=4083111>.
- 329 «СРСР припиняє своє існування, 11 республік утворюють СНД», переглянуто 5 березня 2023 р., <https://interfax.com/newsroom/top-stories/73424/>.
- 330 Andrej Krickovic, «Imperial Nostalgia or Prudent Geopolitics? Russia’s Efforts to Reintegrate the Post-Soviet Space in Geopolitical Perspective», *Post-Soviet Affairs* 30, no. 6 (2014): 503–28.
- 331 Як сказав колишній російський прем’єр-міністр Віктор Черномірдин: «Хотіли як краще, а вийшло як завжди».
- 332 Przemyslaw Furgacz, «The Russian-Ukrainian Economic War», *Ante Portas—Studia Nad Bezpieczeństwem* 5, no. 2 (2015): 115–30.

- 333 Історія використання Росією цього приводу для тиску на Молдову дуже багата. Один із перших прикладів див. <https://www.moldova.org/en/russia-intends-to-stop-importing-agricultural-products-from-moldova-2671-eng/>. Про вибіркове використання цього інструмента див. <http://www.infotag.md/economics-en/228433/>. І нещодавнє застосування див. <https://interfax.com/newsroom/top-stories/82092/>. У кожному з цих випадків, а також в інших фітосанітарний аргумент ставав тонко завуальованим приводом, а справжньою метою був політичний тиск.
- 334 Denis Cenusă et al., «Russia's Punitive Trade Policy Measures towards Ukraine, Moldova and Georgia», CEPS Working Document, 25 вересня 2014 р., <https://www.ceps.eu/ceps-publications/russias-punitive-trade-policy-measures-towards-ukraine-moldova-and-georgia/>.
- 335 Докладний опис історії Меморандуму Козака та його провалу: William H. Hill, *Russia, the Near Abroad, and the West: Lessons from the Moldova-Transnistria Conflict* (Washington, D.C.: Johns Hopkins University Press, 2013).
- 336 John Löwenhardt, «The OSCE, Moldova and Russian Diplomacy in 2003», *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 20, no. 4 (2004): 103–12; Hill, *Russia, the Near Abroad, and the West*.
- 337 «The 1999 OSCE Istanbul Summit Decisions on Moldova and Georgia: Prospects for Implementation», Wilson Center, 24 жовтня 2002 р., <https://www.wilsoncenter.org/event/the-1999-ocse-istanbul-summit-decisions-moldova-and-georgia-prospects-for-implementation>; Vladimir Socor, «Russian Troops in Moldova – Main Remaining Obstacle to CFE Treaty Ratification», *EuroJournal.Org - Journal of Foreign Policy of Moldova*, no. 03 (2007), <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=27498>.
- 338 Alexei Pikulik, «Belarus, Russia, and Ukraine as Post-Soviet Rent-Seeking Regimes», у *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest—New York: CEU Press, 2019), 489–505.
- 339 Крім того, у ретроспективі очевидно, що Путін і його найближче оточення ніколи повністю не спиралися на силу торгівлі, а зрештою поклалися на грубу силу; тому, якщо торговий шантаж не спрацював, вони завжди пам'ятали, що можуть зробити те, що зробили спочатку в Грузії 2008 року, а потім в Україні 2014 року і що показало справжнє обличчя у лютому 2022-го.
- 340 Див. розділ Дмитра Тужанського у першому томі.
- 341 Розрахунки Володимира Дубровського. Більш рання версія цієї таблиці опублікована у праці Дубровського та ін. «Шість років після Революції гідності».

- 342 «Прямі іноземні інвестиції в Україні: війна і мир», *Дніпропетровська обласна рада*, переглянуто 5 березня 2023 р., <https://oblrada.dp.gov.ua/en/investors/foreign-direct-investment-in-ukraine-war-and-peace/>. Значна частина ПІІ надходить із податкових гаваней, зазвичай українського або російського походження.
- 343 «Eastern Partnership», *Європейська Рада*, 20 січня 2023 р., <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eastern-partnership/>.
- 344 Thomas E. Ricks, «7 Former Communist Countries Join NATO», *The Washington Post*, 30 березня 2004 р., <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2004/03/30/7-former-communist-countries-join-nato/476d93dc-e4bd-4f05-9a15-5b66d322d0e6/>.
- 345 «Conditions for Membership», *Європейська Комісія*, 6 червня 2012 р., https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/conditions-membership_en.
- 346 Про випадок Угорщини див. розділ Балінта Мадловича і Балінта Мадяра у цьому виданні.
- 347 Насправді ще раніше скандал «Кучмагейт» цілком міг бути російською «спецоперацією» з дискредитації тодішнього українського президента, як стверджують у ретельно підготовленій книжці Taras Kuzio, «*Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism*» (Santa Barbara, California: Praeger, 2015). Див. також Patrick E. Tyler, «New Tapes Appear With Threats by Ukraine's President», *The New York Times*, 19 лютого 2001 р., розділ «World», <https://www.nytimes.com/2001/02/19/world/new-tapes-appear-with-threats-by-ukraine-s-president.html>.
- 348 Докладний аналіз міжнародно-правового аспекту проголошення незалежності Косова див. у статті Christopher J. Borgen, «Kosovo's Declaration of Independence: Self-Determination, Secession and Recognition», *American Society of International Law* 12, no. 2 (2008), https://www.tjls.edu/slomansonb/2.4_KosSecession.pdf.
- 349 Саміт задекларував, що наступним кроком у відносинах стане укладення угоди про асоціацію. «EU-Ukraine Summit» (Париж: Рада Європейського Союзу, 9 вересня 2008 р.), https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/102633.pdf.
- 350 Дубровський та ін., «Шість років після Революції гідності».
- 351 Хоча окремі свідчення також вказують на «неефективність» корупції за часів режиму Порошенка-Яценюка: якщо у попередній період незаконні послуги були нібито добре налагоджені, а тарифи встановлені, то після революції люди перестали знати, кому та скільки давати хабарів. За деякими свідченнями, «транзакційні витрати» фактично зросли у менш визначеній ситуації з владою після Революції Гідності.

- 352 Див. у першому томі розділ Володимира Дубровського про шанси антипатрональної трансформації.
- 353 На той момент вступ до НАТО не стояв на порядку денному і фактично не мав підтримки більшості українського суспільства. Лише поновлення агресії Путіна привело до майже одностайної підтримки НАТО.
- 354 Дубровський та ін., «Шість років після Революції гідності».
- 355 Комітет Блакитної стрічки, що його створив автор, працюючи на посаді регіонального директора Програми розвитку ООН, був ініційований саме для того, щоб налагодити спільні зусилля в цьому напрямку. (Див. Ian Traynor and central Europe correspondent, «Ukraine Must Reform Fast, UN Team Says», *The Guardian*, 13 січня 2005 р., розділ «World news», <https://www.theguardian.com/world/2005/jan/13/ukraine.iantraynor>). Однак тодішня прем'єр-міністерка Юлія Тимошенко не була готова покласти свої, як вона вважала (насправді помилково), політичні інтереси на вівтар проривних реформ. Заключний звіт Комісії, з огляду на пізніший досвід, також мав слабкі місця. Зокрема, підхід до верховенства права не був достатньо амбітний і конкретний.
- 356 Україна — найбільша країна, повністю розташована у межах Європи.
- 357 Я докладно проаналізував цей процес у статті Kálmán Mizsei, «The New East European Patronal States and the Rule-of-Law», у «*Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*», ed. Bálint Magyar (Budapest—New York: CEU Press, 2019), 531–610.
- 358 Leszek Balcerowicz, «Poland: Stabilization and Reforms under Extraordinary and Normal Politics», in *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*, ed. Anders Åslund and Simeon Djankov (Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2014), 17–38.
- 359 На жаль, обидва приклади демонструють, що ми досі не знаємо, як зробити так, щоб на зміну реформаторським урядам не прийшли антиреформаторські: в обох випадках за вісьмома роками глибоких і всеосяжних реформ йшла серйозна зворотна реакція, яка, хоч і не звела нанівець усі реформи, але, безумовно, нівелювала значну частину їхнього впливу.
- 360 «Eastern Partnership: The Way Ahead», Спільна декларація Саміту Східного партнерства (Вільнюс: Рада Європейського Союзу, 29 листопада 2013 р.), https://www.consilium.europa.eu/media/31799/2013_eap-11-28-joint-declaration.pdf.

- 361 Ґрунтовний і критичний огляд пропущених реформ див. у статті Олени Вітанової «Деолігархизация с молдавской спецификой. Инна Шупак о борьбе с клептократией и упущенных возможностях PAS» («Деолігархизация з молдовською специфікою. Інна Шупак про боротьбу з клептократією та втрачені можливості PAS») NewsMaker, 9 грудня 2022 р., <https://newsmaker.md/rus/novosti/deoligarkhizatsiya-s-moldavskoj-spetsifikoj/>.
- 362 «EU-Western Balkans Summit - Declaration» (Салоніки, 21 червня 2003 р.), 5, https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/misc/76291.pdf.
- 363 Проте інтеграційний вакуум Албанії, Чорногорії та Північної Македонії був заповнений членством у НАТО.
- 364 Докладну літературу з цього питання див. у: John O’Brennan, «Enlargement Fatigue and Its Impact on the Enlargement Process in the Western Balkans», LSE IDEAS Special Report on EU Enlargement (London School of Economics and Political Science, September 2013), https://www.academia.edu/12882126/Enlargement_Fatigue_and_its_impact_on_the_Enlargement_Process_in_the_Western_Balkans_.
- 365 Не кажучи вже про статус кандидата Туреччини, який вона має з 1999 року. Див. «Candidate Countries — Enlargement — Environment — European Commission», Європейська комісія, переглянуто 5 березня 2023 р., <https://ec.europa.eu/environment/enlarg/candidates.htm>.
- 366 Див. у першому томі розділ Михайла Мінакова про Зеленського та патрональну політику.
- 367 Christopher Miller, «Anatomy of a Scandal: Why Zelensky Launched a Corruption Crackdown in Ukraine», *Financial Times*, 27 січня 2023 р.
- 368 Carlo Trigilia, «Why the Italian Mezzogiorno Did Not Achieve a Sustainable Growth: Social Capital and Political Constraints», *Cambio. Rivista Sulle Trasformazioni Sociali* 2, no. 4 (2012): 137–48.
- 369 Dina Abdel Moneim Rady, «Greece Debt Crisis: Causes, Implications and Policy Options», *Academy of Accounting and Financial Studies Journal* 16 (2012): 87.
- 370 «Mechanism Report on Romania», Європейська Комісія, переглянуто 5 березня 2023 р., https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_21_2882.

- 371 У посткомуністичних перехідних процесах зворотна реакція неминуча, але важливі її ступінь і характер. Варто уникати хронічних невдач у сфері верховенства права, помітних у деяких країнах-членах ЄС, а також дуже повільного прогресу з низького рівня, як у деяких інших країнах.
- 372 Ще 2007 року Володимир Дубровський стверджував: «Ще одним тісно пов'язаним прикладом є антикорупційна політика, спрямована на збільшення ризику бути покараним у випадках корупції. Зважаючи, що в умовах «м'якого» верховенства права законодавство дуже часто складно виконувати, а отже, корупція становить нормальну практику, ув'язнення обраних цапів-відбувайлів насправді не приводить до значного зниження загального рівня корупції. Проте, доки правозастосування залишається вибірковим, антикорупційні переслідування використовують здебільшого як інструмент у політичних, бюрократичних чи бізнесових війнах проти конкурентів, не обов'язково найкорумпованіших осіб. Їхнє покарання відповідно (і здебільшого справедливо) сприймають як результат їхнього невезіння або нездатності домовитися з можновладцями, а не як справедливий наслідок їхньої корумпованої поведінки. З іншого боку, дедалі вищий ризик корумпованих угод ще більше зміцнює мережі послуг як на стику бізнесу та бюрократії (щоб дати хабар, потрібна репутація, інакше хабарник ризикує надто сильно), так і всередині бюрократії (щоб захистити себе від того, що оберуть цапом-відбувайлом, корумпований чиновник повинен встановити й підтримувати хороші зв'язки з вищою владою та правоохоронцями). Обидва ефекти, своєю чергою, призводять до подальшого обмеження доступу, збільшуючи бар'єри для входу через вищі корупційні витрати та прямі перешкоди для тих, хто менше залучений до мереж зв'язків». В. Дубровський та ін., «Інституційна гармонізація в контексті відносин між ЄС та його східними сусідами: Витрати і вигоди та методологія їх вимірювання», *Звіти мережі CASE* (Варшава: CASE — Центр соціально-економічних досліджень, 2007), 33, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/87584/1/555598454.pdf>.
- 373 Oksana Huss, «*How Corruption and Anti-Corruption Policies Sustain Hybrid Regimes: Strategies of Political Domination Under Ukraine's Presidents in 1994–2014*» (ibidem Press, 2020).
- 374 «Success of Reforms Is Key to Stability in Ukraine According to Mizsei», *Central European University*, 26 березня 2015 р., <https://www.ceu.edu/article/2015-03-26/success-reforms-key-stability-ukraine-according-mizsei>.
- 375 Heather Grabbe, «*The EU's Transformative Power: Europeanization Through Conditionality in Central and Eastern Europe*» (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006).

- 376 Див. вступний розділ Балінта Мадловича та Балінта Мадяра у першому томі.
- 377 Branislav Stanicek, «“Beyond Enlargement”: European Political Community and Enlargement Policy Reform», *At a Glance* (Дослідницька служба Європейського парламенту, листопад 2022 року), [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/739209/EPRS_ATA\(2022\)739209_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/739209/EPRS_ATA(2022)739209_EN.pdf)
- 378 Див. розділ Євгена Головахи, Оксани Міхеевої, Вікторії Середи, Катерини Іващенко-Стаднік у першому томі.
- 379 István P. Székely and Melanie E. Ward-Warmedinger, «Reform Reversal in Former Transition Economies (FTEs) of the European Union: Areas, Circumstances and Motivations», IZA Policy Paper (Institute of Labor Economics, 2018), <https://www.iza.org/publications/pp/142/reform-reversal-in-former-transition-economies-ftes-of-the-european-union-areas-circumstances-and-motivations>.
- 380 Див. серед іншого: Дубровський та ін., «Шість років після Революції гідності»; «Як війна змінила мене і країну. Підсумки року», Комплексне дослідження (Група «Рейтинг», лютий 2023 року), https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html.

Неовідсталість і перспективи тривалого зростання: вплив західних санкцій на Росію та зміна інтегрованості України у світову економіку | Дора Дворфі

- 381 William H. Kaempfer and Anton D. Lowenberg, «The Political Economy of Economic Sanctions», in *Handbook of Defense Economics*, vol. 2, eds. Todd Sandler and Keith Hartley (Amsterdam: Elsevier, 2007), 869.
- 382 Gerald Schneider and Patrick M. Weber, «Biased, But Surprisingly Effective: Economic Coercion after the Cold War», *CESifo Forum* 20, no. 4 (2019), 12.
- 383 Gary C. Hufbauer, Jeffrey J. Schott, Kimberly A. Elliott, and Barbara Oegg, *Economic Sanctions Reconsidered*, 3rd ed., (Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2008), 5–6.
- 384 Hufbauer et al., *Economic Sanctions*, 159.
- 385 Scheider and Weber, «Biased but Surprisingly Effective», 12.
- 386 Див. огляд літератури у Kaempfer and Lowenberg, «The Political Economy of Economic Sanctions», 896–97.

- 387 On the tragic story of Sergei Magnitsky, the workings of the Russian criminal state, and the fight for accountability, див. Bill Browder, *Red Notice: How I Became Putin's No. 1. Enemy* (London: Transworld Publishers, 2015).
- 388 Bálint Magyar and Bálint Madlovics, *A Concise Field Guide to Post-Communist Regimes: Actors, Institutions, and Dynamics* (Budapest—Vienna—New York: CEU Press, 2022), 172.
- 389 The Magnitsky sanctions bill was the main topic of the infamous Trump tower meeting between the Trump campaign and Russian government attorney, Natalia Veselnitskaya. Див. Robert Müller, *Report on the Investigation into Russian Interference in the 2016 Presidential Election* (Washington, DC: US Department of Justice, 2019), 118–130.
- 390 Anders Åslund and Maria Snegovaya, *The Impact of Western Sanctions on Russia and How They Can Be Made Even More Effective* (Washington, DC: Atlantic Council, 2021).
- 391 Antto Vihma and Mikael Wigell, «Unclear and Present Danger: Russia's Geoeconomics and the Nord Stream II Pipeline», *Global Affairs* 2, no. 4 (2016), 382–83.
- 392 Джерело: European Commission, «EU Trade Relations with Russia: Facts, Figures and Latest Developments», accessed December 3, 2022, https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/russia_en.
- 393 Anders Åslund and Julia Friedlander, *Defending the United States against Russian Dark Money* (Washington DC: Atlantic Council, 2020), 2.
- 394 Див. Cathrine Belton, *Putin's People: How the KGB Took Back Russia and Then Took on the West* (London: Williams Collins, 2020), Chapter 13.
- 395 Стенограму промови див. «Security Council Meeting», President of Russia, February 21, 2002, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67825>.
- 396 Графік запровадження санкцій див. Chad P. Brown, «Russia's War on Ukraine: A Sanctions Timeline», Peterson Institute for International Economics, May 8, 2023 (updated), accessed December 3, 2022, <https://www.piie.com/blogs/realtime-economics/russias-war-ukraine-sanctions-timeline>.
- 397 Зазначений перелік ґрунтується на «EU Sanctions Against Russia Explained», European Council, accessed December 3, 2022, <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/sanctions-against-russia-explained/>.

- 398 У першій половині 2022 року середні ціни на електроенергію для домогосподарств у ЄС зросли з 22 євро за 100 кВт-год у 2021 році до 25,3 євро за 100 кВт-год у 2022 році. Середні ціни на газ порівняно з тим самим періодом зросли з 6,4 євро за 100 кВт-год до 8,6 євро за 100 кВт-год. Джерело: «Electricity and Gas Prices in the First Half of 2022», Eurostat, October 31, 2022, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20221031-1>.
- 399 Джерело: Bank of Russia, Russia's Balance of Payments – Information and Analytical Commentary, No. 1–2 (11), 2022 Q2, https://www.cbr.ru/Collection/Collection/File/42212/Balance_of_Payments_2022-1-2_11_e.pdf.
- 400 Огляд цих нарративів та їх сприйняття в Центральній Європі див. Ukraine Monitor, *Energy Security and the “Harsh Winter” in Extremist Discourse about the Russian Invasion of Ukraine*, accessed 3 December, 2022, https://politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/Zinc_XFR%20Disinfo_Report_Energy_221006.pdf.
- 401 Jeffrey Sonnenfeld, Steven Tian, Franek Sokolowski, Michal Wyrebkowski, and Mateusz Kasprowicz, *Business Retreats and Sanctions Are Crippling the Russian Economy*, July 20, 2022, <https://ssrn.com/abstract=4167193>.
- 402 Heli Simola, *Can Russia Reorient its Trade and Financial Flows?*, BOFIT Policy Brief No. 7 (2022).
- 403 Robert Solow, «A Contribution to the Theory of Economic Growth», *The Quarterly Journal of Economics*, 70, no. 1 (1956), 65–94.
- 404 Paul Krugman, *The Age of Diminished Expectations: US Economic Policy in the 1990s* (Cambridge, MA: MIT Press, 1994), 11.
- 405 Douglass North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- 406 Dani Rodrik, Arvind Subramanian, and Francesco Trebbi. «Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development», *Journal of Economic Growth* 9 (2004), 131–65.
- 407 Daron Acemoglu and James Robinson, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty* (New York: Crown Business, 2012).
- 408 Deirdre McCloskey, *Bourgeois Dignity: Why Economics Can't Explain the Modern World* (Chicago: University of Chicago, 2010).

- 409 «The World Economic Outlook Database», *International Monetary Fund*, accessed December 3, 2022, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October>.
- 410 Цей висновок ґрунтується на наступному дослідженні: Boris Grozovski, «Russia's Economy at the End of 2022: Deeper Troubles», *Wilson Center*, November 23, <https://www.wilsoncenter.org/blogpost/russias-economy-end-2022-deeper-troubles>.
- 411 Alexander Gabuev, «China's New Vassal», *Foreign Affairs*, August 9, 2022. <https://www.foreignaffairs.com/china/chinas-new-vassal>.
- 412 Georgi Gotev, «The Brief — The Demographics of War», *Euractiv*, December 19, 2022, <https://www.euractiv.com/section/global-europe/opinion/the-brief-the-demographics-of-war/>.
- 413 Grozovski, «Russia's Economy».
- 414 Gotev, «The Brief — The Demographics of War».
- 415 Aino Röyskö and Heli Simola, *Russia's Technology Imports from East Asia*, BOFIT Policy Brief No. 6, (2022), 4.
- 416 Polina Ivanova and May Seddon, «Russia's Wartime Economy: Learning to Live without Imports», *Financial Times*, December 14, 2022.
- 417 Röyskö and Simola, *Russia's Technology Imports*, 13–14.
- 418 Ivanova and Seddon, «Russia's Wartime Economy».
- 419 Belton, *Putin's People*, Chapter 1.
- 420 Причинами такого відставання були відсутність конкуренції, система фінансування, яка перешкождала розвитку нових технологій, і відсутність соціального визнання винахідників. Див. János Kornai, «Innovation and Dynamism: Interaction Between Systems and Technical Progress», *Economics of Transition* 18, no. 4 (2010), 642.
- 421 Mihály Laki, «Kényszerített innováció», *Szociológia* (1984–1985, 1–2), 45–53.
- 422 Gregory Kantchev and Nick Kostov, «Where Are the Air Bags? Russia's Hobbled Auto Industry Struggles to Reboot», October 30, 2022, <https://www.wsj.com/articles/russia-auto-cars-lada-reboot-air-bags-11667141126>.
- 423 Див. Magyar and Madlovics, *A Concise Field Guide*, 223–24.
- 424 Magyar and Madlovics, *A Concise Field Guide*, 224.

- 425 Росія — це «Кувейт з ядерною зброєю», як влучно зауважено в László Csaba, *Válság-Gazdaság-Világ [Crisis-Economy-World]* (Budapest: Éghajlat Könyvkiadó, 2018), 216–219.
- 426 Див. Anders Åslund, *Russia's Crony Capitalism: The Path from Market Economy to Kleptocracy* (New Haven and London: Yale University Press, 2018), Chapter 5.
- 427 Konstantin Sonin, «Russia's Road to Economic Ruin», *Foreign Affairs*, November 15, 2022, <https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/russias-road-economic-ruin>.
- 428 IMF, *The World Economic Outlook*.
- 429 «Monthly Macroeconomic and Monetary Review», December 2022», *National Bank of Ukraine*, <https://bank.gov.ua/en/news/all/makroekonomichniy-ta-monetarniy-oglyad-gruden-2022-roku>, 20.
- 430 Andrii Ianitskyi, »State Becomes Main Player in Ukrainian Economy», *Institute for War and Peace Reporting*, December 22, 2022, <https://iwpr.net/global-voices/state-becomes-main-playerukrainian-economy>.
- 431 Ідеться про «Мотор Січ», один із найбільших у світі виробників авіаційних турбін; «Запоріжтрансформатор», виробник силових трансформаторів і електричних реакторів; «АвтоКрАЗ», виробника вантажної та спеціальної техніки; газову компанію «Укрнафту» та нафтопереробну компанію «Укртатнафта». Джерело: *Ianitskyi, «State Becomes Main Player»*.
- 432 World Bank, *Ukraine — Rapid Damage and Needs Assessment*, accessed December 22, 2022. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099445209072239810/pdf/P17884304837910630b9c6040ac12428d5c.pdf>.
- 433 «Die Entwicklung von 15 Jahren ist ausgelöscht», *Die Presse*, December 6, 2022, <https://www.diepresse.com/6223189/ukraine-die-entwicklungvon-15-jahren-ist-ausgeloescht>.
- 434 Sam Fleming and Henry Foy, «EU Wants to Use Frozen Russian Assets to Fund Ukraine Reconstruction», *Financial Times*, November 30, 2022, <https://www.ft.com/content/a96c3e66-39ab45d2-a7ff-b6302b1c9284>.
- 435 Ferenc Jánosy, *The End of the Economic Miracle: Appearance and Reality in Economic Development* (White Plains, NY: International Arts and Sciences Press, 1971).
- 436 Zsoka Koczan and Maxim Chupilkin, «The Economics of Post-War Recoveries and Reconstructions», CEPR, November 22, 2022, <https://cepr.org/voxeu/columns/economics-post-war-recoveries-and-reconstructions>.

- 437 Yuriy Gorodnichenko, Ilona Sologoub, and Beatrice Weder di Mauro, eds., *Rebuilding Ukraine: Principles and Policies* (London: CEPR Press, 2022).
- 438 *National Bank of Ukraine*, Monthly Macroeconomic and Monetary Review, 20.
- 439 Mike Wall, «What's Going On with Elon Musk, SpaceX's Starlink and Ukraine?» *Space.com*, October 19, 2022, <https://www.space.com/spacex-starlink-elon-musk-ukraine-explainer>.
- 440 Див. Mikhail Minakov, «War, De-oligarchization, and the Possibility of Anti-Patronal Transformation in Ukraine», in *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion*, eds. Madlovics and Magyar, 141–65.
- 441 Timothy Snyder, «Ukraine Holds the Future: The War between Democracy and Nihilism», *Foreign Affairs* 101, no. 5 (2022), 133.

Від партнера до парії: як змінювалося становище Росії з погляду міжнародного законодавства | Тамаш Латтман

- 442 Thomas D. Grant, «Annexation of Crimea», *American Journal of International Law* 109, no. 1 (2015): 68–95.
- 443 Див.: European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Opinion on «Whether the Decision Taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to Organise a Referendum on Becoming a Constituent Territory of the Russian Federation or Restoring Crimea's 1992 Constitution Is Compatible with Constitutional Principles», Doc. No. CDL-AD (2014)002, para. 15 (Mar. 21, 2014), [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)002-e).
- 444 «UN General Assembly Resolution 68/262» (*United Nations*, March 27, 2014), <https://undocs.org/A/RES/68/262>.
- 445 Див., наприклад, «UN General Assembly Resolution 71/205» (*United Nations*, December 19, 2016), <https://undocs.org/A/RES/71/205>.
- 446 Jeremy Bender, «These Are the 6 Countries on Board with Russia's Illegal Annexation of Crimea», *Business Insider*, May 31, 2016, <https://www.businessinsider.com/six-countries-okay-with-russias-annexation-of-crimea-2016-5>.
- 447 Див.: «Principles of the Charter of the United Nations Underlying a Comprehensive, Just and Lasting Peace in Ukraine: UN General Assembly Resolution ES-11/L.7», March 2, 2023, <https://digitallibrary.un.org/record/4004933?ln=en>.

- 448 «Secretary-General Appoints Amin Awad of Sudan United Nations Crisis Coordinator for Ukraine», *UN Press*, February 25, 2022, <https://press.un.org/en/2022/sga2102.doc.htm>.
- 449 Див.: Tamás Lattmann, «The Case against Russia for the Attack on Flight MH17», *International Law Reflection* (Prague: Institute of International Relations, May 27, 2016), <https://www.iir.cz/the-case-against-russia-for-the-attack-on-flight-mh17>.
- 450 Див.: «“Uniting for Peace”: UN General Assembly Resolution 377(V)» (*United Nations*, November 3, 1950), <https://www.refworld.org/docid/3b00f08d78.html>.
- 451 «Order of 16 March 2022. Allegations of Genocide Under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation)» (*International Court of Justice*, 2022), <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220316-ORD-01-00-EN.pdf>.
- 452 Michael O’Hanlon, Constanze Stelzenmüller, and David Wessel, «What 6 Data Points Tell Us about the Status of the War in Ukraine», *Washington Post*, April 26, 2023, <https://www.washingtonpost.com/opinions/interactive/2023/ukraine-war-status-resources-brookings/>.
- 453 «UN General Assembly Resolution ES-11/2» (*United Nations*, March 24, 2022), <https://digitallibrary.un.org/record/3966630?ln=en>.
- 454 Rosa Freedman and Ruth Houghton, «Two Steps Forward, One Step Back: Politicisation of the Human Rights Council», *Human Rights Law Review* 17, no. 4 (2017): 753–69.
- 455 «Human Rights Council Establishes an Independent International Commission of Inquiry to Investigate All Alleged Violations of Human Rights in the Context of the Russian Federation’s Aggression against Ukraine», *OHCHR*, March 4, 2022, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/03/human-rights-council-establishes-independent-international-commission>.
- 456 «UN General Assembly Resolution ES-11/2».
- 457 Див.: «UN General Assembly Resolution 65/265» (*United Nations*, March 1, 2011), https://digitallibrary.un.org/record/698967?ln=zh_CN.
- 458 «UN General Assembly Votes to Suspend Russia from the Human Rights Council», *UN News*, April 7, 2022, <https://news.un.org/en/story/2022/04/1115782>.
- 459 Щодо Китаю див. розділ Дьюлі Крайцара, вміщений у цьому томі.
- 460 «UN General Assembly Votes to Suspend Russia from the Human Rights Council».

- 461 «Human Rights Council Adopts Resolution on the Deteriorating Human Rights Situation in Ukraine and Closes Special Session», *OHCHR*, May 12, 2022, <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/05/human-rights-council-adopts-resolution-deteriorating-human-rights-situation>.
- 462 «UN General Assembly Resolution 76/262» (*United Nations*, April 26, 2022), <https://digitallibrary.un.org/record/3969448>.
- 463 Див.: Lattmann, «The Case against Russia for the Attack on Flight MH17». Варто додати, що цей випадок уже розглядають як Міжнародний суд, так і Європейський суд з прав людини, тож вето не мало тривалих наслідків для Росії.
- 464 «Security Council Presidential Statement Expresses Strong Support for Efforts by Secretary-General in Seeking Peaceful Solution to Ukraine Conflict», *UN Press*, May 6, 2022, <https://press.un.org/en/2022/sc14884.doc.htm>.
- 465 «Ukraine: UN Secretary-General Condemns Russia Annexation Plan», *UN News*, September 29, 2022, <https://news.un.org/en/story/2022/09/1129047>.
- 466 «UN General Assembly Resolution ES-11/4» (*United Nations*, October 12, 2022), <https://undocs.org/A/RES/ES-11/4>.
- 467 Alisher Faizullaev and Jérémie Cornut, «Narrative Practice in International Politics and Diplomacy: The Case of the Crimean Crisis», *Journal of International Relations and Development* 20, no. 3 (2017): 578–604.
- 468 «UN General Assembly Resolution ES-11/5» (*United Nations*, November 14, 2022), <https://undocs.org/A/RES/ES-11/5>.
- 469 «Principles of the Charter of the United Nations Underlying a Comprehensive, Just and Lasting Peace in Ukraine: UN General Assembly Resolution ES-11/L.7».
- 470 «Statement by H.E. Mr. Dmytro Kuleba, Minister of Foreign Affairs of Ukraine, at the UN Security Council Meeting», *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*, February 24, 2023, <https://mfa.gov.ua/en/news/statement-he-mr-dmytro-kuleba-minister-foreign-affairs-ukraine-un-security-council-meeting>.
- 471 William E. Pomeranz, «Uneasy Partners: Russia and the European Court of Human Rights», *Human Rights Brief* 19, no. 3 (2011): 17–21.
- 472 «Resolution CM/Res(2022)2 on the Cessation of the Membership of the Russian Federation to the Council of Europe» (*Committee of Ministers*, March 16, 2022).

- 473 «The Russian Federation Is Excluded from the Council of Europe», *Council of Europe*, March 16, 2022, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/the-russian-federation-is-excluded-from-the-council-of-europe>.
- 474 «Russian State Duma Votes To Quit European Court Of Human Rights», *Radio Free Europe/Radio Liberty*, June 7, 2022, <https://www.rferl.org/a/russian-duma-votes-to-quit-european-courthuman-rights/31887853.html>.
- 475 34 Pomeranz, «Uneasy Partners».
- 476 Federal Constitutional Law No. 7-FKZ «On Amendments to the Federal Constitutional Law “On the Constitutional Court of the Russian Federation”», December 15, 2015.
- 477 Jeffrey Kahn, «The Relationship between the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of the Russian Federation: Conflicting Conceptions of Sovereignty in Strasbourg and St Petersburg», *European Journal of International Law* 30, no. 3 (2019): 933–59.
- 478 «Russian MPs Vote to Quit European Court of Human Rights», *Al Jazeera*, June 7, 2022, <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/7/russia-exits-european-court-of-human-rights-jurisdiction>.
- 479 «Russia’s Withdrawal from Council of Europe a Tragedy for Victims of Kremlin’s Abuses», *Amnesty International*, March 15, 2022, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/the-russian-federation-is-excluded-from-the-council-%20of-europe>; Priyanka Shankar, «What Does Russia Leaving the Council of Europe Mean?», *DW.com*, March 17, 2022, <https://www.dw.com/en/what-does-russia-leaving-the-council-of-europe-mean/a-61164543>.
- 480 «The Prosecutor of the International Criminal Court, Fatou Bensouda, Opens a Preliminary Examination in Ukraine», *International Criminal Court*, April 25, 2014, <https://www.icc-cpi.int/news/prosecutor-international-criminal-court-fatou-bensouda-opens-preliminary-examination-ukraine>.
- 481 «Russia Formally Withdraws From Hague Criminal Court», *Radio Free Europe/Radio Liberty*, November 16, 2016, <https://www.rferl.org/a/russia-withdraws-icc-international-criminal-court/28120789.html>.
- 482 «Report on Preliminary Examination Activities (2016)» (*International Criminal Court*, November 14, 2016), https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE_ENG.pdf.
- 483 Щодо самопрезентації Росії див. розділи Андраша Раца та Золтана С. Біро в цьому томі.

- 484 Tamás Lattmann, «All's Wrong That Starts Wrong: Withdrawals from the International Criminal Court», *International Law Reflection* (Prague: Institute of International Relations, February 22, 2017), <https://www.iir.cz/the-case-against-russia-for-the-attack-on-flight-mh17>.
- 485 Tamás Lattmann, «Situations Referred to the International Criminal Court by the United Nations Security Council: “Ad Hoc Tribunalisation” of the Court and Its Dangers», *Pécs Journal of International and European Law* 2 (2016): 68–78.
- 486 «Ukraine Accepts ICC Jurisdiction over Alleged Crimes Committed since 20 February 2014», *International Criminal Court*, September 8, 2015, <https://www.icc-cpi.int/news/ukraine-accepts-icc-jurisdiction-over-alleged-crimes-committed-20-february-2014>.
- 487 Lattmann, «All's Wrong That Starts Wrong».
- 488 «Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine», *International Criminal Court*, February 28, 2022, <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening>.
- 489 «ICC Prosecutor, Mr Karim A.A. Khan QC, opens an investigation into the Situation in Venezuela and concludes Memorandum of Understanding with the Government», Press Release: 5 November 2021, ICC-OTP-20211105-PR1625.
- 490 Див.: «US Sanctions on the International Criminal Court», *Human Rights Watch*, December 14, 2020, <https://www.hrw.org/news/2020/12/14/us-sanctions-international-criminal-court>.
- 491 «Russia: International Criminal Court Issues Arrest Warrant for Putin», *UN News*, March 17, 2023, <https://news.un.org/en/story/2023/03/1134732>.
- 492 «Report A/HRC/52/62» (*Independent International Commission of Inquiry on Ukraine*, March 15, 2023), <https://reliefweb.int/report/ukraine/report-independent-international-commission-inquiry-ukraine-ahrc5262enruuk-advance-unedited-version>.
- 493 «Kremlin: ICC Warrants Outrageous and Unacceptable, but Null and Void for Us», *Reuters*, March 17, 2023, sec. Europe, <https://www.reuters.com/world/europe/russia-warrant-against-putin-meaningless-russia-does-not-belong-icc-2023-03-17/>.
- 494 Див.: Mina Al-Oraibi, «American Influence After Iraq», *Foreign Affairs*, March 24, 2023, <https://www.foreignaffairs.com/united-states/american-influence-after-iraq>.

- 495 Див.: Valur Ingimundarson, «The “Kosovo Precedent”: Russia’s Justification of Military Interventions and Territorial Revisions in Georgia and Ukraine», *LSE IDEAS Strategic Update*, July 13, 2022, <https://lseideas.medium.com/the-kosovo-precedent-russia-s-justification-of-military-interventions-and-territorial-revisions-14ad7ff894e6>.
- 496 Див.: Patrick Kingsley, «U.N. Investigator Accuses Israel of Apartheid, Citing Permanence of Occupation», *The New York Times*, March 23, 2022, <https://www.nytimes.com/2022/03/23/world/middleeast/israel-apartheid-un.html>.

Вимушене переміщення українців під час війни: закономірності внутрішньої та зовнішньої міграції (2014–2022 роки) | Оксана Міхеєва, Вікторія Серєда, Лідія Куземська

- 497 Barbara Harrell-Bond and Eftinia Voutira, «In Search of “Invisible” Actors: Barriers to Access in Refugee Research», *Journal of Refugee Studies* 20, no. 2 (2007): 281–298.
- 498 Thomas G. Weiss and David A. Korn, *Internal displacement: conceptualization and its consequences* (Abingdon: Routledge, 2006), 1.
- 499 Див., наприклад, Tania Bulakh, «“Strangers among ours”: State and civil responses to the phenomenon of internal displacement in Ukraine», in *Migration and the Ukraine Crisis. A Two-Country Perspective*, eds. Agnieszka Pikulichka-Wilczewska and Greta Uehling (Bristol: E-International Relations Publishing, 2017), 49–61; Kateryna Ivashchenko-Stadnik, «The social challenge of internal displacement in Ukraine: The host community’s perspective», in *Migration and the Ukraine Crisis. A Two-Country Perspective*, eds. Agnieszka Pikulichka-Wilczewska and Greta Uehling (Bristol: E-International Relations Publishing, 2017), 25–48; Dorota Woroniecka-Krzyzanowska and Nika Palaguta, «Internally Displaced Persons and Elections under Military Conflict in Ukraine», *Journal of Refugee Studies* 30 no. 1 (2017): 27–46; Tetyana Durnyeva, H. H. Jepsen and Hannah Roberts, «IDP’s Electoral Participation Gap», *Journal of Internal Displacement* 9, no. 1 (2019): 5–35; Irina Kuznetsova and Oksana Mikheieva, «Forced displacement from Ukraine’s war-torn territories: intersectionality and power geometry», *Nationalities Papers* 48, no. 4 (2020): 690–706; Viktoriya Sereda, «“Social Distancing” and Hierarchies of Belonging: The Case of Displaced Population from Donbas and Crimea», *Europe-Asia Studies* 72, no. 3 (2020): 404–431.
- 500 Weiss and Korn, *Internal displacement*, 3.

- 501 Greta Uehling, «A Hybrid Deportation: Internally Displaced from Crimea in Ukraine», in *Migration and the Ukraine Crisis. A Two-Country Perspective*, eds. Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Greta Uehling (Bristol: E-International Relations Publishing, 2017), 62–77; Greta Uehling, «Three rationalities for making sense of internal displacement in Ukraine», *Migration Studies* 9, no. 3 (2020): 1536–1559; Olga Novikova, «Transformation of problems of resettlers from Donbas: from social protection to the resource for development» [in Russian], *Ekonomichnyj visnyk Donbasu* 2, no. 48 (2017): 4–14.
- 502 Центр моніторингу внутрішнього переміщення (IDCM), GRID 2022: Діти та молодь у внутрішньому переміщенні, https://www.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/IDMC_GRID_2022_LR.pdf, 12.
- 503 International Organization of Migration (IOM)-UN Migration, *World Migration Report 2022*, 51. Accessed December 10, 2022, <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>.
- 504 IDMC, *Global Report*, 82.
- 505 МОМ-ООН з питань міграції, *Звіт про стан справ у сфері внутрішнього переміщення в Україні. Раунд 10 Загального опитування населення (17–27 жовтня 2022 року)*, 6–7, <https://displacement.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-10-17-27-october-2022>, <https://displacement.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-10-17-27-october-2022>.
- 506 Міжнародна організація з міграції (МОМ) — Міграція ООН, Україна — *Звіт про внутрішнє переміщення — Опитування населення України, Раунд 13 (11 травня — 14 червня 2023)*, <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-13-11-may-14-june-2023>.
- 507 Про волонтерські групи див. дослідження Цилли Фединець у першому томі.
- 508 United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), *Ukraine: Internally Displaced People (23 March 2015)*. Accessed August 10, 2022, <https://reliefweb.int/map/ukraine/ukraine-internally-displaced-people-23-mar-2015>.
- 509 Контрольні пункти в'їзду-виїзду (КПВВ): помісячний перетин лінії розмежування. Дата звернення: 10 грудня 2022 року, <https://app.powerbi.com/view?r=eyJrIjojOTU4ODVjYTktNjk3ZC00N2E5LTlkNTQfYzk3ZTYzNzliYjk4IiwidCI6IjdhNTE3MDMzMzE1ZGYtNDQ1MC04ZjMyLWESODJmZTZhYTEyNSIsImMiOiJh9>.
- 510 Stephen C. Lubkemann, «Involuntary immobility: on a theoretical invisibility in forced migration studies», *Journal of Refugee Studies* 21, no. 4 (2008): 454–475.

- 511 Cabinet of Ministers of Ukraine, «Decree #505 about the monthly targeted support for the IDPs to cover their housing expenses (01.10.2014)» [in Ukrainian], *Zakon.rada.gov.ua.*, accessed August 10, 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF#Text>.
- 512 IOM-UN Migration, *Ukraine Internal Displacement Report. General Population Survey Round 10* (17–27 October 2022), 6–7, accessed December 10, 2022, <https://displacement.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-10-17-27-october-2022>.
- 513 IOM-UN Migration, *Ukraine: statistics on the return of Ukrainians* [in Ukrainian], accessed December 10, 2022, <https://displacement.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-statistiku-povernennya-ukrainciv-1-veresen-2022-roku>.
- 514 IOM-UN Migration, *Ukraine Internal Displacement Report*, 7.
- 515 IOM-UN Migration, *Ukraine Displacement Report. Area Baseline Report (Raion level). Round 14*, accessed December 10, 2022, <https://displacement.iom.int/reports/ukraine-displacement-report-area-baseline-report-raion-level-round-14>.
- 516 Точна кількість ВПО була невідома з кількох причин (люди не реєструвалися; поверталися додому таї мігрували назад, на підконтрольні Україні території; мали невизначений статус у сірій зоні, що призводило до неповної реєстрації людей, які вимушено перемістилися через війну).
- 517 Irina Kuznetsova, Oksana Mikheieva, Jon Catling, John Round and Svitlana Babenko, «*The Mental Health of Internally Displaced People and the General Population in Ukraine*» (2019), accessed December 10, 2022, https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/mental_health_of_idps_and_general_population_in_ukraine.pdf.
- 518 Durnyeva, Jepsen, Roberts, «IDP's Electoral Participation Gap», 5–35.
- 519 Kuznetsova and Mikheieva, «Forced displacement from Ukraine's war-torn territories», 690–706.
- 520 Див. Mark Granovetter, «The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited», *Sociological Theory*, no.1 (1983): 201–233.
- 521 Див. Richard D. Putnam, «Bowling Alone: America's Declining Social Capital», *Journal of Democracy* 6, no.1 (1995): 65–78.
- 522 Anton Oleinik, «Volunteers in Ukraine: From provision of services to state- and nation-building», *Journal of Civil Society* 14, no.4 (2018): 381.

- 523 Підтримати місцеві ініціативи: Нові гуманітарні пріоритети в Україні березень — травень 2022 року. *Humanitarian Outcomes*, Червень 2022 року, р. 10, доступно на: https://www.humanitarianoutcomes.org/Ukraine_response_June_2022_Ukr.
- 524 МОМ в Україні, «Міграція в Україні. цифри і факти, 2021», дата звернення: 4 липня 2023 року, https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/migration_in_ukraine_facts_and_figures_2021-ukr_web.pdf.
- 525 Eurostat Data Browser, Asylum and first time asylum applicants — annual aggregated data [Заявники на отримання притулку за типом заявника, громадянством, віком та статтю — річні агреговані дані (округлені)], дата звернення: 4 вересня 2021 року, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/explore/all/popul?lang=en%20%5B&subtheme=migr&display=list&sort=category>.
- 526 Olena Malynovska, «International Migration of the Ukrainian Population since Independence», in *Migration from the Newly Independent States. Societies and Political Orders in Transition*, ed. Mikhail Denisenko, Salvatore Strozza, and Matthew Light (Springer, 2020), 169–185.
- 527 «Ukrainians Can Now Travel to EU Member States without a Visa», SchengenVisa, June 11, 2017, <https://www.schengenvisa.info.com/news/ukrainians-can-now-travel-to-eu-member-states-without-visa/>.
- 528 Наприклад, Alexander Betts, *Global Migration Governance* (Oxford: Oxford University Press, 2011); Zeynep Şahin Mencütek, *Refugee Governance: State and Politics in the Middle East* (Routledge Global Cooperation Series, 2018).
- 529 Stephen Castles, «Nation and Empire: Hierarchies of Citizenship in the New Global Order», *International Politics* 42 (June 1, 2005): 203–24.
- 530 Alexander Betts, «North–South Relations in the Global Refugee Regime: The Role of Linkages», *Global Governance* 14, no. 2 (2008): 157–78; Alexander Betts, *Global Migration Governance*.
- 531 Rogers Brubaker, «Migration, Membership, and the Modern Nation-State: Internal and External Dimensions of the Politics of Belonging», *Journal of Interdisciplinary History* 41, no.1 (2010): 61–78.
- 532 Наприклад, Alexander Betts, «Public Goods Theory and the Provision of Refugee Protection: The Role of the Joint-Product Model in Burden-Sharing Theory», *Journal of Refugee Studies* 16, no. 3 (2003): 274–96; Hans de Haas, Katharina Natter, and Stefano Vezzoli, «Growing Restrictiveness or Changing Selection? The Nature and Evolution of Migration Policies», *International Migration Review* 52, no. 2 (2016): 324–367.

- 533 Kim Jaeun, «Migration-facilitating capital: A Bourdieusian theory of international migration». *Sociological Theory* 36, no. 3 (2018): 262–288.
- 534 Tetyana Malyarenko and Stefan Wolff, «The Logic of Competitive Influence-Seeking: Russia, Ukraine, and the Conflict in Donbas», *Post-Soviet Affairs* 34, no. 4 (2018): 191–212.
- 535 Michael Skey, «“How Do You Think I Feel? It’s My Country”: Belonging, Entitlement and the Politics of Immigration», *The Political Quarterly* 85, no. 3 (2014): 326–332.
- 536 Hanna Vakhitova and Agnieszka Fihel, «International Migration from Ukraine: Will Trends Increase or Go into Reverse?» *Central and Eastern European Migration Review* 9, no. 2 (2020): 125–141.
- 537 *Виклики сучасної міграції. Українська спільнота в Польщі. Звіт*, упоряд. Оксана Міхеєва та Віктор Сусак (Львів: Український католицький університет, 2019), <http://sociology.ucu.edu.ua/projects/ukrainian-community-poland/>.
- 538 «Szydło w PE o milionie ukraińskich uchodźców w Polsce. W 2015 r. było ich dwóch» [Шидло в ЄП про мільйон українських біженців у Польщі. У 2015 році їх було двоє], *Gazeta Prawna*, 20 січня 2016 року, <http://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/918747,szydlo-milion-ukrainskich-uchodzcow-w-polsce.html>.
- 539 Secilia Marrinan, «The Hypocrisy of Hungary's Refugee Crisis Response [Лицесмірство угорського реагування на кризу з біженцями]», *GRC*, 1 червня 2022 року, дата звернення: 4 липня 2023 року, <https://insights.grcglobalgroup.com/the-hypocrisy-of-hungarys-refugee-crisis-response/>.
- 540 UNCHR, Refugee Data Finder [УВКБ ООН, Пошук даних про біженців], дата звернення: 2 вересня 2021 року, <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=zkHE09>.
- 541 UNHCR, Refugees and Asylum-Seekers from Ukraine [УВКБ ООН, Біженці та шукачі притулку з України], дата звернення 4 вересня 2021 року, <https://unhcr-web.github.io/refugee-statistics/0001-Vis-PoCs/Ukrainians.html>.
- 542 Eurostat Data Browser, «Asylum applicants», дата звернення: 4 липня 2023 року, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/explore/all/popul?lang=en%20%5B&subtheme=migr&display=list&sort=category>.
- 543 UNHCR, Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal [УВКБ ООН, Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних], дата звернення: 30 листопада 2022 року, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine/location>.

- 544 Patrycja Otto and Paulina Nowosielska, «Українці на ринку праці radzą sobie dobrze. Ale mogliby lepiej» [Українці дають собі раду на ринку праці, але могло б бути краще], *Gazeta Prawna*, December 22, 2022, <https://prasa.gazetaprawna.pl/artykuly/8618086,zatrudnienie-rynek-pracy-pracownicy-z-ukrainy.html>.
- 545 UNHCR, Ukraine Refugee Situation [УВКБ ООН, Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних], дата звернення: 4 липня 2023 року, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine/location>.
- 546 William Noah Glucroft, «Ukrainian Refugees Push German Cities to Their Limits [Українські біженці доводять німецькі міста до межі]», *DW*, October 29, 2022, <https://www.dw.com/en/ukrainian-refugees-push-german-cities-to-their-limits/a-63582661>.
- 547 Bundesagentur für Arbeit, «Auswirkungen der Fluchtmigration aus der Ukraine auf den Arbeitsmarkt und die Grundsicherung für Arbeitsuchende» [Вплив міграції біженців з України на ринок праці та базову безпеку для шукачів роботи], *Berichte: Arbeitsmarkt kompakt*, травень 2023, https://statistik.arbeitsagentur.de/DE/Statischer-Content/Statistiken/Themen-im-Fokus/Ukraine-Krieg/Generische-Publikationen/AM-kompakt-Auswirkungen-Fluchtmigration-Ukraine-Arbeitsmarkt.pdf?__blob=publicationFile&v=6&fbclid=IwAR1Gx0EM0gqDnOynz_ckBhgiEe5Mm3021IXprPQ8GSnEqF8GrQgu6fyDpc8.
- 548 Josephine Andrews, Jakub Isański, Marek Nowak, Viktoria Sereda, Alexandra Vacroux, & Hanna Vakhitova, «Feminized forced migration: Ukrainian war refugees». *Women's Studies International Forum*, 99 (2023). <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102756>
- 549 Sabrina Juran and P. Niclas Broer, «A Profile of Germany's Refugee Populations», *Population and Development Review* 43, no.1 (2017): 149-157.
- 550 UNHCR, Refugees and Asylum Seekers from Ukraine.
- 551 Mukesh Kapila, Kristin Bergtora Sandvik, Viktoria Sereda, Alexandra Boivin, Kerem Kınık, Selman Salim Kesgin, «Ukraine Crises and Humanitarian Action» *TRC Journal of Humanitarian Action* 2 no. 1 (2023): 79–93.
- 552 Наприклад, Jakub Isański, Marek Nowak, Michał Michalski, Viktoriya Sereda, and Hanna Vakhitova, eds., *Social Reception and Inclusion of Refugees from Ukraine [Соціальний прийом та інтеграція біженців з України, Дослідницький звіт]*, UKREF Research report 1, May 11, 2022, https://www.researchgate.net/publication/360541536_SOCIAL_RECEPTION_AND_INCLUSION_OF_REFUGEES_FROM_UKRAINE_Edited_by;

УВКБ ООН, Біженці та шукачі притулку з України, дата звернення: 13 грудня 2022 року, <https://unhcr-web.github.io/refugee-statistics/0001-Vis-PoCs/Ukrainians.html>.

- 553 Lenka Dražanová and Andrew Geddes, «Europeans Welcome Ukrainian Refugees but Governments Need to Show They Can Manage [Європейці вітають українських біженців, але уряди повинні показати, що вони можуть впоратися]», *MPC Blog, Debate Migration*, June 20, 2022, <https://blogs.eui.eu/migrationpolicycentre/attitudes-towards-ukrainian-refugees-and-the-responses-of-european-governments/>.
- 554 Докладніше див. Sereda, Viktoriya, *Displacement in War-Torn Ukraine: State, Displacement and Belonging*. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. doi:10.1017/9781009314473.
- 555 Bálint Magyar and Bálint Madlovics, *A Concise Field Guide to Post-Communist Regimes: Actors, Institutions, and Dynamics* (Budapest: Central European University Press, 2022), 143.
- 556 Magyar and Madlovics, *A Concise Build Guide*, 225.
- 557 UNHCR, Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal [УВКБ ООН, Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних], дата звернення: 30 листопада 2022 року, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine/location>.
- 558 Володимир Зеленський, «Нам потрібна ваша підтримка, щоб пришвидшити настання миру — звернення Президента до учасників сесії Генеральної асамблеї Організації Американських Держав, яка триває у Лімі», Президент України, Офіційне інтернет-представництво, 6 жовтня 2022 р., <https://www.president.gov.ua/news/nam-potribna-vasha-pidtrimka-shob-priskoriti-nastannya-miru-78305>.
- 559 «Число прибывших в РФ с территории Украины и Донбасса беженцев превысило 4,7 млн человек» [Кількість прибулих до РФ з території України та Донбасу біженців перевищила 4,7 млн осіб], ТАСС, 2 листопада 2022 року, <https://tass.ru/obschestvo/16223423>.
- 560 Fabian Burkhardt, Maryna Rabinovych, Cindy Wittke, and Elia Bescotti, «Passportization, Diminished Citizenship Rights, and the Donbas Vote in Russia's 2021 Duma Elections», *HURI*, January 19, 2022, 2022, <https://huri.harvard.edu/news/new-tcup-report-passportization-diminished-citizenship-rights-and-donbas-vote-russia's>.
- 561 Петро Андрищенко (andriyshTime), «Маріуполь. Вперше можемо побачити, як відбувається депортація», *Telegram*, 21 травня 2022 р., <https://t.me/andriyshTime/984>.

- 562 «Як діяти, якщо вас насильно депортують до Росії?», *Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України*, 3 квітня 2022 року, <https://www.kmu.gov.ua/news/informaciya-minreintegraciyi-yak-diyati-yakshcho-nasilno-deportuyut-do-rosiyi>.
- 563 Sergiy Kyslytsya, «Statement by Ambassador Sergiy Kyslytsya, Permanent Representative of Ukraine to the UN at the UN Security Council Meeting on “Maintenance of Peace and Security of Ukraine”», *Facebook*, April 19, 2022, <https://www.facebook.com/sergiy.grau/posts/pfbid0agXT4QLEK1NMjyWUjHati6pxMciXTPwnFXGxNFuBqj7UrJo8Yv1b4ygy2RtJozl>.
- 564 Коаліція українських громадських організацій, «Не всі можуть поїхати: влада має допомогти виїхати людям з окупації, а не засуджувати їх», *Zmina.ua*, 3 червня 2022 року, <https://zmina.ua/statements/ne-vsi-hto-hotily-poyihaly-vlada-maye-dopomogty-vuyihaty-lyudyam-z-okupaciyi-a-ne-zasudzhuvaty-yih/>.
- 565 Наприклад, Катерина Тищенко, «Верещук закликала мешканців Херсонщини виїжджати через окупований Крим», *Українська правда*, 20 червня 2022 року, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/20/7353708/>; «Вимушений виїзд з ТОТ до Росії під час війни — не злочин», *Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України*, 14 червня 2022 року, <https://www.kmu.gov.ua/news/minreintegraciyi-vimushenij-viyizd-z-tot-do-rosiyi-pid-chas-vijni-ne-zlochyn>.
- 566 «ФСБ не випускає з Росії українців з російськими паспортами», *Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України*, 6 жовтня 2022 року, <https://minre.gov.ua/2022/10/06/fsb-ne-vypuskaye-iz-rosii-ukrayincziv-z-rosijskymu-rasportamy/>.
- 567 Зверніть увагу на різницю між депортацією та вимушеним переміщенням. Депортація передбачає примусове переміщення на територію Росії (в межах її міжнародно визнаних кордонів), тоді як у межах окупованої території краще вживати термін «вимушене переміщення». Докладніше див.: Омбудсман України, «Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо дотримання прав осіб, які постраждали від збройної агресії Російської Федерації проти України (за період з 24 лютого по 31 жовтня 2022 року)», <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/Доповіді/ДоповідьАнгл.pdf>.
- 568 Ірина Верещук, «Велике інтерв'ю Ірини Верещук каналу “Ми — Україна”», відео на *Youtube*, 38:13, 17 жовтня 2022 року, <https://www.youtube.com/watch?v=gYMZFA0Xe8w>.

- 569 UNHCR and World Vision Georgia, «Ukrainian refugees in Georgia: Profile, Intentions and Needs», November 2022, <https://data.unhcr.org/en/documents/details/97675>.
- 570 У вересні приблизно 22 тисячі людей виїхали з окупованої території Харківської області до сусідньої Белгородської області, а потім до Воронежської та Курської областей РФ, рятуючись від інтенсивних бойових дій. Невідомо, скільки з них повернулося назад. У листопаді 2022 року на підставі указу №756 російська окупаційна адміністрація змусила приблизно 115 000 осіб покинути Херсон і Херсонську область. Ми не знаємо, скільки людей повернулося після того, як Україна повернула собі ці території. Див. більше: Президент Российской Федерации, «Указ от 19.10.2022 г. №756 О введении военного положения на территориях Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики, Запорожской и Херсонской областей» [Указ Президента Російської Федерації №. 756 про введення воєнного стану на територіях ДНР, ЛНР, Запорізької та Херсонської областей], [publications.gov.ru](http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202210190002), 19 жовтня 2022 р., <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202210190002>; «Сальдо: из Херсона с февраля уехали более 150 тыс. человек» [Сальдо: з Херсона з лютого виїхали понад 150 тис. осіб], *Коммерсантъ*, 21 декабря 2022 года, <https://www.kommersant.ru/doc/5735376>.
- 571 «Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”», *Верховна Рада України*, 14 квітня 2022 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>.
- 572 «“We Had No Choice”. “Filtration” and the Crime of Forcibly Transferring Ukrainian Civilians to Russia», *Human Rights Watch*, 1 вересня 2022 року, <https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians>.
- 573 «“Like a Prison Convoy”: Russia’s Unlawful Transfer and Abuse of Civilians in Ukraine During “Filtration”», *Amnesty International*, November 10, 2022, <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/6136/2022/en/>.
- 574 Див. більше: Олександр Ключев та Олександр Неберикут, «Окуповані. Як українців пропускають через фільтраційні табори», *Дзеркало тижня*, 4 липня 2022 року, <https://zn.ua/ukr/internal/okupovani-jak-ukrajintsiv-propuskajut-cherez-filtratsijni-tabori.html>.
- 575 Правительство Российской Федерации, «Постановление от 12.03.2022 №349 “О распределении по субъектам Российской Федерации граждан Российской Федерации, Украины, Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики и лиц без гражданства, постоянно проживающих на территориях

- України, Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, вимушено покинутих території України, Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки і прибувших на територію Російської Федерації в екстремному масовому порядку» [«Постанова Уряду Російської Федерації від 12.03.2022 №349 “Про розподіл по суб’єктах Російської Федерації громадян Російської Федерації, України, Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки та осіб без громадянства, які постійно проживають на територіях України, Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, які вимушено залишили території України, Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки і які прибули на територію Російської Федерації в екстремному масовому порядку»], *publications.gov.ru*, 12 марта 2022 года, <http://www.publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203120005>.
- 576 «Число ПВР для беженцев в России достигло 807» [«Кількість ПТР для біженців у Росії досягла 807»], *РИА*, 24 октября 2022 года, <https://ria.ru/20221024/bezhentsy-1826256366.html>.
- 577 Amnesty International, «“Like a Prison Convoy”».
- 578 Медіа-центр Україна-Одеса (*mcu_odesa*), «Аналітичний звіт “Примусова депортація дітей до РФ”», наданий ГО «Східна правозахисна група», *Telegram*, https://t.me/mcu_odesa/239.
- 579 Вероника Шевцова, «Как детей из новых регионов уstraивают в российские семьи и как возвращают родственникам, рассказали в пресс-службе уполномоченного при президенте РФ по правам ребенка» [«Як дітей із нових регіонів влаштовують у російські сім’ї і як повертають родичам, розповіли в пресслужбі уповноваженого при президенті РФ з прав дитини»], *Miloserdie.ru*, 11 ноября 2022 года, <https://www.miloserdie.ru/news/kak-detej-iz-novyh-regionov-ustrayuyut-v-rossijskie-semi-i-kak-vozvrashhayut-rodstvennikam-rasskazali-v-press-sluzhbe-upolnomochennogo-pri-prezidente-rf-po-pravam-rebenka/>.
- 580 *UNHCR Russia*, Monthly Digest. Russian Federation, October 2022, https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2022/12/UNHCR-monthly-digest_Russia_October-2022_EN.pdf.
- 581 Kateryna Rashevskaya, «How Russia Is Destroying the Identity of Ukrainian Children», *PassBlue*, December 26, 2022, <https://www.passblue.com/2022/12/26/how-russia-is-destroying-the-identity-of-ukrainian-children/?highlight=2022>.

- 582 Уповноважений Президента України з прав дитини, *Платформа «Діти війни»*, дата звернення: 28 грудня 2022 року, <https://childrenofwar.gov.ua/en/>.
- 583 *UNHCR Russia*, «Куда можно обратиться за помощью лицам, прибывающим на территорию РФ в связи с конфликтом в Украине?» [«Куди можна звернутися за допомогою особам, які прибувають на територію РФ у зв'язку з конфліктом в Україні?»], дата звернення: 20 грудня 2022 року, <https://www.unhcr.org/ru/28617-helpforukrref.html>.
- 584 Додаткову інформацію та щомісячні звіти про види допомоги див.: «Церковная помощь беженцам и пострадавшим мирным жителям» [«Церковна допомога біженцям та постраждалим мирним жителям»], Відділ соціального служіння Російської Православної церкви, дата звернення: 20 грудня 2022 року, <https://помочьвбеде.рф/#reports>; «Церковная помощь беженцам» [«Церковна допомога біженцям»], *Фонд президентських грантів*, дата звернення: 20 грудня 2022 року, <https://президентскиегранты.рф/public/application/item?id=5e9ab0ab-7ecd-43a4-a033-d82aca925056>.
- 585 *UNHCR Russia*, «Monthly Digest. Russian Federation. July 2022», https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2022/09/UNHCR-monthly-digest_Russia_July-2022_EN.pdf.
- 586 *UNHCR Russia*, «Monthly Digest. Russian Federation. July 2022».
- 587 Civic Assistance Committee, «Ministry of Internal Affairs of Russia Published Migration Statistics for 3rd Quarter of 2022», *Refugee.ru*, December 12, 2022, <https://refugee.ru/en/dokladyi/stats-third-q-2022/>.
- 588 На основі зведених даних звітів: Комитет «Гражданское содействие», «Их осталось триста, Статистика МВД: в России еще никогда не было так мало людей с официальным статусом “беженец”» [«Їх залишилося триста. Статистика МВС: в Росії ще ніколи не було так мало людей з офіційним статусом “біженець”»], *Refugee.ru*, 19 сентября 2022 года, <https://refugee.ru/dokladyi/six-month-stats-2022/>; і Комитет «Гражданское содействие», «Паспорт РФ стал “токсичным активом”. Статистика МВД за 2022 год» [«Паспорт РФ став “токсичним активом”. Статистика МВС за 2022 рік»], *Refugee.ru*, 23 февраля 2023 года, <https://refugee.ru/dokladyi/stats-2022-toxic/>.

- 589 «Деньги получают только “правильные украинцы”: Светлана Ганнушкина о ситуации с беженцами в России» [«Гроші отримують тільки “правильні українці”: Світлана Ганнушкина про ситуацію з біженцями в Росії»], *Черта*, 20 июня 2022 года, <https://cherta.media/interview/gannushkina-interview-bezhentsy/>.
- 590 Вера Челищева и Зоя Светова, «Лида Мониава: “Важно называть вещи своими именами”» [«Ліда Моніава: “Важливо називати речі своїми іменами”»], *Novaya.media*, 4 ноября 2022 года, дата звернення: 28 грудня 2022 року, <https://novaya.media/articles/2022/11/04/lida-moniava-vazhno-nazyvat-veshchi-svoimi-imenami>.
- 591 Irina Kuznetsova, «To Help “Brotherly People”? Russian Policy towards Ukrainian Refugees», *Europe-Asia Studies* 72, no. 3 (2020): 509.
- 592 Caress Schenk, «Controlling Immigration Manually: Lessons from Moscow (Russia)», *Europe-Asia Studies* 65, no. 7 (2013): 1446.
- 593 Kuznetsova, «To Help “Brotherly People”?» 512–513.
- 594 Комитет «Гражданское содействие», «Россия — страна убежища для 0,04% беженцев в мире: анализ миграционной статистики за 2021 год» [«Притулок для 0,04% біженців у світі: Російська міграційна статистика за 2021 рік та її аналіз»], *Refugee.ru*, 27 июня 2022 года, дата звернення: 28 грудня 2022 року, <https://refugee.ru/news/russia-asylum-for-the-few-2021/>.
- 595 Vladimir Mukomel, «Migration of Ukrainians to Russia in 2014–2015. Discourses and Perceptions of the Local Population», in *Migration and the Ukraine Crisis. A Two-Country Perspective*, eds. Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Greta Uehling (Bristol: E-International Relations Publishing, 2017), 105–115.
- 596 Фонд помощи беженцам «Дом с маяком», «Отчёт о работе фонда в октябре-ноябре 2022 года» [«Звіт про роботу Фонду допомоги біженцям “Будинок з маяком” у жовтні-листопаді 2022 року»], *Mayak.fund*, <https://mayak.fund/about/reports/7>.
- 597 Лида Мониава (lidamoniava), «Пока я не начала заниматься помощью беженцам...» [«Поки я не почала займатися допомогою біженцям...»], Telegram, 13 мая 2022 года, <https://t.me/lidamoniava/788>; Лида Мониава (lidamoniava), «Я получаю очень много хейта из-за помощи беженцам» [«Я отримую дуже багато хейту через допомогу біженцям»] Telegram, 28 июня 2022 года, <https://t.me/lidamoniava/898>; Ольга Алленова, «Им сдали квадратные метры на кухне без спального места» [«Їм здали квадратні метри на кухні без спального місця»], *Коммерсант*, 10 октября 2022 года, <https://www.kommersant.ru/amp/5606886>.

- 598 «Набрала чинності постанова, яка допоможе насильно вивезеним до рф українцям повернутися додому», Державна міграційна служба України, 14 листопада 2022 року, <https://dmsu.gov.ua/news/dms/13331.html>.
- 599 «Формалізовано роботу координаційного штабу, який допомагатиме у поверненні з ТОТ і рф через треті країни українців, — рішення Уряду», Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, 18 жовтня 2022 року, <https://minre.gov.ua/news/formalizovano-robotu-koordinacijnogo-shtabu-yaquy-dopomagatyme-u-povernenni-z-tot-i-rf-cherez>.

III. Геополітичні структури та війна. Зміни позицій Росії та України

Сходження півмісяця? Реакція країн Балтії, Румунії та V3 на російсько-українську війну 2022 року | Жомбор Зеольд

- 600 Автор висловлює подяку Waclaw Felczak Institute, розташованому у Варшаві, за фінансову підтримку низки дискусій восени 2022 року, висновки з яких увійшли до цього розділу.
- 601 Biuro Bezpieczeństwa Narodowego. *National Security Strategy of Poland*. 2020. 6. https://www.bbn.gov.pl/ftp/dokumenty/National_Security_Strategy_of_the_Republic_of_Poland_2020.pdf.
- 602 Непівпериферія НАТО та ЄС не обмежується лише країнами ЦСЄ: схожі процеси почалися, наприклад, у Швеції та Фінляндії. Анексія Кримського півострова спричинила дискусії щодо демілітаризації островів Готланд та Еланд — див., наприклад, Justyna Gotkowska та Piotr Szymański, «Gotland and Åland on the Baltic Chessboard — Swedish and Finnish Concerns», *Centre for Eastern Studies*, October 26, 2016, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2016-10-26/gotland-and-aland-baltic-chessboard-swedish-andfinnish-concerns>.
- 603 Втім, уперше вага групи продемонструвала себе у відповідь на спалах нелегальної масової міграції до Європи. Я розглядаю цю подію як вияв політичної боротьби між V4 і Німеччиною за вплив над формуванням політики ЄС, а також подальшу пропозицію V4 щодо харчових продуктів подвійної якості як спробу отримати зиск зі зростання політичного капіталу.
- 604 Див., наприклад, Adnan Karo, «Mackinder: Who Rules Eastern Europe Rules the World», *Institute for Geopolitics, Economy and Security*, February 8, 2021, <https://iges.ba/en/geopolitics/mackinderwho-rules-eastern-europe-rules-the-world/>.

- 605 The White House, National Security Strategy of the United States of America, December 2017, <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>.
- 606 TIMELINE right now, «[ENG] Right Now - Brief by the Presidents of Levits, Duda & Iohannis at the 3 Seas Initiative Summit», June 20, 2022, *YouTube*, 11:10–11:35, <https://www.youtube.com/watch?v=AUXroZCS7aQ>.
- 607 Для Росії острів становив цінність з огляду на те, що надавав можливості для відмежування території в Чорноморському регіоні — цього разу значно ближче до кордонів НАТО, ніж раніше. Успішна російська операція означала б постійну присутність російських розвідувальних і протиповітряних сил, які, крім усього, могли б моніторити повітряний простір над країнами НАТО.
- 608 U.S. Mission Luxembourg, «Secretary Pompeo and Secretary Esper Speak at Munich Security Conference 2020», *U.S. Embassy in Luxembourg*, February 19, 2020, <https://lu.usembassy.gov/secretary-pompeo-and-secretary-esper-speak-at-munich-security-conference-2020/>.
- 609 U.S. Mission Romania, «U.S. Secretary of Energy Rick Perry at the Three Seas Initiative Business Forum», *U.S. Embassy in Romania*, September 20, 2018, <https://ro.usembassy.gov/secretary-ofenergy-rick-perry-at-the-three-seas-initiative-business-forum/>.
- 610 A. Wess Mitchell, «Strategic Sequencing: How Great Powers Avoid Multi-Front War», *Marathon Initiative Working Paper*, 2020, 67–73.
- 611 Mitchell, «Strategic Sequencing», 81–82.
- 612 The White House, *Interim National Security Strategic Guidance*, March 2021, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf>.
- 613 Ibid. 19.
- 614 Andrea Shalal, Timothy Gardner, та Steve Holland, «U.S. Waives Sanctions on Nord Stream 2 as Biden Seeks to Mend Europe ties», *Reuters*, May 19, 2021, <https://www.reuters.com/business/energy/us-waive-sanctions-firm-ceo-behind-russias-nord-stream-2-pipeline-source-2021-05-19/>.
- 615 Office of International Affairs, «The Partnership for Transatlantic Energy and Climate Cooperation (P-TECC)» *Department of Energy*, <https://www.energy.gov/ia/partnership-transatlantic-energy-and-climate-cooperation-p-tecc>.

- 616 Barbara Bodalska. «Pat ws. nowego ambasadora USA w Polsce?», *Euractiv*, 14 липня 2021, <https://www.euractiv.pl/section/demokracja/news/ambasador-usa-brzezinski-obywatelstwo/>.
- 617 «A contract for guarantees for bilateral business development worth 600 million dollars signed with the U.S.», *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Lithuania*, November 24, 2021, <https://jp.mfa.lt/default/en/news/a-contract-for-guarantees-for-bilateral-business-developmentworth-600-million-dollars-signed-with-the-us>.
- 618 The White House, *National Security Strategy*, October 2022, 23, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>.
- 619 Volodymyr Dacenko (@Volodymyr_D_) «The number of weapons that the West has/supplies to Ukraine How many Western countries have weapons and how many of these weapons were transferred to Ukraine during the 8 months of the war? 1/17», *Twitter*, November 3, 2022, 10:29 pm. https://twitter.com/Volodymyr_D_/status/1588282311937732609/.
- 620 «Wojna w Ukrainie. Co piąta polska firma musiała ograniczyć działalność», *Money.pl*, February 25, 2022, <https://www.money.pl/gospodarka/wojna-w-ukrainie-co-piata-polska-firma-musiala-ograniczyc-dzialalnosc-6750264914602816a.html>.
- 621 Łukasz Lewkowicz, «Słowacja wobec agresji Rosji na Ukrainę: kontekst społeczny», *Instytut Europy Środkowej*, 2023, <https://ies.lublin.pl/komentarze/slowacja-wobec-agresji-rosji-na-ukraine-kontekst-spoeczny/>.
- 622 Emese Vig, «Felmérés: a magyarok Románia legoroszpártibb közössége, ami az Orbán-kormány Erdélyben is terjesztett propagandájának köszönhető», *Transtelex*, February 24, 2023, <https://transtelex.ro/kozelet/2023/02/24/toro-tibor-eloadas-erdelyi-magyarok-orban-putyin-nemzetegyesites>.
- 623 Sytas, Andrius, «Estonia's Kallas in First Place in Parliamentary Election». *Reuters*, March 5, 2023. <https://www.reuters.com/world/europe/estonia-goes-polls-test-pro-kyiv-government-2023-03-05/>.
- 624 Carsten Schmiedl, «Reflecting on One Year of War: The Decisive Element of Black Sea Strategy», *Center for Maritime Strategy*, February 3, 2023, <http://centerformaritimestrategy.org/publications/reflecting-on-one-year-of-war-the-decisive-element-of-black-sea-strategy/>.

- 625 Układ otwarty — Igor Janke, «Strategia dla Polski: silny blok. Szczerzy wywiad po opuszczeniu Kancelarii Prezydenta — Jakub Kumoch», January 22, 2023, *YouTube*, 62:55–63:48, https://www.youtube.com/watch?v=BTQ7H_TZ_0s.
- 626 Kancelaria Prezydenta (@prezydentpl) «Prezydent @AndrzejDuda wręczył dziś listy uwierzytelniające ambasadorom RP, udającym się na placówki dyplomatyczne. Listy uwierzytelniające z rąk Prezydenta RP otrzymali: [...] @SolochPawel — Ambasador Nadzwyczajny i Pełnomocny RP w Rumunii». *Twitter*, June 23, 2023, 6:50 pm. <https://twitter.com/prezydentpl/status/1672285944500609024>.
- 627 Rupert Wingfield-Hayes, «US Secures Deal on Philippines Bases to Complete Arc around China», *BBC News*, February 2, 2023, <https://www.bbc.com/news/world-asia-64479712>.
- 628 Див. зміни, які сталися в грудні 2022 року до Japanese National Defense Strategy (https://www.mod.go.jp/j/approach/agenda/guideline/strategy/pdf/strategy_en.pdf).
- 629 Особисті розмови в Польщі у вересні-жовтні 2022 року.
- 630 «Remarks by President Biden and President Andrzej Duda of Poland after Bilateral Meeting» *The White House*, February 21, 2023, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2023/02/21/remarks-by-president-biden-and-president-andrzej-duda-of-poland-after-bilateral-meeting/>.
- 631 Історичний «поворотний момент» у німецькій зовнішній політиці, що його проголосив канцлер Олаф Шольц невдовзі після російського вторгнення, означає початок нової ери, коли Берлін значно більше витратитиме на оборону й позбудеться проросійської зовнішньої політики.
- 632 Bálint Ablonczy, «A vétó a gyengeség jele — a harcos magyar uniós diplomácia mérlege», *Válasz Online*, March 1, 2023, <https://www.valaszonline.hu/2023/03/01/magyar-unios-diplomacia-kulpolitika-veto-szijarto/>.
- 633 Jon Henley, «Missile That Hit Poland Likely Came from Ukraine Defences, Say Warsaw and Nato», *The Guardian*, November 16, 2022, <https://www.theguardian.com/world/2022/nov/16/poland-president-missile-strike-probably-ukrainian-stray>.
- 634 R.Ch., «Abolicja dla Polaków walczących na Ukrainie», *Portal-Mundurowy.pl*, December 25, 2022, <https://portal-mundurowy.pl/index.php/component/k2/item/16526-abolicja-dla-polakow-walczacych-na-ukrainie>.
- 635 «Ustawa o wyłączeniu odpowiedzialności karnej za podjęcie służby w Siłach Zbrojnych Ukrainy». 2022, [https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/Projekty/9-020-1106-2022/\\$file/9-020-1106-2022.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/Projekty/9-020-1106-2022/$file/9-020-1106-2022.pdf).

- 636 Wojciech Moskwa та Jenny Leonard, «Poland Says It Has Approached US about Sharing Nuclear Weapons», *Bloomberg*, October 5, 2022, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-10-05/poland-is-in-talks-with-us-about-nuclear-weapons-president-says>.
- 637 Я вдячний за цю заувагу Крістіанові Йорарту.
- 638 «Nordic Countries Plan Joint Air Defence to Counter Russian Threat», March 24, 2023, <https://www.reuters.com/world/europe/nordic-countries-plan-joint-air-defence-counter-russianthreat-2023-03-24/>.
- 639 Baazil, Diederik, «Dutch Military Merges Its Land Combat Units with Germany», *Bloomberg*, March 30, 2023, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-03-30/dutch-military-merges-its-land-combat-units-with-germany>.
- 640 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland, Information on the Principles and Objectives of Poland's Foreign Policy. <https://www.sejm.gov.pl/media9.nsf/files/MPRA-CQUBZR/%24File/Information%20on%20the%20principles%20and%20objectives%20of%20Poland's%20foreign%20policy.pdf>.
- 641 Ibid. 14.
- 642 Ibid. 19.
- 643 Ministry of National Defence of the Republic of Poland. «Poland and Romania, Equipping Armed Forces with Similar Equipment, Ensure the Security of the Entire Eastern Flank of NATO». <https://www.gov.pl/web/national-defence/poland-and-romania-equipping-armed-forces-with-similarequipment-ensures-the-security-of-the-entire-eastern-flank-of-nato>.
- 644 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland. Information on the Principles and Objectives of Poland's Foreign Policy. 15.
- 645 Ibid. 16.
- 646 Ibid. 17.
- 647 Панельні дискусії, що відбувалися за правилом Chatham House впродовж Варшавського безпекового форуму 2021 року, спрямованого на обговорення змалілої ролі Вишеградської групи та можливостей посилити роль інших платформ.
- 648 Див. розділ Балінта Мадловіча та Балінта Мадяра.
- 649 Коли йдеться про військову логістику й перенаправлення спорядження в Україну, найважливішим логістичним центром став аеропорт RzeszówJasionka (хаб неподалік від комунікаційної осі Via Carpathia).

- 650 «In the Riga Summit Leaders of the 3SI Member States Highlight Closer Cooperation with Ukraine and Appreciate the United States Contribution to the 3SI Investment Fund», *Three Seas Initiative*, 2022, <https://3seas.eu/media/news/in-the-riga-summit-leaders-of-the-3si-member-states-highlight-closer-cooperation-with-ukraine-and-appreciate-asv-contribution-to-the-3si-investment-fund>.
- 651 Joanna Hyndle-Hussein, «Tajwan zwiększa zaangażowanie kapitałowe w litewskim sektorze high-tech», Centre for Eastern Studies, January 20, 2023, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-01-20/tajwan-zwieksza-zaangazowanie-kapitalowe-w-litewskim-sektorze-high>.
- 652 BNS, «Australia Opens Trade and Investment Office in Vilnius», *Lrt*, February 10, 2023, <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1886950/australia-opens-trade-and-investment-office-in-vilnius>.
- 653 Див. «Centrum Badawcze Inicjatywy Trójmorza», *Instytut Studiów Politycznych PAN*, дата звернення — 5 березня 2023 року, <https://isppan.waw.pl/centrum-badawcze-inicjatywy-trojmorza/>.
- 654 У грудні 2022 року одного з послів підвищили до посади віцеміністра й надали йому повноваження розвивати ближчу торговельну співпрацю з країнами Східної Азії. Див.: «W planach MSZ na 2023 rok dalsze wsparcie Ukrainy, wizyty w Azji i sejmowe expose ministra Zbigniewa Raua», *Polskieradio.pl*, January 1, 2023, <https://www.polskieradio.pl/399/7975/artukul/3095927>.
- 655 «Joint Declaration of President of Ukraine Volodymyr Zelensky, President of Lithuania Gitanas Nausėda and President of Poland Andrzej Duda Following the Second Summit of the Lublin Triangle» *President of Ukraine*, January 11, 2023, <https://www.president.gov.ua/en/news/spilna-deklaraciya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-80321>.
- 656 «Comprehensive Research: How the War Changed Me and the Country. Summary of the Year», *Rating Group*, February 21, 2023, https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html.
- 657 «Ukraina przestawia się na europejskie tory. Do końca 2023 r. ma powstać nowa linia», *Money.pl*, March 3, 2023, <https://www.money.pl/gospodarka/ukraina-przestawia-sie-europejskie-tory-do-konca2023-r-ma-powstac-nowa-linia-6872366874643168a.html>.
- 658 Maciej Szopa, «Polska sprzedała Kraby Ukrainie. Rekordowy kontrakt», *Defence24.pl*, June 1, 2022, <https://defence24.pl/przemysl/polska-sprzedala-kraby-ukrainie-rekordowy-kontrakt>.

- 659 Див.: Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa, Dz.U. 2022 poz. 583 (2022), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20220000583/U/D20220583Lj.pdf>.
- 660 Російське вторгнення до України 2022 року спонукало багатьох українських чоловіків, які працювали у Польщі, повернутися й воювати. Цю групу замінили здебільшого українські жінки — польським компаніям довелося пристосуватись до цієї ситуації, наприклад, змінивши норми виробітку. В окремих секторах економіки (на зразок охорони здоров'я) притік біженців дав змогу пом'якшити наслідки тривалого структурного безробіття. Див. Zsombor Zeöld, «Migráció és menekültek: a Lengyelország előtt álló kihívások 2022. február 24-e után», *Migrációkutató Intézet*, May 17, 2022, <https://www.migraciokutato.hu/2023/05/17/horizont-2023-5-migracio-es-menekulet-a-lengyelorszag-elott-allo-kihivasok-2022-februar-24-e-utan/>.
- 661 Patryk Kugiel та Piotr Kościński, «Międzynarodowa pomoc dla Ukrainy. Szanse dla polskich firm i organizacji», *The Polish Institute for International Affairs*, October 5, 2015, 78–79, https://pism.pl/publikacje/Raport_PISM_Mi_dzynarodowa_pomoc_dla_Ukrainy_Szanse_dla_polskich_firm_i_organizacji.
- 662 Małgorzata Kaliszewska, «PAIH o odbudowie Ukrainy: 1750 Polskich firm zgłosiło się do polskiego projektu», *Rzeczpospolita*, February 24, 2022, <https://www.rp.pl/finanse/art38017961-paih-1750-polskich-firm-zglosilo-sie-do-polskiego-projektu-odbudowy-ukrainy>.
- 663 Ibid. «Це означає необхідність прийняти особливості української правової системи, підлаштуватись під присвячені співпраці з Україною регуляції, до яких готуються в Польщі [...] тим часом організовано вишкіл у сфері публічних закупівель для дедалі більшої групи компаній, які висловили готовність долучитися до реконструкції України».
- 664 Плани військових закупівель країн ЦСЄ див. у: «Wschodnia flanka NATO po roku wojny — mobilizacja różnych prędkości», Centre for Eastern Studies, February 21, 2023, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-02-21/wschodnia-flanka-nato-po-roku-wojny-mobilizacja-roznych>.
- 665 Див., наприклад, «Układ otwarty — Igor Janke», 44:42–44:58 та 46:00–46:50.
- 666 Щодо нещодавнього політичного обрамлення цього питання див. «Wspólna deklaracja Ministrów Spraw Zagranicznych Estonii, Łotwy, Litwy i Polski o pogłębieniu współpracy w regionie Ryga, 31 stycznia», Ministry of Foreign Affairs, Republic of Poland, January 31, 2023, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/wspolna-deklaracja-ministrow-spraw>.

- zagranicznych-estonii-lotwy-litwy-i-polski-o-poglebieniu-wspolpracy-w-regionie-ryga-31-stycznia.
- 667 Див. Tamás Marácz, «“Oroszország agresszivitása a gyengeség jele” — Tólas Péter elemzése a Mandineren», *Mandiner*, November 26, 2022, <https://mandiner.hu/video/2022/11/oroszorszag-agresszivitasa-a-gyengeseg-jele-talas-peter-elemzese-a-mandineren>.
- 668 Wiktor Kazanecki, «Białoruś: Zniszczony cmentarz żołnierzy AK. “Barbarzyńcy zrównali go z ziemią”», *Interia*, August 25, 2022, <https://wydarzenia.interia.pl/zagranica/news-bialorus-zniszczony-cmentarz-zolnierzy-ak-barbarzyncy-zrowna,nId,6243054>.
- 669 «Whitewashed: Church Mural of Soviet Military Defeat Painted over by Belarusian Authorities», *Radio Free Europe/Radio Liberty*, March 1, 2023, <https://www.rferl.org/a/belarus-soviet-defeat-mural-painted-over/32294548.html>.
- 670 «Andrzej Poczobut skazany na osiem lat kolonii karnej», *Polityka*, February 8, 2023, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2200956,1,andrzej-poczobut-obchodzi-50-urodziny-w-bialoruskim-wiezieniu.read>.
- 671 Bogdan Neagu, «Romania Issues “Memorandum” Blocking Chinese Firms from Public Infrastructure Projects», *Euractiv*, February 2, 2021, <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/romania-issues-memorandum-blocking-chinese-firms-from-public-infrastructure-projects/>.
- 672 «Відповідно до теорії убезпечення, політичні питання починають вважати тотально безпековими проблемами, які належить невідкладно розв’язувати, якщо “безпекові актори”, які мають змогу перенести проблему “за межі політики” маркують їх, як “небезпечні”, “загрозливі”, “тривожні” тощо». Claras Eroukhmanoff, «Securitisation Theory: An Introduction», January 14, 2018, 1, <https://www.e-ir.info/pdf/72393>.
- 673 У серпні 2022 року Міжнародний республіканський інститут провів опитування щодо ставлення до Китаю в різних європейських країнах. Серед інших це опитування проводили у країнах Балтії, Чеській Республіці, Польщі, Словаччині та Румунії. Див.: «Public Perceptions of China in 13 European Countries», International Republican Institute, August 2022, <https://www.iri.org/resources/public-perceptions-of-china-in-13-european-countries-august-2022/>.
- 674 «Anatomy of a Scandal: Why Zelensky Launched a Corruption Crackdown in Ukraine», *Financial Times*, January 27, 2023, <https://www.ft.com/content/80a0a3e0-e9e4-45bc-b601-615a676e2637>.

- 675 László Gál, «Magyarország és Románia együtt lép fel az ukrán kisebbségvédelmi törvény ellen», *Transtelex*, January 26, 2023, <https://transtelex.ro/kulfold/2023/01/26/magyarorszag-es-romania-egyutt-lep-fel-az-ukran-kisebbssegvedelmi-torveny-ellen>.
- 676 «Comunicat de presă privind poziția MAE referitoare la adoptarea, de către Rada Supremă a Ucrainei, a Legii privind minoritățile naționale (comunitățile) din Ucraina», *Ministry of Foreign Affairs of Romania*, December 22, 2022, <https://www.mae.ro/node/60649>.
- 677 Див. зображення на с. 7 у: Dmytro Tuzhanskyi, «How Ukraine Must Develop Its Minority Policy to Avoid the «Ethnic Trap» During EU Accession Negotiations, and How International Partners Could Help», *Globsec*, February 16, 2023, <https://www.globsec.org/what-we-do/publications/how-ukraine-must-develop-its-minority-policy-avoid-ethnic-trap-during-eu>.
- 678 „Nasi przedsiębiorcy mają rozbudowane sieci kontaktów wśród Ukraińców, mają know-how, polski sektor budowlany jest w bardzo dobrej kondycji, a bliskość kulturowa sprawia, że możemy być naturalnym partnerem dla Ukrainy w procesie odbudowy. Nasz biznes i rzesza polskich obywateli zatrudniona w przemyśle budowlanym bardzo na to liczą — nasza dyplomacja musi wspierać ten proces! To jest nasze ogromne sąsiedzkie i gospodarcze zadanie». President Duda's speech before the Polish diplomatic corps, June 19, 2023, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/biuro-polityki-miedzynarodowej/aktualnosci/wystapienie-prezydenta-rp-podczas-spotkania-z-ambasadorami-rp,70199>.
- 679 «Media: Germany Refuses to Create Leopard Tank Repair Center in Poland», *European Pravda*, July 12, 2023, <https://www.eurointegration.com.ua/eng/news/2023/07/12/7165598/>.
- 680 «Ми намагатимемося зробити «Ініціативу Трьох морів» інституційним двигуном, який рухатиме українську повоєнну реконструкцію, — цей процес повинен відбуватися паралельно зі вступом до ЄС і відповідним розширенням доречних інфраструктурних зв'язків». Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland. Information on the Principles and Objectives of Poland's Foreign Policy, 18.
- 681 Nominacje dla specjalnych przedstawicieli Prezydenta RP do zadań z zakresu polityki zagranicznej, July 4, 2023, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/nominacje/nominacje-dla-specjalnych-przedstawicieli-prezydenta-rp-do-zadan-z-zakresu-polityki-zagranicznej,71124>.

Сумнівна лояльність Угорщини: стратегія режиму Орбана у російсько-українській війні | Балінт Мадлович, Балінт Мадяр

- 682 Див. наш вступний розділ у першому томі. Докладніше про кейс Угорщини див. Bálint Magyar, *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary* (Budapest: CEU Press, 2016).
- 683 Bálint Magyar and Bálint Madlovics, «Hungary 2022: Election Manipulation and the Regime's Attempts at Electoral Fraud», *CEU Democracy Institute*, March 31, 2022, <https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/balint-magyar-and-balint-madlovics-election-manipulation-and-electoral-fraud-hungary>.
- 684 Steven Levitsky and Lucan Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge University Press, 2010).
- 685 András Bozóki and Dániel Hegedűs, «An Externally Constrained Hybrid Regime: Hungary in the European Union», *Democratization* 25, no. 7 (2018): 1173–89.
- 686 Venelin I. Ganev, «Post-Accession Hooliganism: Democratic Governance in Bulgaria and Romania after 2007», *East European Politics and Societies* 27, no. 1 (2013): 26–44.
- 687 Wojciech Sadurski, *Poland's Constitutional Breakdown* (Oxford: Oxford University Press, 2019).
- 688 Edit Zgut, «Informal Exercise of Power: Undermining Democracy under the EU's Radar in Hungary and Poland», *Hague Journal on the Rule of Law* 14 (2022): 287–308.
- 689 Piotr Kozarzewski and Maciej Baltowski, «Return of State-Owned Enterprises in Poland», Paper presented at Seventh Annual Conference of the Leibniz Institute for East and Southeast European Studies, Regensburg, Germany, May 30, 2019, https://www.researchgate.net/publication/333480750_Return_of_State-owned_Enterprises_in_Poland.
- 690 D. Kovács Ildikó and Vitéz F. Ibolya, «Alig látszana gazdasági növekedés az uniós támogatások nélkül» [Economic growth would be almost invisible without EU transfers], *24.hu*, May 2, 2022, <https://24.hu/fn/gazdasag/2022/05/02/eu-unios-tamogatas-gazdasagi-novekedes-gdp-petschnig-maria-zita/>.
- 691 István János Tóth and Miklós Hajdu, «Cronyism in the Orbán Regime: An Empirical Analysis of Public Tenders, 2005–2021», in *Dynamics of an Authoritarian System: Hungary, 2010–2021*, by Mária Csanádi et al. (Budapest—Vienna—New York: CEU Press, 2022): 230–74.

- 692 Dávid Jancsics, «From Local Cliques to Mafia State: The Evolution of Network Corruption», in *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*, ed. Bálint Magyar and Júlia Vársárhelyi (Budapest—New York: CEU Press, 2017), 129–47.
- 693 Alexander Cooley, John Heathershaw, and J. C. Sharman, «Laundering Cash, Whitewashing Reputations», *Journal of Democracy* 29, no. 1 (2018): 39–53.
- 694 Magyar, *Post-Communist Mafia State*.
- 695 Attila Ara-Kovács, «Nemzeti Diplomácia Helyett Családi Üzlet: Az Orbán Kormány Külpolitikája» [Family business instead of national diplomacy: The Orbán administration's foreign policy], in *Magyar Polip 2 — A Posztkommunista Maffiaállam*, ed. Bálint Magyar and Júlia Vársárhelyi (Budapest: Noran Libro, 2014), 265.
- 696 Bálint Ablonczy, «General Narrative: The Struggle for Sovereignty», in *The Second Term of Viktor Orbán: Beyond Prejudice and Enthusiasm*, ed. John O'Sullivan and Kálmán Pócza (London: Social Affairs Unit, 2015): 53–66.
- 697 Viktor Orbán, «Nem Leszünk Gyarmat!» [We will not be a colony!], Website of the Hungarian Government, March 16, 2012, <https://2010-2014.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-miniszterelnok-unnepi-beszede-a-kossuth-lajos-teren>.
- 698 Transparency International, «The European Public Prosecutor's Office and Hungary: Challenge or Missed Opportunity?» (2021), https://transparency.hu/wp-content/uploads/2021/02/europai_ugyeszseg_eng_VEGSO.pdf.
- 699 Див. Rui Tavares, «Draft Report on the Situation of Fundamental Rights: Standards and Practices in Hungary» (Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs, 2013); Judith Sargentini, «REPORT on a Proposal Calling on the Council to Determine, Pursuant to Article 7(1) of the Treaty on European Union, the Existence of a Clear Risk of a Serious Breach by Hungary of the Values on Which the Union Is Founded» (European Parliament: Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs, July 4, 2018).
- 700 Цит. за G. Fodor Gábor, *Az Orbán-szabály: Tíz fejezet az Orbán-korszak első tíz évéről* [The Orbán-rule: Ten chapters on the first ten years of the Orbán era], *Új idők* (Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2021), 154–55.
- 701 András Rác, «Kétes politikai sikerek, totális gazdasági kudarcok: A keleti nyitás valós mérlege» [Doubtful political successes, total economic failures: The real balance of opening to the east], *Válasz Online*, August 11, 2019, <https://www.valaszonline.hu/2019/08/11/keleti-nyitas-racz-andras-elemzes/>.

- 702 Zoltán Haszán, «Orbán úgy dicséri a világ sok pénzben ülő diktátorait, mint senki más» [Orbán praises the world's dictators with lots of money like no one else], 444, April 9, 2015, <https://444.hu/2015/04/09/orban-ugy-dicseri-a-vilag-sok-penzen-ulo-diktatorait-mint-senki-mas>.
- 703 Katalin Erdélyi, «Orbán Viktor 11 alkalommal találkozott Putyinnal 2010 óta, legtöbbször Moszkvában» [Orbán met Putin 11 times since 2010, most of the times in Moscow], *atlatzo.hu* (blog), February 28, 2022, <https://atlatzo.hu/kozugy/2022/02/28/orban-viktor-11-alkalommal-talalkozott-putyinnal-2010-ota-legtobbszor-moszkvaban/>.
- 704 Viktor Orbán, «Még gyümölcsözőbb kapcsolatot szeretnénk oroszországgal» [We want even more fruitful relations with Russia], Website of the Hungarian Government, January 31, 2013, <https://2010-2014.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/egyertes-az-energetikai-egyuttmukodesben>.
- 705 Bálint Madlovics, «It's Not Just Hate: Attitudes toward Migrants in a Dominated Sphere of Communication in Hungary», in *After the Fence: Approaches and Attitudes about Migration in Central Eastern Europe*, ed. Dániel Mikecz, 1st ed. (Budapest: European Liberal Forum — Republikon Intézet, 2017), 6–31.
- 706 András Hont and Krisztián Szabó, «Nem váltók — Népszavazás és választás» [Reassignment of sex and votes: Referendum and the elections], *Atlatzo.hu*, April 19, 2022, <https://atlatzo.hu/adat/2022/04/19/nem-valtok-nepszavazas-es-valasztas/>.
- 707 Anna Szilágyi and András Bozóki, «Playing It Again in Post-Communism: The Revolutionary Rhetoric of Viktor Orbán in Hungary», *Advances in the History of Rhetoric* 18, no. S1 (April 13, 2015), 153–66.
- 708 Viktor Orbán, «A nagyság dicsőségét hagyták örökül 1956 hősei» [The legacy of the heroes of 1956 is the glory of greatness], Website of the Hungarian Government, October 23, 2013, <https://2010-2014.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/a-nagysag-dicsoseget-hagytak-orokul-1956-hosei>.
- 709 «The Impact of Russia's State-Run Propaganda Apparatus on Online Media in Hungary — 2010–2017», Corruption Research Center Budapest, March 19, 2018.
- 710 Leonárd Máriás et al; «An Illiberal Model of Media Markets — Soft Censorship 2017», *Mérték Booklets* 15 (July 2018), <https://mertek.eu/wp-content/uploads/2018/08/MertekFuzetek15.pdf>; Leonárd Máriás et al., «Soft Censorship in Hungary 2016: When Propaganda Rules Public Discourse», *Mérték Booklets* 12 (May, 2017), <https://mertek.eu/wp-content/uploads/2017/10/MertekFuzetek12.pdf>.

- 711 Péter Krekó, «Oroszország a magyar közvéleményben» [Russia in Hungarian public opinion], in *Társadalmi Riport 2019*, ed. István György Tóth (Budapest: TÁRKI, 2019), 382–96.
- 712 Ténygyár, «Putyin elnyerte a magyarok szívét» [Putin has won the Hungarians' heart], *24.hu*, July 25, 2018, <https://24.hu/kulfold/2018/07/25/vlagyimir-putyin-donald-trump-angela-merkel-nepszeruseg/>.
- 713 András Pethő and András Szabó, «Orbán's Game: The Inside Story of How Hungary Became Close to Putin», *Direkt36* (blog), March 12, 2018, <https://www.direkt36.hu/en/orban-jatszomaja/>.
- 714 Anastasia Kirilenko, «Чемодан От Солнцевских: У Путина Есть Видеокомпромат На Лидера Венгрии?», *The Insider*, February 2, 2017, <https://theins.ru/korrupciya/43801>.
- 715 Attila Ara-Kovács, «Diplomacy of the Orbán Regime», in *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*, ed. Bálint Magyar and Júlia Vásárhelyi (Budapest—New York: CEU Press, 2017), 611–35.
- 716 András Deák, «Captured by Power: The Expansion of the Paks Nuclear Power Plant», in *Twenty Five Sides of a Post-Communist Mafia State*, ed. Bálint Magyar and Júlia Vásárhelyi (Budapest — New York: CEU Press, 2017), 323–44.
- 717 Pethő and Szabó, «Orbán's Game».
- 718 Szabolcs Panyi and András Szabó, «Spies, Business Deals and Criminals. How Orbán Favors Russian Interests Instead of Western Ones», *Direkt36* (blog), March 1, 2022, <https://www.direkt36.hu/en/kemek-bizniszek-bunozok-amikor-orbanek-az-oroszoknak-kedveztek-a-nyugati-erdekerek-helyett/>.
- 719 András Szabó, «Buzgó szereplője lett az Orbán-kormány az oroszok pénzügyi terjeszkedésének» [The Orbán government became an eager agent of Russian financial expansion], *Direkt36* (blog), September 3, 2018, <https://www.direkt36.hu/buzgo-szereploje-lett-az-orban-kormany-az-oroszok-penzugyi-terjeszkesenek/>.
- 720 Dalibor Rohac, Edit Zgut, and Lóránt Győri, «Populism in Europe and Its Russian Love Affair» (American Enterprise Institute, 2017), <https://www.aei.org/wp-content/uploads/2017/01/Populism-in-Europe-and-Its-Russian-Love-Affair.pdf>.
- 721 Ferenc Katrein, «Hungarian Secret Agent Reveals How Serious the Russian Threat Is», interview by Szabolcs Panyi, *Index.hu*, March 21, 2017, https://index.hu/english/2017/03/21/hungarian_secret_agent_reveals_how_serious_the_russian_threat_is/.

- 722 Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction* (Durham: Duke University Press, 2004).
- 723 Bálint Magyar and Bálint Madlovics, «Criminal State and the Criminal Ecosystem: New Aspects for Empirical Corruption Research», *Zhurnal Zarubezhnogo Zakonodatel'stva i Sravnitel'nogo Pravovedeniya = Journal of Foreign Legislation and Comparative Law*, no. 5 (2019): 65–78.
- 724 Mízsúr András and Barkó-Nagy Ferenc, «Alig maradnak itt az ukrajnai menekültek, alig kérnek segítséget az államtól, és azt is nehezen kapják meg» [Ukrainian refugees hardly stay here, hardly ask for help from the state, and find it hard to get it], *Telex*, May 9, 2022, sec. Belföld, <https://telex.hu/belfold/2022/05/09/orosz-ukran-haboru-menekultek-menedekes-statusz-magyar-helsinki-bizottsag-budapest-migration-aid>.
- 725 Рівень ксенофобії в Угорщині зріс з 41% до 53% у 2015–2016 роках. У 2016 році 82% угорців стверджували, що приймання біженців узагалі не матиме позитивного ефекту. Див. Endre Sik, «The Socio-Demographic Basis of Xenophobia in Contemporary Hungary», in *The Social Aspects of the 2015 Migration Crisis in Hungary*, ed. Bori Simonovits and Anikó Bernát (Budapest: Tárki, 2016), 41–47, http://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160330_refugees.pdf.
- 726 Márton Sándor Németh, «Kiderült, mit gondolnak a magyar emberek az orosz–ukrán háborúról» [What Hungarians think about the Russian-Ukrainian war is revealed], *Index.hu*, March 7, 2022, <https://index.hu/belfold/2022/03/07/kiderult-hogy-mit-gondolnak-a-magyarok-az-oroszukran-haborurol/>.
- 727 Viktor Orbán, «Hungary Must Be Left out of This Conflict», Cabinet Office of the Prime Minister, February 23, 2022, <https://miniszterelnok.hu/hungary-must-be-left-out-of-this-conflict/>.
- 728 Mízsúr and Barkó-Nagy, «Alig maradnak itt az ukrajnai menekültek, alig kérnek segítséget az államtól, és azt is nehezen kapják meg» [Ukrainian refugees hardly stay here, hardly ask for help from the state, and find it hard to get it].
- 729 Csenge Pelva, «Nem látják szívesen a sajtót a kormány újonnan kialakított menekültszállójában» [The press is not welcome in the government's newly established refugee shelter], *168.Hu*, March 22, 2022, <https://168.hu/itthon/nem-latjak-szivesen-a-sajtot-a-kormany-ujonnan-kialakitott-menekultszallojaban-230132>.
- 730 Viktor Orbán, «Interview with Prime Minister Viktor Orbán on the Hír Televízió programme Daily Update Extra», Cabinet Office of the Prime Minister, <https://miniszterelnok.hu/interviewwith-prime-minister-viktor-orban-on-the-hir-televizio-programme-daily-update-extra/>.

- 731 Viktor Orbán, «Speech by Prime Minister Viktor Orbán at the 31st Bálványos Summer Free University and Student Camp», Cabinet Office of the Prime Minister, July 23, 2022, <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/speech-by-prime-minister-viktor-orban-at-the-31st-balvanyos-summer-freeuniversity-and-student-camp/>.
- 732 «Russian Disinformation in Hungarian Public Broadcast Media: Complaint to the European Commission», *Political Capital*, March 29, 2022, https://politicalcapital.hu/news.php?article_id=2982.
- 733 István János Tóth and Júlia Varga, «Tompítás, elkenés, elbizonytalanítás és manipuláció. Az ukrajnai orosz agresszióról hírt adó, a háború első 15 napjában megjelent cikkek tartalomlemezése négy magyar hírportál és a BBC cikkei alapján» [Mitigation, whitewashing, obfuscation and manipulation. Content analysis of articles on the Russian aggression in Ukraine during the first 15 days of the war, based on publications in four Hungarian news portals and the BBC], Corruption Research Center Budapest, December 13, 2022, <https://www.crcb.eu/?p=3213>.
- 734 «Hungary Election: PM Viktor Orban Criticises Ukraine's Zelensky as He Wins Vote», *BBC News*, April 4, 2022, sec. Europe, <https://www.bbc.com/news/world-europe-60977917>.
- 735 Victor Jack, «Poland's Kaczyński Slams Orbán for Refusing to Condemn Bucha Killings», *Politico*, April 8, 2022, <https://www.politico.eu/article/poland-kaczynski-slams-hungary-orban-for-refusing-to-condemn-bucha-killings/>.
- 736 Bálint Madlovics and Bálint Magyar, «Populism as a Challenge to Legal-Rational Legitimacy: The Cases of Orbán and Trump», *Social Research: An International Quarterly* 88, no. 4 (2021): 827–55.
- 737 Kristóf Ábel Tarnay, «Orbán Viktor: Aki azt mondja, hogy ebben a háborúban nincs kockázat Magyarország számára, Az nem mond igazat» [Viktor Orbán: Whoever says that there is no risk for Hungary in this war is not telling the truth], *Hvg.Hu*, February 27, 2022, https://hvg.hu/itthon/20220227_Orban_interju.
- 738 Manfred Stamer and Katharina Utermöhl, «Who Should Be Afraid of a Stop in Russian Energy Supply?» *Allianz Trade*, May 11, 2022, https://www.allianz-trade.com/en_global/news-insights/economic-insights/europe-russia-gas-supply.html.
- 739 Про роль Трианона в угорському націоналізмі див. János Széky, «A Tradition of Nationalism: The Case of Hungary», *New Eastern Europe* 11, no. 2 (2014): 108–15.
- 740 «PM Orbán Calls for the End of EU Sanctions», *About Hungary*, September 23, 2022, <https://abouthungary.hu/news-in-brief/pm-orban-calls-for-the-end-of-eu-sanctions>.

- 741 Fruzsina Előd and Bálint Nagy, «EU sanctions depicted as actual bomb in Hungarian government's anti-sanctions propaganda», trans. Horváth Kávai Andrea, *Telex*, October 18, 2022, <https://telex.hu/english/2022/10/18/eu-sanctions-depicted-as-actual-bomb-in-hungarian-governments-anti-sanctions-propaganda>.
- 742 «Publicus: Tízből nyolc magyar szerint oroszország jogtalanul támadt ukrájnára» [Publicus: Eight out of ten Hungarians say Russia has attacked Ukraine illegally], *Hvg.hu*, March 7, 2022, https://hvg.hu/itthon/20220307_Publicus_kozvelemenykutatas_haboru_kulpolitika.
- 743 «Medián: A Fidesz győzelme szinte biztosra vehető, csak a mértéke lehet kétséges» [Median: Fidesz's victory is almost certain, only its extent can be doubted], *Hvg.hu*, March 30, 2022, https://hvg.hu/360/20220330_Median_valasztas_2022_Fidesz_ellenzek_mandatumbecsles_kozvelemeny_kutatas.
- 744 Dániel Pál Rényi, «Ugyanolyan rossz véleménnyel vannak a magyarok Ukránjáról, mint Oroszországról» [Hungarians have as bad an opinion of Ukraine as of Russia], *444*, May 9, 2022, <https://444.hu/2022/05/09/ugyanolyan-rossz-velemennyel-vannak-a-magyarok-ukrajnarol-mint-oroszorszagrol>.
- 745 «A Fidesz-szavazók fele szerint a kormány nem szavazta meg a szankciókat – kutatás az orosz-ukrán háborúval kapcsolatos attitűdökről» [Half of Fidesz voters say the government did not vote for sanctions – research on attitudes towards the Russia-Ukraine war], *Political Capital*, November 16, 2022, https://politicalcapital.hu/hirek.php?article_id=3107.
- 746 «The World's Response to the War in Ukraine: A 27-Country Global Advisor Survey», *Ipsos*, April 2022, <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2022-04/Global%20Advisor%20-%20War%20in%20Ukraine%20-%20April%202022%20-%20Graphic%20Report.pdf>.
- 747 «Hat a propaganda, egyre kevesebben tartják agresszióknak ukrán lerohanását, a magyarok egynekede szerint oroszország csak védekezik» [Propaganda is effective, the invasion of Ukraine is considered less and less aggressive, a quarter of Hungarians say Russia is only defending itself], *Népszava*, May 13, 2022, https://nepszava.hu/3156769_oroszorszag-haboru-ukrajna-felmeres-publicus-intezet-nepszava.
- 748 Viktor Orbán, «Megőrizni a létezés magyar minőségét» [Preserving the Hungarian quality of existence], *Nagyítás*, February 17, 2010, http://tdyweb.wbteam.com/Orban_Megorizni.htm.

- 749 Viktor Orbán, «A munkaalapú állam korszaka következik» [The era of the work-based state is upon us], Website of the Hungarian Government, <https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/a-munkaalapu-allam-korszaka-kovetkezik>.
- 750 Balázs Orbán, «Nem a szétbontásra, igen az összekapcsolásra — ez Orbán stratégiája a következő évtizedre!» [No to decoupling, yes to connectivity – this is Orbán’s strategy for the next decade!], *Mandiner*, January 4, 2023, <https://mandiner.hu/hirek/2023/01/nem-a-szetbontasra-igen-az-osszekapcsolasra-a-magyar-strategia>.
- 751 Julia Gerlach, *Color Revolutions in Eurasia* (London: Springer, 2014).
- 752 Vladimir Solovyov, «Moldovan Regime Change Is Rare Example of Russian-Western Teamwork», *Carnegie Moscow Center* (blog), June 19, 2019, <https://carnegie.ru/commentary/79333>.
- 753 Lili Bayer, «Commission Proposes €7.5B Funding Cut for Hungary but Opens Compromise Path», *Politico*, September 18, 2022, <https://www.politico.eu/article/commission-suggests-funding-cut-for-hungary-but-opens-compromise-path/>.
- 754 Magyar, *Post-Communist Mafia State*, 283–90.
- 755 «Medián: Már Kétharmadnyian Mondják, Hogy Rossz Irányba Megy Az Ország» [Medián: Two thirds say the country is going in the wrong direction], *Hvg.hu*, December 21, 2022, https://hvg.hu/360/20221221_Unnepromlas.
- 756 «One Cannot Negotiate Peace While Calling the Other Party a “War Criminal”, Says Viktor Orbán», *Hungary Today*, June 27, 2023, <https://hungarytoday.hu/one-cannot-negotiate-peacewhile-calling-the-other-party-a-war-criminal-says-viktor-orban/>.
- 757 János Haász, «Orbán Lists His Opponents: A Harsh Outburst against the West at the Fidesz-KDNP Caucus Meeting», trans. Andrea Horváth Kávai, *Telex*, February 23, 2023, <https://telex.hu/english/2023/02/23/orban-lists-his-opponents-a-harsh-outburst-against-the-west-at-the-fideszkdnp-caucus-meeting>.
- 758 «A Fidesz-szavazók fele szerint a kormány nem szavazta meg a szankciókat – kutatás az orosz-ukrán háborúval kapcsolatos attitűdökről» [Half of Fidesz voters say the government did not vote for sanctions – research on attitudes towards the Russia-Ukraine war].
- 759 Katalin Erdélyi, «Titkolja a Gazprommal kötött szerződéseket a kormány, perelünk a nyilvánosságukért» [Government hides contracts with Gazprom, we sue for their disclosure], *atlatzo.hu*, October 7, 2022, <https://atlatzo.hu/kozpenz/2022/10/07/titkolja-a-gazprommal-kotott-szerzodeseket-a-kormany-perelunk-a-nyilvanossagukert/>.

- 760 Zoltán Jandó, «Más országoknál is sokkal drágábban kapja az orosz gázt Magyarország» [Hungary gets Russian gas at a much higher price than other countries], *g7.hu*, January 25, 2023, <https://g7.hu/penz/20230125/mas-orszagoknal-is-sokkal-dragabban-kapja-az-orosz-gazt-magyarorszag/>.
- 761 Zsolt Hanula, «Szijjártó from Moscow: I am happy to report that Gazprom has long-term plans with Hungary!», trans. Andrea Horváth Kávai, *Telex*, October 13, 2022, <https://telex.hu/english/2022/10/13/szijjarto-from-moscow-i-am-happy-to-report-that-gazprom-has-long-termplans-with-hungary>.
- 762 Hanga Zsófia Aradi, «Szijjártó met with Lavrov despite the EU's explicit request not to», trans. Andrea Horváth Kávai, *Telex*, September 23, 2022, <https://telex.hu/english/2022/09/23/szijjarto-met-with-lavrov-despite-the-eus-explicit-request>.
- 763 «Hungary's Foreign Minister Travels to Russia for Energy Expo», *Radio Free Europe*, November 21, 2022, <https://www.rferl.org/a/hungary-foreign-minister-szijjarto-russia-visit-nuclear/32141314.html>.
- 764 Ferenc Szalma Baksi, «“Many will attack me for this” – Hungarian FM in Belarus», trans. Andrea Horváth Kávai, *Telex*, February 13, 2023, <https://telex.hu/english/2023/02/13/many-will-attack-me-for-this-hungarian-fm-on-visiting-belarus>.
- 765 Sándor Czinkóczi, «Szijjártó Péter fontosnak tartotta, hogy Budapestre hívja a fehérorosz külügyminisztert» [Péter Szijjártó thought it was important to invite the Belarusian Foreign Minister to Budapest], *444*, April 12, 2023, <https://444.hu/2023/04/12/szijjarto-peter-fontosnak-tartotta-hogy-budapestre-hivja-a-feherorosz-kulugyminisztert>.
- 766 Boldizsar Gyori, «Hungary Hosts Russian Cabinet Minister, Aims to “Keep Channels Open”», *Reuters*, July 5, 2023, <https://www.reuters.com/world/europe/hungary-hosts-russian-cabinet-minister-aims-keep-channels-open-2023-07-05/>.
- 767 Szabolcs Panyi, «Getting to the Bottom of Hungary's Russian Spying Problem», *Balkan Insight*, November 30, 2022, <https://balkaninsight.com/2022/11/30/getting-to-the-bottom-of-hungarys-russian-spying-problem>.
- 768 «Hungary Left Isolated as All Other EU States Announce They Are Quitting IIB and IBEC», *bne Intellinews*, March 3, 2022, <https://www.intellinews.com/hungary-left-isolated-as-all-other-eustates-announce-they-are-quitting-iib-and-ibec-236820/>.
- 769 Marton Dunai, «Hungary Quits Russian-Controlled Investment Bank in Orbán U-Turn», *Financial Times*, April 13, 2023, <https://www.ft.com/content/21d2da37-ec3d-42dc-a398-84772820e27c>.

- 770 Marianna Bíró, «Jégtörőből a semlegesség gleccsere: A kormány kommunikációja az orosz– ukrán háborúban» [From icebreaker to the glacier of neutrality: Government communication in the Russo-Ukrainian war], *Telex*, March 4, 2022, <https://telex.hu/belfold/2022/03/04/orosz-ukran-haboru-magyar-kormanyzati-kommunikacio-orban-putyin>.
- 771 Viktor Orbán, Prime Minister Viktor Orbán on the Kossuth Radio programme «Good Morning Hungary», Cabinet Office of the Prime Minister, July 14, 2023, <https://miniszterelnok.hu/en/prime-minister-viktor-orban-on-the-kossuth-radio-programme-good-morninghungary-2023-07-14/>.
- 772 András Stumpf, «Orbán Viktor megint győzött: A KGB-s Kirill dollármilliárdjait is megvédte» [Viktor Orbán wins again: He also defended the billions of dollars of the KGB's Kirill], *Válasz Online*, June 2, 2022, <https://www.valaszonline.hu/2022/06/02/kirill-patriarka-orban-viktor-brusszel-velemeny/>.
- 773 Mercédesz Hetzmann, «PM Viktor Orbán Receives Russian Order of Glory and Honour», *Daily News Hungary*, June 2, 2023, <https://dailynewshungary.com/pm-viktor-orban-receives-russianorder-of-glory-and-honour/>.
- 774 Rikard Jozwiak, «Hungary Looks to Remove Nine People from EU Sanctions List Imposed in Wake of Russia Invasion of Ukraine», *Radio Free Europe*, January 17, 2023, <https://www.rferl.org/a/hungary-eu-sanctions-list-russia-ukraine/32227730.html>.
- 775 Péter Szijjártó, «Венгрия добивается снятия санкций ЕС с девяти россиян из бизнес-кругов», *РИА Новости*, 24 февраля 2023 года, <https://ria.ru/20230224/sanktsii-1854079016.html>.
- 776 Márton Balázs, «Hungary Vetoes Joint Loan for Ukraine», trans. Andrea Horváth Kávai, *Telex*, December 6, 2022, <https://telex.hu/english/2022/12/06/hungary-vetoes-joint-loan-for-ukraine>.
- 777 «Hungary PM Orban's Ally to Co-Build Chinese Railway for \$2.1 Billion», *Reuters*, June 12, 2019, sec. Emerging Markets, <https://www.reuters.com/article/us-hungary-china-railways-opus-global-idUSKCN1TD1JG>.
- 778 Viktor Orbán, «Prime Minister Viktor Orbán on the Kossuth Radio programme “Good Morning Hungary”», Cabinet Office of the Prime Minister, February 24, 2023, <https://miniszterelnok.hu/en/prime-minister-viktor-orban-on-the-kossuth-radio-programme-good-morning-hungary-2023-02-24/>.

- 779 Lili Bayer, «Finland on Course for NATO Membership after Hungarian Vote», *Politico*, March 27, 2023, <https://www.politico.eu/article/hungary-parliament-backs-finland-nato-bid/>.
- 780 На початок липня членство Швеції досі має ратифікувати Угорщина (і Туреччина). «Hungary Says It'll Back Sweden's NATO Entry Once Turkey Moves», *Bloomberg.com*, July 4, 2023, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-07-04/hungary-says-it-ll-back-sweden-s-nato-entryonce-turkey-moves>.
- 781 Tibor Lengyel, «Tíz jel, hogy zsarolásra és politikai hangulatkeltésre használja a Fidesz a NATO bővítés ügyét» [Ten signs that Fidesz is using NATO enlargement for blackmail and political agitation], *hvg.hu*, March 3, 2023, https://hvg.hu/itthon/20230303_nato_bovites_fidesz_zsarolas_keslekedes.
- 782 Gergely Tóth, «Orbán's Illiberal Mini-Summit», trans. Andrea Horváth Kávai, *Telex*, August 22, 2023, <https://telex.hu/english/2023/08/22/orban-and-the-illiberal-powerhouse>.
- 783 Viktor Orbán, «Commemoration Speech on the 65th Anniversary of the 1956 Revolution and Freedom Fight», Cabinet Office of the Prime Minister, October 23, 2021, <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/prime-minister-viktor-orbans-commemoration-speech-on-the-65th-anniversary-of-the-1956-revolution-and-freedom-fight/>.
- 784 Bálint Magyar and Bálint Madlovics, «Hungary's Mafia State Fights for Impunity», *Project Syndicate*, June 18, 2019, <https://www.project-syndicate.org/commentary/hungary-mafia-state-viktororban-impunity-by-balint-magyar-and-balint-madlovics-2019-06>.
- 785 Про втрату підтримки з боку Польщі Качинського див. Patrik Galavits and Szabolcs Panyi, «How Viktor Orbán Angered His Closest Friends in Europe», *Telex*, May 16, 2023, <https://telex.hu/direkt36/2023/05/16/how-viktor-orban-angered-his-closest-friends-in-europe>.

Захисне підкорення, вигідна нейтральність, мовчазне відсторонення: пострадянські патрональні автократії в тіні російського вторгнення | Анатолій Рєшетніков

- 786 European External Action Service (EEAS), «UN General Assembly Demands Russian Federation Withdraw All Military Forces from the Territory of Ukraine», *EEAS*, March 2, 2022, <https://www.eeas.europa.eu/eeas/un-general-assembly-demands-russian-federation-withdraw-allmilitary-forces-territory-ukraine/en>.

- 787 Див. частину Балінта Мадловіча і Балінта Мадяра в цьому виданні.
- 788 Як стверджує Олександр Фісун, зближення цих режимів було зумовлене «експропріацією ресурсів, якою керували впливові економічні актори (олігархи), ліквідацією будь-якого суттєвого політичного тиску з їхнього боку і, зрештою, зменшенням ролі, яку відігравали парламент та політичні партії». Згідно з Фісуном, ці процеси трансформували «режим у певний тип бюрократичного неопатримоніалізму». Oleksandr Fisun, «Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective», *SSRN Scholarly Paper* (Rochester, NY: Social Science Research Network, March 1, 2012), 96, <https://papers.ssrn.com/abstract=2645304>.
- 789 Попри те, що я посилаюся на офіційну позицію Азербайджану як на нейтральну, його медіадискурс найбільш проукраїнський серед усіх держав Південного Кавказу. Азербайджанське телебачення рутинно називає російських солдатів «окупантами» та засуджує вчинені ними воєнні злочини. Азербайджанські державні ЗМІ мають більше свободи виражати проукраїнську позицію, ніж політики та дипломати. Див., наприклад, Taras Kuzio, «Azerbaijan Support for Ukraine», *Daily News*, December 29, 2022, <https://www.hurriyetdailynews.com/azerbaijan-support-for-ukraine-op-ed-179693>.
- 790 Bálint Magyar and Bálint Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework* (Budapest—New York: CEU Press, 2020), 75–84; Alena Ledeneva, *The Global Encyclopaedia of Informality*, vol. 1 (UCL Press, 2018).
- 791 Patrick Thaddeus Jackson, *Civilizing the Enemy: German Reconstruction and the Invention of the West* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006), 24.
- 792 Про важливість Іншого, з великої «І» див. Viatcheslav Morozov and Bahar Rumelili, «The External Constitution of European Identity: Russia and Turkey as Europe-Makers», *Cooperation and Conflict* 47, no. 1 (2012): 28–48.
- 793 Audrius Žulys, «Towards a Union State of Russia and Belarus», *Lithuanian Foreign Policy Review*, no. 15–16 (2005): 148–69.
- 794 Uladzimir Rouda, «Is Belarus a Classic Post-Communist Mafia State?», in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest—New York: CEU Press, 2019), 254.
- 795 Randall Newnham, «Russia and Belarus: Economic Linkage in a Patron-Client Relationship», *Journal of Belarusian Studies* 9, no. 1 (2020): 3–26.
- 796 Konstantin Ash, «The Election Trap: The Cycle of Post-Electoral Repression and Opposition Fragmentation in Lukashenko's Belarus», *Democratization* 22, no. 6 (2015): 1030–53.

- 797 Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 333.
- 798 Magyar and Madlovics, 161; Andrei Kazakevich, «The Belarusian Non-Party Political System: Government, Trust and Institutions 1990–2015», in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest—New York: CEU Press, 2019), 353–69.
- 799 14 Henry E. Hale, *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 60.
- 800 János Kornai, «The System Paradigm Revisited: Clarification and Additions in the Light of Experiences in the Post-Communist Region», in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest—New York: CEU Press, 2019), 45.
- 801 Hale, *Patronal Politics*, 459.
- 802 Newnham, «Russia and Belarus».
- 803 Alexei Pikulik, «Belarus, Russia, and Ukraine as Post-Soviet Rent-Seeking Regimes», in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest—New York: CEU Press, 2019), 497.
- 804 Цитовано за Emily Sherwin, «Could Russia and Belarus Trade Oil for National Sovereignty?», *Dw.com*, February 13, 2019, <https://www.dw.com/en/could-russia-and-belarus-trade-oil-for-national-sovereignty/a-47502343>.
- 805 Shaun Walker, «Tens of Thousands Gather in Minsk for Biggest Protest in Belarus History», *The Guardian*, August 16, 2020, sec. World news, <https://www.theguardian.com/world/2020/aug/16/belarus-prepares-for-biggest-protest-yet-after-week-of-anger>.
- 806 Про класову структуру протестів у Білорусі 2020–2021 років, а також про їхній гендерний аспект див. відповідно Elena Garova, «Class, Agency, and Citizenship in Belarusian Protest», *Slavic Review* 80, no. 1 (2021): 45–51; Elizaveta Gaufman, «The Gendered Iconography of the Belarus Protest», *New Perspectives* 29, no. 1 (1 березня 2021): 80–89.
- 807 Andrew Higgins and Ivan Nechepurenko, «Under Siege in Belarus, Lukashenko Turns to Putin», *The New York Times*, August 15, 2020, sec. World, <https://www.nytimes.com/2020/08/15/world/europe/belarus-russia-Lukashenko-Putin.html>.
- 808 Sarah Rainsford, «Belarus Protests: Putin Pledges \$1.5bn Loan at Lukashenko Meeting», *BBC News*, September 14, 2020, sec. Europe, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54144644>.

- 809 Victoria Leukavets, «EU Sanctions against Belarus in 2020–2022: Time for a Reappraisal», *SCEEUS Report* No. 7, December 2, 2022, <https://sceeus.se/publikationer/eu-sanctions-againstbelarus-in-2020-2022-time-for-a-reappraisal/>.
- 810 Тут і нижче, коли посилаюся на офіційні промови президентів, я використовую дати промов, щоб читачі краще розуміли часовий контекст, у якому ці промови виголошені. Наприкінці розділу я подаю список усіх процитованих промов із відповідними датами разом із вебпосиланнями на оригінальні документи.
- 811 П'яа Yablokov, *Fortress Russia: Conspiracy Theories in the Post-Soviet World* (Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2018); Andrei Melville, «“Fortress Russia”: Geopolitical Destiny, Unintended Consequences, or Policy Choices», in *The Return of Geopolitics*, ed. Albert J. Bergesen and Christian Suter (Berlin: LIT-Verlag, 2018), 97–112; Sergei Akopov, «Russia's “Fortresses of Solitude”: Social Imaginaries of Loneliness after the Fall of the USSR», *Social Science Information* 59, no. 2 (2020): 288–309.
- 812 Александр Бураков, «Русские дома в Беларуси: в чем проблема?» [Будинки Росії в Білорусі: в чому проблема?], *DW*, 13 декабря 2022 года, <https://www.dw.com/ru/russkie-doma-vbelarusi-v-chem-problema/a-64067741>.
- 813 Михаил Полозняков, «“Мегазадача Белоруссия”. Как Роскомнадзор цензурирует белорусский интернет» [«“Mega-task Belarus”: Як Роскомнадзор цензурує білоруський інтернет»], *Mediazona Belarus*, 8 февраля 2023 года, <https://mediazona.by/article/2023/02/08/rknby>; Анна Мырониук, «Leaked document reveals alleged Kremlin plan to take over Belarus by 2030», *The Kyiv Independent*, February, 22 2023, <https://kyivindependent.com/investigations/leaked-document-reveals-alleged-kremlin-plan-to-take-over-belarus-by-2030>.
- 814 Hale, *Patronal Politics*, 60.
- 815 Hale, *Patronal Politics*, 459.
- 816 Kornai, «The System Paradigm Revisited», 45.
- 817 Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 677–78.
- 818 Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 700, 706.
- 819 Ronald J. Hill and Stephen White, «Russia, the Former Soviet Union and Eastern Europe», in *Referendums Around the World*, ed. Matt Qvortrup, eBook (Palgrave Macmillan UK, 2018), 130–31.

- 820 Julia Gerlach, *Color Revolutions in Eurasia* (London: Springer, 2014); Valerie J. Bunce and Sharon L. Wolchik, *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 177–90.
- 821 Shahla Sultanova, «Challenging the Aliyev Regime: Political Opposition in Azerbaijan», *Demokratizatsiya* 22, no. 1 (2014): 15–37; Jody LaPorte, «Hidden in Plain Sight: Political Opposition and Hegemonic Authoritarianism in Azerbaijan», *Post-Soviet Affairs* 31, no. 4 (2015): 339–66.
- 822 Anar Valiyev, «Azerbaijan-Russian Relations after Five Day War: Friendship, Enmity or Pragmatism», *Turkish Policy Quarterly*, 2011, 134.
- 823 Valiyev, «Azerbaijan-Russian Relations after Five Day War».
- 824 Valiyev, «Azerbaijan-Russian Relations after Five Day War», 134–35.
- 825 Про пізньорадянський і пострадянський проєкт націєтворення у Казахстані див. Diana T. Kudaibergenova, *Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives* (Lanham, Boulder, New York, and London: Lexington Books, 2017) і Diana T. Kudaibergenova, «“Imagining community” in Soviet Kazakhstan. An historical analysis of narrative on nationalism in Kazakh Soviet literature», *Nationalities Papers* 41.5 (2013): 839–854.
- 826 Sally Cummings, *Kazakhstan: Power and the Elite* (London; New York: I.B. Tauris, 2005), 1.
- 827 Herbert Kitschelt et al., *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and InterParty Cooperation*, First edition (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 39.
- 828 Kitschelt et al., 21.
- 829 Barbara Junisbai and Azamat Junisbai, «Regime Type versus Patronal Politics: A Comparison of “Ardent Democrats” in Kazakhstan and Kyrgyzstan», *Post-Soviet Affairs* 35, no. 3 (2019): 240–57.
- 830 Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 643–45.
- 831 Hale, *Patronal Politics*, 140.
- 832 Cummings, *Kazakhstan*, 24–26.
- 833 Magyar and Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist Regimes*, 351.
- 834 Про суперечності довкола президентських виборів 2019 року в Казахстані див. Paul Stronski, «Nine Things to Know about Kazakhstan’s Election», *Carnegie Endowment*

for *International Peace*, June, 5 2019, <https://carnegieendowment.org/2019/06/05/nine-things-to-know-aboutkazakhstan-s-election-pub-79264>.

- 835 Georgi Kantchev, «Kazakhstan’s Elite Got Richer on Natural Resources. Then Came the Unrest», *The Wall Street Journal*, December 7, 2023, sec. World, <https://www.wsj.com/articles/kazakhstans-elite-got-richer-on-natural-resources-then-came-the-unrest-11641572839>.
- 836 Lamiat Sabin and Rory Sullivan, «Russian Troops Arrive in Kazakhstan to Quell Unrest as Police Say Officer Beheaded», *The Independent*, December 6, 2022, <https://www.independent.co.uk/asia/central-asia/kazakhstan-protests-oil-russia-troops-ctso-b1987634.html>.
- 837 Catherine Putz, «Kazakhstan Annuls Law “On the First President”», *The Diplomat*, December 11, 2023, <https://thediplomat.com/2023/01/kazakhstan-annuls-law-on-the-first-president/>; «Law on Privileges for Nazarbayev, His Family Members Declared Void in Kazakhstan — Presidential Order», *Interfax*, February 15, 2023, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/87990/>.
- 838 Sally Cummings, «Eurasian Bridge or Murky Waters between East and West? Ideas, Identity and Output in Kazakhstan’s Foreign Policy», *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 19, no. 3 (2003): 147.
- 839 Словосполучення «спеціальна воєнна операція» було використане на вебсайті президента Казахстану лише один раз. Воно зустрічається в описі від третьої особи візиту Токаєва до Санкт-Петербурга і взяте у лапки, щоб підкреслити, що так було сформульоване питання до Токаєва.

Російсько-українська війна і Китай: нейтралітет з імперським присмаком | Дьюла Крайцар

- 840 Gang Qin, «The Ukraine Crisis and Its Aftermath», *The National Interest*, April 18, 2022, <https://nationalinterest.org/feature/chinese-ambassador-ukraine-crisis-and-its-aftermath-201867>.
- 841 «Спільна заява Російської Федерації та КНР щодо вступу в нову еру міжнародних відносин і глобального сталого розвитку», Президент Росії, 4 лютого 2023 року, <http://en.kremlin.ru/supplement/5770>.

- 842 «Угода між Республікою Індія та Китайською Народною Республікою про торгівлю та взаємовідносини між Тибетським регіоном Китаю та Індією» (Agreement between the Republic of India and the People's Republic of China on Trade and Intercourse between Tibet Region of China and India, INTSer5. Indian Treaty Series, 1954), <http://www.commonlii.org/in/other/treaties/INTSer/1954/5.html>.
- 843 «China Premier Says Respects Ukraine Integrity, Won't Be Drawn on Crimea», *Reuters*, March 15, 2015, <https://www.reuters.com/article/us-china-parliament-ukraine-idUSKBN0MB05220150315>.
- 844 Lihua Zhang, «Explaining China's Position on the Crimea Referendum», *Carnegie Endowment for International Peace*, April 1, 2015, <https://carnegietsinghua.org/2015/04/01/explaining-china-s-position-on-crimea-referendum-pub-59600>.
- 845 Evan S. Medeiros, *China's International Behavior: Activism, Opportunism, and Diversification* (Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2009).
- 846 Lukács Krajcsír, *A kínai-orosz kooperáció a XXI. század elején: Kína, Oroszország és a Sanghaji Együttműködési Szervezet [Китайсько-російське співробітництво на рубежі XXI століття: Китай, Росія та Шанхайська організація співробітництва]* (Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2014).
- 847 Xuetong Yan, «China's Ukraine Conundrum», *Foreign Affairs*, May 2, 2022, <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2022-05-02/chinas-ukraine-conundrum>.
- 848 Qin, «Chinese Ambassador».
- 849 Yunis Sharifli, «Ukraine: China's New Bridge to Europe?», *euractiv*, October 20, 2021, <https://www.euractiv.com/section/central-asia/opinion/ukraine-chinas-new-bridge-to-europe/>.
- 850 «Торгівля та інвестиції», Посольство України в Китайській народній Республіці, 16 травня 2022 року, <https://china.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/186-torgovelyno-jekonomichne-spivrobitnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-kitajem/torgivlya-ta-investiciyi>.
- 851 «COFCO around the World: Ukraine — a Solid Partnership with Potential to Grow», COFCO International, August 5, 2021, <https://www.cofcointernational.com/newsroom/cofco-around-the-world-ukraine-a-solid-partnership-with-potential-to-grow/>.
- 852 Sarah Kirchberger, «The End of a Military-Industrial Triangle: Arms-Industrial Co-operation between China, Russia and Ukraine after the Crimea Crisis», *SIRIUS — Zeitschrift für Strategische Analysen* 1, no. 2 (June 12, 2017): 1–19.

- 853 John W. Lewis and Litai Xue, *China Builds the Bomb*, 1st ed. (Stanford: Stanford University Press, 1991).
- 854 «Russia Forecasts Drop in Arms Export Revenue», *Defense News*, August 29, 2022, <https://www.defensenews.com/global/europe/2022/08/29/russia-forecasts-drop-in-arms-export-revenue/>.
- 855 Vasabjit Banerjee and Benjamin Tkach, «The Coming Chinese Weapons Boom», *Foreign Affairs*, October 11, 2022, <https://www.foreignaffairs.com/china/coming-chinese-weapons-boom>.
- 856 «Xi Jinping Delivers a Keynote Speech at the Opening Ceremony of the Boao Forum for Asia Annual Conference 2022», Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, April 21, 2022, https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202204/t20220421_10671083.html.
- 857 «The Global Security Initiative», Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, February 21, 2023, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjbxw/202302/t20230221_11028348.html.
- 858 Chris Cash, «What Is China's Global Security Initiative?», *Council on Geostrategy*, September 29, 2022, <https://www.geostrategy.org.uk/research/what-is-chinas-global-security-initiative/>.
- 859 Licci C. Lee, «China's Long Game in Russia: Violating Sanctions? No. Ensuring Russia's Survival? Yes», *Russia Matters*, June 30, 2022, <https://www.russiamatters.org/analysis/chinas-long-game-russia-violating-sanctions-no-ensuring-russias-survival-yes>.
- 860 Evan A. Feigenbaum and Adam Szubin, «What China Has Learned From the Ukraine War», *Foreign Affairs*, February 14, 2023, <https://www.foreignaffairs.com/china/what-china-has-learned-ukraine-war>.
- 861 Yan, «China's Ukraine Conundrum».
- 862 «Full Text of the Report to the 20th National Congress of the Communist Party of China». Ministry of Foreign Affairs of People's Republic of China, October 25, 2022, https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202210/t20221025_10791908.html.
- 863 Yan, «China's Ukraine Conundrum».
- 864 Qin, «Chinese Ambassador».

- 865 «FM Holds Phone Talks with Spanish Counterpart», *The State Council*, March 15, 2022, http://english.www.gov.cn/statecouncil/wangyi/202203/15/content_WS622fe5b4c6d09c94e48a6a56.html.
- 866 «China's Position on the Political Settlement of the Ukraine Crisis», *Xinhua*, February 24, 2022, <https://english.news.cn/20230224/f6bf935389394eb0988023481ab26af4/c.html>.
- 867 Gaye Christoffersen, «Central Asia over a Decade: The Shifting Balance in Central Asia between Russia and China», *The Asan Forum*, November 30, 2022, <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003386148-8/central-asia-decade-gaye-christoffersen>.